

ISSN 1563-0366; eISSN 2617-8362

Индекс 75882; 25882

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Заң сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия юридическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Actual Problems of Jurisprudence

№1 (89)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ХАБАРШЫ

ЗАҢ СЕРИЯСЫ № 1 (89) наурыз

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады.

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Сманова А.Б., з.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Телефон: +7727-377-33-36 (ішкі н. 12-57)
E-mail: Akmaral.Smanova@kaznu.kz

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
(бас редактор) (Қазақстан)
Ерғали А.М., PhD докторы, доцент м.а.
(бас редактордың орынбасары) (Қазақстан)
Кенжалиев З.Ж., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Джансараева Р.Р., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Тыныбеков С.Т., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Усеинова Г.Р., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жатқанбаева А.Е., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Маликова Ш.Б., з.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)
Қабанбаева Г.Б., PhD докторы, доцент (Қазақстан)

Муксимова А.Т., (Қазақстан)
Алексеева С.В., аға оқытушы (Қазақстан)
Томас Хоффман, PhD докторы, профессор (Эстония)
Шелухин С.И., PhD, профессор (АҚШ)
Ганс Йохим Шрамм, құқық докторы, профессор
(Германия)
Рейкнин Мария, PhD, профессор (Финляндия)
Алиев А.И., з.ғ.д., профессор (Әзірбайжан)
Репецкая А.Л., з.ғ.д., профессор (Хакасия)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Арын А.А., з.ғ. магистрі (Қазақстан)

Заң сериясы Мемлекет пен құқық теориясы және тарихы, конституциялық және әкімшілік құқығы, азаматтық құқық және еңбек құқығы, табиғи ресурстар және экологиялық құқық, қылмыстық құқық және криминалистика, халықаралық қатынастар бағыттарын қамтиды.

ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
Б А С П А Ү Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 747 125 6790
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева
Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 12726

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 15 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс № 1897. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

1-бөлім
**МЕМЛЕКЕТ ПЕН ҚҰҚЫҚ
ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ТАРИХЫ**

Section 1
**THEORY AND HISTORY
OF CHAIR OF STATE AND LAW**

Раздел 1
**ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ
ГОСУДАРСТВА И ПРАВА**

**Ibraeva A.S.¹, Useinova G.R.², Baykenzheyev A.S.³,
Tursynkulova D.A.⁴, Nussipova L.B.⁵**

¹Doctor of legal sciences, professor, e-mail: ibraeva_tgp@mail.ru

²Doctor of legal sciences, professor, e-mail: gulnara_usein@mail.ru

³Candidate of legal sciences, associate professor, Academy of National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty, e-mail: ibraeva_tgp@mail.ru

⁴Candidate of legal sciences, associate professor, e-mail: adilek03@mail.ru

⁵Senior Lecturer, e-mail: n_latifa_b@mail.ru

^{1, 2, 4, 5}Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**DEVELOPMENT OF LEGAL SCIENCE IN KAZAKHSTAN:
PROBLEMS AND PROSPECTS**

This report reveals the state of Kazakhstan's jurisprudence, identifies problems, outlines development prospects, suggests recommendations. The conclusion is made that legal science should determine strategic directions for further improvement of all branches of national law, law enforcement and judicial systems, as well as legal bases for foreign policy and foreign economic activity. The report gives a general description of the Kazakhstani legal science. It is emphasized that the legal science is closely connected with the legal education. In this area, there are many problems. It was concluded that the reforms carried out in the educational system in accordance with the Bologna Convention (Bologna process) in the training of scientific personnel did not bring the expected positive results. Current trends in the development of the legal science of Kazakhstan in the field of civil law, administrative law, juvenile law, environmental law are outlined. The report emphasizes that the availability of scientific personnel in universities and institutes is low. The prestige of the scientists is not high. There is no interest of young people to engage in scientific research. It is necessary to stimulate the inflow of fresh personnel into science. The following suggestions on the development of the legal science of Kazakhstan were made in the report. It is proposed to expand the list of journals recommended by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for publication of the results of doctoral studies. It is suggested that the RINC be transferred to the «Law» section under the jurisdiction of the al-Farabi Kazakh National University. It is proposed to increase the number of PhD grants in the law sciences by 2-3 times to prepare doctoral students. It is recommended to reduce the theoretical training of doctoral students (PhD) to two semesters of the first year. It is recommended to create a Kazakhstani science-based system based on the NGTSTI with the appropriate personnel and technical support in the RINC model. It is recommended to establish medals and prizes named after prominent scientists for young lawyers.

Key words: legal science, legal education, law, doctoral studies, academic lawyers, Bologna process.

Ибраева А.С.¹, Усеинова Г.Р.², Байкенжеев А.С.³, Турсункулова Д.А.⁴, Нусипова Л.Б.⁵

¹заң ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: ibraeva_tgp@mail.ru

²заң ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: gulnara_usein@mail.ru

³заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің академиясы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ibraeva_tgp@mail.ru

⁴заң ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: adilek03@mail.ru

⁵аға оқытушы, e-mail: n_latifa_b@mail.ru

^{1, 2, 4, 5}әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

Қазақстанның заң ғылымының дамуы: мәселелері мен болашағы

Бұл баяндамада Қазақстандағы заң ғылымының жағдайы анықталып, мәселелері айқындалады, даму перспективалары белгіленеді, ұсыныстар беріледі. Заң ғылымы ұлттық құқық қорғау және сот жүйелерінің барлық салаларының одан әрі жетілдіру, сондай-ақ сыртқы саяси және сыртқы экономикалық қызметтегі құқықтық негізін, стратегиялық бағытын айқындауы тиіс

деген қорытынды жасалды. Баяндамада қазақстандық заң ғылымының жалпы сипаттамасы берілген. Заң ғылымының заң білімімен тығыз байланысты екендігі атап өтіледі. Бұл салада көптеген мәселелер бар. Баяндамада Қазақстандағы заң ғылымының даму деңгейі өте төмен деп бағаланады. Ол ғылыми кадрларды дайындауда Болон конвенциясына (Болон процесі) сәйкес білім беру жүйесіндегі реформалар күтілген оң нәтижелерге әкелмегендігі жайлы қорытынды жасалды. Азаматтық құқық, әкімшілік құқық, кәсіпкерлікке толмаған балалардың құқығы, экологиялық құқық саласындағы Қазақстанның заң ғылымын дамытудың өзекті бағыттары анықталды. ЖОО-ларда және институттарда ғылыми кадрлармен қамтамасыз ету төмен. Ғалымның мәртебесі жоғары емес. Жастардың ғылыми зерттеулерге қызығушылығы жоқ. Жаңа кадрлардың ғылымға тартылуын ынталандыру қажет. Баяндамаға Қазақстанның заң ғылымын дамыту туралы ұсыныстар енгізілді. Докторлық зерттеу нәтижелерін жариялау үшін ҚР БҒМ ұсынатын журналдар тізімін көбейтуді ұсынамыз. «Құқықтану» секциясы бойынша РӨӘК-ті әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да енгізу үшін жіберуді ұсынамыз. Докторанттар дайындау үшін докторант мамандығы бойынша PhD докторанттардың грант санын 2-3 есе ұлғайтуды ұсынамыз. PhD докторанттарының бірінші жылдағы теориялық дайындықтарын екі семестрге қысқартуды ұсынамыз. НГЦТИ негізінде қазақстандық ғылыми негізделген жүйені, РИНЦ моделіне негізделген тиісті кадрлармен және техникалық қамтамасыз етуді ұсынамыз. Жас заңгерлер үшін беделді ғалымдар атындағы медальдар мен жүлделерді бекітуді ұсынамыз.

Түйін сөздер: заң ғылымы, заң білім, құқық, докторантура, ғалым-заңгерлер, Болон процесі.

Ибраева А.С.¹, Усеинова Г.Р.², Байкенжеев А.С.³, Турсункулова Д.А.⁴, Нусипова Л.Б.⁵

¹доктор юридических наук, профессор, e-mail: ibraeva_tgp@mail.ru

²доктор юридических наук, профессор, e-mail: gulnara_usein@mail.ru

³кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, Академия Комитета Национальной безопасности РК, Казахстан, г. Алматы, e-mail: ibraeva_tgp@mail.ru

⁴кандидат юридических наук, доцент, e-mail: adilek03@mail.ru

⁵старший преподаватель, e-mail: n_latifa_b@mail.ru

^{1, 2, 4, 5}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Развитие юридической науки Казахстана: проблемы и перспективы

В данной статье раскрывается состояние юридической науки Казахстана, выявляются проблемы, обозначены перспективы развития, предлагаются рекомендации. Сделан вывод о том, что юридическая наука должна определять стратегические направления дальнейшего совершенствования всех отраслей национального права, правоохранительной и судебной систем, а также правовых основ внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности. Дана общая характеристика казахстанской юридической науки. Подчеркивается, что юридическая наука тесно связана с юридическим образованием. В этой сфере есть много проблем. Сделан вывод о том, что проведенные реформы в образовательной системе в соответствии с Болонской конвенцией (Болонский процесс) в подготовке научных кадров не принесли ожидаемых положительных результатов. Выделяются актуальные направления развития юридической науки Казахстана в области гражданского права, административного права, ювенального права, природоресурсного права. Подчеркивается, что обеспеченность научными кадрами в вузах и институтах низкая. Престиж ученого невысок. Отсутствует заинтересованность молодых людей заниматься научными исследованиями. Необходимо стимулировать приток свежих кадров в науку. Высказаны предложения по развитию юридической науки Казахстана. Предлагается расширить список журналов, рекомендованных МОН РК для публикаций результатов докторских исследований. Предлагается передать РУМС по секции «Право» в ведение КазНУ имени аль-Фараби. Предлагается увеличить количество грантов PhD по юридическим наукам в 2-3 раза для подготовки докторантов. Рекомендуются сократить теоретическое обучение докторантов PhD до двух семестров первого курса. Рекомендуются создать казахстанскую наукометрическую систему на базе НГЦТИ с соответствующим кадровым и техническим обеспечением по модели РИНЦ. Рекомендуются учредить медали и премии имени видных ученых для молодых ученых-юристов.

Ключевые слова: юридическая наука, юридическое образование, право, докторантура, ученые-юристы, Болонская конвенция.

Introduction

In the modern world jurisprudence holds a specific place in the system of social sciences. It is connected with an object of the research. An object of

jurisprudence are concrete spheres of objective reality, namely the state and law.

The aspiration of the Republic of Kazakhstan to approve itself as a constitutional state raises, in the first place, questions of improvement of legal sys-

tem, system of public administration, providing law and order in general, strengthening the fight against offenses, protection of rights and freedoms of the people. Formation of civil society in the Republic of Kazakhstan activates a development of branches of private law – civil law, the entrepreneurial law, family law and labor law. In general, all these questions demand constant improvement of the legislation based on achievements of jurisprudence in the Republic of Kazakhstan.

One of the priorities of modern jurisprudence is realization of theoretical views, ideas, provisions of jurisprudence in legal practice. Active development of public relations, significant increase in volume and speed of change of the legislation, globalization processes and also rules of market economy demand the increase in practical orientation of jurisprudence in general.

Today, the modernization era along with informatization of the society significantly influences development of the state and law. Please note that the modern world is enduring the fifth informational revolution, or a stage of information development. They can be allocated into the following stages:

- 1) invention of writing;
- 2) publishing;
- 3) radio and television;
- 4) creation of electronic computing machines – computers;
- 5) creation of cross-border global network – the Internet (Zhatkanbayeva A.E., 2009).

Development of new directions of jurisprudence is connected with informatization. Such spheres are information security, cyber security, the information law, improvement of public service, the electronic government, digitalization of Kazakhstan, the cyberlaw.

The State program «Digital Kazakhstan» was adopted in 2017. The basis for development was the Message of the President «The third modernization of Kazakhstan: global competitiveness» dated 31.01.2017 (the Internet, etc.). The resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 30, 2017 approved the Concept of cyber security of «The cyber shield of Kazakhstan».

Due to this, questions of legal regulation of digitalization process of Kazakhstan are relevant for jurisprudence. According to plans of the Government, the country is expected to meet the full digital transformation which will be carried out according to 23 projects designed to regulate the whole sectors of economy for the emergence of digital business (Saktaganova L., 2017).

Creation of long-term institutes of innovative

development for stability of process of digitalization and ensuring pragmatic start of the program are designated as its main directions.

Development of jurisprudence sets out two main fields of legal regulation – public and private law. Such branches of law as constitutional law, administrative law, criminal law, procedural law, ecological law, land law, the labor law are relevant in the field of public law. Please also note new branches of law – migration law, space law, national security law, information law. Note that the information law consists of such legal institutes as the cyberlaw and electronic law. An Academic of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan Suleymenov M.K. believes that it is now possible to mention a new complex branch of law – the energy law (Suleymenov M.K., 2017).

The development of such branches and subsectors as civil law, intellectual property law, entrepreneurial law, investment law, housing law, the law of succession and the international private law is required in the field of private law. The special sphere of the law is the international law.

The fundamental jurisprudence must give answers to the most burning issues. The Concept of legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020 has conceptual value for the development of jurisprudence of Kazakhstan (the Internet, etc.).

The concept is a basis for development of appropriate programs in the field of state's legal policy, long-term and annual plans of lawmaking works of the Government of the Republic of Kazakhstan and drafts of regulations of the republic.

The concept is a basis for development of appropriate programs in the field of legal policy of the state, long-term and annual plans of lawmaking works of the Government of the Republic of Kazakhstan and projects of normative legal acts of the republic.

New normative legal acts were developed and adopted from 2015 to 2017, such major acts as the Penal Code, Criminal Procedures Code, the Criminal Code, the Code «On Administrative Offenses» are adopted. Achievements of jurisprudence positively influenced legal practice. The state carried out measures which allowed to bring rule-making process to a new qualitative level, among which: the planning of lawmaking activity in an advance; the implement of scientific examinations of normative legal acts (legal, anti-corruption, criminological and others); full financial provision of the adopted laws; humanization of the criminal and administrative legislation.

The jurisprudence must define the strategic directions of further improvement of all the branches of the national law, law-enforcement and judicial systems and also legal bases for foreign policy and foreign economic activity. The jurisprudence must be higher than the state, business, policy, should not fall before service of household problems. The jurisprudence must look for the truth.

General characteristics of the Kazakhstan jurisprudence

The jurisprudence occupies one of the leading places among social sciences. It develops on the basis of higher education institutions and research institutes in the Republic of Kazakhstan. There were 127 higher education institutions in the beginning of 2015/2016 in the Republic of Kazakhstan, in the beginning 2016/2017 – 125 higher education institutions, in the beginning 2017/2018 – 122 higher education institutions. The jurisprudence is closely connected with legal education. There are many problems in this sphere. A large number of lawyers, with no demand on the market, is observed in Kazakhstan. Every second higher education institution prepares lawyers. Most higher education

institutions which train lawyers are not professional. Many graduates of legal higher education institutions cannot find work due to low-quality preparation. According to the General Prosecutor's Office, more than 250 thousand lawyers were trained in the republic in the last 15 years. Three quarters from the checked private higher education institutions do not observe standards of education. A third of the qualified teachers work in several higher education institutions at the same time. The quality of education and existence of knowledge fades into the background. Commercial interest is in the first place for higher education institutions (<http://advokatura.kz/v-kazahstane-defitsit-nastoyashhih-yuristov>).

61 educational institutions are engaged in training of lawyers of bachelor's degree, 38 train lawyers of master's degree, 7 institutions prepare PHD doctors. More than 1 200 educational institutions are engaged in training of lawyers in Russia (with the population of 143,5 million people). There are 43 state universities having law departments, one private legal higher education institution in Germany (with the population of 80 million people) For comparison 52 legal higher education institutions functioned in all Soviet Union (Turetskii N., 2017). (Table 1).

Table 1 – Comparative analysis of number of higher education institutions of a legal profile

Name	Republic of Kazakhstan	Germany	Russia	The USSR
Population	18 million	80 million	143,5 ml	286 million
Higher educational institutions	61 HEI: bachelors – 61, masters – 38, PhD – 7	43 state universities, 1 private HEI	1200 HEI	52 HEI, there were two universities in Kazakhstan: al-Farabi KazSU, Buketov KarSU

The deficiency of teaching staff in regional higher education institutions is observed in Kazakhstan. Thus, 18 theses were defended in 2015, 14 theses were defended in 2016. It is not enough for 61 higher education institutions of the country. Please note that training of top skill scientists and teachers – doctors of jurisprudence – has stopped.

Despite the large number of the higher education institutions that train lawyers, only the leading higher education institutions pursue fundamental jurisprudence.

It is such higher education universities as Al-Farabi Kazakh National University (KazNU), L.Gumilev Eurasian National University (ENU), the KazGUU University, the Caspian Public University

(CPU), D.A. Kunayev Eurasian Legal Academy; E. Buketov Karaganda State University (KarSU). The jurisprudence is developing in all directions in these higher education institutions, the leading scientist – lawyers of Kazakhstan work there.

Moreover the jurisprudence in different branches of the law develops in such higher education institutions as I. Zhansugurov Zhetysu State University, M.H. Dulati Taraz State University; M.Auezov South Kazakhstan State University; H.A. Yassau International Kazakh-Turkish University; Korkytata State University in Kyzylorda; S. Demirel University; Narxoz University; Abay Kazakh National Pedagogical University (KazNPU); Kazakh National Agricultural University (KazNAU).

Moreover, there are specialized higher education institutions functioning for the purposes of law enforcement agencies and special public authorities – Academy of Law Enforcement of the General Prosecutor’s Office of the Republic of Kazakhstan; Academy of Justice at the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan; Ministry of Internal Affairs Academy (in Almaty, Karaganda, Kostanay, Aktobe), the Committee of National Safety of Republic of Kazakhstan Academy, Academy of the Border Service of the Committee of National Safety of Republic of Kazakhstan.

In these higher education institutions the leading scientific personnel is concentrated and basic scientific research is conducted. Also scientific research institutes work at the leading higher education institutions. These are: the Institute of the State and Law at the Al-Farabi Kazakh National University (KazNU); S.Zimanov Research Center in L. Gumilev Eurasian National University (ENU); Scientific Research Institute of Civil Researches at the KazGUU University; Scientific Research Institute of Private Law at the Caspian Public University (CPU), Scientific Institute of Legal Research and Political Science at E.Buketov Karaganda State University; Scientific Research Institute of Applied Researches at the Narxoz University. For example, in 2016 the staff of Scientific Research Institute of the State and Law of Al-Farabi Kazakh National University (KazNU) prepared «The national report «the Youth of Kazakhstan – 2015» (Salimgerey A.A., Abdirayymova G.S., Abdikerova G.O., Aydar-

bayev S.Z., Bulatbayeva A.A., Verevkin A.V., Ibrayeva A.S., Lifanova T.Y., Masalimova A.R., Mezhibovskaya I.V., Mynbayeva A.K., Kim A.M., Nasimova G.O., Ospanov S.I., Useinova G.R., Shapinova S.A., 2015). This report was highly assessed by the Ministry of Education and Science of Republic of Kazakhstan and submitted for consideration to the Parliament of Republic of Kazakhstan.

51 basic and applied scientific researches, among them 6 initiative projects were registered in republican state enterprise «National Center of Scientific and Technical Information of the Republic of Kazakhstan» in 2015 – 2017 (<http://www.naukakaz.kz/edu/natsionalniy-tsentr>). Accordingly, 88% of scientific research was financed by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

2 initiative projects of the Eurasian technological university (the research supervisor is PhD in Law, associate professor Esetova S.K.); 2 projects of Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs; 2 projects of Abylaykhan Kazakh University of the International Relations and World Languages should be noted.

14 subjects are devoted to criminal and legal problems, 9 subjects investigate problems of the ecological law, 6 are devoted to a research of problems of international law; 7 are devoted to problems of the administrative and customs law; 3 devoted to the labor law; 11 are devoted to the theory of the law and constitutional law; 1 subject investigate the civil law. (Figure 1).

Figure 1 – The distribution of fundamental subjects on branches

The main center of development of jurisprudence is Al-Farabi Kazakh National University. There were 16 projects of grant financing by the Ministry of Education and Science of Republic of Kazakhstan on jurisprudence in KazNU in 2015-2017 (<http://www.kaznu.kz/ru/15215/page/>).

Doctoral studies on preparation of scientific personnel function at the following universities: Al-Farabi Kazakh National University (KazNU), L.Gumilev Eurasian national university (ENU), the KazGUU University; the Caspian Public University (CPU), I. Zhansugurov Zhetysu State University; D.A. Kunayev Eurasian Legal Academy; E. Buke-tov Karaganda State University; H.A. Yassau International Kazakh-Turkish University; Ministry of Internal Affairs Academy (Almaty, Karaganda). Dissertation councils on protection of doctoral dissertations act in Al-Farabi Kazakh National University (KazNU), L.Gumilev Eurasian National University (ENU), the Kazakh Humanities Legal University (KazGUU), E.Buketov Karaganda State University (KarGU); Academy of Law Enforcement Agencies at the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Internal Affairs Academy (Almaty, Karaganda).

32 dissertations were defended in 2015-2017. 18 theses were defended in 2015, 14 theses were defended in 2016 (<http://www.naukakaz.kz/edu/natsionalniy-tsentr>). The theses were distributed on branches of law as following: 13 dissertations were defended on criminal and legal specialization; 3 dissertations were defended on ecological law; 4 dissertations were defended under the labor law; 4 dissertations were defended on civil law; 7 dissertations were defended according to the theory of law, constitutional law, administrative law; 1 dissertation was defended on international law.

The condition of jurisprudence and legal education in Kazakhstan

The level of development of jurisprudence is closely connected with the level of development of legal education. Level of the latter in Kazakhstan can be estimated as quite low. One of the reasons is continuous reforms in education. At the same time all reforms are subjective, reforms are undertaken without opinion of experts and specialists and there are no long-term forecasts.

Higher education institutions of a social, pedagogical, technical, agricultural, trade profile are engaged in legal education nowadays. Qualified teaching personnel, necessary educational and methodical base in such educational institutions, as a

rule, are absent which raises serious doubts in quality of training of experts. Such tendency not only discredits the legal education and strengthens the threat of legal nihilism, but also creates prerequisites for abuses in the sphere of legal practice, negatively influences activities of the government and law enforcement agencies and the non-state sector, exerting the destabilizing impact on a social and political and economic situation in the country.

There is a problem connected with the low level of payment of teachers of Higher Education Institutes. Many highly skilled scientists – lawyers passed from the field of science and legal higher education institutions into the field of civil society. There was a real threat to existence of historically developed schools of sciences and legal institutions. The disproportion between the number of the lawyers occupied in law enforcement agencies and working in the field of production is still in place. There is very small portion of lawyers who work in legislative and executive agencies (Elyubayev Z., 2017).

Kazakhstan's higher educational institutions produce lawyers with regard of their needs in the country. Many lawyers, especially those who obtained legal education in non-professional higher education institutions can't find a job and get practical experience, that is why they also lose theoretical knowledge of the law through a certain period of time. We believe that the large volume of lawyers who graduate from our legal higher education institutions needs to be drastically reduced. The Government and the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan should consider this question and define the level of need for lawyers for the state and society, and then define the number of higher educational institutions preparing the legal specialties needed for the country.

Two-three law departments in the state or private universities will be enough for Kazakhstan with its 18-million population. Other non-professional educational institutions, such as pedagogical, agricultural, technical, humanitarian and others, should not be engaged in training of lawyers. Such strategy will allow the collection of the best professorial personnel at certain law schools of the country and that, in turn, will quickly yield benefits – will increase quality of training. We believe that it is also necessary to cancel the extramural studies in the Higher Education Institutions preparing legal specialists because only resident instruction is the key to receiving a good academic education.

It should be noted that the level of knowledge of graduates -lawyers is lower than the level demanded

by the modern period. There are no settled training programs, qualitative textbooks and manuals yet. Each year new requirements are imposed that reject the existing processes and programs without explanation of reasons and advantages and offered innovations. The quality of standard training programs on the basis of which training programs in legal higher education institutions of the country prepare lawyers demands improvement. Educational and methodical association on law is located at the KAZGUU University at the present time. Scientists note the lack in preparation of educational and methodical programs, standard training programs from year to year. We believe that the national higher education institution which have an unconditional authority both within the country and abroad must define the state strategy for development of jurisprudence and legal education. Consequently, we suggest to give educational and methodical association on legal specialties to Al-Farabi Kazakh National University.

Please note that only KazNU carries out preparation of all four specialties of the legal field. We have a close connection with legal practice, provide employment to graduates, our training programs are focused on requirements of the practice. Graduates of law department work at the top leading posts, they are the heads of law-enforcement structures.

The education system and the higher school must be conservative where the existing positive practice is not rejected and new one is entered with care. Reforms must be undertaken systematically and after careful consideration, have to be based on the concept checked by time, not by the destruction of old concept which had proved the viability. There has to be a continuity of decisions in high instances, it is necessary to exclude voluntarism and subjectivity in the system of science, education and the higher school. There has to be a stability of system.

It should be noted that teachers of higher education institutions (candidates of science, doctors of science) have no sufficient time for scientific research because during the main working hours they are engaged in educational and organizational process. The very few amount of teaching staff actively increase their qualification, do scientific researches, write textbooks and education guidance, participate in theoretical discussions in media. In fact, others were limited by defending master's and doctoral dissertations and do not pursue science at all. People who have academic degrees and scientific knowledge must and are obliged to be engaged in scientific researches on a system basis, at least in those directions in which they consider themselves

as experts. The academic degree has to be confirmed by concrete scientific works, active participation in scientific life. However, pursuing science became non-prestigious.

The final fracture of the Soviet system in preparation of scientific personnel, the destruction of systems of protection and assignment of academic degrees in Kazakhstan, universal and rushed implementation of PhD system into science and education under the pretext of accession to the Bologna Convention finally destroyed positive experience of preparation of national scientific personnel.

The undertaken reforms in educational system to comply with the Bologna Convention (Bologna Process) did not bring the expected positive results in preparation of scientific personnel. Today, many Kazakhstani citizens leave to defend their master's and doctoral dissertations to Russia, Kyrgyzstan, Belarus, Tajikistan to receive academic degrees. In these countries the former two-level system of preparation of scientific staff work together with the new system of training of doctors of PhD.

The rector of Lomonosov Moscow State University Viktor Sadovnichii said that transition from a specialist program to a bachelor degree and a magistracy was a mistake as such approach does not allow to go deep into studying of a subject. He suggested to return to five year training. Viktor Sadovnichii said that it is not right if students study four years in a bachelor's degree, and then two years in a magistracy. According to him, it harms the process of training and does not give the chance to plunge completely into the studied area. This statement was made on the III Congress «Innovative practice: science plus business» (<https://newizv.ru/news/society/07-12-2016/249912-ректор-mgu-predlozhi-vernutsja-k-pjatiletnemu-obucheniju-v-vuzah>).

We support the opinion of the famous Kazakhstani scientist, doctor of jurisprudence, professor Zh. Elyubayev that for further development of the Kazakhstani science it is necessary to return the former system of preparation of scientific staff where citizens of Kazakhstan defend the master's and doctoral dissertations at home, not in Russia, Kyrgyzstan, Uzbekistan and other countries, so that the masters of science would appear among the present generation of lawyers (Elyubayev Z., 2017).

In general, two systems of training of research and educational personnel can work in Kazakhstan. Thereby the principle of competition and the principle of continuity will be realized.

Also, we will note problems in receiving an academic status «the associated professor». According

to the «Rules of assignment of academic statuses (the associated professor (associate professor), professor)» two scientific articles are required to be published in current issues of international scientific magazines. At the same time, the materials of the international conferences within Scopus or Jstore bases do not belong to such magazines. This requirement significantly complicates receiving academic statuses by scientists of Kazakhstan. Therefore, we suggest to balance the materials of the international conferences within Scopus or Jstore bases with the internationally reviewed scientific magazines (<http://control.edu.gov.kz/ru/pravila-prisvoeniya-uchenyh-zvaniy-associirovannyi-professor-docent-professor-0>).

Conclusions

1 The undertaken reforms in educational system (The Bologna Convention) in preparation of scientific personnel did not bring desirable positive results. Only Kazakhstan completely passed to three-level preparation of scientific staff among all countries of the Customs Union. Two system of preparation of scientific personnel work in Russia, Kyrgyzstan, Belarus. For further development of the Kazakhstan's jurisprudence it is necessary to return the former two-level system of preparation of scientific personnel in parallel with new three-level system. Today, many Kazakhstani citizens defend master's and doctoral dissertations in Russia, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Belarus. Revival of classical two-level model of preparation of scientists (candidate of science, doctor of science) will allow for preparation of real lawyers. Also, we suggest to consider a question of the revival of classical system of training of specialists in the leading Higher Education Institutes of the country's law departments (term of training is 5 years). It would allow to prepare scientists and experts of high level for all structures of power.

2 Jurisprudence of Kazakhstan needs specialists. Currently, scientific staff is replenished by the PHD training system. However, the PHD training system of and defending doctoral dissertations is complicated. Many doctoral candidates cannot defend the dissertation in time. The reason for it is the requirement for publications in foreign magazines within Scopus or Jstore bases. These magazines are not interested in lawyers' publications because they carry out the analysis of the national legislation and legal practice.

Please note that publications in the magazines indexed in Skopus turned into some kind of a

business nowadays. Many magazines publish articles of the Kazakhstan scientists for big financial remunerations. Moreover, the magazines recommended by Skopus are revised every year, their quantity is limited. Doctoral candidates wait for their publications for years.

3 Supply of scientific personnel in higher education institutions and institutes is low. The prestige of the scientist is low. There is no interest of young people to be engaged in scientific research. It is necessary to stimulate inflow of fresh specialists into science. Studying in a master's degree does not provide skills of a scientific activity, it just turns into an educational process.

4 Scientific ideas are not considered and scientists are not attracted to the process of preparation of normative legal acts. Projects of the normative legal acts are prepared by people who do not possess scientific abilities. Due to this, adopted laws will start to change after a while. For example, new codes – the Criminal Code of Kazakhstan, the Code of Criminal Procedure, the Administrative Code, the Criminal and Executive Code were adopted in 2014. The question of revision of these codes is brought up today (<https://www.zakon.kz/4851113-jekspertnoe-zakljuchenie-na-proekt.html>).

We should know that a large number of changes in these codes in general has negative effect on the legal culture of society in general.

5 The financing of researches is generally carried out by the budgetary funds (grants of the Ministry of Education and Science on carrying out basic and applied researches) at the present time. Low level of financing by the non-budgetary funds is observed.

6 Development of jurisprudence depends on preparation of legal specialists. There are serious problems in the system of training of highly skilled lawyers nowadays. It affects quality of legal practice, activity of law-enforcement services. The President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev repeatedly paid attention to the need of high-quality preparation of legal personnel. One of these problems is the training quality of educational and methodical material. There are no uniform standards of preparation of textbooks and manuals on branches of law, higher education institutions of law in the country do not have the same training materials. Specifically, there is a deplorable issue with textbooks in a state language. Existing state obligatory standard of education does not meet full requirements of the rapidly changing legislation, legal practice and requirements of the market. Many subject matters did not find reflection in the existing state obligatory standard of education. Please note that preparation

of legal personnel demands uniformity, there should not be various interpretation of rules of law.

Suggestions on development of jurisprudence and legal education

1 We suggest to sharply reduce the number of higher education institutions of law by toughening the licensing requirements. Specifically it concerns non-professional higher education institutions. The Government and the Ministry of Education and Science of Republic of Kazakhstan needs to consider this question and define the level of needs of the state and society in lawyers, and then define how many higher educational institutions preparing legal specialties has to be in the country. Also, we suggest to cancel extramural studies for training of lawyers.

2 We suggest to return the former system of preparation of scientific personnel in parallel with new training of doctors of PhD system. It is necessary for citizens of Kazakhstan to defend the master's and doctoral dissertations at home, not in Russia, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Belarus or other countries, so that the masters of science would appear among the present generations of lawyers.

3 According to the «Rules of assignment of academic statuses (the associated professor (associate professor), professor)» two scientific articles are required to be published in current issues of internationally reviewed scientific magazines. At the same time the materials of the international conferences within Scopus or Jstore bases do not belong to such magazines. This requirement significantly complicates obtaining academic statuses by scientists of Kazakhstan. Therefore, we suggest to balance the materials of international conferences within Scopus or Jstore bases with the internationally reviewed scientific magazines.

4 In order for an alternative to an international periodic reviewed scientific magazines, we suggest to include the scientific works that are published in materials of the conferences indexed in databases of Scopus (Skopus), as the main scientific results of the thesis on a completion of the doctor of philosophy degree (PhD), the doctor on a profile. Thereby, there will be a stimulus for scientists to take part in high-rating international conferences. And there will be an alternative for doctoral candidates.

5 We offer a Committee on Control in Education and Sciences of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan as an authorized structure to publish the list of the reliable magazines (validity period is 1 year) in information base of the companies like Thomson Reuters, Scopus, JSTORE at the beginning of each calendar year. Also, we suggest to consider the possibility of extension of the list of the international scientific magazines with a non-zero impact-factor for publications of doctoral candidates in «Law» by including 2-3 most authoritative magazines of Russian Science Citation Index Base (for example, one of the most authoritative magazines is «The state and law»).

6 We suggest to increase the quantity of grants of PhD on jurisprudence by 2-3 times. We should select the branches of law where there is a lack of specialists and scientific developments while approving the subjects for doctoral theses. These are financial law, administrative law, labor law, juvenile law. We offer to adopt a norm according to which no less than 50% of structure of dissertation councils must be doctors of jurisprudence.

7 We suggest to expand the list of the magazines recommended by the Ministry of Education and Science to publish the results of doctors' researches. We suggest to include the following scientific magazines in this list: «Adilet» scientific works», it is published quarterly since 1995; magazine «The bulletin of D.A.Kunayev Eurasian Legal Academy», issued since February 1999; «Magazine of International Law of Kazakhstan», issued since February 2000; scientific magazine «The scientific works of the Ministry of Internal Affairs Academy», issued since 1999; scientific magazines of National Academy of Science of Republic of Kazakhstan: «The reports of NAS» and «The bulletin of NAS».

8 The profession of the lawyer has a strategic importance, that is why the national higher education institution which has unconditional authority both within the country and abroad must define the state strategy. Due to this, we believe that Al-Farabi Kazakh National University should carry out the development of state policy on preparation of legal personnel. At the same time we suggest to transfer the republican educational and methodical council on section «Law» to the jurisdiction of KazNU.

References

- Danny'e RGP «Nacional'ny'j centr nauchno-texnicheskoj informacii RK» [The data of the republican state enterprise «National center of scientific and technical information of Republic of Kazakhstan»] // <http://www.naukazar.kz/edu/natsionalniy-tsentr>.
- Elyubayev Z. (2017) O yuristax, yuridicheskom obrazovanii i yuridicheskoj professii [About lawyers, legal education and a legal profession]. July 24 // <http://kazbar.org.kz>.
- Elyubayev Z. (2017) Nam nuzhna revolyuciya v obrazovanii, chtoby` vernut` ego prezhnij uroven` [We need the revolution in education to return its previous level] // <http://kazbar.org.kz>.
- E'kspertnoe zaklyuchenie na proekt zakona Respubliki Kazaxstan «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotory'e zakonodatel'ny'e akty` Respubliki Kazaxstan po voprosam sovershenstvovaniya ugovnogo i ugovno-processual'nogo zakonodatel'stva» [The expert opinion on the bill of the Republic of Kazakhstan «About Modification and Additions in Some Acts of the Republic of Kazakhstan concerning Improvement of the Criminal and Criminal Procedure Legislation». March 30, 2017 // <https://www.zakon.kz/4851113-jekspertnoe-zakljuchenie-na-proekt.html/>.
- Koncepcija pravovoj politiki Respubliki Kazahstan na period s 2010 do 2020 goda. Utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 24.08.2009 g. (s izmenenijami i dopolnenijami ot 16.01.2014 g.) [The concept of legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020], approved by the Decree of the President of Kazakhstan of 24.08.2009 (with changes and additions of 16.01.2014).
- Kravchenko A. V Kazahstane deficit nastojashhih juristov [The deficiency of the real lawyers in Kazakhstan]. Republican Bar Association // <http://advokatura.kz/v-kazahstane-defitsit-nastoyashhih-yuristov>.
- Nauka i innovacii KazNU [Science and innovations of KazNU] // <http://www.kaznu.kz/ru/15215/page/>.
- Poslanie Prezidenta «Tret'ja modernizacija Kazahstana: global'naja konkurentnosposobnost'» ot 31.01.2017. [The message of the President «The third modernization of Kazakhstan: the global competitiveness» of 31.01.2017].
- Pravila prisvoeniya ucheny'x zvanij (associirovanny'j professor (docent), professor) Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazaxstan ot 31 marta 2011 goda № 128 [Rules of assignment of academic statuses (the associated professor (associate professor), professor). Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan of March 31, 2011 No. 128] // <http://control.edu.gov.kz/ru/pravila-prisvoeniya-uchenyh-zvanij-associirovannyj-professor-docent-professor-0>.
- Rektor MGU predlozhl vernut'sya k prezhnej sisteme obrazovaniya v vuzax [The rector of MSU suggested to return to a former education system in higher education institutions] // <https://newizv.ru/news/society/07-12-2016/249912-rektor-mgu-predlozhl-vernutsja-k-pjatiletnemu-obucheniju-v-vuzah>.
- Saktaganova L. (2017) Cifrovizacija Kazahstana – kljuchevoj faktor razvltlja [Digitalization of Kazakhstan – a key factor of development]. The truth of Kazakhstan, september 15.
- Suleimenov M.K. (2017) Neftjanoe pravo Respubliki Kazahstan [Oil rights of the Republic of Kazakhstan]. Power right, no 2, pp 4-9.
- Salimgerey A.A., Abdirayymova G.S., Abdikerova G. O., Aydarbayev S.Z., Bulatbayeva A.A., Verevkin A.V., Ibrayeva A.S., Lifanova T.Y., Masalimova A.R., Mezhibovskaya I.V., Mynbayeva A.K., Kim A.M., Nasimova G.O., Ospanov S.I., Useinova G. R., Shapinova S.A. (2015) Nacional'ny'j doklad «Molodezh` Kazaxstana – 2015» [National report «The youth of Kazakhstan – 2015»]. Almaty, «Kazakh University», 234 p.
- Turetskii N. (2017) O kachestve yuridicheskogo obrazovaniya v Kazahstane [About quality of legal education in Kazakhstan]. The scientific records of the Prosecutor's Office National Academy of Ukraine // <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/2-2017/turetskij.pdf>.
- Zhatkanbayeva A.E. (2009) Konstitucionno-pravovye aspekty informacionnoj bezopasnosti v Respublike Kazahstan [Constitutional and legal aspects of information security in the Republic of Kazakhstan]. Almaty, 304 p.

Sartaev S.A.¹, Smanova A.B.², Kalshabayeva M.Zh.³

¹Associate Professor, e-mail: s.sartai@mail.ru

²Candidate of Legal Sciences, Acting Associate Professor, Law Faculty, e-mail: akmaralbahtyar@gmail.com
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

³Senior Lecturer, Department of Law of Kazakh National Agrarian University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: manshuk.1981@mail.ru

**FACTORS AFFECTING THE FORMATION AND DEVELOPMENT
OF LEGAL CONSCIOUSNESS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

In the article we examined some issues of the influence of historical and political factors on the formation and development of legal consciousness in the Republic of Kazakhstan, and also to identify the place of law in the system of value orientations of citizens of the Republic of Kazakhstan, we carried out practical research.

Legal awareness is not a phenomenon acquired from birth, it develops for a long time and gradually. Legal consciousness is formed as a result of the interaction of the individual in society and the understanding of the received information. Legal consciousness is formed under the influence of various circumstances, current events, specific living conditions and various processes that influence the life of a society. In legal science, it is customary to consider the factors influencing the legal consciousness in the following two groups: 1. External (the activities of subjects – creators of legal consciousness). 2. Internal (individual personality characteristics).

It should be noted that the process of forming legal consciousness is impossible without the socialization of the individual, since legal consciousness can only be formed if there is an individual in the social environment and the formation of relations between him and society. A.V. Mudryak justifies the need to consider the factors of socialization as special circumstances or conditions that influence this process. He identifies three groups of such factors: Macrofactors (world, country, state, society) that influence very large groups of people in certain countries, the influence is mediated by two other groups of factors. Mesofactors, conditions of socialization of large groups of people allocated: on a national basis; according to the place and type of settlement in which they live; by belonging to the audience of various mass communication networks. Mesofactors influence a person's legal consciousness both directly and indirectly through the factors of the third group. Microfactors. These include circumstances directly affecting specific people – the family, peer groups, the microsociety, organizations in which social education is carried out – educational, professional, social, religious organizations. (Mudryak, 2000)

Key words: rule of law, law, personality, sense of justice, legal culture, socialization.

Сартаев С.А.¹, Сманова А.Б.², Қалшабаева М.Ж.³

¹заң ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: s.sartai@mail.ru

²заң ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: akmaralbahtyar@gmail.com
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³аға оқытушы, Қазақ ұлттық аграрлық университеті, e-mail: manshuk.1981@mail.ru

**Қазақстан Республикасындағы құқықтық сананың
қалыптасуы мен дамуына әсер ететін факторлар**

Мақалада Қазақстан Республикасындағы құқықтық сананың қалыптасуы мен дамуына тарихи-саяси факторлардың әсерінің кейбір сұрақтары қарастырылды, сондай-ақ Қазақстан Республикасының азаматтарының құндылықтар бағдарының жүйесінде құқықтың орнын анықтауда тәжірибелік зерттеулер жасалынды.

Құқықтық хабардарлық туғаннан алынған құбылыс емес, ол ұзақ уақыт бойы дамып келеді. Құқықтық хабардарлық қоғамда адамның өзара әрекеттесуі және алынған ақпаратты түсіну

нәтижесінде қалыптасады. Құқықтық санасы әртүрлі жағдайлар, қазіргі оқиғалар, нақты өмір жағдайлары және қоғам өміріне әсер ететін әртүрлі процестердің ықпалында қалыптасады. Заң ғылымында келесі екі топтағы құқықтық сана-сезімге әсер ететін факторларды қарастырған жөн: 1. Сыртқы (субъектілер қызметі – құқықтық сананың құрушылары). Ішкі (жеке тұлғалық сипаттамалары).

Айта кету керек, заңды сана қалыптастыру процесі адамның әлеуметтенуінсіз мүмкін емес, өйткені заңды сана тек әлеуметтік ортада адам және оның арасындағы қарым-қатынастарды қалыптастыру кезінде қалыптасуы мүмкін. А.В. Мудрык әлеуметтенудің факторларын осы үдерісте әсер ететін ерекше жағдайлар немесе жағдайлар ретінде қарастыру қажеттілігін сипаттайды. Ол осындай факторлардың үш тобын анықтайды: Макрофакторлар (әлем, ел, мемлекет, қоғам), белгілі бір елдердегі адамдардың үлкен топтарына әсер етеді, бұл әсер басқа екі фактормен байланысты. Мезофакторлар, халықтың үлкен тобын әлеуметтендіру шарттары: ұлттық негізде; олар тұратын жері мен түріне қарай; әртүрлі жаппай байланыс желілерінің аудиториясына тиесілі. Мезофакторлар үшінші тұлғаның факторлары арқылы тікелей және жанама түрде адамның құқықтық сауаттылығына әсер етеді. Микрофакторлар. Олардың ішінде белгілі бір адамдарға тікелей әсер ететін жағдайлар – отбасылық, құрдастар топтары, микроөнеркәсіп, әлеуметтік білім беру ұйымдары – білім беру, кәсіптік, әлеуметтік, діни ұйымдар. (Mudryak, 2000)

Түйін сөздер: құқықтық мемлекет, құқық, жеке тұлға, құқықтық сана, құқықтық мәдениет, әлеуметтену.

Сартаев С.А.¹, Сманова А.Б.², Калшабаева М.Ж.³

¹к.ю.н., доцент, e-mail: s.sartai@mail.ru

²к.ю.н., доцент, e-mail: akmaralbahtyar@gmail.com

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³Старший преподаватель, Казахский национальный аграрный университет, Казахстан, г. Алматы, e-mail: manshuk.1981@mail.ru

Факторы, влияющие на формирование и развитие правового сознания в Республике Казахстан

В статье рассматриваются некоторые вопросы влияния историко-политических факторов на формирование и развитие правового сознания в Республике Казахстан, а также проводятся практические исследования с целью выявления места права в системе ценностных ориентаций граждан Республики Казахстан.

Правосознание не является феноменом, приобретенным от рождения, оно складывается длительно и постепенно. Формируется правосознание в результате взаимодействия личности в социуме и осмысления получаемых сведений. Правовое сознание формируется под воздействием различных обстоятельств, происходящих событий, конкретных условий жизни и разнообразных процессов, которые оказывают влияние на жизнь общества. В юридической науке принято факторы, влияющие на правовое сознание, классифицировать на следующие две группы:

1. Внешние (деятельность субъектов – творцов правового сознания).
2. Внутренние (индивидуальные особенности личности).

Отметим, что процесс формирования правосознания невозможен без социализации личности, так как правовое сознание может быть сформировано только при наличии индивида в социальной среде и становлении отношений между ним и социумом. А.В. Мудрик обосновывает необходимость рассмотрения факторов социализации как особых обстоятельств или условий, оказывающих влияние на данный процесс. Он выделяет три группы таких факторов: макрофакторы (мир, страна, государство, общество), которые влияют на очень большие группы людей, в определенных странах влияние опосредовано двумя другими группами факторов. Мезофакторы, условия социализации больших групп людей, выделяемых: по национальному признаку; по месту и типу поселения, в котором они живут; по принадлежности к аудитории тех или иных сетей массовой коммуникации. Мезофакторы влияют на правосознание человека как прямо, так и опосредованно через факторы третьей группы. Микрофакторы. К ним относятся обстоятельства, непосредственно влияющие на конкретных людей – семья, группы сверстников, микросоциум, организации, в которых осуществляется социальное воспитание – учебные, профессиональные, общественные, религиозные организации (Mudryak, 2000).

Ключевые слова: правовое государство, право, личность, правосознание, правовая культура, социализация.

Introduction

According to Yu.A. Levada, the path of man to society and the formation of his sense of justice, respectively, passes “through a small group of his inner circle.” The result of socialization is not only the assimilation of knowledge, norms, skills, abilities, but also structural changes in the human psyche – the formation of conscience – the “internal controller”, that is, the phenomenon sanctioning behavior and acting as an internal regulator of responsibility for human actions. The formation of this mechanism is the most important point in the process of socialization of the individual. (Levada, 2000: 132)

Identifying the relationship between the biological and social in the conditionality of the individual's behavior remains one of the scientific problems. But extreme judgments exaggerating the role of either the biological or social factor are debatable. It is wrong to reduce the source of social behavior only to heredity. But it is also not right to obscure the active essence of the individual, to ignore the impact of the biological factor on him. Absolutization of the role of the social environment, which supposedly can be made such, when a personality with the properties originally set by this environment is formed from any individual in it, is certainly an illusion.

Let us consider in more detail the historical and political factors as the most significant factors that influence the formation and development of legal consciousness. The specificity of the sociopolitical position of Kazakhstan's society at present is that the republic has a fundamentally new legal basis in order to create the creative functioning of social processes, in which there should be no such manifestations as permissiveness, corruption, and arbitrariness.

In any conditions, the formation of legal consciousness, both of a particular person and in the whole of society, is conditioned by many different factors, which are not the same in the strength of their impact. However, at the same time, the historical and political consideration of the issue of the development of legal conscience contributes not only to the definition of its main sources, which influence its development, but also to rethink the previous theoretical ideas about legal consciousness. (Silbey, 2005)

Main part

President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, speaking of the modernization of the

historical consciousness, notes the following: “I am convinced that the people who remember, appreciate, proud of their history have a great future. Pride in the past, a pragmatic assessment of the present and a positive look into the future – this is the key to the success of our country “. (Nazarbayev, 2018)

Earlier in the Kazakh society there were customary law, due to both economic and social root causes. Public relations were regulated on the basis of customary law as moral rights and obligations. Customary law of the Kazakhs, or *adat*, is a specific phenomenon of legal consciousness, which is formed under the influence of specific features of economic activity and forms of social organization of Kazakh society, which manifests itself in a deeply peculiar social and moral-legal institutions of traditional nomadic society, the analysis of which is not only an essential condition true understanding of the characteristics of the cultural, social, political history of our country, but also is difficult about General theoretical, socio-philosophical problem. (Karasar-tova, 2010: 2)

Ch. Valikhanov focused on democracy and humanism of ordinary Kazakh law: Kyrgyz customary law, by analogy of higher development with lower, which is so often referred to, is more humane than, for example, Muslim, Russian or Chinese legislation. In Kyrgyz laws, there are no intimidating and precautionary measures that are abundantly present in the newest European codes. Kyrgyz never had corporal punishment. And the legal laws, according to which members of the clan are responsible for their relative, are very useful (Valikhanov, 1985: 94).

“Kazakh customary law is an unwritten law,” wrote academician S. Zimanov. It is built on the basic normative institutions and a multitude of easily memorable, short and expressive sayings that contain the basic procedural and material standards. Procedural standards are the starting point for isolating specific legal norms corresponding to specific life situations. (Zimanov, 1996: 25)

In Kazakh society there was a certain nomadic democracy, which was manifested in the relative lack of cohesion of people by despotic principles, to a certain degree of freedom and equality of women, the absence of slave worship before the authorities. The power of the Kazakh Khans was not despotic, and the nomadic Kazakh tribes, if there was a conflict with representatives of the *zhuz* or clans, could migrate to other lands. The rights of people at that time were regulated by the laws of Tauke Khan – Zheti Zhargy, in which the economic and civil rights of individuals were enshrined. The political rights

that were granted to certain segments of society were expressed through the institution of election of the khans.

The *biy* institute was of great importance, which was designed to perform judicial and administrative functions to resolve collective or individual disputes, while the democratic nature of this institution was to obtain the title of *biy* by a person solely on the basis of his own authority among the people.

After the colonization of the Kazakh lands, traditional forms of protection of rights and freedoms were destroyed by the tsarist regime. In a Muslim society based on Islam, the goal of controlling the behavior of an individual is to conform to the interests of the faithful, Islam in general. A man who dared to oppose himself to this regime was subjected to severe punishment, he was considered an apostate of Islam. Muslim law had a religious character, in connection with this, the implementation of the norms it established in the eyes of the faithful became a religious duty. Islamic law was intended to regulate not only the external behavior of Muslims, but also the internal motivation underlying its postulates. This determines the conscious and voluntary submission of a person of community, which is based on the requirements of Islam and at the same time is a belief in the state. The idea of human rights and its claims to power in the context of Islamic culture meant an encroachment on the inviolability of religious institutions. (Syukiyainen, 1986: 3038)

With the spread of Islam in Kazakhstan in the daily life of people, both *Ata-Salta* and Muslim attitudes became widespread – the nomadic part of the population was guided by patriarchal-tribal institutions, and the sedentary – by Muslim rights to a greater extent.

Scholars of the Soviet period also pointed to the well-known indifference of the Kazakhs towards the Muslim faith. So, for example, M.O. Auezov stated: “For the most part, the Kyrgyz people were not fanatical ... They were little known to the dogmas of Islam, religious rites were performed not precisely and not by all.”

Based on the foregoing, it can be assumed that the public and family life of Kazakh society in the past was regulated by both national *adat* and Muslim law. But the degree of their action depended on concrete historical conditions.

It should be noted that the principle of tolerance has always taken place in the traditional worldview of the Kazakhs. The historical fact that mosques and churches, synagogues and churches stood along the route of the Great Silk Road that ran along the Ka-

zakh steppe also confirms the tolerance of the Kazakh people. (Zhengisbek, 2014)

In the Kazakh steppe, the most important basis for the legitimacy of power was its justice. For this reason, the cultural foundations of the legality of the norms of customary law are wider than the framework that is outlined by the historical period of the practical use of its norms in the country's judicial and legal system. Without exaggeration, it can be argued that universal human rights, such as humanism, social justice, respect for the individual and the protection of their fundamental rights and freedoms, are embodied in ordinary Kazakh law. (Zhiyenbayev, 2018)

It should be noted that the usual norms and ideas acquired by the consciousness of people, of course, were not updated instantly due to changes in living conditions. Additional measures were needed that would facilitate the introduction of a new legal consciousness into the consciousness of people. Thus, the unremitting efforts of the Soviet authorities to raise the educational and cultural level of the people and their political consciousness allowed them to convince the people about the fairness of the actions of Soviet legal institutions.

The next stage covers the period from 1917 to 1990, when Kazakhstan was on the path of evolution by the time it gained state independence. In accordance with the Constitution of the USSR in 1936, the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic was transformed into a union republic. February 18, 1926 the Constitution was adopted by the Decree of the Central Election Commission of the Kazak ASSR.

With the adoption in 1977 of the Constitution of the USSR and the Constitutions of the Union Republics, as well as in 1978, Kazakhstan, the areas of joint terms of reference of the USSR and Union Republics deepened. Since in the Constitution of 1977 the USSR competence was fixed in general vague wording – the text did not contain “a list of all-Union Union Republican ministries and state committees of the USSR, there were no references to the 1922 treaty on the formation of the USSR. There were no provisions on the principles of the distribution of competence between the USSR and the Union republics, and contained only a general list of the powers of the Union and separate instructions as to which and in which areas of public life Union legislation should be adopted. The text of the Constitution also in an extremely general form stated that the Union would ensure unity of legislative regulation throughout the country. It was particularly noted that the Union of SSR only establishes

the general principles of organization and activity of republican and local bodies of state power, ”which actually led to the republics duplicating union acts and, in essence, limiting their powers in legislative and management activities, which undoubtedly had an impact on the formation of legal consciousness in Kazakhstan society. (Zkim, 2018)

After the collapse of the USSR on December 16, 1991, Kazakhstan adopted the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan of December 16, 1991 No. 1007-XII “On the State Independence of the Republic of Kazakhstan”, which stated: “The Republic of Kazakhstan is an independent, democratic and legal state. It has full power in its territory, independently determines and conducts domestic and foreign policy. The Republic of Kazakhstan builds its relations with all states on the principles of international law. The Republic of Kazakhstan is open to the recognition of its state independence by other states. Throughout the entire territory of the Republic of Kazakhstan, the Constitution and laws of the Republic of Kazakhstan, as well as the recognized norms of international law, are in force. The territory of the Republic of Kazakhstan within the existing borders is integral, indivisible and inviolable.

On January 28, 1993, the Supreme Council of the Kazakh SSR adopted the Constitution of the Republic of Kazakhstan as the basis for the formation of the legal consciousness of citizens. Kazakhstan “was proclaimed an integral part of the world community, the republic’s adherence to international norms and the course towards the creation of a democratic and legal state was confirmed. The constitution proclaimed inter-ethnic harmony in the country under the rule of the Kazakh nation, ensured equal rights and freedoms to all citizens, enshrined rights and equally human responsibilities. According to the Constitution, the state language in the republic was the Kazakh language, and the Russian language received the status of a language of international communication. Restrictions on the rights and freedoms of citizens on the basis of ignorance of the state language or the language of international communication were prohibited.”

The most important mechanism for the implementation of state power has always been right. The role of law is that, unlike other norms of social regulation, it enshrines the stable form of the state, guarantees the rights and freedoms of the individual. In order to function effectively, law must become a generally binding law, since law is the official specification of law, the sovereign will of the state. Thus, in the section “Fundamentals of the Constitutional

System” it was said that “the Constitution of the Republic of Kazakhstan has the highest legal force, its norms have direct effect. Laws and other acts contrary to the provisions of the Constitution are not legally binding.

The people of Kazakhstan are the only source of state power of the republic. The people exercise state power directly and through their representatives. No part of the people, either an organization or an individual, can arrogate to itself the right to exercise state power. ” It should be noted that the 1993 Constitution did not clearly formulate the form of government. At the time, the country was simultaneously possessed features of a presidential and parliamentary republic. The 1993 Constitution did not contain such notions as “public consent” and “political stability”, “economic development for the benefit of the people”, “Kazakhstani patriotism”, “voting in the republican referendum”. All these concepts were introduced later – in the current 1995 Constitution. Thus, “the Kazakhstan model of the political system in its development went through three stages in the first half of the 1990s. The first stage (March 1990 – November 1991) is the formation of a parliamentary republic. At the second stage (from December 1991 to January 1993) a semi-presidential republic is formed. At the third stage (from January 1993 to March 1995), features of both the parliamentary and presidential (especially from December 1993) republics are manifested. Strengthening state sovereignty and the institution of the presidency. 1995 Constitution of the Republic of Kazakhstan. On August 30, 1995, 212,773 citizens, or 81.14% of the electorate, took part in the national referendum. Only 9.9% of the referendum participants spoke negatively. As a result, 89% of the referendum participants voted for the new Constitution of the Republic. According to the Constitution, the Republic of Kazakhstan is a democratic, secular, unitary, social and legal state. Essentially, Kazakhstan has become a state with a presidential form of government. The Constitution established democratic principles for the separation of power in the republic into legislative, executive and judicial branches, which interact on the principles of deterrence and balance. (Zhanazarova, 2013)

The principle was that the institution of the presidency from now on became the personification of the unity of the state and the people of Kazakhstan, and according to the Constitution of 1993 it was within the framework of the executive power.

With the acquisition of the status of a sovereign independent state, a subject of international law, the

“own” process of legislation began to develop, influencing the formation of people’s legal awareness, the growth of their legal culture, the establishment of the foundations of civil society. Legal culture has an enormous role in terms of strengthening the rule of law and the rule of law in society, ensuring social justice, and establishing a moral atmosphere in which a person can live and work freely. At the same time, it is obvious that one of the reasons for the low level of legal culture in society is the “alienation” of a citizen from the processes of managing public and state affairs, from values preached by the authorities.

The formation of the legal culture of the individual is a complex process that includes social and psychological factors. The legal culture of an individual reflects its readiness for the perception of progressive laws and ideas and is characterized by the absence / presence of certain legal cultural orientations. (Savchenko, 2007: 5)

Legal culture is a reflection not only of a high level of legal consciousness, but also of the high quality of all legal activities, regardless of who specifically undertakes it: the state or public body, official, group of citizens or an individual.

As a result of the study of the legal consciousness of Kazakhstan’s society, it is permissible to note that the theory of legal awareness should be based on new empirical data that should be obtained taking into account the latest achievements of scientific activity based on the use of modern research techniques that take into account both general and Kazakhstan-specific features of legal awareness civil society.

The fact of the adoption of the Basic Law in 1995 plays an important role in analyzing the development of legal consciousness in modern Kazakhstani society. The preamble to the Constitution states: ‘We, the people of Kazakhstan, united by a common historical fate, building statehood in the original Kazakh land, conscious of themselves as a peace-loving civil society, committed to the ideals of freedom, equality and harmony, wanting to take a worthy place in the world by present and future generations, on the basis of our sovereign right, we adopt this Constitution’. (Constitution, 2011)

If we consider the relationship of law and legal consciousness at different historical stages, then the right of a person to life can be considered as a criterion. Subjective perception of law is characteristic of the primitive communal formation, “when the concept of society in the modern sense did not exist when egoism dominated as the basis of morality. With the beginning of the allocation of

ideas about good and evil by a person, inevitably the conception of what to do should be born. During this period, each person determined for himself what and how he can and should do. The thesis dominated: everything that is good for me is good. The question of human life was solved simply. If a neighbor bothers me, I must kill him or drive him away. At the same time, each person himself determined what he should do: kill or drive out.

The next period of development of society was already consistent with such a level of consciousness, like rational egoism. “With the advent of the first social formations of the family, clan, tribe and nationality, the view on the concepts of good and evil changed. The thesis became dominant: everything that is good for my family, clan, tribe and people is good. Therefore, the murder of a person was perceived from this side. If a dead person belonged to my family, people, it is bad, if on the contrary, it is good.

Conclusion

In a class society, the perception of law expanded the boundaries of those who belonged to their own. Cosmopolitan elements began to appear. But the ambiguous attitude towards the murder of man persisted. With the development of humanity began to come to the idea that the life of every person is priceless. That is how the humanistic approach to law was formed.” (Yermukhametova, 2016)

To identify the place of law in the system of value orientations of citizens of the Republic of Kazakhstan, we conducted practical research. We interviewed 170 respondents at random, who were asked to respond to the questionnaire.

One of the questions is the questioning of respondents’ opinion on whether Kazakhstan is a legal state today. According to the results of the survey, it can be concluded that for the majority of respondents Kazakhstan is a legal state (Fig. 1).

60% of positive answers, in our opinion, the figure is not high enough. With the existence of such phenomena as corruption, bureaucracy, and others, the right is not sufficiently a subject of respect, much less a value. To a greater degree, law is perceived as an analogue of external coercion, which is necessary to be observed if there are those bodies or officials that control its observance, but in the absence of such, it can be simply ignored. In such a situation, non-legal (“informal”) elements, often transforming into such phenomena as robbery, fraud, violence, etc., begin to prevail in society.

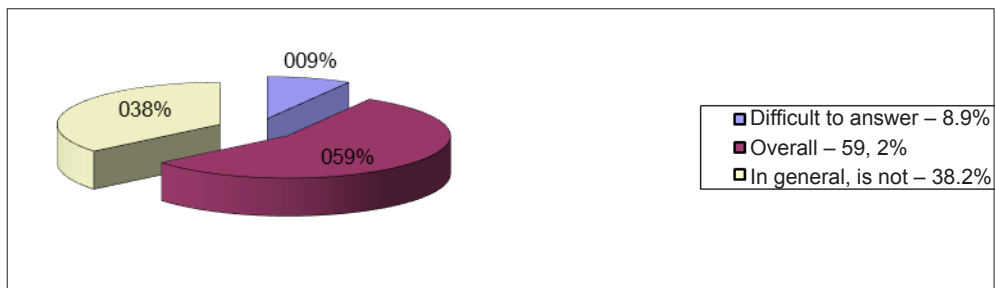

Figure 1 – Respondents’ opinion on whether Kazakhstan is a legal state

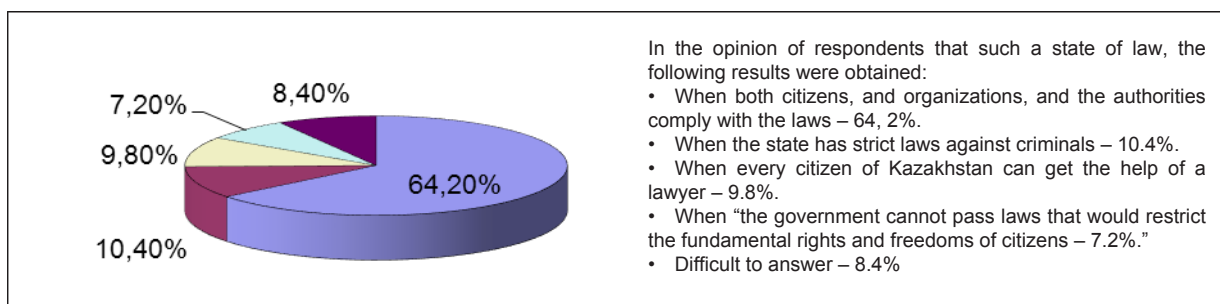

Figure 2 – the opinion of the respondents that such a legal state

According to the results of the survey, it can be concluded that the overwhelming majority of the respondents (64, 2%) believe that a state is considered legal if the laws are respected by citizens, organizations, and power structures. The second place according to the results was the definition of the rule of law in which strict laws exist for criminals (10.4%). Thus, “the following

criteria of a rule of law state were established in the minds of Kazakhstan: the observance of the laws by all without exception and the observance of the fundamental rights and freedoms of citizens of Kazakhstan by the authorities.

The next question of the questionnaire was the question of what functions the law should perform (Fig. 3).

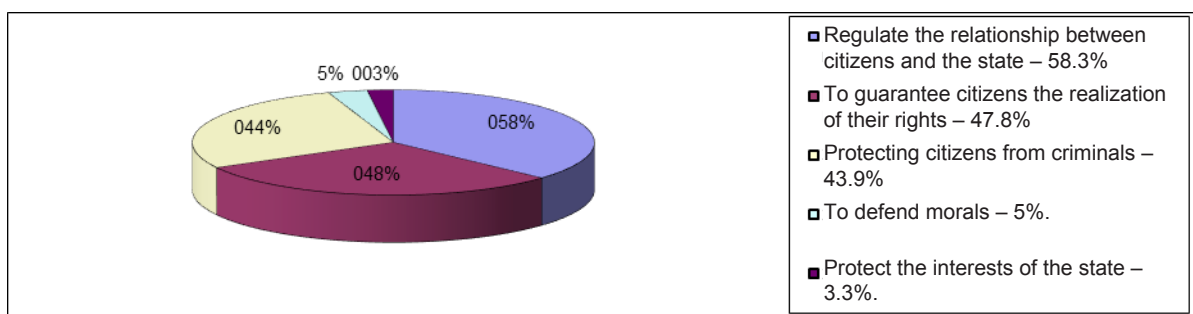

Figure 3 – Respondents’ opinion on the functions that the right should perform

On the basis of the obtained results, it can be concluded that the main function that should realize the law is the regulation of relations between citizens and the state, the least result was obtained by such function as the protection of state interests. This result seems to us

understandable, since in the legal consciousness of Kazakhstan citizens personal over social, personal interests, rights and freedoms over state ones prevail.

When asked what role law plays in society, the following answers were received (Fig. 4):

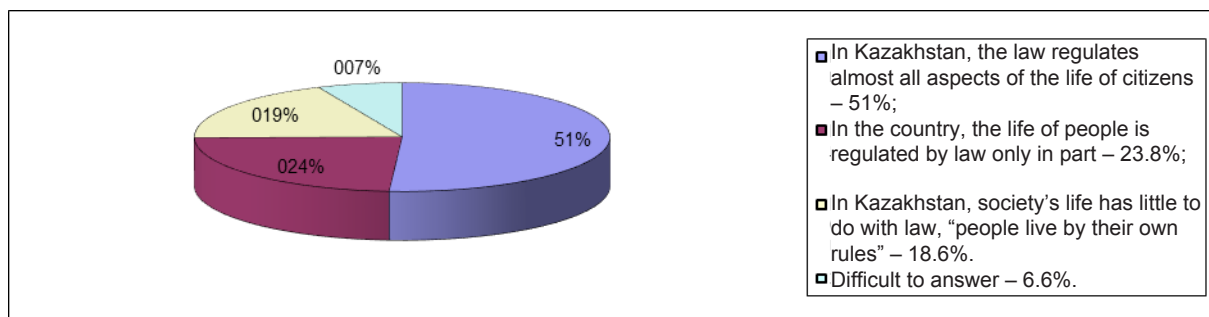

Figure 4 – Opinion of respondents about the role of law in the daily life of Kazakhstan society

References

- Mudrik A. V. *Sotsialnaya pedagogika: Ucheb. dlya stud. ped. vuzov / Pod red. V.A. Slastenina. – 3-e izd. ispr. i dop. – M.: Izdatelskiy tsentr «Akademiya». 2000. – 200 s.*
- Levada Yu.A. *Ot mneniy k ponimaniyu: sotsiologicheskiye ocherki: 1993 – 2000. – M., 2000. – 329 c.*
- N.A.Nazarbayev «Sem graney Velikoy stepi» /<http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>
- Karasartova M.M. *Osobennosti natsionalno-pravovoy kultury kazakhov / Vestnik KazNU. – Almaty. 2010 – S. 2-5.*
- Valikhanov Ch. *Zapiski o sudebnoy reforme // Sobraniye sochineniy v 5-ti t. – Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sov. entsiklopedii. 1985. –T. 4. – 94 s.*
- Zimanov S.Z. *Politicheskiy stroy Kazakhstana kontsa Kh?III veka – pervoy poloviny XIX veka. – Almaty. 1996. – 296 s.*
- Syukiyaynen L.R. *Musulmanskoye pravo. – M.,1986. – 328 s.*
- Savchenko S.Yu. *Pravovaya kultura lichnosti v grazhdanskom obshchestve: problemy teorii i praktiki: avto-ref. diss. kand. yurid. nauk. Almaty., 2007. – 5 s.*
- Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan (prinyata na respublikanskom referendume 30 avgusta 1995 goda) (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 02.02.2011 g.)// http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029
- Susan S. Silbey (2005) *After legal consciousness // Annual Review of Law and Social Science. – 1. – p.323-325*
- Yermukhametova S., Khamzin A., Khamzina Zh., Oryntayev Zh., Alshurazova, Sherimkulova G. (2016) *Constitutional Law Fundamentals of the State Administration of the Social Sphere in the Republic of Kazakhstan // International Journal Of Environmental & Science Education. – 11(12). – p.5239*
- Zhengisbek T., Tulenova S., Assyltaeva E., Aitymbetov N. (2014) *Formation of civil and patriotic education of youth in Kazakhstan // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 116. – p.4860*
- Zkim E., Absattarov G. (2018) *Legal person as new socio-political phenomenon // bulletin of national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. – 5(375). – p. 134*
- Zhanazarova Z., Beissenova A., Nurbekova Zh., Dzyurenich Y., Turebayeva A. (2013) *Labour Conflicts in Kazakhstan: A Specific Character of their Solution // Procedia Social and Behavioral Sciences. – 82. – p. 878*
- Zhiyenbayev M., Kozhukhova M. (2018) *Conceptualizing legal culture and legal awareness: meaning and structural components // SHS Web of Conferences. – 55. – p. 4*

Useinova K.R.¹, Bazarbaeva A.T.²

¹Candidate of Legal Sciences, Acting Associate Professor, Law Faculty, e-mail: karlygash_usein@mail.ru

²1st year Doctoral student (Ph.D. student), Law Faculty
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**ON THE QUESTION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN
THE INSTITUTIONS OF «BLOOD FEUD» AND «TALION»**

The article is devoted to the problem of the relationship between the institutions of «blood feud» and «talion». The institution of blood feud is a universal interdisciplinary institution of the law of the traditional society. Blood rushing, as a custom met at different times in different nations. The article reveals the principles of blood feud. According to the authors of the article, the principle of talion was the basis of blood revenge. Justifying this point of view, the authors note that the blood revenge could cause reciprocal blood revenge and initiate an endless relay race of murders, which could lead to the death of both hostile groups. Necessity was the emergence of some rules governing conflicts between teams. The result was the famous principle, which is known as the talion. In the end, the talion comes to replace the blood feud. It should be noted that the principle of talion is characteristic of almost all legal systems at the initial stage of their development. This principle was known to be the laws of Hammurabi, the laws of 12 tables, Jewish law, medieval German laws, etc. However, fundamental changes in the economic, social life of society, expressed in the division of labor, the development of trade, etc. led to the fact that the talion from an effective regulator of social life turned into its opposite, «into something that disorganizes, destroys society». To overcome the talion, society introduces certain measures, the main purpose of which is to limit the scope of the norms of equal retribution, which ultimately led to the formation of two types of norms: state-legal and moral. Research and analysis of the institutions of blood feud and talion in the traditional nomadic society of the Kazakhs showed that despite the weakness of state power, she was interested in a peaceful resolution of the conflict.

Key words: talion, blood feud, conflict, jurisdiction, Jewish law, medieval German law, revenge.

Усейнова К.Р.¹, Базарбаева А.Т.²

¹ заң ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: karlygash_usein@mail.ru

²1 курс докторанты
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, заң факультеті, Қазақстан, Алматы қ.

«Қан кегі» және «талион» институттарының өзара байланысы

Мақалада «қан кегі» және «талион» институттары арасындағы өзара қатынас мәселесі талқыланады. Қан кегі институты – дәстүрлі қоғамның құқығының әмбебап пәнаралық институты. Қан кегі әртүрлі елдерде әдет-ғұрыптар кездеседі. Мақалада қан кегі қағидалары ашылады. Мақала авторларының пікірінше, талион қағидаты қан арқылы кек алудың негізі болды. Осы көзқарасқа негізделе отырып, авторлар қан арқылы кек алу қайта қанмен кек қайтаруға және ұжымдағы кісілер өліміне әкеп соғуы мүмкін өлтірудің шексіз эстафетасы іспетті екендігін айтады. Ұжым арасындағы қақтығыстарды реттейтін кейбір ережелердің пайда болуы қажет болды. Нәтижесінде талион деп аталатын танымал қағида пайда болды. Ақыр соңында, қан кегінің орнына талион келді. Айта кету керек, талион қағидасы барлық дерлік құқықтық жүйелердің бастапқы кезеңіндегі дамуына тән. Бұл принцип Хаммурапидің заңдары, 12 кестенің заңдары, еврей құқығы, ортағасырлық неміс заңдары және т.б құқықтық жүйелерде таныс болды. Дегенмен, қоғамның экономикалық, әлеуметтік өміріндегі іргелі өзгерістер, еңбек бөлінісі, сауда-саттықты дамыту және басқалары көрініс тапты, бұл әлеуметтік өмірдің тиімді реттеушісінен түскен талонның керісінше болды, «қоғамды бұзады». Табысты жеңу үшін қоғам белгілі бір шаралар қабылдайды, оның басты мақсаты тең дәрежеде жазалаудың нормаларын

шектеу болып табылады, нәтижесінде сайып келгенде екі түрлі нормалар: мемлекеттік-құқықтық және адамгершілік. Қазақтардың дәстүрлі көшпелі қоғамында қан айналымы институттарының зерттеуі мен талдауы мемлекеттік биліктің әлсіз болғанына қарамастан, ол жанжалды бейбіт жолмен шешуге мүдделі екендігін көрсетті.

Түйін сөздер: талион, қан кегі, қақтығыстар, юрисдикция, еврей заңы, ортағасырлық неміс заңы, кек алу.

Усейнова К.Р.¹, Базарбаева А.Т.²

¹кандидат юридических наук, доцент юридического факультета, e-mail: karlygash_usein@mail.ru

²докторант 1-го курса юридического факультета

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

К вопросу о взаимоотношениях институтов «кровная месть» и «талион»

Статья посвящена проблеме соотношения институтов «кровная месть» и «талион». Институт кровной мести является универсальным межотраслевым институтом права традиционного общества. Кровомщение как обычай встречался в разное время у разных народов. В статье раскрываются принципы кровной мести. По мнению авторов статьи, в основе кровной мести лежал принцип талиона. Обосновывая данную точку зрения, авторы отмечают, что кровная месть могла вызвать ответную кровную месть и положить начало бесконечной эстафете убийств, которая могла привести к гибели обоих враждующих коллективов. Необходимостью стало возникновение каких-то правил, регулирующих конфликты между коллективами. В результате возник знаменитый принцип, который известен под названием талиона. В конечном итоге на смену кровной мести приходит талион. Необходимо отметить, что принцип талиона характерен практически для всех правовых систем в начальной стадии их развития. Данный принцип был известен законам Хаммурапи, законам 12 таблиц, еврейскому праву, средневековым германским законам и т.д. Однако фундаментальные изменения в экономической, социальной жизни общества, выражающиеся в разделении труда, развитии торговли и т.д., привели к тому, что талион из эффективного регулятора общественной жизни превратился в свою противоположность, «в нечто, что дезорганизует, разрушает общество». Чтобы преодолеть талион, общество вводит определенные меры, основной целью которых является ограничение сферы применения норм равного возмездия, что в конечном итоге привело к формированию двух типов норм: государственно-правовых и моральных. Исследование и анализ институтов кровной мести и талиона в традиционном кочевом обществе казахов показали, что, несмотря на слабость государственной власти, она заинтересована в мирном разрешении конфликта.

Ключевые слова: талион, кровная месть, конфликт, юрисдикция, еврейское право, средневековое немецкое право, месть.

Introduction

The universal, interdisciplinary institution of the law of traditional society is the institution of blood feud. Blood feud, as a custom could be observed at different times in different nations. As noted in the encyclopedic dictionary F.A. Brockhaus and I.A. Ephron, one of the reasons for the war in year 311 in the Roman Empire of Constantine the Great (b. February 27 274 g) with Maxentius it served as a revenge to a killer of his father (Brokgauz, 1996). Thus, in some tribes of Australia, committing murder leads to a blood feud that takes on excessive forms, open violent clashes. In the group of tribes from the Arnhemland peninsula who had early contacts with a more developed Muslim civilization, there is controlled revenge, subject to precisely established rules (Berndt, 1981: 264).

The basis of blood feud, in our opinion, was the principle of talion. This is what N.U. Userov writes

about this: «In the past, blood feud was not limited at all. Then the principle of talion was established – proportionality of retribution to insult or damage, and even later, revenge was replaced by ransom (kun). In favor of the victim or his close relatives, they began to take ransom (kun) in kind or cattle as ransom (kun). (Userov, 2005: 446) Further, the scientist notes that the kun was distributed equally among all the relatives. This contributed to the deliverance of the kinsmen from the murder, as well as allowing them to defend themselves together. Ultimately, this contributed to the reduction of blood shedding. So, modern researchers on this occasion note the following: «One of the rules» Zhety jargy» – proportionality, adequacy of punishment to the committed crime, i.e. the principle of talion (eye for an eye, blood for blood, life for life) ». (Uzbekov, 1998) The authors of the classic commentary on the Mesopotamian legislative monuments G. Driver and J. Miles in the volume «The Babylonian Laws»

wrote that the entire punishment system or the Semites was based on the talion, which itself is nothing more than a legitimized restriction of blood revenge (Driver, 1952: 60)

Main part

Blood revenge could cause reciprocal blood revenge and initiate an endless relay of murders, which could lead to the death of both warring groups. Necessity was the emergence of some rules governing conflicts between teams. The result was the famous principle, which is known as the talion. It consisted in the fact that the return damage should be equal to the initial damage: «an eye for an eye, a tooth for a tooth», «death for death». In the event that the injured party inflicted equivalent damage to the party initiating the conflict, it was considered exhausted and the hostility was put to an end. Now the injured party had no right to retaliation. If she tried to do this, then a new conflict unfolded, again there was hostility.

Researcher Chepus A. V. notes that «the first rule of blood revenge is the rule of equivalence of the offense caused, i.e. «Equal to equal.» And only after the lapse of many centuries will there be a change of blood feud by the principle of «talion», on the basis of which the first attempts will be made to form an institution of responsibility». (Chepus, 2015: 9)

The basis of blood feuds – are the following principles:

- the establishment of victim victims by the members of the family of the offenders «in accordance with the status and virtues of the deceased, and the question of how the person doomed to revenge had to do with the actual murder, in the archaic epoch simply did not interest them» (Maltsev, 2012:137);

- originally blood feuds could spread to any member of the clan, therefore the composition of the avengers and the victims were extremely wide, then later women, children, physically handicapped, including the old people, according to the unspoken rule, could not be victims for realizing their blood feud;

- because «responsibility» was collective, not individual revenge, not for the murderer, but for the clan from which he came, because the man of the ancient society simply could not live outside the collective – clan, tribe, community;

- blood revenge was realized only in cases involving the killing of one member of the gens by another, nor any other crimes in the current sense of the word, but did not fall under the blood revenge;

- about any blood feud could not be talked about within one genus, if one member of the genus killed another, then no actions to kill him were applied to him, but simply expelled from the genus, which indicated that such a man was sentenced to death;

- many members of a clan involved in the conflict and the inability to observe the rules of equivalence led to a delay in the process of blood revenge, i.e. after the act of revenge, the opposite clan found that the loss of the clan was more than relied upon, and accordingly the right to avenge offenders passes to them, because many clans were exterminated altogether;

- it was impossible to exclude the fact of completion of the second blooded revenge conciliation procedures with the participation of other rows.

So, among the peoples of the Caucasus between being in a state of blood feud, reconciliation and ransom for blood was possible in the following cases:

- when the killing is done not because of enmity and intentionally, but by chance;

- If the killer instead of one person mistakenly killed another;

- If the killer intentionally accomplished encroachment personal injury;

- if blood was shed among namesakes;

- when the blood revenge occurs not from the avenger, but by the person who was bribed by the avenger, and the bribed person will kill the victim (Diasabidze, 1974).

As for the talion, in Latin , it means retribution. Researcher Rudenko A.M. states that « talion » means «a form of social regulation corresponding to a rather early stage of development of human communities ». One cannot but agree with the author, who asserts that « talion is the limiter of blood revenge on the principle: retribution must strictly correspond to the damage ... Talion as a punishment demanded several lives for one killed person, and life for life. This moral law was the undisputed duty of the men of the tribe. His performance was an honor to them. Taleon really was a priority rule in the early stages of development, because it was a mechanism for restricting individual arbitrariness, curbing revenge from the barbarity and aggressiveness of a person. ». (Rudenko, 2017)

As noted by R.G. Apresian, «the right of the talion is generally known to us from the Pentateuch. In its most expanded form, it is contained in the Book of Exodus (21: 12-37), and its key formula is this: «... and if there is any harm, give soul to the soul, eye to eye, tooth to tooth, hand to hand, foot by foot, burn for burning, wound for wound, bruise for bruise »(Ex.21: 24-26). In the later moral phi-

losophy, analysis of the talion is carried out taking into account the refined-generalized its formulation, in which the principle of reversible equality is expressed quite clearly » (Apresyan, 2002: 245)

In the book of Genesis, this is expressed in a more generalized way: «Whoever sheds human blood, said the Lord, blood will be shed by the hand of man.»

The principle of talion is mentioned in such a code, which is called «Esim Khannah Eski Zholy». In particular, in the fourth part, the following is written: «Qanğa qan, janğa jan». «Iağmı óltirise óltirý, qolyn syndyrsa syndyrý, kózin shyğarsa kózin shyğarý. Adam shekten tys aýandyqpen óltirilse, eki jaq kelispese bul qağıda júzege asyrylady». (Esim hannyn eski Zhol, 2005: 147)

It should be noted that the principle of talion is characteristic of almost all legal systems at the initial stage of their development. Famous English scientist A.R.Radcliffe – Brown writes about this as follows: «The injured group is believed to have grounds for revenge, and the group members are often obliged to avenge the victim. The action of retribution is governed by custom: *lex talionis* (the law of talion – equal retribution) requires that the damage inflicted be equal to the inflicted damage». (Edcliffe, 2001: 248)

This principle was also known by the laws of Hammurabi, the laws of 12 tables, Jewish law, medieval German laws, etc. Characteristically, the use of the talion Hammurabi significantly expanded compared with previous times, and the practice of monetary refunds, on the contrary, sharply reduced, guided by their ideas of justice, partly inherited from the nomadic ancestors, and partly dictated by the desire not to give the rich advantages over the poor.

The laws of Hammurabi give the most vivid idea of the types of talion. A typical (simple) talion was defined by the formula «equal for equal»: for a tooth knocked out, one should knock out a tooth from the culprit, etc. (article 196,197,200) (Sadikova, 2002:26)

The symbolic talion ordered to cut off the part of the body with which the criminal acted against people: for an unsuccessfully performed operation, the doctor cut off the fingers, etc. (article 192,195,218,226). The least common in the laws of Hammurabi is the mirror form of the talion, which VG Grafsky rightly calls objective imputation (liability without fault) (Grafsky, 2000: 69) At the mirror talion, children were responsible for the crime committed by the father, if the victim's children were killed as a result of it (art. 210,230) (Sadikova, 2002: 27-28) The existence of a talion punishment

system may be due to the desire to limit the advantage of the rich over the poor.

The principle of the talion was especially vividly manifested among the Caucasian peoples. The reason for the blood feud was killing, wounding, kidnapping a girl, seizing the land, insulting a guest, honor, a home hearth that was venerated by the highlanders, etc.

Thus, revenge in the Adyg society was a social institution whose main goal was to resolve the conflict. Especially, in our opinion, it should be noted that the choice of the form of conflict settlement depended on many factors, but two things played a crucial role – personal and social. However, unlike other peoples of the Caucasus, among the Circassians in the second half of the XIX century, revenge ceases to be a duty. It is beginning to be considered as a right that can be used or not used.

In Dagestan, according to A.V. Komarov, (Zadvornov, Daubekov, 2000: 25) adats in the late XIX – early XX centuries. allowed to kill their blood enemy, the attacker robber, caught at the crime scene, the thief, the thief of a woman. The right and the obligation to pursue the killer or to come to terms with him, as a rule, belonged to the closest relative of the victim. Reconciliation could take place no sooner than a year after the crime, and all this time the killer had to be in exile and hide from vengeance. Blood revenge was a duty and a matter of honor for all members of the genus of the victim, there were cases when it stopped – in the case of no reconciliation – only after the complete destruction of one of the warring families. In the pre-revolutionary literature, there is a paradoxical example when, in accordance with the adats in one of the Dagestan villages, blood rush between two genera – tokhums lasted for more than 200 years, and it began in a row over a chicken.

Traveled through the North Caucasus in 1781-1783. Quartermaster in the Russian service, Shteder wrote about the Ossetians' blood feud: «Bloody revenge and unauthorized actions were obligatory among families; shame and contempt continued until this duty was fulfilled. Vengeance, robbery and murder were considered a virtue, and as a result, it was glorious to die. ». (Zadvornov, Daubekov, 2000: 26)

Basically, among the Caucasian peoples, revenge existed in two forms: blood and non-blood. The basis of this distinction was the nature of the initial conflict. If blood was shed as a result of the initial conflict, the relationship between the parties to the conflict and the relatives of the victim was considered as blood. In the event that the cause

of the initial conflict was the infliction of property damage, the relationship was considered hostile, i.e. necro. In this case, the amount of damage was not taken into account. It should be noted that for Ossetians, the infliction of property damage could have caused not only hostile relations, but also blood feud, during which the victim could take revenge for the theft of livestock.

Most of the peoples of the North Caucasus had a certain order of vengeance. Thus, the Chechens decided to take revenge on the council of elders. The choice of the subject of revenge, i.e. people who were supposed to commit it and an object of revenge, i.e. the person to whom it could be directed, as a rule, depended on two factors: first, on the nature of the initial conflict; second, the degree of damage. In contrast to the Kazakh customary law, only victims could be subject to revenge for cattle thefts in Caucasian society. They, as a rule, did not resort to the help of relatives.

In this way, of production recently consanguinity universal for companies at the stage of the tribal system and the preservation of its residual effects, he wrote about a major ethnographer kavkazoved MO Indirect : «Care of self-preservation forces the whole race to stand up for protection, even if only one of the members of the race was offended. Revenge becomes a duty, a matter of honor , a sacred duty «. (Kosven, 1953: 57)

Taleon wore a group character and any member of the tribal community, a single family or the genus as a whole could be the object of reciprocal revenge (Sarsenbayev, 1974: 27)

The wide and rapid development of property relations led to the emergence of more civilized forms of the talion, providing for the right to pay off committed crimes by fixed material means. (Indirect, 1925:25)

According to A. Kaliev, the true meaning of this principle was to «authorize damage equal to damage and thereby maintain a balance between births» (Kaliev, 2004:328)

Like any other method of social regulation, the talion has a number of features that are unique to him. «Firstly, in the talion there is no clear distinction between external objective and internal psychological motivations for action, which are passive and reciprocal. The point is to restore the imbalance, that is, the main criterion for determining punishment is sameness, the so-called status quo. However, the requirement of punishment, which was supposed to be an exact copy of the action – a type, was often not carried out for purely physical reasons.

Secondly, in the talion it is impossible to dismember group (clan) and individual interest, since they are merged. Taleon focuses both interests, being at the same time a fact of both individual and public consciousness.

Thirdly, the norms of equal retribution do not correlate with the personality of the offender or his intentions; they deal only with actions. More precisely, in the talion is not taken into account the specific human individuality. The main role is played by the abuser belonging to a specific clan collective. But since the individual and the race are merged in an undifferentiated unity, hence the conclusion – that the person is still judging the person ». (Alekseeva, 1986: 328)

A.A. Huseynov characterizes the talion as follows. «First of all, the scale of the action regulated by the talion lies outside the actor, it is set from the outside; the reciprocal action must be equal to the perfect injustice. Secondly, the value basis of the action performed on the basis of a talion is the formal equivalence of retribution; the logic (and psychology) of the talion does not imply the division of actions into good and bad, as well as those responsible for which lies on the individual, and those for which the community is responsible. Thirdly, in retaliation, taken by the standards of the talion, only the passed act is taken into account – intentions and particular circumstances (possibly not dependent on the actor) are not taken into account ». According to the author, this is «a description of the most archaic version of the talion». However, in practice, we observe that with the development of society, the talion undergoes certain changes, «and the vector of these changes is directed towards more and more easing of the talion’s sanctions».

Conclusion

Given the above, we can formulate the following conclusions: Firstly, talion is a rule governing proactive actions. Secondly, the principle of talion is based on the desire for justice. Thus, with the birth and development of the talion principle, the concept of justice begins to take shape. When one side by its actions damages the other side, it means that justice is violated in the first place. Naturally the injured party is trying to restore this justice. To this end, it causes adequate damage. Thirdly, the talion is nothing more than the first way to restore the violated right. Fourth, the essence of the principle of retaliation is to apply a response damage equal to the initial. The main thing in it is proportionality, that is, in this way the talion limits the

measure of retribution. It can manifest itself as the principle «an eye for an eye,» «ear for ear,» «blood for blood,» «hoof for hoof.» Therefore, in our opinion, the principle of «кылаққа-кылақ, тұяққа-тұяқ» is a manifestation of the principle of talion. Fifth, «the very fact of its existence threatens the talion, and its main sanction is in danger». (Aleksseeva, 1986: 352) Sixthly, «the standard of action assumed by the talion is situational in its applica-

tion, however, as a principle of action, it is super-subjective and universal». Seventh, the talion wore a group character on both sides of the conflict. The object of reciprocal revenge could be both the clan and the family as a whole, and any of the opposite kind. In our opinion, the main thing in the talion is the desire to establish a balance by recompensing the deserving person, justly, an objective desire to achieve justice (Useinova, 2007: 68).

References

- Apresyan R.G. On the treatise of Hugo Grotius «On the law of war and peace» // Ethics Sector of the Institute of Philosophy RAS. Ethical thought. – M., 2002. – Vol. 3. – p. 245-263.
- Berndt, R.M., Berndt, K.H. World first Australians: Trans. from English, 1981. – 447 s.
- Brokgauz F.A., Efron I.A. Encyclopedic dictionary. – 1996. – 5547.
- Chepus A.V. The Institute of Blood Vengeance, as the primary element in the formation of responsibility in antiquity // Proceedings of the international scientific-practical conference: Main problems and development trends in modern jurisprudence – Volgograd, 2015. – P. 9-11.
- Diasabidze G.I. Murder because of the blood feud of the Soviet criminal law: Based on the Adjarian SSR: diss ... c.i.s. – Sverdlovsk, 1974. – 167 p.
- Driver G.R, Miles J.C. The Babylonian Laws. Vol. one. Legal Commentary. – Oxford, 1952.
- Edcliffe P. – Brown A.R. Structure and function in a primitive society: Essays theory and lectures. – M., 2001. – 304 p.
- Есим ханнын ески жолы // Древний мир казахского права. – Алматы, 2005. – Т. 4. – С. 145-152.
- Графский В.Г. Общая история права и государства: Учебник для вузов. – М., 2000. – С. 752.
- Косвенный М. Преступление и наказание в предгосударственном обществе. – М. – Л., 1925. – 140 с.
- Калиев А. Особенности защиты в судебной системе Казахстана XVIII–XIX вв. // Древний мир прав казахов. – Алматы, 2004. – Вып. 2. – С. 327-331.
- Косвен М.О. Очерки по истории первобытной культуры. – М., 1953. – 239 с.
- История первобытного общества: эпоха первобытно-племенного сообщества / Под ред. В.П. Алексеева А.И. Першиц. – М., 1986. – 359 с.
- Мальцев Г.В. Месть и возмездие в древнем законе. – М., 2012. – 736 с.
- Чтения по всеобщей истории государства и права. / Под ред. Садыкова В.Н. – М., 2002.
- Руденко А.М. Этика: учебное пособие – М., 2017. – 228 с.
- Сарсенбаев Н.С. Обычай, традиция и общественная жизнь. – Алма-Ата, 1974. – 180 с.
- Усеинова К. В. Институт Баримты и его место в общепринятой правовой системе Казахстана: дисс ... к.ю.н. – Алматы, 2007. – 113 с.
- Усеров Н. Структура и содержание «Жеты Жарги» // Древний мир казахских прав. – Алматы, 2005. – Вып. 4. – С. 430–453.
- Узбеков С., Хан Тауке и Правовой консультативный совет Жеты Жарги. – Алматы, 1998. – С. 88.
- Задворнов М., Даубеков А. Обычай кровной мести в перспективе отечественного уголовного права // Уголовное право. 2010. – №4. – п. 24–28.

References

- Apresyan R.G. On the treatise of Hugo Grotius «On the law of war and peace» // Ethics Sector of the Institute of Philosophy RAS. Ethical thought. – M., 2002. – Vol. 3. – p. 245-263.
- Berndt, R.M., Berndt, K.H. World first Australians / Trans. from English, 1981. – 447 s.
- Brokgauz F.A., Efron I.A. (1996) Encyclopedic dictionary. – 5547
- Chepus A.V. The Institute of Blood Vengeance, as the primary element in the formation of responsibility in antiquity // Proceedings of the international scientific-practical conference: Main problems and development trends in modern jurisprudence – Volgograd, 2015 – P.9-11
- Diasabidze G.I. (1974) Murder because of the blood feud of the Soviet criminal law: Based on the Adjarian SSR: diss ... k. yu.n. – Sverdlovsk. – 167 p.
- Driver G.R, Miles J.C. The Babylonian Laws. Vol. one. Legal Commentary. – Oxford, 1952
- Edcliffe P. – Brown A.R. Structure and function in a primitive society: Essays theory and lectures. – M., 2001. – 304 p.
- Есим ханнын ески Жолы // The ancient world of Kazakh law. – Almaty, 2005. – Т.4. – 145-152 bb.
- Есим ханнын ески жолы // Древний мир казахского права. – Алматы, 2005. – Т.4. – С.145-152
- Графский В.Г. Общaja история права и государства: Учебник для вузов. – М., 2000. – с.752

- Kosvennyj M. Prestuplenie i nakazanie v predgosudarstvennom obshhestve. M. – L., 1925. – 140 s.
- Kaliev A. Osobennosti zashhity v sudebnoj sisteme Kazahstana XYIII-XIX vv. // Drevnij mir prav kazahov. – Almaty, 2004. – Vyp. 2. – s. 327-331
- Kosven M.O. Ocherki po istorii pervobytnoj kul'tury. – M., 1953. – 239 s.
- Istorija pervobytnogo obshhestva: jepoha pervobytno-plemennogo soobshhestva / Pod red. V.P. Alekseeva A.I. Pershhic. – M., 1986. – 359 s.
- Mal'cev G.V. (2012) Mest' i vozmezdje v drevnem zakone. – M. – 736 s.
- Chtenija po vseobshhej istorii gosudarstva i prava. / Pod red. Sadykova V.N. – M., 2002
- Rudenko A.M. (2017) Jetika: uchebnoe posobie – M. – 228 s.
- Sarsenbaev N.S. (1974) Obychaj, tradicija i obshhestvennaja zhizn'. – Alma-Ata. – 180 s.
- Useinova K. V. (2007) Institut Barimty i ego mesto v obshheprinjatoj pravovoj sisteme Kazahstana: diss ... k.ju.n. – Almaty. – 113 s.
- Userov N. Struktura i sodержanie «Zhety-Zhargi» // Drevnij mir kazahskih prav – Almaty, 2005. – Vyp. 4. – str. 430-453.
- Uzbekov S., (1998) Han Tauke i Pravovoj konsul'tativnyj sovet Zhety-Zhargi. – Almaty. – c.88
- Zadvornov M., Daubekov A. Obychaj krovnoj mesti v perspektive otechestvennogo ugolovnogogo prava // Ugolovnoe pravo. 2010. – №4. – p. 24-28

2-бөлім
**КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҒЫ**

Section 2
**CONSTITUTIONAL AND
ADMISTRATIVE LAW**

Раздел 2
**КОНСТИТУЦИОННОЕ
И АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО**

Zharbolova A.Zh.¹, Mynbatyrova N.K.², Alshurazova A.A.³

¹e-mail: Aygerim.Zharbolova@kaznu.kz

²e-mail: Almaty, nurlaiym@mail.ru

Al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty

³Master of law Abai Kazakh national pedagogical university, Department of law, Senior lecturer, Kazakhstan, Almaty

THE ROLE OF LOBBYING IN LAW-MAKING

The article is intended to analyze the impact of lobbying on lawmaking, as one of the subjective factors of lawmaking. In lobbying law, lobbying is an activity that affects the legislative process to introduce their interests into the regulatory legal act of certain social groups. The purpose of the research is to determine the role of lobbying in the implementation of lawmaking and justify the need for its professional regulation.

The scientific significance of the work outlines the necessity of lobbying methods in the world legal practice, its positive and negative aspects, and the need to create a unified system of lobbyist legal regulation.

Research methods are comparison, analysis, synthesis, induction, deduction, statistical method, dialectical method, historical.

As a result of the research, the lobby is an integral, very important institute of law. It was concluded that in Kazakhstan it is necessary to define the goals, possible methods and forms of the lobbying activity, taking into account the best international experience in creating a unique, effective system of legal regulation of lobbyist activity.

Lobbying is a factor that influences the creation of legislative texts, as well as the formation and adoption of the text of the law, which is an effective tool that promotes common understanding and broadening democratic principles in the life of the state, reaching a common agreement on draft laws.

In the article the effect of lobbying on the effectiveness of lawmaking, its useful results are determined.

Key words: lawmaking, lobbying, legal act, bill, legal regulation, subjective factors of lawmaking.

Жарболова А.Ж.¹, Мынбатырова Н.К.², Альшуразова А.А.³

¹e-mail: Aygerim.Zharbolova@kaznu.kz

²e-mail: Almaty, nurlaiym@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³аға оқытушы, құқық магистрі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Лоббизмнің заң шығармашылығындағы рөлі

Мақала заң шығармашылығының субъективтік факторларының бірі ретінде лоббизмнің заң шығармашылығына тигізетін әсерін саралауға арналған. Заң шығармашылығы саласында лоббизм қандай да бір әлеуметтік топтардың қабылданудағы нормативтік-құқықтық актіге өз мүдделерін енгізу мақсатында заң шығару процесіне әсер ету жөніндегі қызметін білдіреді.

Ғылыми зерттеудің мақсаты болып лоббизмнің заң шығармашылығын жүзеге асырудағы рөлін анықтап, оның кәсіби реттелу қажеттігін негіздеу табылады.

Зерттеу әдістері: салыстыру, талдау, синтез, статистикалық, жекеден жалпыға, жалпыдан жекеге, диалектикалық, тарихи.

Зерттеу нәтижесінде лобби заң шығармашылығының ажырамас, өте маңызды институты болып табылады. Қазақстанда лоббистік қызметті құқықтық реттеудің өзіндік, тиімді жүйесін жасау үшін озық шетелдік тәжірибені ескере отырып лоббистік қызметтің мақсатын, оның

мүмкін болатын әдістері мен нысандарын анықтап алу қажет деген қорытынды жасалды. Заң шығармашылығына қозғау салатын, заңның мәтінінің қалыптасуына және қабылдануына әсер ететін фактор ретінде лоббизм – бұл заң жобаларына қатысты ортақ келісімге келуге қол жеткізетін, ортақ мүддені көтеріп, мемлекет өмірінде демократиялық қағидаларды тереңдету мен кеңейтуге ықпал ететін ықпалды құрал.

Мақалада лоббизмнің заң шығармашылығының тиімділігін арттыруға тигізетін әсері, оның пайдалы нәтижелері анықталды.

Жұмыстың қорытындыларының практикалық маңыздылығы: зерттеу тұжырымдарын елімізде жүзеге асырылып жатқан құқықтық реформалардың негізіне алуға болады.

Түйін сөздер: заң шығармашылығы, лоббизм, құқықтық акті, заң жобасы, құқықтық реттеу, заң шығармашылығының субъективтік факторлары.

Жарболлова А.Ж.¹, Мынбатырова Н.К.², Альшуразова А.А.³

¹e-mail: Aygerim.Zharbolova@kaznu.kz

²e-mail: Almaty, nurlaiym@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
³старший преподаватель, магистр права, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

Роль лоббирования в законотворчестве

Статья посвящена исследованию одного из субъективных факторов законотворчества – лоббизму, который влияет на процесс создания законов. В сфере законотворчества лоббизм означает деятельность определенных социальных групп, заключающуюся во влиянии на принятие нормативного правового акта в целях внедрения в его содержание собственных интересов.

Целью научного исследования является определение роли лоббизма в осуществлении законотворчества и обоснование необходимости его правового регулирования.

Методами исследования являются сравнение, анализ, синтез, индукция, дедукция, статистический метод, диалектический метод, исторический метод.

В результате исследования сделаны следующие выводы: лобби является неотъемлемым, особо важным институтом законотворчества; для создания в Казахстане эффективной системы правового регулирования лоббистской деятельности надо определить его цель, возможные методы и формы осуществления лоббизма, учитывая зарубежную практику.

В статье определены влияния лоббизма на уровень повышения эффективности законотворчества, а также его результаты.

Ключевые слова: законотворчество, лоббизм, правовой акт, законопроект, правовое регулирование, субъективные факторы законотворчества.

Introduction

Legislative activity is conscious and purposeful actions aimed at creation of legislative acts of the relevant persons. This creative activity is derived from the needs and needs of the people, their goals and interests. And, in turn, people's needs are associated with society. The common law, including law enforcement, is that the creative activity is influenced by a certain force or situation. This force is called «factor» in philosophy. That is a factor that is the driving force behind a particular phenomenon (Yskakov 1983:23).

Lawmaking is carried out in the context of a complex, multilevel social system such as any social process. Legislators are often exposed to influences from various social factors that can lead to the process of creating and changing the legal regulation system. This is a natural and unquestionable phenomenon. The reason is that

public relations, social reality are the main cause of legal certainty, which determine the legal regulation. However, not all social factors are of particular objectivity. Legislators must allow their legal action to affect their social performance, which is justified by the legitimate laws and interests of public life and development.

The theory and practice set two factors that influence the law-making process: objective and subjective. The objective factor is the key to the subjective factor. The reason is that it is the first time in the historical process, in terms of meaning. The development of the subjective factor is eventually determined by objective conditions. However, this approach, which reflects the role of objective factors, is not a reason to conclude that subjective factors are not essential, but are derivative. After all, the subjective factors, which are determined by objective conditions, in turn, develop or modify the objective basis. Hence, these two categories are the

two sides of interconnected, unified and historical development.

Main part

The legal nature of the factors affecting the law determines that they are based solely on their objectivity, nature, and the functioning of the social mechanism. Such factors should only be the basis of the fundamental interests of social life and development and be free from the purely subjective factors, in particular the will of the individual, their own personal interests, their spiritual qualities, national mentality and other personal characteristics.

According to D.V. Chuhvichev, otherwise the law-making process would turn the law into a law-breaking process with the intentions of personal interests and small social groups, misunderstanding of social needs, ambitions, intrigues of politicians, and other situations that could not be influenced by law (D.V.Chuhvichev, 2012:183).

Before moving to lobbying as one of the subjective factors affecting the law, it is necessary first to define the concept of a subjective factor category. However, since subjective factors are widely studied by philosophical science rather than legal science, we have found that the explanation of the relevant term should be considered in connection with philosophical science. Accordingly, in the philosophical science, the category of «subjective factor» is widely studied, and there are plenty of explanations and thoughts that make sense of its meaning. A group of scientists calculates themselves as subjective factors. For example, D. Kammari defines the subjective factor as the people, groups, mass population and parties that create history (D.M. Kammari, 1956:16). A scientist in this group, I.E. Zuev also explains the subjective factor as «a person who realizes the objective process of material life in the process of materialization and performs socio-political and spiritual activity on the basis of this process» (Zuev 1966: 113). These views are wrong. The reason is that the subjective factor is that of the person, the group, the general public, and others. It is a force that depends on the consciousness and will of the subject, the creative energy of specific subjects, the action within certain subjective situations.

The next group of authors is subject to subjective and human emotional and psychological conditions. «As a subjective factor we understand the intellectual-emotional, moral-psychological and political-organizational sphere of activity of people, groups and peoples. It is the sphere of will

and emotion of conscious service, fight and strength of people. People's activities were supposed to be based on certain goals, ideas, attitudes, moral and other impressions and prices,» – writes B.A. Chagin (Chagin 1968: 14).

This concept is relatively full and successful than previous and later viewed. A.V. Bodakov also compares the subjective factors to the psychological state of the people and ultimately connects to the interests of the dominant class, which in his article «Subjective Factor and Its Role in Development of Society» gives the following definition: «... a subjective factor in the development of society – it is conscious, sociopolitical, philosophical, moral and legal, aesthetic and so on. the activities of public groups, based on a certain system of ideas, which are actually reflected in the dominant class of society in the society» (Bodakov 1959: 11). It is wrong to conclude that the subjective aspect of the subjective factor is a dominant activity in the society, which does not correspond to the legitimacy of the historical development. The subjective factor is the influence of not only one group, but also the whole group of people, social groups, and masses.

The concept of subjective factors of legalism is related to the activity of the subjects that affect the law-making. That is why it is a subjective aspect of the practical activity of the relevant creative activity participants. The category of subjective factors of legislation indicates the mechanism of influence of individuals on objective conditions and relationships in the spheres of life of society

Among the many factors that determine the nature and direction of the law-making and change activities, the focus is on the individual's interests and influence. Their influence on the legislative process will allow legislators to take into account the differences in the interests of different social groups. Such groups promote the law through the lobbying institute. Lobbying is a unique institution of the political system. It is, in essence, a mechanism for individuals and public organizations to influence the decision-making process of government agencies on internal and external policies.

Some Russian scientists have discovered that lobbying is one of the institutions of individuals, corporate structures (and professional lobbying firms and public organizations) that represent the process of representing interests in public authorities in order to achieve acceptable political decisions (Bykova 2006: 35). The next scientists I.M. Stepanov and T.Ya. Khabriyeva define the lobbying legitimacy. In particular, «lobbyism in a legal sense is a lobbying activity that regulates interactions with

state authorities in order to facilitate the protection of the interests of citizens, groups of citizens, public associations, organizations, enterprises, other legal entities, who specialize in lobbying, a set of norms» (Stepanova 1999:385).

As a rule, lobbyists are also called repression groups. In this regard, there are approaches that define lobbying as pressure. Such attitudes can often be seen among political scientists. «Lobbyism is an act of pressure on legislators and public officials to adopt laws or decisions that are in the interests of individual parties, corporations, movements and organizations» (Kapesova 1995: 199). Such pressure groups can be settled through laws, economic and social, and so on. to solve issues in their own interests.

Lobbying is a service that is restricted to the law-making process to influence the process of making, discussing and adopting legislative acts, as well as the amendments and additions to the legislative acts of the Republic of Kazakhstan established by the law and other normative legal acts adopted in accordance with it.

Thus, in the light of the above, the common lobbying lobby shows the different subjects' ability to influence any decision-making, including legislative acts. In lobbying for specific lawmaking, lobbying is a function of influencing lawmaking in order to introduce their interests into a legislative act on the adoption of certain groups (industrial, financial, national groups, political organizations, etc.). In addition to the past, the general practice of law shows that political parties are an active force in organizations (entities) that promote the creation of textual texts. Their influence on law is always visible. During the Soviet era, a political party (KP) had a very important leadership role in law. A well-known example of this is that the Communist Party has identified the priority areas of the Council of Commons, and the decisions of the Communist Party congresses and plenary sessions of the Central Committee of the Communist Party became the basis of the content of any legal acts. The evidence for this is the following: The party makes scientific and ideological foundations for the development of socialist law and makes decisions that are the basis of the law and other legal acts of the socialist state (Khalfina 1981: 107).

By the Decree of 30 December 2009, the Government of Kazakhstan introduced a draft law «About lobbying» to the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan. This project was long considered in the Mazhilis and finally was revoked by the Government of the Republic of Kazakhstan

on 30 June 2012. In this project lobbying service was defined as an interest support service and commented on it as follows: «Lobbying is the activity of expressing and promoting its interests in the process of participating in legislative work in the Parliament of the Republic of Kazakhstan» (<http://adilet.zan.kz>, 1st article].

Lobbying is recognized as an integral part of the legislative process in the current legislative activity. In general, lobbying has long been an indispensable symbol of political, legal, and legislative activity.

The Russian scientist D.V. Chuhvichev noted that the term «lobby» in Russia is not supported by the general public, it is not recognized as a positive phenomenon, it is associated with dirty political technology in the legislature, secretive political games and bribes, «in many contemporary states it can not be overlooked that his (lobbism) is an integral part of the legislative process» (Chuhvichev 2012: 196).

The aim of the research is to lobby the effect of lobbying on the law, and to define the forms of this phenomenon (lobbying) to form and create public needs. Lobbying can and should be a means of communication between the members of the legislative activity and the social groups with special interests considered in the law-making process. Such linkage is required not only to cover large numbers of population, but also to consider the interests of large groups not only large groups, but also relatively small groups. From a number of countries, lobbying is considered more organized and systematized in the United States. The United States is proud of its most liberal form of lobbying.

The experience of lawmaking demonstrates that there are some conditions for lobbying and development in the law-making process:

1) different groups (including political, economic, religious, national, etc.) capable of formulating their common goals in society and mobilizing their efforts, monitoring and implementing their goals in the current legislation;

2) The state recognizes the differentiation of interests within the company and is prepared to take into account this fact in the legislative activity;

the possibility of participation of representatives of different political and social groups in the law-making activity, the establishment of genuine parliamentarism in the state (Chuhvichev 2012: 197).

It is normal that lobbying in the current legislation is common in many states. Lobbying is considered to be not only characteristic of the states but only the totalitarian states. Because in such countries

there is no possibility to differentiate the interests of different social groups and achieve genuine access to social consensus on the law.

As the world's law-making practice shows, lobbying is observed in various forms. There are many ways to do it, classifying methods. One of the techniques that can be applied to any legislative technique of lobbying implementation can be summarized as follows:

1. Material lobbying (influence). It is widely known as the most common form of influence on the legislature by stakeholder groups. It involves the interest of lawmakers in the material interests of protecting the interests of certain groups.

As a rule, lobbying is associated with simple buying attempts – transferring cash to a lawmaker or transferring a bank account. However, in today's developed countries where there is an effective anti-corruption system, this method of lobbying is complex and rare in the case of controlling the income of legislators.

While the fact of direct material influence (lobbying) does not take place, public and political life is often used indirectly, the latent methods of lobbying are more complicated and it is difficult to determine the fact of their use.

2. Psychological influence (lobbying). Psychological intervention means psychological pressure on the part of legislators to refer them to a particular channel. Examples of forms of psychological influence (lobbying) include: sending high-level officials, holding a company of psychological pressure in the media, avoiding written and other petitions from the legislature's participants, showing public activity, disorderly conduct, harassment, harassment, public discrimination, etc.

Psychological lobbying is a vicious example of political struggle. It is considered hard to find ways to counteract it.

3. Intelligent lobbying (influence). This type of influence is the most positive in terms of law-making. It implies the intellectual support of legislators and is aimed at providing guidance to legislators. Accordingly, legislators are subject to intellectual implications by those who master the law-making technique or who are experts in the field of public relations. Intellectual lobbying in legislative activity is not only a factor of influence on lawmaking, but also a crucial form of helping to effectively implement it. The most commonly encountered forms of intellectual information are the following: providing consultation on legislative issues, providing alternatives to draft law, providing

independent research results that are crucial for legal regulation of legislators, reporting on the draft law discussed at committees, those who deal with the issues of scientific regulation and legalization of issues of legal regulation, the meaning of the opinion of the majority of the population, delivery, etc.

It should be noted that not only legislators (deputes), but also all participants in the preparation and adoption of draft laws can be objects of material, psychological and intellectual influences. The reason is that their activity is an integral part of the lawmaking process and can have a significant impact on its outcome.

In the current situation, there should be professional lobbyists for the formation of a full-fledged lobbying, that is, there should be professional mediators between lawmakers and direct participants of legislative work to consolidate their interests. In the law-making activity, professional lobbyists are not just as intermediaries, but as professionals in expressing abstract social interests, not just as individuals who know who they are and why, but also in the concrete legal framework. They determine whether certain interests should be reflected in what kind of legal act.

In addition, lobbyists will be experts in the formulation and development of specific interests in the regulatory environment. They should help the stakeholders – to represent interests of interested parties in the textual form of draft laws. For this reason, lobbyists are considered to be the most important and active participants of lawmaking, and they need to learn the systematic knowledge of lawmaking.

For lobbyists, the lobbyists have to be one of the key social interests of the lobbyists for the legislative process and to be a part of a society that is united with these interests. Accordingly, lobbying is necessary and useful to legislators only if they are a means of representing the interests of a particular social group, rather than the personal interests of specific politicians. In this case, lobbying is another way of expressing public interest as a means of bringing together the participants of lawmaking.

In this case, he is a means of influencing the development of democratic traditions and exercising the constitutional right of citizens to participate in the creation of a legislative system, says Russian scientist D.V. Chuhvichev (Chuhvichev 2012: 202). Indeed, professional lobbying gives a great deal of importance to the interests of different groups, expanding the information base of decision-making by legislators, delivering objective information to the legislators on the views of any group of the

population. Thus, lobbying the public interest, distinguishing the mainstream of the interests, determining their role in social life and development, the possibility of conclusions about the priority of certain interests and their importance for the society gives special importance to the lobbying activity and, consequently, demonstrates its importance.

Lobbying (lawmaking) allows legislators to choose the right interests to be dominated by a variety of diverse, often contradictory interests. Professionally developed lobbying will help keep the balance in society and achieve a compromise of interests among different social groups.

The Institute of Lobbyism is able to achieve all of the above-mentioned positive results only when social groups are integrated into the common interests of the lobby. Therefore, the state policy should focus on the lobbying activities of the respective groups, and the legal and regulatory regulation of lobbying should be directed to that end. Unfortunately, in our country there is no single system of legal regulation of lobbyism. It is indirectly enforced in some of the laws, and acts only regulate individual cases of lobbyism in general lawmaking.

For example, the Law on Legal Acts of April 6, 2016 reveals that the act of elaborating normative legal acts, drafting the project and carrying out scientific expertise of the projects involved other entities than the receiving authority, and that the lawmakers could influence the issuing entities to make their own decisions. Specifically, the proposals of state and other bodies and organizations, including scientific organizations, as well as the legal monitoring of the National Chamber of Entrepreneurs and other interested parties, when drafting the general regulatory legal acts, as specified in article 15 of the relevant law (paragraph 4) the recommendations made based on the results are taken into account.

Although the Constitution of the Republic recognizes deputies of the President of the Republic of Kazakhstan, the Government of the Republic of Kazakhstan and the Parliament of the Republic of Kazakhstan as the entities implementing the bill, the Law «On legal acts» provides a wide range of subjects as drafters of the bill.

In particular, in the case of the President's implementation of the law-making right, drafters of the bill may be the Presidential Administration, the Government, other government agencies, organizations and citizens. At the same time, the central government agencies are the developers of the legislative acts drafted in the order of the Government of the Republic of Kazakhstan. The

drafters of the bill are deputies of the Parliament (adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480, 17th article). As you can see, the law of the President of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Kazakhstan, which develops draft laws, constitutional laws, codes, consolidated laws and regulations, resolutions of the Parliament of the Republic of Kazakhstan and its chambers, make amendments and additions to the Constitution of the Republic of Kazakhstan. Only MPs themselves will be the developers of legislative acts only if the right of the legislative initiative is exercised by parliamentarians themselves.

Specialists in various fields of education, research institutions and researchers may be involved in the preparation of draft laws and other regulatory legal acts in the Republic. It is related to the drafting body of the draft law. Specifically, if the legislation does not stipulate, the developer body may initiate drafting of the regulatory legal act first by its subordinate bodies and organizations; Secondly, it may delegate the budget allocations and grants allocated for this purpose on a contractual basis to specialists, the National Chamber of Entrepreneurs of RK, associations of private enterprise entities, scientific institutions, individual scientists and collectives, including foreigners, experts in the relevant fields.

In addition, draft laws may involve specialists in various fields of education, academic institutions and researchers, representatives of public associations (adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480, 18th article). It is quite possible that non-profit organizations and citizens may be involved in the development of draft laws (including rights, freedoms and obligations), including legislative acts, as provided in Article 20 of the Law «On Legal Acts». At the same time, in order to involve non-profit organizations and citizens, public councils are established in the relevant process.

Articles 18, 30, 31, and 21 of this law provide for the preparation (development) of alternative projects by several state bodies and organizations or on a contractual basis, including by the National Chamber of Entrepreneurs, scientific institutions, scientists, (legal, linguistic, ecological, economic and other) scientific institutions and institutions of higher education, academics and specialists (including experts from foreign states and international organizations), foreign and international organizations to the public authorities and organizations, to approve the comments and suggestions made by the relevant authorities and organizations regarding the project. Therefore,

these provisions indicate that, while drafting the law, a lobbyist service is still being implemented, and some actors have the opportunity to vote for the legislature or to make a decision. As a rule, lobbyists are also called repressive groups. Such groups can be legislated through economic and social, and so on to solve issues in their own interests.

One of the main factors in the modern world are social organizations. They want to incorporate their strategic interests into legislation. Most often, these groups are financial, industrial and trade organizations that act to protect their economic interests in the legislative process. These organizations are the party wishing to influence the process of General law-making, including legal creativity. M.V. Bates has shown that «lobbying in the richest democratic traditions, countries pursue priority social and economic goals related to issues of ownership, granting the right to conduct a particular activity, government order, license, quota, providing economic and tax incentives, funding for social programs» (M.V. Bates, 1998: 46).

Lobbying in the law-making activity is professional activity aimed at solving, solving and lobbying certain issues in the Parliament. The status of executive lobbyists, ways and procedures for its implementation, methods, and subject matters should be regulated by law. As we have already noted, lobbying brings useful results for lawmaking only when social groups are integrated into common interests. Accordingly, the legal regulation of the lobbying activity should be aimed at this purpose.

Absence of legislation regulating lobbyist activity does not allow legislators to use lobbyism in a properly organized manner to have positive (positive) impact on their activities, and criminalize the lobbying institute for the use of criminal structures. Criminalization of lobbyist activity allows private political adventurers to influence the law, implementing their own, usually anti-social propaganda in the regulatory legal acts. Moreover, the lack of systematic lobbying activities will lead to the creation of criminal, public-interest interests, for example, the interests of those criminal structures, for example, in legislative acts. Therefore, systematic legal regulation of lobbyist activities is deemed necessary, as it is a guarantee that the relevant service is beneficial for lawmaking.

In our country, we should not be unduly suspicious that such a multifaceted factor affecting lawmaking – the lobbyist service should be carefully considered by taking into consideration the foreign experience and that adoption of the law governing it would only lead to negative results. Mukhtar Kul-Mukhammed, in his capacity as a lobbyist official,

could give positive results for our state:

First, lobbying will be a mediator between the state and the citizen (their association). They will be able to bring their legitimate interests to government agencies;

Second, the legal regulation of lobbying promotes the implementation of political pluralism by providing various political and legal opinions that can be taken into account in the law-making process by the state;

Thirdly, the legitimacy of lobbying supplements the constitutional system of representation in the Parliament, the Government, and other state bodies (lobbyists can participate in the preparation and adoption of decisions on behalf of different groups);

Fourthly, legitimate lobbying can, to some extent, limit the use of corruption, bribery and other forms of abuse;

Fifth, lobbying for political and legal consciousness of citizens will contribute to the development of culture (Mukhtar Kul-Muhammed 2000: 2-3).

In the event of successful organization and lobbying activities, the mechanisms of the society and the law-making process increase the degree of democratization and influence the adoption of legal acts, the personal responsibility of the lobbyist in the protection of the socially important interests, the objectivity of the interests of the state and the lobbyists it will be appropriate. In addition, lobbying is one of the subjective factors of lawmaking, which promotes the formation of public opinion. Specifically, lobbyists may carry out various activities, including noisy activities, through the media during their respective activities. In turn, such measures are one of the main ways of public opinion formation. And public opinion can not be neglected without taking into account the law, including the law. Thus, properly organized, well-organized lobbying increases the level of democratization of the law, promotes a number of criminal acts, improves the legal consciousness and culture of citizens, increases the efficiency of lawmaking.

As mentioned above, foreign experience should be taken into account in the legal regulation of the lobbying institute that has a significant influence on the law. Studying some foreign scientific theories and practices shows that lobbying is applied in the largest foreign countries, evenly, equally, with different distinctions. Therefore, taking into consideration the foreign experience of this institution, it should be thoroughly examined and gained positive results. In the US, lobbying has been used as a basis for the beginning of the legal process. Any person involved in a fee-based activity with a

view to influencing the adoption or rejection of any act in the Congress shall be registered with the Senate and the House of Representatives before proceeding with any action relating to the achievement of the said goals. They must submit a written application for registration. It specifies the surname and address of the registered person and the person employed by him / her, the amount of rent, amount of money and the amount of funds allocated for the loss. In this state, lobbyists are required to report quarterly targeted and spent money. The Clerk of the House of Representatives and the Secretary of the Senate summarize and summarize the reports and publish it in the «Congressional Reports» (Strashun 1996: 464-465).

In the United States, lobbyists have no right to conceal the costs associated with their lobbying of the bill, as they are subject to higher taxes. And in France you can see the opposite case. There is little opportunity for genuine lobbying, and it is more rigid. Accordingly, the French model of lawmaking is characterized by a low level of communication between the people and legislators, the inability of legislators to move away from vitality and their ability to respond quickly to the changes in public relations (D.V.Chuhvichev, 2012:204).

Conclusion

Lobbying is a factor that influences the creation of legislative texts, as well as the formation and

adoption of the text of the law, which is an effective tool that promotes common understanding and broadening democratic principles in the life of the state, reaching a common agreement on draft laws.

Based on the foregoing above, we can conclude that the lobby is an integral part of the law-making process. In order to create a unique, effective system of legal regulation of lobbyist activity in Kazakhstan, it is necessary to define the objective of the lobbying activity, its possible methods and forms, taking into account the best international experience. Lobbyism can be an effective, positive factor for lawmaking, which provides links between society and participants in the legislative process.

Representatives of the people are responsible for the implementation of legislative activity. Even if the influence of influential groups (lobbyists) on the lawmaking is regulated, it is the right of parliamentarians responsible for the quality of the law. At any time, parliamentarians need to bear in mind that lawmakers should not only protect and protect the interests of a particular group of society, but should respect the law. The problem, which is the subject of lobbying, may also be incompatible with the interests of the state and society as a whole. That is why parliament deputies should not be indifferent to the will and influence of some influential actors (lobbyists) as the only source of power. They should always put the interests of the state and society above the interests of individual groups. This is a requirement of time.

References

- Chuhvichev D.V. (2012) *Zakonodatel'naja tehnika*. Vtoroe izdanie. – M.: Juniti-Dana. *Zakon i pravo*. P. 415.
- Chagin B.A. *Sub»ektivnyj faktor. Struktura i zakonomernosti*. – M.: Mysl'. 1968. P. 218.
- Bates M.V. *Lobbizm v pravotvorcheskoy deyatelnosti* // *Pravovedenie*, 1998. №1. – P. 46-52.
- Formirovanie sistemy civilizovannogo lobbizma v Rossii: GR i problemy jeffektivnosti vzaimodejstviya obshhestva i vlasti / Pod red. V.I. Bykova, L.N. Galenskoj, L.V. Smorgunova. – SPb.: SKF «Rossija-Neva», 2006. P. 259.
- Kammari D.M. V.I. Lenin o roli sub»ektivnogo faktora v istorii // *Voprosy filosofii*. – 1956. №2. – P. 6-12.
- Konstitucionnoe (gosudarstvennoe) pravo zarubezhnyh stran. *Obshhaja chast' / Otv. red. B.A. Strashun*. – M.: izd. BEK, 1996. – P. 778.
- Muhtar Kul-Muhammed. *Nuzhen li zakon o lobbirovanii*. // *Juridicheskaja gazeta*, 26.04.2000.
- «Muddelyk qoldau turaly» Qazaqstan Respublikasy zanyryn zhobasy turaly Qazaqstan Respublikasy Ukimetyryn 2009 zhylygy 30 zheltoqsandagy № 2246 qaulysy // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P090002246>
- Nauchnye osnovy sovetskogo pravotvorchestva / Otv. red R.O. Khalfina. – M.: Nauka, 1981. – P. 317.
- Parlamentskoe pravo Rossii: Uchebnoe posobie / Pod red. I.M. Stepanova, T.YA. Habrievoj. – M.: Yurist, 1999. – P. 392.
- Qazaq tylynin tysyndyrme sozdygy. Qazaq SSR «Gylym» baspasy. – Almaty, T.10, 1983.
- «Quyqytyq aktyler turaly» Qazaqstan Respublikasynyn zany 2016 zhylygy 6 sauyrdegy № 480-V QRZ. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480>
- Osnovy politologii. Kurs lekcii / Pod red. N.K. Kapesova. – Almaty: Zheti zhargy, 1995. – P. 207.
- Tezisy dokladov konferencii molodyh uchenyh. Seriya obshchestvennyh nauk (AN BSSR). – Minsk, 1959. – P. 187.
- Zuev I.E. (1966) *Leninizm o sootnoshenii ob»ektivnogo i sub»ektivnogo v poznanii i prakticheskoy deyatelnosti*. Uchenye zapiski. – Smolensk. – P. 284.

Ондашұлы Е.¹, Нурушева М.Б.²

¹заң ғылымдарының магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: emuron@mail.ru

²полиция полковнигі, ҚР ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: maira_rr@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ
АҚПАРАТ ҚҰҚЫҚТАРЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ
ЖӘНЕ ЗАҢДЫҚ РЕТТЕУ**

Мақалада ақпарат құқықтары XX ғ. аяғы мен XXI ғ. басында болған ақпараттық революцияның әсерінен туындап заманауи конституциялық құқық ретінде қарастырылады. «Цифрлық дәуір» қазақ қоғамына да әсер еткеніне байланысты, құқықтық қатынастардың жаңа ақпараттық түрі пайда болды. Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасында ақпарат алу құқығының мекемесінің пайда болуы мен қалыптасу тарихы айқындалған. Осы құқықтың сипаты мен құрамы туралы қазіргі заманғы ғылыми көзқарастар мен пікірлер қарастырылады. Қазақстан Республикасының 1993 және 1995 жылғы Конституциясындағы ақпарат алу құқығының конституциялық-құқықтық реттеуі талданған.

Мақалада көтерілген мәселені ашу үшін ақпарат алу құқығының құқықтық сипатын қарастырған жөн. Арнайы ғылыми әдебиеттерде қозғалып отырған мәселе бойынша жалпы қабылданған түсінік айқындалмаған.

Қазіргі уақытта ақпарат алу құқығының құқықтық сипатына қатысты ғылыми көзқарас көріне бастады. Олардың біріне сәйкес ақпарат алу құқығы – құқықтық мүмкіндіктерге, халықтың «үкіметтік ақпараттарға» қол жеткізу өкілеттіктеріне (мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін жүзеге асыруға байланысты туындайтын ақпарат) негізделген айрықша құқық. «Цифрлық дәуірдің» трансұлттық және ұлттық деңгейде әсерін тигізуінің нәтижесінде, адамзат өміріндегі жаһандық өзгерістер ғылыми-теориялық талқылауды жүзеге асыруды, сондай-ақ қазіргі жаһандық үдерістерді реттейтін қолданыстағы нормативтік-құқықтық базаны қайта қарауды өзектендірді.

Түйін сөздер: ақпарат алу құқығы, ақпараттық қоғам, ақпарат құқықтарын конституциялық және заңдық реттеу.

Ongdashuly E.¹, Nurusheva M.B.²

¹Master of Laws, al-Farabi Kazakh national University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: emuron@mail.ru

²Makan Esbulatov Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty, e-mail: maira_rr@mail.ru

**Constitutional and legal regulation rights
to information in the Republic of Kazakhstan**

The article deals with the right to information as an important modern constitutional law that arose and was actualized under the influence of the information revolution. XX – beg. XXI century. It is noted that the «digital era» also affected the Kazakh society, in connection with which a new type of legal relations – information ones – took shape. The history of the origin and formation of the institution of the right to information in the national legislation of the Republic of Kazakhstan is traced. Modern scientific approaches and views on the nature and composition of the powers of this right are examined. The constitutional-legal regulation of the right to information in the Constitution of the Republic of Kazakhstan in 1993 and 1995 is analyzed.

The right to receive information should be considered to clarify the issue raised in the article. The generally accepted understanding of this issue in the special scientific literature is not defined.

At the moment, only the beginning of the formation of a scientific approach to the legal nature of the right to access information. The right to receive information in accordance with one of them is an exclusive right based on legal opportunities, access to “governmental information” of the public (information arising from the exercise of public authorities).

As a result of the influence of the “digital age” at the transnational and national levels, global changes in human life have led to scientific and theoretical debates, as well as to a revision of the existing regulatory framework governing modern global processes.

Key words: right to information, information society, right to information, constitutional legal regulation of the right to information.

Ондашулы Е.¹, Нурушева М.Б.²

¹магистр юридических наук, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: ernuron@mail.ru

²Алматинская академия МВД РК имени Макана Есбулатова, Казахстан, г. Алматы, e-mail: maira_rr@mail.ru

Конституционно-правовое регулирование права на информацию в Республике Казахстан

В статье рассматривается право на информацию как важное современное конституционное право, возникшее и актуализированное под влиянием информационной революции кон. XX – нач. XXI столетия. Отмечается, что «цифровая эра» затронула и казахское общество, в связи с чем оформился новый вид правоотношений – информационные. Отслежена история возникновения и становления института права на информацию в национальном законодательстве Республики Казахстан. Рассмотрены современные научные подходы и взгляды на природу и состав правомочий данного права. Проанализировано конституционно-правовое регулирование права на информацию в Конституциях РК 1993 и 1995 гг.

Право на получение информации должно быть рассмотрено, чтобы прояснить вопрос, поднятый в статье. Общепринятое понимание данного вопроса в специальной научной литературе не определено.

На данный момент только начал формироваться научный подход к правовой природе права на доступ к информации. Право на получение информации в соответствии с одним из них является исключительным правом, основанным на правовых возможностях, доступе к «правительственной информации» общественности (информации, возникающей в результате осуществления органами государственной власти).

В результате влияния «цифрового века» на транснациональном и национальном уровнях глобальные изменения в жизни человека привели к научно-теоретическим дебатам, а также к пересмотру существующей нормативной базы, регулирующей современные глобальные процессы.

Ключевые слова: право на информацию, информационное общество, правомочия права на информацию, конституционно-правовое регулирование права на информацию.

Кіріспе

XXI ғасырдағы әлемдік өркениеттің ақпараттық қоғамға өтуінің динамикалық процестері, оның кең ауқымды ақпараттық алмасуы, жаһандық ақпараттық жүйелердің таралуы және ақпараттық технологиялардың қоғамдық өмірдің барлық салаларына енуі, осы саладағы құқықтық қарым-қатынастың жаңа түріне және заңның жаңа саласына – ақпарат құқықтарына алып келді. Қазақстан мемлекеті, осы жаһандық үдерістерге бей-жай қарамай, оның талаптарын, оның ішінде құқықтық саладағы талаптарын қабылдады. Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 16 наурыздағы № 573 Жарлығымен

бекітілген Қазақстан Республикасының Ұлттық ақпараттық инфрақұрылымын қалыптастыру және дамытудың мемлекеттік бағдарламасында мемлекет, ұйымдар мен жеке тұлғалардың құқықтарын нығайтатын нормативтік құқықтық қолдау саласындағы нормативтік құқықтық актілер қабылданды (<https://online.zakon.kz/document/>).

«Ақпарат – адам дамуының, азаматтық қоғамның қалыптасуы мен мемлекеттік басқару тетігінің жұмыс істеуінің іргелі ресурсы болып табылады» (Нисневич 2018: 3) деген Ю.А. Нисневичтің пікірімен келіспеу мүмкін емес. Ақпараттық құқық саласындағы мамандар қазіргі заманғы мемлекеттің адам құқықтары

мен бостандықтарын нақты кепіл беру мен қорғау үшін міндетті шарт ретінде ақпараттың еркіндігін (кең түсініктемеде) азаматтық қоғамның негізгі сипаттамаларының бірі ретінде қарастырады (Скопец 2002, Погорелова 2010). А.Е. Жатқанбаева халықты ақпараттандыру мен коммуникациямен қамтамасыз етудегі мемлекеттің маңызды рөліне назар аударады, осыған байланысты ғылыми қауымдастықта мемлекеттің жаңа ақпараттық қолдау көрсету функциясы туралы түсінік пайда болды (Жатқанбаева 2012: 5). О. Афанасьева адамның және азаматтың жеке, саяси, әлеуметтік және өзге де құқықтары мен бостандықтары жүзеге асырылатын құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету жүйесінің бірігу элементі ретінде ақпарат алу құқығының ерекше маңыздылығын атап өтеді (Афанасьева 2004: 3)

Осылайша, ақпарат алу құқығы заманауи демократиялық ақпараттық қоғамдағы ең маңызды конституциялық құқықтардың бірі болып табылады.

Жоғарыда аталғандай Қазақстан Республикасындағы ақпарат құқықтарын конституциялық және құқықтық реттеу мәселесі ғылыми эзирлеуді дамыту үшін өзекті және перспективті болып табылады.

ТМД аумағында тақырыптың әртүрлі аспектілерін О. Афанасьева, И.Л. Бачило, А.Е. Жатқанбаева, А.Т. Ибрагимов, А.В. Малько, А.В. Минбалева, Е.В. Мицкая, Ю.А. Нисневич, Д.В. Огородов, М.А. Погорелова, Д.А. Савельев, Р.М. Сеитова, П.С. Скопец, В.С. Хижняк, С.Н. Шевердяев және т.б. өздерінің зерттеулерінде көтерген болатын.

Осы мақаланың мақсаты – Қазақстан Республикасындағы ақпарат құқықтарын конституциялық және құқықтық реттеу тұрғысынан зерттеу.

Негізгі бөлім

Ақпарат құқығы институтын кешенді субъективті адам құқығы ретінде қарастырады, оның негізі ақпаратпен (қабылдау, беру, өндіру және тарату, яғни ақпаратпен еркін жұмыс істеу) кез келген іс-әрекетті еркін жүзеге асыра білу. Кейбір жағдайларда мұндай көзқарас еркін ойлау мен наным-сенім бостандығын, сөз бостандығы және бұқаралық ақпараттың еркіндігі сияқты ақпараттық қатынастар саласындағы басқа да субъективті құқықтарды осы құқықтың «сіңіріп алу» мүмкіндігін қарастырады. А.Е. Жатқанбаева осы көзқарастарды талдай отырып,

ақпараттық құқықтарды ақпарат көздеріне негізделіп бөлу тәсілімен келіспей (бірақ олардың ерекшеліктерін ескере отырып), ақпараттық құқықтарды жан-жақты қарастыру керек деп санайды (Жатқанбаева 2012: 63). С.Н. Шевердяев конституциялық ұйғарымның белгісіздігі мен анықталынбағандығы үшін (Ресей Федерациясының Конституциясының мәтінінде қолданылған) ақпарат алу құқығының сипаты мен мәні туралы әртүрлі көзқарастардың бар екендігін көрсетеді (Шевердяев 2001).

Ақпарат алу құқығының мәніне қатысты қазіргі заманғы ғылыми түсініктердің спектрі осы құқыққа кіретін өкілеттіктер құрамының негізінде шартты түрде тар және кең көзқарастарға бөлуге болады. Тар ауқымдағы түсіндіруге келетін болсақ ақпарат алу құқығына тек ақпаратқа қол жеткізу мен алу кірсе, ал кең ауқымда түсіндіру оған ақпаратқа немесе онымен жұмыс істеуге бағытталған барлық субъективті құқықтарды кіргізеді. Бұл тұрғыда, Д.В. Огородованың «тіпті тар тұрғыда алсақ ақпарат алу құқығы біртұтас болмайды, өйткені ол жеке қатынастар шеңберінде (әкімшілік, азаматтық, еңбек және т.б.) айтарлықтай өзгереді», деген пікірі дұрыс болып көрінеді (Огородов 2012: 6).

Ақпарат алу құқығының табиғаты, мәні және құрамы туралы пікірлердің екіұштылығы төмендегі ғылыми көзқарастарда айқын көрінеді. Е.С. Лисицына ақпарат алу құқығын ақпаратқа қол жеткізу құқығы (іздеу және алу) мен ақпараттық қызмет құқығының (өндіру, тарату және сақтау) синтезі ретінде қабылдап, оларды белгілі бір ақпарат иеленушінің құқықтық мәртебесі негізінде бөлуді ұсынады. Сонымен қатар, автор ақпарат алу құқығын адамның және азаматтың кешенді конституциялық құқығы ретінде қарау пікірін ұстанады (Лисицына 2003). Азаматтарға ақпараттық қызмет көрсету теориясын В.Н. Монахов ұсынған болатын. Оның аясында ғалым азаматтардың негізгі ақпараттық құқықтары мен міндеттерінің кешенді мемлекеттік-құқықтық институты туралы баяндайды. Сонымен қатар, ақпараттық құқықтар институты ақпаратты алу құқығын (алу және пайдалану) және ақпаратты қорғау құқығын қамтиды (Монахов 1983).

Ғылыми қауымдастықта конституциялық құқықтар жүйесіндегі ақпарат алу құқығына ортақ көзқарастар орын таппайды. Бірқатар ғалымдар оны саяси құқықтар жүйесіне қосып, жеке құқықтарына сілтеме жасау мүмкіндігін ескере отырып ұсынуды қолдайды (Савельев 2002). Басқа авторлар оны тек жеке құқық

ретінде қарастырады, өйткені ол әлеуметтік өмірдің барлық салаларына әсер етеді (Хижняк 1998, Марвик 1996).

Көріп отырғанымыздай, заманауи ғылымдағы ақпарат алу құқығының мәнін түсінуде бірлік пен айқындық жоқ. Осы мақаланың шеңберінде біз бұл жағдайды екі негізгі себеппен түсіндіруге тырысамыз. Біріншіден, бұл ұғым құқықтық тәжірибеде ХХ ғасырдың аяғынан бастап пайда болды, сондықтан осы мәселе бойынша ғылыми пікірталас қарқынды дамып келеді. Ақпарат алу құқығының теориясы үнемі жана тәсілдер, тұжырымдамалармен дамып және толықтырылып келеді. Екіншіден, зерттеу объектісі өте күрделі, көп қырлы және өзгерістерге ұшырайды, бұл әсіресе жеке ұлттық заң ғылымы аясында оның интегралды ғылыми және теориялық көрінісін қалыптастыруды қиындатады (мысалы, он бес-жиырма жыл бұрын, ақпараттық құқық контекстінде Интернетте құқықтық түсіндіру мәселесі іс жүзінде көтерілмеді, ал бірақ бүгінде көптеген ғылыми зерттеулердің объектісі болып келе жатыр).

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, осы мақалада ақпарат алу құқығы ақпаратты іздеу, алу, өндіру, беру, тарату және қорғау бойынша өкілеттіктердің жиынтығын қамтитын күрделі ұғым ретінде қарастырылатынын айқындадық; адамның және азаматтың ортақ құқықтан туындаған ақпаратқа негізделген конституциялық құқығы, оны іске асыру заңнама арқылы заң жүйесінде мүмкін болады.

Айта кететін жай, Қазақстан Республикасында ақпарат алу құқығының конституциялық және құқықтық шоғырлануына белгілі бір алдын ала жазылған тарихы бар.

Барлығымыз білетіндей, кеңестік заңнамада тәуелсіз конституциялық құқық ретінде ақпарат алу құқығы қатаң идеологиялық және саяси себептерге байланысты болмады. КСРО-ның конституциясында, сондай-ақ Одақтық республикалардың конституцияларында ол мүлдем белгіленбеген (1950-ші жылдардың ортасына дейін) немесе формальды шектеулі «қысқартылған» нысанда болды (баспасөз еркіндігі және мәдени құндылықтарға қол жеткізу еркіндігі сияқты). Осылайша, 1978 жылы Қазақ КСР-нің Конституциясында азаматтардың ұлттық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне қол жеткізуге кепілдік беретін сөз бен баспасөз еркіндігі (саяси бостандықтар) (48-бабы) мен нормативтеріне кепілдік беретін нормалар болды (44-бабы) (Конституция (Основной Закон) Казахской ССР 1978: 42). Ақпарат алу құқығының

занды түрде бекітілген тұжырымдамасының пайда болуы (тіпті тар тұрғыдан алғанда) Қазақстан Республикасы «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңы бойынша 05.06.1991 ж., 11-бабы тұтынушылардың өнім туралы ақпарат алу құқығына арналған (<https://base.spinform.ru/>). Осы мәселені егжей-тегжейлі зерделеген Р.М. Сеитова, Қазақстан Республикасындағы экономика саласындағы ақпарат алу құқығы туралы заң шығарудың кездейсоқ емес екендігін және тәуелсіздік таңында өркениетті әлем мен нарықтық экономикада маңызды прогрессивті өзгерістермен байланысты екенін атап көрсетеді (Сеитова 2018). Толыққанды конституциялық құқық ретінде ақпарат алу құқығын бекіту үшін тең дәрежеде болатын 1991 жылғы 28 маусымдағы «Баспасөз және бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Қазақ ССР Заң нормалары болды. Осы Заң Қазақ КСР-і Кеңес Конституциясының уақытында сөз бостандығы мен баспасөз тұжырымдамасының заңды мазмұнын кеңейтіп, толықтырды, ақпарат алу құқығын жүзеге асыру тетігін тиімді қамтамасыз етіп, сонымен қатар алғаш рет цензураның бұқаралық ақпаратқа жол бермеуі туралы ережені қамтыды (Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. – 1991: 390). Осылайша, өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басында ұлттық құқықтық жүйедегі ақпарат алу құқығын одан әрі конституциялық және құқықтық нығайту үшін заңнамалық негіз әзірленді.

Қазақстан Республикасындағы ақпарат құқығын конституциялық-құқықтық реттеу 1993 жылғы алғашқы тәуелсіз Конституцияны қабылдаудан басталды. Мемлекеттің осы құқықтың маңыздылығын мойындауына ресми түрде куәландырған негізгі заңдағы ақпарат алу құқығын конституциялық дәрежеде бекітуі болды. Атап айтқанда, 11-бап азаматтардың «... ақпаратты таңдаудың кез келген заңды әдісі арқылы алуға және таратуға» құқығын белгілейді және 10-бапта азаматтардың «... сөз бостандығына, нанымна және еркін пікір білдіруге құқығы бар. Ешкім өз нанымдарын мәжбүрленіп білдіруге немесе өз нанымдары үшін қудалануға ұшырамайды» (Конституция Республики Казахстан 1993). Айта кету керек, бұл құқықтарды заң шығарушы азаматтық құқықтар мен бостандықтар санына жатқызды, бұл олардың «табиғи» заңды сипатын, яғни идеологиялық конъюнктурадан және саяси режимнен босаған абсолютті, ажырағысыз сипатын мойындауды білдірді. Р.М. Сеитованың пікірі бойынша 1993 жылғы конституциялық ереже-

лер «ақпарат құқығының мазмұнын нақтылау және ақпараттық құқық саласындағы құқықтық хабардарлықты одан әрі дамытуға үлкен ықпал еткен» (Сеитова 2018).

20-баптың 2-тармағында адамның және азаматтың заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпаратты еркін алуына және таратуға құқығы бар (Конституция 2000). Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесімен 2015 жылы берілген мақалаға арналған ғылыми-практикалық түсініктемеде мақаланың мәтінінен туындайтын ақпаратқа монополияның мүмкін еместігі туралы айтылады. Ұлттық қауіпсіздікті ескере отырып, осы бапта заң шығарушы мемлекет құпиясы болып табылатын ақпараттарды пайдаланудың шектеулі мүмкіндіктерін қарастырды. Осы ақпараттың тізімі 1999 жылғы 15 наурыздағы «Мемлекеттік құпиялар туралы» Заңда қамтылған. Айта кету керек, бұл шектеулер мемлекеттік биліктің ашықтығы мен жариялылығының халықаралық қағидаттарына қайшы келмейді және қазіргі Батыс ғылымында басым «еркін ақпараттық ағын» теориясына да қайшы келмейді. Мысалы, Канадада, 11 қыркүйектегі қайғылы оқиғалардан кейін, Бас прокурор халықаралық қатынастар мен ұлттық қауіпсіздік салаларына қатысты ақпаратқа тыйым салу құқығын алды. 20-баптың 3-тармағында сөз бостандығының шектеулері мен ақпаратты еркін алу және тарату құқығы белгіленген. Елдің тұтастығына және оның конституциялық жүйесіне зиян келтіретін қауіпті түрлердің тізбесі келтірілген.

Сондай-ақ, сол мақалада сөз бостандығы Конституциялық Кеңесінің шешімі бойынша кешенді сипатта және «ақпарат алу құқығымен тікелей қатынаста». Диалектикалық қарым-қатынас айқын: ақпарат құқығы, сөз бостандығы мен шығармашылықты жүзеге асырудың негізгі құралдарының бірі болып табылады; өз кезегінде, ақпараттық құқықтар мен бостандықтар шығармашылық қызметтің және әлеуметтік-саяси плюрализмнің көзі бола алады деген бағамен келіспеуіміз қиын.

Ақпарат құқығының конституциялық құқықтық реттеуінің маңызды құралы – бұл цензураға тыйым салу (Конституцияның 1-бабы, 20-бабы). Бұл ереженің практикалық маңызы ел тұрғындарының ең алдымен бұқаралық ақпарат құралдары мен Интернеттегі оқиғалар туралы сенімді ақпараттарды алудың нақты мүмкіндігі. Бұл ереже мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың және бұқаралық ақпарат құралдарының «әрбір азаматқа оның құқықтары мен мүдделерін

қозғайтын құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысуға мүмкіндік беру туралы» 18-баб 3-тармағымен байланысты болады.

Бұл ретте әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиясы болып табылатын мәліметтер тізбесі заңмен белгіленеді. Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үгіттеуге жол берілмейді.

Көрсетілген конституциялық нормалар пікірлерді, көзқарастарды, сенімдерді, идеяларды әралуан түрде және нысандарда, оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдары арқылы еркін білдіру құқығын көздейді.

«Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық» 1966 жылғы пактіге қатысушы Қазақстан Республикасы өзіне оның заң құзырындағы әркімге мынадай құқықтарды қамтамасыз ету міндеттемесін алады:

- өз ой-пікірін еш кедергісіз ұстану құқығы;
- өз пікірін еркін білдіру құқығы
- мемлекеттік шекараларға қарамастан кез

келген ақпараттар мен идеяларды еркін іздеу, тауып алу және оларды өз қалауынша тандап алған құралдар арқылы ауызша, жазбаша немесе баспасөз арқылы немесе көркемдік бейнелеу формалары түрінде тарату бостандығы.

Бұл конституциялық және халықаралық құқықтық ережелерді іске асыру әркімнің ақпаратты кез келген заңды тәсілдермен алуға және таратуға құқықтық мүмкіндігін реттейтін «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдегі № 451-І Заңымен, сондай-ақ цензураға тыйым салумен қамтамасыз етіледі.

Бұдан өзге, ҚР БАҚ, коммуникациялар және ақпарат алу (тарату) туралы заңнамасы мынадай нормативтік құқықтық актілердің жекелеген нормаларын қамтиды:

- «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі № 151 Заңы
- «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 7 қаңтардағы Заңы
- «Жарнама туралы» Қазақстан Республи-

касының 2003 жылғы 19 желтоқсандағы № 508 Заңы

– «Байланыс туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 5 шілдедегі № 567 Заңы

– «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі Заңы

– «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ақпараттық-коммуникациялық желілер мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 10 шілдедегі № 178-IV Заңы

– «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне бұқаралық ақпарат құралдары мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 6 ақпандағы № 123-IV Заңы

– «Телерадио хабарларын тарату туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 18 қаңтардағы № 545-IV Заңы

– «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V Заңы

– «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V ҚРЗ Заңы

– «Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы шеңберінде құпия ақпаратты қорғау туралы келісімді ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 14 қаңтардағы № 280-V ҚРЗ Заңы

– «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 16 қарашадағы № 401-V ҚРЗ Заңы

«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ақпаратқа қол жеткізу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 16 қарашадағы № 404-V ҚРЗ Заңы

– «Ақпарат саласындағы қылмыстық әрекетке қарсы іс-қимыл бойынша Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымына мүше мемлекеттердің өзара іс-қимылы туралы хаттаманы ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 28 наурыздағы № 476-V ҚРЗ Заңы

– «Пошта туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 9 сәуірдегі Заңы

– «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік органдары туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 21 желтоқсандағы Заңы

– 2014 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі

– 2014 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі

Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі) Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы кодексі

– 2008 жылғы 4 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Бюджеттік кодексі

– «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ақпарат және коммуникациялар мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 28 желтоқсандағы № 128-VI ҚРЗ Заңы

«Бұқаралық ақпаратты таратудағы ынтымақтастық туралы келісімді бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 17 қаңтар № 36 қаулысы

– «Ақпараттық технологиялар саласындағы мемлекеттік қызмет стандарттарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 қыркүйектегі № 1241 қаулысы

– «Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің кейбір мәселелері» туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 16 маусымдағы № 353 қаулысы

– «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы

– «Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің кейбір мәселелері» туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 16 маусымдағы № 353 қаулысына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 4 маусымдағы № 320 қаулысы

– «Төтенше жағдай кезінде байланыс операторларының байланыс желілері мен құралдарын беру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 31 желтоқсандағы № 1489 қаулысы

– «Бұқаралық ақпарат құралдарының мониторингін жүргізу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрінің м.а. 2016 жылғы 26 қаңтардағы № 73 бұйрығы

– «Шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдіктерін және олардың журналистерін акредиттеу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрінің 2016 жылғы 18 мамырдағы № 11-1-2-192 бұйрығы

– «Республикалық деңгейде мемлекеттік ақпарат саясатын жүргізу жөніндегі мемлекеттік тапсырысты орналастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрінің 2017 жылғы 28 ақпандағы № 75 бұйрығы

– «Республикалық бюджет қаражаты есебінен мемлекет ақпарат саясатын жүргізу үшін сатып алынатын бұқаралық ақпарат құралдары көрсететін қызметтердің құнын айқындау әдістемесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрінің 2017 жылғы 24 мамырдағы № 199 бұйрығы

– «Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрілігінің Ақпарат комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінің ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрінің 2017 жылғы 15 желтоқсандағы № 450 бұйрығы

– «Бұқаралық ақпарат құралдарымен өзара іс-қимыл жасау жөніндегі уәкілетті тұлға (бөлімше) туралы үлгілік ережені бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрінің 2018 жылғы 23 ақпандағы № 50 бұйрығы

– «Бұқаралық ақпарат құралдарымен өзара іс-қимыл жасау жөніндегі уәкілетті тұлғаның (бөлімшенің) бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы уәкілетті органмен өзара іс-қимыл жасау қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрінің 2018 жылғы 18 сәуірдегі № 159 бұйрығы

– «Электрондық үкіметтің» ақпараттандыру объектілерінің және ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның аса маңызды объектілерінің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мониторинг жүргізу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Қорғаныс және аэроғарыш өнеркәсібі министрінің 2018 жылғы 28 наурыздағы № 52/НҚ бұйрығы және кейбір басқа да құжаттар.

Кез келген мемлекеттің өз ақпараттық қауіпсіздігін қорғауда, елдің әртүрлі салаларының дамуы мен жіті саралануында, қоғамдық қатынастарда бұқаралық ақпарат құралдарының атқаратын рөлі өте зор. Ал ақпараттарды таратуда түрлі құралдар мен амалдар қолданылатыны белгілі. Дегенмен, отандық ақпараттық кеңістікті одан әрі дамытып, бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін бұқаралық ақпарат құралдары, телерадио хабарларын тарату, байланыс және ақпараттандыру мәселелері бойынша заңнаманы

жетілдірудің маңызы тіптен зор. Бұл жөнінде «Ақпарат және коммуникациялар мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне толықтырулар мен өзгертулер енгізу туралы» тұжырымдама жобасының қоғамдық талқылауға кеңінен түскендігін мысалға келтіруге болады. Осы орайда, Ақпарат және коммуникациялар министрілігінің аталған тұжырымдаманы egov.kz порталында ашық талқылауға ұсынуының өзі салалық ведомствоның жұмысындағы ашықтықты көрсетінін айта кеткен жөн.

Тұжырымдама жобасындағы негізгі нысандар – бұқаралық ақпарат құралдары, телерадио хабарларын тарату, ақпараттандыру және байланыс, ақпараттық қауіпсіздік саласындағы қоғамдық қатынастар болып табылады дедік. Ендеше мұндағы мақсат та бұқаралық коммуникация технологияларының дамуына ілесе өзгеріске ұшыраған БАҚ, телерадио хабарларын тарату, ақпараттандыру және байланыс саласындағы қоғамдық қатынастарда қолданылатын нормаларды нақтылау мен оған жаңалықтарды енгізу арқылы құқықтық тұрғыдан байланысты реттеу қажеттілігі жоғарыдағыдай заң жобасын қабылдауға негіз болып отыр. Тұжырымдамадағы үш негізгі мәселені атап өткен жөн дейміз. Мәселен, заңнамада ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік жауапкершілік институтын жетілдіру көзделген. Бұл арада бір айта кетерлігі, аталған заң жобасында, сондай-ақ, осы саланы реттеу мәселесі бойынша құқық қолдану тәжірибесімен байланысты қиғаштықтарды жоюға бағытталған басқа да ережелер қарастырылған. Екіншіден, азын-аулақ құқық бұзушылықтар бойынша жауапкершілік шараларын қайта қарастыру ұсынылғаны жайлы атап өтуге болады. Үшіншіден, интернет арқылы бұқаралық ақпаратты таратудың жаңа технологиялары мен формаларының пайда болуы мен белсенді дамуының аясында түрлі интернет ресурстардағы ақпарат таратушылардың («блогерлердің») қызметін заңнамалық реттеу мәселесінің өзектілігі артуда. Жалпы аталған Тұжырымдамадағы өзгерістердің бәрі заман талабына сай жақсылыққа бір қадам болса да жақындау екендігін ұғынған жөн (<https://egemen.kz/article/106163-aqparat-salasyndaghy-zanhdargha-ozgeris-engizudinh-mani-nede>).

Ақпараттық құқықтың кең түсінуіне билік органдарының ақпараттарына рұқсат беруі кіреді. Осындай құқық, біздің ойымызша, екі бағытта қарастырылу керек:

1) азаматтар ресми ақпарат алуға құқықты, яғни азаматтар мемлекеттік ақпарат көздерінен өздерінің құқықтарын, еркіндіктерін және заңды мүдделерін іске асыруға қажетті ақпарат алуға құқықты;

2) мемлекеттік басқару органдарының қызметі жайлы ақпарат алуға құқықты, яғни мемлекеттік басқару мен реттеу барысында оларға жүктелген өкілеттіктер мен міндеттердің іске асыру жөнінде ақпарат алуға құқықты. Бұл құқық мемлекеттердің конституциялық және әкімшілік заңдарының дамуынан шығады.

Ақпараттық құқықтармен қамтамасыз ететін негізгі принциптер ретінде келесі принциптерді белгілеуге болады:

1) ақпараттың ашықтығы мен қолжетерлік презумпциясы;

2) ақпараттың ақиқаттығы мен толықтығы;

3) ақпараттың берілуі уақтылы болу;

4) ақпаратқа рұқсат ету, қажет болса сот арқылы, құқығын қорғау;

5) тек қана заң арқылы ақпаратқа рұқсат етуіне шектеу қою;

6) ақпаратты ұсынуда үшінші адамның мүддесі мен құқығын сақтау.

Ақпараттық құқық қазіргі заманда адамның манызды құқықтарының бірі, себебі оның өмірі ақпараттық ағымдардан тыс мүмкін емес.

Осы айғақтың ұғынуы қолданыстағы заңда көрсетілген, ол барлық арнайы нормативтік актілермен көбірек ауқаттанады, бірақ сонымен бірге қоғамдық қатынастардың барлық спектрін толық мөлшерде қамтымайды. Ақпараттық заңдардың, содан кейін ақпараттық құқықтың дамуының өзектілігі қарқынды өсуде (Шарипов 2011).

Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасын талдау азаматтардың келесі ақпараттық құқықтарын және олармен байланысты нормаларды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

1) ақпарат құрудың субъективті мүмкіндігімен байланысты құқықтар мен бостандықтар:

– идеологиялық және саяси өзін-өзі анықтау құқығы;

– сөз мен шығармашылық бостандығы;

– цензураға тыйым салу құқығы;

2) ақпаратты объективтендіру және тарату нысанына кепілдік беретін құқықтары мен бостандықтар:

– тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпаратты еркін тарату құқығы;

– бұқаралық ақпарат құралын құру құқығы;

– ана тілін және мәдениетін пайдалану құқығы;

– қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдау құқығы

3) ақпарат алуға байланысты құқықтар мен бостандықтар:

– тыйым салынбаған кез келген тәсілмен – еркін ақпарат алу құқығы;

– әркімнің оның құқықтары мен мүддесін қозғайтын құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу құқығы;

– адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін фактілер мен мән-жайлар туралы хабардар болу құқығы;

4) ақпарат тарату еркіндігін теріс пиғылмен пайдаланудан қорғауға байланысты құқықтар;

– Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үгіттеуге тыйым салу құқығы;

– жеке өмірге, жеке және отбасылық құпияға қол сұғылмаушылық, өз ар-намысы мен қадір-қасиетінің қорғалу құқығы (естен шығару құқығын қоса алғанда);

– жеке салымдар мен жинақ ақшаларының, хат жазысу, телефонмен сөйлесу, почта, телеграф және өзге де хабарламалардың құпиялық құқығы;

– заңмен қорғалатын өзге де құпия (отбасылық, коммерциялық, банктік, дәрігерлік және т. б.) құқығы;

– теріске шығару және жауап беру құқығы.

Бұл ретте аталған ақпараттық құқықтарға барлық өзге де құқықтар мен бостандықтар үшін белгіленген мынадай кепілдіктер және шектеулер тән:

– оларды кемсітусіз пайдалану мүмкіндігі;

– осы құқықтарды сот арқылы қорғау;

– адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа қол сұқпауға тиіс;

– құқықтар мен бостандықтар тек заңмен және конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатында қажет болатын шамада ғана шектелуі мүмкін;

– ұлтаралық және конфессияаралық келісімді бұзатын кез келген әрекет конституциялық емес деп танылады;

– саяси себептер бойынша азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қандай да бір түрде шектеуге жол берілмейді.

Бұл нормалар Конституциядан басқа, жалпы мынадай бірқатар заңнамалық актілерде қамтылады:

- Ақпаратқа қол жеткізу туралы заң;
- Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы заң;
- Бұқаралық ақпарат құралдары туралы заң;
- Телерадио хабарларын тарату туралы заң;
- Дербес деректер туралы заң;
- Азаматтық кодекс;
- Қылмыстық кодекс;
- Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс және т. б.

Сонымен қатар, азаматтардың ақпараттық құқықтарын нақты қамтамасыз ету іс жүзінде белгілі бір проблемаларға тап болады. Мәселен, Қазақстан ҰЕҰ өкілдері, мемлекеттік органдардың «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заңды орындауын зерделеу үшін, 12 облыс әкімінің блогына сұраулар жіберді. Тек 4 өңірден ғана жауаптар келді, ал кейбір облыс басшыларының блогтары мүлдем жоқ болып шықты. Бұдан шығатын қорытынды, 70% ЖАО «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заңды бұзған. Осы заңның жұмыс істеу проблемасы елімізде ел Парламентінің Мәжілісінде дөңгелек үстел барысында талқыланды [26].

Қорытынды

Жалпы, Қазақстанда азаматтардың ақпараттық құқықтарын қамтамасыз ету үшін жеткілікті заңнамалық база қалыптасқан. Ең көп проблемалар әрқашан қанағаттандырыла бермейтін қабылданған заңдардың, атап айтқанда – «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заңның орындалуымен байланысты, бұл лауазымды тұлғалардың жауаптылық институтының жеткіліксіз дамуымен байланысты болуы мүмкін.

Көптеген мемлекеттердің ұлттық-құқықтық жүйелеріндегі азаматтардың негізгі ақпараттық құқығы қоғамдық ақпаратқа қол жеткізу құқығы болып табылады, бұл ретте бірқатар мемлекеттерде бұл құқық заңдық түрде пікір білдіру еркіндігімен байланысты және оның құқықтық алғышарты ретінде қарастырылады.

Қазақстанда азаматтардың ақпараттық құқықтарын қамтамасыз етудің басты проблемасы пікірлерді тарату еркіндігі мен жеке өмірге қол сұғылмаушылықты нақты шектеу болып табылады. Осы екі негіз қалаушы құқықтардың арасындағы теңгерімді заңнамалық түрде белгілеу үшін дербес деректер туралы заңда ұмыту құқығын көздеу, ал бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңнаманы дербес деректер туралы заңнамаға сәйкес келтіру орынды. Атап айтқанда, журналист тарататын ақпарат жария маңыздылығы шартымен жеке өмірді қорғау деңгейінің төмендейтіндігі және егер таратылатын ақпарат өзекті қоғамдық проблемамен байланысты болмаса күшейетіндігі туралы халықаралық сот органдарының құқықтық ұстанымын ағымдағы заңнамада көрсету қажет.

БАҚ басым тәуелсіздігін және олардың өз функцияларын орындауына қосымша кепілдіктерді қамтамасыз ету үшін заңнамада, жала жабу орын алған жағдайда журналистерге қатысты санкцияларды жеңілдетумен және журналистік тергеп тексерулерді кедергісіз жүргізу мүмкіндігімен байланысты бірқатар қорғау шараларын көздеу қажет.

Қорытындылай келе, ақпарат құқығының жоғарыда аталған конституциялық-құқықтық ережелері кейінгі жылдары Қазақстан Республикасының арнаулы және салалық заңнамасында олардың одан әрі дамуына орын тапты. Дегенмен, ақпарат беру құқығының жетілдірілуі сол жерде аяқталмайды. Ақпараттық қатынастарды дамытудағы жаңа ашулар мен үрдістер олардың нормативтік қолдауын және жаңа ғылыми-теориялық зерттеулерді әрі қарай дамытуды қажет етеді.

Әдебиеттер

Ақпарат саласындағы заңдарға өзгеріс енгізудің мәні неде? // Егемен Қазақстан газеті. – 11 Қазан, 2016. человека [Электронный ресурс]. URL: <https://egemen.kz/article/106163-aqparat-salasyndaghy-zanhdargha-ozgeris-engizudinh-mani-nede> (дата обращения: 01.02.2018).

Афанасьева О. Право граждан на информацию и его гарантии [Электронный ресурс]. URL: <http://www.strana-oz.ru/2004/3/pravo-grazhdan-na-informaciyu-i-ego-garantii> (дата обращения: 29.01.2018).

Бұқаралық ақпарат құралдарын және телерадио хабарларын таратуды мемлекеттік реттеу саласындағы отандық және шетелдік заңнама мен тәжірибеге зерттеу жүргізу туралы ЕСЕРП. [Электронный ресурс]. URL: https://mic.gov.kz/sites/default/files/pages/otchet_kaz_2.docx (дата обращения: 01.12.2018).

Жатқанбаева А.Е. Конституционно-правовые основы права на свободу получения информации // Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. – 2012. – №5. – С. 61-69.

Закон Казахской Советской Социалистической Республики «О защите прав потребителей» от 5 июня 1991 года №640-ХІІ [Электронный ресурс]. URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=1287 (дата обращения: 02.02.2018).

Лисицына Е.С. Право на информацию и информационную деятельность в Российской Федерации: конституционно-правовые аспекты: Диссерт. на соискание ученой степени к. ю. н.: 12.00.02 / Лисицына Е.С. – М., 2003. – 214 с.

Огородов Д.В. Правовые отношения в информационной сфере: Автореф. диссерт. на соискание ученой степени к. ю. н.: 12.00.02 / Огородов Д.И. – М., 2002. – 33 с.

О печати и других средствах массовой информации: Закон Казахской ССР от 28 июня 1991 г. // Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. – 1991. – № 28. – Ст. 390.

Монахов В.Н. Государственно-правовые вопросы информационного обслуживания граждан в СССР (конституционный аспект): Автореф. диссерт. на соискание ученой степени к.ю.н. – М., 1983. – 36 с.

Марвик К. Ваше право на правительственную информацию. – СПб., 1996. – 56 с.

Конституция (Основной Закон) Казахской ССР. – Алма-Ата: Казахстан, 1978. – С. 42.

Конституция Республики Казахстан. Принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 г., с изменениями и дополнениями, внесенными Законом Республики Казахстан от 7 октября 1998 г. – Алматы: Бастама-Правовая инициатива, 2000. – С. 68.

Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий (Конституционный Совет Республики Казахстан, 2015) [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36368312#pos=0;0 (дата обращения: 01.02.2018).

Конституция Республики Казахстан. Принята Верховным Советом РК двенадцатого созыва 28 января 1993 г. – Алма-Ата: Казахстан, 1993. – С. 31.

Нисневич Ю.А. О праве на информацию: проблемы законодательного регулирования [Электронный ресурс]. URL: https://www.hse.ru/mirror/pubs/lib/data/access/ram/ticket/40/151865408204b721392939359763ebc3cca501481c/o_prave.pdf (дата обращения: 31.01.2018).

Погорелова М. А. Конституционно-правовое регулирование права на информацию в Российской Федерации: Автореф. диссерт. на соискание ученой степени к. ю. н.: 12.00.02 / Погорелова Марина Александровна. – М., 2010. – 38 с.

Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue. A/HRC/17/27. Distr.: General 16 May 2011.

Савельев Д.А. Права человека в области информации (международно-правовые аспекты): Диссерт. на соискание ученой степени к.ю.н.: 12.00.02 / Савельев Д.А. – М., 2002. – 243 с.

Сейтова Р.М. Право на информацию – естественное право человека [Электронный ресурс]. URL: <https://articlekz.com/article/5270> (дата обращения: 01.02.2018).

Скопец П.С. Государственно-правовое регулирование конституционного права граждан России на информацию и его ограничений: Автореф. диссерт. на соискание ученой степени к.ю.н.: 12.00.02 / Скопец П.С. – СПб., 2006. – 23 с.

Указ Президента Республики Казахстан от 16 марта 2001 г. № 573 «О Государственной программе формирования и развития национальной информационной инфраструктуры Республики Казахстан» (с изменениями, внесенными Указом Президента РК от 21.11.03 г. № 1232) [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1022089#pos=1;-179 (дата обращения: 01.02.2018).

Хижняк В.С. Право человека на информацию: Механизм реализации / Под ред. В.Т. Кабышева. – Саратов, 1998. – 145 с.

Шарипов О. Азаматтардың ақпараттық конституциялық құқықтарын жүзеге асыру мәселелері // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. – 2011. – № 1 (57). – С. 44-46 [Электронный ресурс]. URL: <http://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/198/195> (дата обращения: 01.02.2018).

Шевурдяев С.Н. Право на информацию: к вопросу о конституционно-правовой сущности // Право и политика. – 2001. – № 10. – С. 91-100.

References

Ақпарат саласындағы заңдарға өзгеріс енгізудің мәні неде? // Egemen Qazaqstan gazetі. – 11 Қазан, 2016. cheloveka [Jelektronnyj resurs]. URL: <https://egemen.kz/article/106163-aqparat-salasyndaghy-zanhdargha-ozgeris-engizudinh-mani-nede> (data obrashhenija: 01.02.2018).

Afanas'eva O. Pravo grazhdan na informaciju i ego garantii [Jelektronnyj resurs]. URL: <http://www.strana-oz.ru/2004/3/pravo-grazhdan-na-informaciju-i-ego-garantii> (data obrashhenija: 29.01.2018).

Buqaralyq aqparat quraldaryn zhane teleradio habarlaryn taratudy memlekettik retteu salasyndaghy otandyq zhane sheteldik zannama men tazhiribege zertteu zhyrgizu turaly ESEP. [Jelektronnyj resurs]. URL: https://mic.gov.kz/sites/default/files/pages/otchet_kaz_2.docx (data obrashhenija: 01.12.2018).

Gosudarstvennoj programme formirovaniya i razvitija nacional'noj informacionnoj infrastruktury Respubliki Kazahstan (s izmenenijami, vnesennymi Ukazom Prezidenta RK ot 21.11.03 g. № 1232) [Jelektronnyj resurs]. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1022089#pos=1;-179 (data obrashhenija: 01.02.2018).

Hizhnjak V.S. Pravo cheloveka na informaciju: Mehanizm realizacii / Pod red. V.T. Kabysheva. – Saratov, – 1998. – 145 s.

Lisicyna E.S. Pravo na informaciju i informacionnuju dejatel'nost' v Rossijskoj Federacii: konstitucionno-pravovye aspekty: Dissert. na soiskanie uchenoj stepeni k. ju. n.: 12.00.02 / Lisicyna Elena Sergeevna. – M., 2003. – 214s.

Konstitucija (Osnovnoj Zakon) Kazahskoj SSR. — Alma-Ata: Kazahstan, 1978. — S. 42.

Konstitucija Respubliki Kazahstan. Prinjata na respublikanskom referendumu 30 avgusta 1995 g., s izmenenijami i dopolnenijami, vnesennymi Zakonom Respubliki Kazahstan ot 7 oktjabrja 1998 g. — Almaty: Bastama-Pravovaja iniciativa, 2000. — S. 68.

Konstitucija Respubliki Kazahstan. Nauchno-prakticheskij kommentarij (Konstitucionnyj Sovet Respubliki Kazahstan, 2015) [Jelektronnyj resurs]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36368312#pos=0;0 (data obrashhenija: 01.02.2018).

Konstitucija Respubliki Kazahstan. Prinjata Verhovnym Sovetom RK dvenadcatogo sozyva 28 janvarja 1993 g. — Alma-Ata: Kazahstan, 1993. — S. 31.

Monahov V.N. Gosudarstvenno-pravovye voprosy informacionnogo obsluzhivaniya grazhdan v SSSR (konstitucionnyj aspekt). Avtoref. dissert. na soiskanie uchenoj stepeni k.ju.n. — M. — 1983. — 36s.

Marvik K. Vashe pravo na pravitel'stvennuju informaciju. — SPb. — 1996. — 56s.

Nisnevich Ju.A. O prave na informaciju: problemy zakonodatel'nogo regulirovaniya [Jelektronnyj resurs]. URL: https://www.hse.ru/mirror/pubs/lib/data/access/ram/ticket/40/151865408204b721392939359763ebc3cca501481c/o_prave.pdf (data obrashhenija: 31.01.2018).

Ogorodov D.V. Pravovye otnoshenija v informacionnoj sfere: Avtoref. dissert. na soiskanie uchenoj stepeni k. ju. n.:12.00.02 / Ogorodov Dmitrij Ivanovich. — M., 2002. — 33s.

O pečati i drugih sredstvah massovoj informacii: Zakon Kazahskoj SSR ot 28 ijunja 1991 g. // Vedomosti Verhovnogo Soveta Kazahskoj SSR. — 1991. — № 28. — St. 390.

Pogorelova M. A. Konstitucionno-pravovoe regulirovanie prava na informaciju v Rossijskoj Federacii: Avtoref. dissert. na soiskanie uchenoj stepeni k. ju. n.: 12.00.02 / Pogorelova Marina Aleksandrovna. — M., 2010. — 38s.

Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue. A/HRC/17/27. Distr.: General 16 May 2011.

Savel'ev D.A. Prava cheloveka v oblasti informacii (mezhdunarodno-pravovye aspekty): Dissert. na soiskanie uchenoj stepeni k.ju.n.:12.00.02 / Savel'ev Dmitrij Alekseevich. — M. — 2002. — 243s.

Seitova R.M. Pravo na informaciju — estestvennoe pravo cheloveka [Jelektronnyj resurs]. URL: <https://articlekz.com/article/5270> (data obrashhenija: 01.02.2018).

Skopec P.S. Gosudarstvenno-pravovoe regulirovanie konstitucionnogo prava grazhdan Rossii na informaciju i ego ogranichenij: Avtoref. dissert. na soiskanie uchenoj stepeni k.ju.n.: 12.00.02 / Skopec Pavel Sergeevich. — Sankt-Peterburg, 2006. — 23s.

Sharipov O. Azamattardıng aqparattyq konstitucijalyq quyqtaryn zhyzege asyru maseleleri// KazUU habarshysy. ZaN serijasy. — 2011. — № 1 (57). — S. 44-46 [Jelektronnyj resurs]. URL: <http://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/198/195> (data obrashhenija: 01.02.2018).

Sheverdjaev S.N. Pravo na informaciju: k voprosu o konstitucionno- pravovoj sushhnosti // Pravo i politika. — 2001. — № 10. — S. 91-100.

Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 16 marta 2001 g. № 573 O

Zhatkanbaeva A.E. Konstitucionno-pravovye osnovy prava na svobodu poluchenija informacii // Izvestija Nacional'noj Akademii nauk Respubliki Kazahstan. — 2012. — №5. — S. 61-69.

Zakon Kazahskoj Sovetskoj Socialisticheskoy Respubliki O zashhite prav potrebitelej ot ot 5 ijunja 1991 goda №640-XII [Jelektronnyj resurs]. URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=1287 (data obrashhenija: 02.02.2018).

3-бөлім
**АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ
ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ**

Section 3
**CIVIL LAW
AND LABOUR LAW**

Раздел 3
**ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО
И ТРУДОВОЕ ПРАВО**

Қарашева Ж.Т.¹, Лисица В.Н.²

¹заң факультетінің азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу кафедрасының докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail:zari-82@mail.ru

²Азаматтық және арбитраждық процесс, кәсіпкерлік құқық кафедрасының меңгерушісі, профессор, Новосибирск мемлекеттік университеті, Ресей, Новосибирск қ., e-mail: lissitsa@mail.ru

**АҚЫЛЫ ҚЫЗМЕТ ШАРТЫ МІНДЕТТЕМENIН
БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ**

Қызмет шартының нәтижесінде міндеттеме туындайды, одан ақылы қызмет шарты қалыптасады. Жалпы алғанда ақылы қызмет көрсету шарты ол азаматтық құқығында шарттардың жаңа түрі болып саналады, оған ҚР Азаматтық Кодексінің 3 тарауы 683 баптары арналған. Ақылы қызмет көрсету шарттарына: байланыс қызметін көрсету, медициналық қызмет көрсету, ветеринарлық, аудиторлық, кеңестік, жарнамалық, ақпараттық, білім беру қызметтерін көрсету, туристік қызмет көрсету және т.б. жатады. Ақылы қызмет көрсету шарты бойынша, орындаушы, тапсырушының тапсырмасы бойынша қызмет көрсетуге, яғни белгілі бір әрекеттер жасауға немесе белгілі бір қызметті жүзеге асыруға міндеттенеді, ал тапсырушы оның ақысын төлеуге міндеттенеді. Кеңес құқығында аталған қызметтер үшін ақы алу, заңсыз пайда табу болып танылған және мемлекеттің қолдауын таппаған. Заңи қолдауды бұл қызметтер жаңа экономикалық қатынастарға көшкен кезде және ҚР АҚ Ерекше бөлімін қабылдағаннан кейін тапқан. Реттеу ерекшеліктеріне байланысты, заңда бұл шарттар мердігерлік және қызмет көрсету шарттарының арасына орналастырылған. Болашақта қызметтер нарығының тұрақты даму үрдісін назарға ала отырып, қызметтер көрсету шарты болашақта да ең сұранысқа ие және серпінді дамып келе жатқан азаматтық-құқықтық институттардың бірі болады деп болжауға болады.

Түйін сөздер: қызмет, ақылы қызмет көрсету, міндеттеме, орындаушы, тапсырысшы, келісімшарт.

Karasheva Zh.T.¹, Lisitsa V.N.²

¹doctoral student of the faculty of law, Department of civil law and civil procedure, al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: zari-82@mail.ru

²Doctor of Juridical Sciences, Professor of Law, Novosibirsk State University, Russia, Novosibirsk, e-mail: lissitsa@mail.ru

Paid service agreement as a type of obligation

In the contract on rendering of services obligations occurs and is formed by the contract of compensated rendering of services. As a rule, the contract of civil paid services is a new type of contract in civil law, which is referred to in article 683 of the Civil code of the Republic of Kazakhstan. Terms of paid services include: telecommunications, medical services, veterinary medicine, audit, consulting, advertising, information, educational services, travel services, etc.in accordance with the agreement on paid services, the contractor undertakes to provide services on behalf of the customer, that is, to take certain actions or perform certain actions, and the customer undertakes to pay for it. Fees paid for these services under Soviet law are recognized as illegal profits and are not supported by the state. Legal support was provided when these services were transferred to the new economic relations and after the adoption of the Special part of the joint service of Kazakhstan. Depending on the nature of the adjustment, these terms are set out in the contract terms and conditions of service. In the future, taking into account the stable development of the market of services, it can be assumed

that the service contract in the future will be one of the most popular and dynamically developing civil law institutions.

Key words: services, paid services, obligation, contractor, customer, contract.

Қарашева Ж.Т.¹, Лисица В.Н.²

¹докторант юридического факультета, кафедра гражданского права и гражданского процесса,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zari-82@mail.ru

²Новосибирский государственный университет, заведующий кафедрой предпринимательского права, гражданского и арбитражного процесса, Россия, г. Новосибирск, e-mail: lissitsa@mail.ru

Договор возмездного оказания услуг как один из видов обязательства

В результате договора об оказании услуг возникают обязательства и формируется договор возмездного оказания услуг. Как правило, договор гражданского возмездного оказания услуг представляет собой новый вид договора в гражданском праве, который упоминается в статье 683 Гражданского кодекса Республики Казахстан. Условия возмездного оказания услуги включают в себя: телекоммуникации, медицинские услуги, ветеринарию, аудит, консалтинг, рекламу, информацию, образовательные услуги, туристические услуги и т. д. В соответствии с соглашением о возмездном оказании услуг исполнитель обязуется оказывать услуги от имени заказчика, то есть предпринимать определенные действия или выполнять определенные действия, а заказчик обязуется оплачивать его. Сборы, уплачиваемые за эти услуги в соответствии с советским законодательством, признаются незаконной прибылью и не поддерживаются государством. Юридическая поддержка была оказана, когда эти услуги были переведены на новые экономические отношения и после принятия Специальной части совместной службы РК. В зависимости от характера корректировки, эти условия изложены в условиях договора и условиях обслуживания. В будущем принимая во внимание устойчивую тенденцию развития рынка услуг, можно предположить, что договор оказания услуг и в будущем будет одним из самых востребованных и динамично развивающихся гражданско-правовых институтов.

Ключевые слова: услуги, возмездное оказание услуги, обязательство, исполнитель, заказчик, договор.

Кіріспе

Бұл мақалада белгілі болғандай бір уақыт ішінде деликтер мен шарттар міндеттемелердің туындауына жалғыз танылған негіз болды. Құқықтың дамуымен міндеттемелердің пайда болу негіздерінің басқа топтары пайда болды (мысалы: бір жақты мәмілелер). Алайда шарт әрдайым міндеттемелердің пайда болу негіздері жүйесінде басты рөл атқарды. Нарықтық экономика жағдайында шарттың рөлі едәуір өсті. Біздің елде соңғы уақытқа дейін шарттардың негізгі бөлігі жоспарлы актілерді орындау үшін немесе орындамау үшін жасалды. Шарт тек шартты үлкен үлеспен контрагенттер арасындағы қол жеткізілген келісімнің нәтижесі болып саналуы мүмкін. Қазіргі заманда азаматтық заңға тән шарттың рөлін көтеру үрдісі соңғы жылдары елдегі экономикалық жүйенің түбегейлі қайта құрылуымен байланысты, қазіргі уақытта Қазақстанда өсіп келе жатқандығын көрсете бастады. Қайта құрудың негізгі саласы экономикалық мемлекеттік

реттеу лимиттерінің тарылуы болып табылады. Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады. Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс. Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері заңмен белгіленеді (<http://adilet.zan.kz> 6-бап). Қазіргі заманғы азаматтық құқық және жалпыға ортақ жеке құқықтың негізгі қағидаларының бірі – келісімшарт бостандығы. Бұл қағида Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларын нақтылаудың бірі болып табылады. Дегенмен, келісімшарттың мазмұны мен басқа да мәселелерді кеңестік кезеңде зерттеу жүргізген кезде көптеген ғалымдардың назарынсыз қалдырмады.

Мәселен, Б. Новицкий шет елдердің заңнамасын талдай отырып, дара жүйедегі елдерде заңнаманың негізгі қағидаларының бірі келісімшарттық келісім бостандығының қағида екенін атап өтті (Новицкий, 1950: 134).

Келісімшартқа немесе контентке инвестициялау туралы өзара келісім бойынша уағдаласушы тараптардың құқығы ретінде сипаттауға болады. Сонымен бірге, тараптардың қалауы заңнамада көзделген келісімшарт түрлерімен шектелмейді; тараптар осы заңдардың негізгі қағидаларына қарама-қайшы келмейтін болса, заңмен реттелмеген келісімшарттардың жаңа түрлерін жасауы мүмкін. Ұзақ уақыт бойы отандық заң шығарушы елде орын алған революциялық экономикалық өзгерістерге қатыспады, нәтижесінде заңды вакуум қалыптасты, нарықтық қатынастарға көшу тиісті құқықтық негізде берілмеді және де экономиканың табысты дамуы мүмкін емес еді. Әрине, экономикалық қатынастарды реттейтін жаңа заңнаманы құрудағы басты мәселе – ҚР Азаматтық кодексінің жалпы және арнайы бөліктерінің қабылдануымен күшіне енуі. Келісімшарт бостандығы келесі тармақтарды қамтиды:

1) келісім-шарт ерікті келісім болып табылады;

2) шарт объектісі қандай да бір объект немесе әрекет болуы мүмкін;

3) келісімшарттың талаптары тараптардың еркі бойынша толығымен анықталады;

4) келісімшарт жасасу нысаны толығымен тараптардың қалауы бойынша жүзеге асырылады;

5) шарттың тоқтатылуы тараптардың бірінің өтініші бойынша ғана жүргізілуі мүмкін;

6) келісімшарттың өзінде қарастырылған болса, шартты орындамаудың салдары сот органы тарапынан өзгертіле алмайды;

7) шартты орындамағаны үшін жауапкершілік таза азаматтық болуы тиіс.

Әрине, келісімшарттың еркіндігі мұндай сипаты жоғары жекеленген және әрбір аталған элементтің орындалуы заңнамалық шектеулердің бар-жоғына ие, бірақ бұл келісімшарт еркіндігінің мазмұны негізгі ұстанымдары. Келісімшарт еркіндігі қағидаты оның өнер саласындағы заңнамалық өрнегін алды. ҚР Азаматтық кодексінің «Азаматтық заңнаманың негізгі принциптері» (Сулейменов, 2000: 73). Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің «Келісімшарт еркіндігі» 380-сі болып табылады, ол «жаңа келісімшарттық заңның мәнін түсінудің кілті» болып табылады. Материалдық игіліктердің орын ауыстыруы экономикалық айналым қатынастарымен тікелей байланысты. Экономикалық айналымның барлық қатынастары үшін ортақ, олар заттар, ақша, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету және т.б. түріндегі материалдық орын ауысты-

румен байланысты. Мердігерлік шарт бойынша мердігер орындаған жұмыстың нәтижелері тапсырыс берушіге ауысады. Жалға алу кезінде мүлік жалға берушіден жалға алушыға уақытша иеленуге және пайдалануға түседі. Тапсырма шарты бойынша мүліктік құқықтары мен міндеттері іс-әрекеті нәтижесінде сенім білдірілген сенім білдірушіге ауысады және т. б. Сонымен бірге материалдық игіліктердің кез келген ауысуы экономикалық айналым қатынастарымен байланысты емес. Мысалы, үй шаруашылығы саласында да материалдық игіліктерді отбасының бір мүшесінен екіншісіне ауыстыру орын алады. Алайда материалдық игіліктердің мұндай ауысуы экономикалық айналым қатынастарын туғызбайды. Экономикалық айналым қатынастарымен тек тауар нысанында болатын материалдық игіліктерді ауыстыру ғана жүзеге асырылады. Сондықтан экономикалық айналым қатынастары деп материалдық игіліктерді тауарлық өткізу процесінде белгіленетін қатынастарды түсіну керек. Экономикалық айналым қатынастарын құқықтық реттеу нәтижесінде құқықтық нысанға ие болады және міндетті құқықтық қатынастарға айналады. Азаматтық құқықта міндетті құқықтық қатынастар міндеттемелер деп аталады. Міндеттемелер меншіктің құқықтық қатынастарымен тығыз байланысты және нақты өмірде олардың тұрақты өзара іс-қимылы байқалады (Агарков, 1950: 35). Меншік иесінің билік ету құқығын іске асыруы міндетті құқықтық қатынастардың туындауына әкеп соғады, ал міндеттемелерді орындау меншіктің құқықтық қатынастарын жиі өмірге әкеледі. Мысалы, билік ету құқығын жүзеге асыра отырып, меншік иесі сатып алу-сату шартын жасасады, одан меншік иесі (сатушы) мен сатып алушы арасында міндеттеме туындайды. Сатып алушы міндеттеме бойынша сатушыдан затты қабылдай отырып оның меншік иесі және меншіктің құқықтық қатынастарының қатысушысы болады және т. б. Сонымен бірге меншіктің құқықтық қатынастары мен міндеттеменің арасында елеулі айырмашылықтар бар. Меншіктің құқықтық қатынастары материалдық игіліктер беру процесін жанама етеді және осыған байланысты абсолюттік сипатта болады. Міндеттемелер бір адамнан екіншісіне материалдық игіліктерді ауыстыру процесін жанама етеді, сондықтан нақты анықталған адамдар арасында әрқашан белгіленеді, яғни салыстырмалы сипатқа ие болады. Міндеттеме емес, міндеттерін жасау үшін қатысатын тараптар ретінде (үшінші тұлғалар

үшін) (ҚР АҚ 270-құжат). Мәселен, сатып алу-сату міндеттемесі нақты сатушы мен нақты сатып алушы арасында туындайды. Заңда, өзге де құқықтық актілерде немесе тараптардың келісімінде көзделген жағдайларда ғана міндеттеме үшінші тұлғалар үшін міндеттеменің бір немесе екі тарапына қатысты құқықтар жасай алады. Нарықтық қатынастардың дамуы өндірістік емес саланың салаларын, атап айтқанда Денсаулық сақтау, білім саласын қоса алғанда, халық шаруашылығының барлық тіршілік әрекетін қамтып, осылайша оларды өтеулі беруді ұйымдастыру жағдайында заңнамалық бекітуді алдын ала анықтады. Азаматтық кодексте алғашқы рет қызметтер дербес құқық объектісі ретінде қарастырылады. АҚ ІІ бөлімінің 39-тарауында заң шығарушы ақылы қызмет көрсетуге шарт бөлді. Бұл мақаланы талдау азаматтық заңнамаға алғаш рет ақылы әлеуметтік сала қызметтерін көрсетуге арналған шарттар енгізілгенін көрсетеді (ҚР АҚ). Алайда, қызмет көрсету шарттарының орналасу реттілігінде қандай да бір заңдылықтарды анықтау мүмкін емес. Заң әдебиетінде медициналық және білім беру қызметінің, аудиторлық және туристік қызметтің және т. б. мәнін құқықтық бағалау критерийлерін анықтау әрекеттері жасалады. Міндеттемеде уәкілетті тарапқа тиесілі субъективтік құқық, әдетте, талап ету құқығы деп аталады және бұл тарап кредитор деп аталады. Міндетті тарап міндеттемеде борышкер деп аталады және ол бойынша өтеген міндеттеме – борыш. Егер міндеттің тараптарының әрқайсысы екінші тараптың пайдасына міндетті болса, ол өзінің пайдасына жасауға міндетті міндеттемеде екінші тараптың дебиторы деп есептеледі, сонымен бірге оның кредиторы оған талап етуге құқылы. Мәселен, сату-сатып алу міндеттемесінде сатушы сатып алушыға борышкер болып табылады, өйткені ол өзіне сатылған нәрсені беруге міндеттенеді, сонымен бірге ол сатып алушының кредиторы ретінде әрекет етеді, өйткені ол сатылған зат үшін сатып алу бағасын төлеуге талап қоюға құқылы.

Кредитор мен борышкердің қарызын талап ету құқығы міндеттеме қатынастарының заңды мазмұнын құрайды. Міндеттеме объектісі – борышкердің әрекеті. Осылайша, мердігердің келісімшарт бойынша жұмыстарды орындау кезінде әрекеттері және оларды клиентке тапсыру шарттық міндеттеменің нысанын құрайды. Осылайша, кейбір тұлғалар материалдық тауар-

лардың тауарлық қозғалысын тудыратын салыстырмалы құқықтық қатынастар ретінде бір тұлғаның (борышкердің) басқа тұлғаның (кредитордың) өтініші бойынша белгілі бір материалдық жеңілдіктер беру үшін іс-әрекеттер жасауға міндетті. (Брагинский, 1967: 74). Басқа авторлар, атап айтқанда, отандықтар, міндеттеменің анықтамасын мынадай түрде айқындайды: міндеттеме – бір тарап (борышкер) екінші тараптың (кредитордың) пайдасына белгілі бір іс-қимыл жасауға немесе мүлікті беру жөніндегі белгілі бір әрекеттерден бас тартуға міндеттенетін, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету. Жоғарыда көрсетілген доктриналық міндеттеменің анықтамасынан айырмашылығы, оның заңды анықтамасы Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 268-бабына сәйкес, ол заңды қатынас деп аталады. Осы анықтаманың жетіспеушілігі – бұл «міндеттеме» түсінігін іс жүзінде кез келген салыстырмалы құқықтық қатынастарға келтіруге мүмкіндік береді. Бұл бір уақытта бірнеше авторлардың міндеттеме азаматтық заң емес, әртүрлі құқық салаларында қолданылатын пәнаралық тұжырымдамасы деп айтуға сылтау болды. Демек, еңбек, қаржылық, басқарушылық, экономикалық, ішкі және басқа міндеттемелердің болуы туралы қорытынды. Сонымен қатар, ғылыми тұжырымдама ретіндегі міндет тек тауарлық-ақша қатынастарының делдалдық нақты заңды нысаны ретінде қарастырылған кезде мағынасы мен құндылығы бар.

Олай болмаған жағдайда, міндеттеме басқа ғылыми тұжырымдамаға – «салыстырмалы құқықтық қатынастарға» ұқсас болады, бұл шын мәнінде сектораралық тұжырымдама.

Дегенмен «міндеттеме» термині әр түрлі мағынада қолданылады:

- құқықтық қатынас;
- борыш, баж;

– осы міндеттеменің бекітілген құжаты (түбіртек, вексель, чек және т.б.) (Красавчиков, 1960: 65). Әдебиеттер материалдық емес міндеттемелердің болу мүмкіндігін ұсынады. Алайда, өтелмейтін келісімшарттардың немесе белгілі бір маңызды міндеттердің жақтаушыларының келтірген мысалдары көптеген авторлар тарапынан жеткілікті сенімді емес деп танылады, өйткені олар бір немесе бірнеше түрде қандай да бір материалды бір нысанда немесе басқа түрде қозғалыспен әрқашан байланыстыратын мүліктің сипатын өзгертпейді.

Негізгі бөлім

Міндеттеме жүйесі Азаматтық айналымның қатысушылары арасындағы құқықтық қатынастардың үлкен саны мен әртүрлілігін ескере отырып, оларды жүйелендіру маңызды болып табылады. Міндеттемелер жүйесі олардың бірлігін ғана емес, дұрыс таңдалған жіктеу критерийлерінің негізінде саралауды да қамтиды. Осындай критерий олардың құқықтық реттеу сипатына айтарлықтай ықпал ететін міндеттемелердің қасиеттеріне қызмет етуі мүмкін. Бұл қасиеттер бізге міндеттерді жіктеуге мүмкіндік береді және оларды қатаң белгіленген жүйеге сәйкес реттеуге мүмкіндік береді. Міндеттемелердің ғылыми негізделген жүйесі, ең алдымен, олардың тиісті құқықтық шешімі үшін маңызды. Бұл заңдардағы әртүрлі құрылымдық бөлімшелер бойынша нормативтік материалдарды міндеттеме қатынастарының сипатына бірыңғай заң нормалары арқылы реттелетін етіп таратуға мүмкіндік береді. Және керісінше, олардың негізгі ерекшеліктерімен ерекшеленетін міндеттемелер қатынастары түрлі мазмұндағы құқықтық нормалармен реттеледі. Осылайша, барлық міндеттемелерге ортақ қасиеттер барлық міндеттемелерге тең дәрежеде қолданылатын осындай құқықтық нормалардан тұратын міндеттер туралы заңның жалпы бөлігін бөлуге мүмкіндік берді. Міндеттемелердің жекелеген түрлерінің ерекшеліктері міндеттемелердің ішкі құрылымдық бөлімшелерінің бар болуын анықтайды. Міндеттер жүйесі құқық қорғау органдарына да маңызды. Бұл сізге басқа біреуден міндеттемелердің бір түрін айқындауға мүмкіндік береді және оларға сәйкес тиісті заң нормаларын қолдануға мүмкіндік береді. Міндеттеме қатынастарын реттейтін ережелерді зерделеу, егер ол ғылыми негізделген міндеттер жүйесі негізінде жүзеге асырылса, айтарлықтай жеңілдетіледі. Міндеттемелер жүйесі М. Брагинский дәйекті түрде іске асырылған көп сатылы классификация негізінде құрылады. Сонымен қатар, жекелеген деңгейде жіктелу деңгейінде бірыңғай жіктеу критерийін қолдану қажет, бұл құқықтық міндеттемелердің ең маңызды айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік береді (Брагинский, 1967: 85).

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес барлық міндеттемелер екі түрге бөлінеді. Әрбір типтегі міндеттемелердің жекелеген топтары бар. Міндеттемелердің әр тобы міндеттемелердің әртүрлі түрлерінен тұрады. Ақырында, міндетте-

мелердің нақты түрлері мен міндеттемелер нысандарына бөлінеді.

Пайда болу негізіне байланысты барлық міндеттемелер екі түрге бөлінеді:

1. Шартты

2. Шартсыз

Келісімшарттық міндеттемелер жасалған келісімшарт негізінде туындайды, ал шарттық емес міндеттемелер олардың негізі ретінде басқа да құқықтық фактілерді білдіреді.

Бұл екі түрге бөлінудің маңыздылығы келісімшарттық міндеттемелердің мазмұны заңмен ғана емес, міндеттемелерге қатысушы адамдардың келісімімен де анықталады.

Келісімшарттық емес міндеттемелердің мазмұны тек заңға және міндеттемелердің біреуінің еркіне байланысты. Келісімшарттық міндеттемелердің заңдық ортақ болуы, сонымен қатар барлық көптеген және әртүрлі келісімшарттық міндеттемелерге тең дәрежеде қолданылатын заңның жалпы ережелерінің елеулі санын бөлуге мүмкіндік береді.

Осы құқықтық нормалардың жиынтығы шарттық құқық институтының ортақ бөлігін құрайды. Келісім-шарттық және шарттық емес міндеттемелер өз кезегінде міндеттемелер топтарына бөлінеді. Осылайша, келісімшарттық міндеттердің шеңберінде олармен туындаған материалдық тауарлардың қозғалыс сипатына қарай мынадай топтар бөлінеді: мүлікті иелену бойынша міндеттер, мүлікті пайдалану бойынша міндеттемелерді орындау, жұмыстарды орындауға байланысты міндеттемелер, көлік міндеттемелері, қызметтерді ұсыну бойынша міндеттемелер, есеп айырысу бойынша міндеттемелер, кредиттеу, сақтандыру міндеттемелері, бірлескен қызмет міндеттемелері, аралас міндеттемелер. Келісімшарттық емес міндеттемелердің ішінде екі топ бөлінеді: біржақты мәмілелер және қорғаныш міндеттемелері. Экономикалық қауымдастықпен сипатталатын міндеттемелердің бір тобына кіреді, олардың алдын ала белгіленуі және оларды құқықтық реттеу қоғамы. Мысалы, сатып алу-сату, айырбастау және жалдау сияқты мүлікті сату бойынша осындай міндеттемелер бірқатар жалпы ережелерге бағынады. Жекелеген топтарға кіретін міндеттер оларды біріктіретін жалпы белгілермен қатар, кейінгі жіктеуді болжайтын белгілі бір айырмашылықтармен сипатталады. Бір топтағы экономикалық мазмұнға байланысты, міндеттемелердің белгілі бір түрлері ерекшеленеді. Осылайша, жұмыстарды орындау бойынша міндеттемелер тобы келісім-

шарт міндеттемелерін, шаруашылық-тұрмыстық келісім-шартты, құрылыс шартын, жобалау-іздістіру жұмыстарын орындау туралы шартты және т.б. қамтиды. Міндеттемелердің жекелеген түрлері, өз кезегінде, әртүрлі пішінде әрекет етуі мүмкін немесе әр түрлі ішкі түрлерге бөлінуі мүмкін. Жеке нысандар бойынша міндеттемелердің жіктелуі міндетті құқықтық қатынастардың бірдей түрі шеңберінде белгілі бір ерекшеліктер олардың өрнектері нысанында болған кезде орын алады. Мысалы, бөлшек сауда-сатып алу және сату үлгілері бойынша, алдын ала тапсырыс бойынша, өзін-өзі басқару тәртібі, жер учаскесін сатып алу және сату және т.б. бойынша несие бойынша сатуға және сатып алуға болады. Міндеттемелердің нақты түрі, әдетте, кіші түр түрінде көрсетіледі. Осылайша, бірдей міндеттеме түрінде – көлік құралын жалға беру міндеттемесі – оның екі кіші түрі бар: экипажмен көлік құралын жалға алу және экипажсыз көлік құралын жалға беру. Барлығы дерлік авторлар өздерінің міндеттерін жіктеу мәселесі әдебиетте пікірталас тудыратынын атап өтті. Көбінесе міндеттемелерді жіктеу құқықтық қатынастардың белгілі бір түрлерін олардың басқа міндеттемелермен байланысынан тысқары түрде бөлу арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, шарттық және шартсыз, біржақты және өзара, қарапайым және күрделі, балама және опциондық, негізгі және қосымша міндеттемелер және т.б. ерекшеленеді. Мұндай жіктеу тек қана таңдалған негізде басқалардан кейбір міндеттемелерді бөлуге байланысты жеке мәселелерді шешуге қабілетті және заңдарды жүйелендіру үшін пайдаланылуы мүмкін бірыңғай міндеттемелер жүйесін құрмайды. Сондықтан көптеген зерттеушілер тұтастай алғанда бүкіл жүйенің бірыңғай жіктелуін қамтамасыз етуге тырысады. Ол түрлі өлшемдерді пайдаланады. С.А. Асназий негізінен олардың экономикалық ерекшеліктерін ескере отырып, міндеттемелердің жіктелуін жүргізеді (Асназий, 1926: 89). О.А. Красавчиков жіктеу критерийі ретінде құқықтық қатынастар бойынша міндеттемені бағдарлауды пайдаланады (Красавчиков, 1960: 42-47). М.В. Гордон міндеттемелерді жіктеу үшін негіз ретінде аралас құқықтық және экономикалық критерийді белгілейді.

Жоғарыда айтылған ұстанымдардағы барлық айырмашылықтар, олар бір жалпы кемшіліктен зардап шегеді: ұсынылған критерийлер негізінде баяндалған міндеттемелердің түрлері қажетті заңдық қауымдастыққа ие емес. Кейбір автор-

лар бұл таңқаларлық емес деп санайды, өйткені құқықтық қарым-қатынастардың жеткілікті саны мен көптеген міндеттемелері оларды бір жіктеу сериясына орналастыруға мүмкіндік бермейді. Жоғарыда айтылған ұстанымдардағы барлық айырмашылықтар, олар бір жалпы кемшіліктен зардап шегеді: ұсынылған критерийлер негізінде баяндалған міндеттемелердің түрлері қажетті заңдық қауымдастыққа ие емес. Кейбір авторлар бұл таңқаларлық емес деп санайды, өйткені құқықтық қарым-қатынастардың жеткілікті саны мен көптеген міндеттемелері оларды бір жіктеу сериясына орналастыруға мүмкіндік бермейді. Кез келген азаматтық-құқықтық қарым-қатынастармен қатар, міндеттер міндеттемелердің пайда болуына негіз болып табылатын белгілі бір құқықтық фактілердің негізінде туындайды. Құқықтық қатынастардың міндеттемесінің негізі көптеген құқықтық фактілерге жатады. Сонымен қатар, міндеттемелердің пайда болуының барлық ықтимал негіздерінің арасында келісім-шарт бар. Бұл кездейсоқ емес. Міндеттемелер қатаң белгіленген адамдар арасында белгіленеді. Демек, міндетті түрде құқықтық қатынастар көбінесе келісімшартта көрсетілген қатысушы адамдардың еркі бойынша белгіленеді. Міндеттемелерді қалыптастырудың мұндай тәсілі экономикалық айналымның дамуына мұқият жауап береді. Осыған орай, біздің қоғамда бар міндеттемелердің көпшілігі шарттық үлгі болып табылады.

Міндеттемелердің пайда болуының негізі келісімшарттардың әртүрлі болуы мүмкін. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде тұрғын үй-жайларды, шарттарды, тасымалдауды, сақтандыруды, тапсырыстарды, пайдалануға беруді, сақтауды және т.б. сату-сатып алу, айырбастау, сыйға тарту, жалға беру, жалдау, жалдау шарттарын жасасу мүмкіндігі қарастырылған. Келісімдердің көптеген түрлері заңға қайшы келеді.

Сонымен қатар, міндеттемелер, сондай-ақ азаматтық заңнамамен көзделмеген, бірақ оған қайшы келмейтін болса да, келісім-шарттардан туындауы мүмкін. Осындай келісімшарттар жасасуға рұқсат етіледі, өйткені олар азаматтық заңнамаға қайшы келмейді.

Келісімшарттармен қатар бір жақты мәмілелер міндеттемелер үшін негіз бола алады. Мұндай жағдайларда азаматтық құқық субъектісі өзінің субъективтік құқығын біржақты түрде қолданады немесе иеліктен шығарады немесе басқа тарапты құқықпен қамтамасыз ете оты-

рып, субъективті міндет жүктейді. Мұндай бір жақты мәмілелер, мысалы, заңды күшіне енгеннен бас тарту, жария уәде беру сыйақылары және заңмен қарастырылған және қарастырылмаған, бірақ оған қайшы келмейтін басқа да мәмілелер. Міндеттемелердің туындау себептерінің қатарына қосу, бір жақты мәмілелер туралы келісімдермен қатар, азаматтық құқықтың негізгі қағидаттарына қайшы келмейді. Шарттармен бірге олар тауар ақша қатынастарына қатысушылар үшін қажетті тәуелсіздік пен тәуелсіздікті заңды түрде қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Міндеттемелердің пайда болуының негізі әкімшілік актілер болып табылады. Әкімшілік актіден туындайтын міндеттеменің мазмұны осы актімен анықталады. Азаматтық құқықтың арсеналына әкімшілік актілерді енгізу негізінен біздің экономикамызда ұзақ уақыт бойы енгізілген басқарудың әкімшілік әдістеріне байланысты болды. Дегенмен, әкімшілік-әкімшілік актілерден туындайтын міндеттемелердің пайда болуы тіпті басқарушылық-әкімшілік жүйенің үстемдігі кезеңінде де әбден сирек болады. Бұл кезеңнің ең үлгілік мысалы экспортты өнімге жеткізушіге экспорттық бірлестік шығарған бұйрық негізінде туындайтын экспортқа шығару міндеттемесі болып табылады. Қазіргі уақытта тікелей әкімшілік актілерден міндеттемелерді белгілеу сирек кездеседі. Соған қарамастан, азаматтық құқықтар мен міндеттер азаматтардың құқықтары мен міндеттерінің пайда болуы үшін заңмен қарастырылған мемлекеттік органдар мен жергілікті билік органдарының әрекеттерінен туындайды.

Осылайша, біздің күндерде қалған коммуналдық өмір сүру кеңістігін әкімшілік бөлу, жергілікті әкімдіктің шешімі негізінде міндеттемені тудырады, оған сәйкес келісім жасасу міндеттемесі туындайды. Құқықтық құрам міндеттемелердің пайда болуына негіз болуы мүмкін, соның ішінде әкімшілік акт және оның негізінде жасалған шарт. Осылайша, жоғарыда келтірілген мысалда тұрғын үй алдындағы міндеттеме өзі күрделі заңдық құрамнан туындайды: шешім негізінде және оның негізінде жасалған тұрғын жайларды жалдау шарты. Осындай міндеттердің пайда болуы үшін мұндай жағдайларда заңдық фактілердің, сондай-ақ әкімшілік актінің және келісімшарттың болуы талап етіледі. Олардың ешқайсысы болмаған жағдайда, болашақта пайда болмайды және міндетті құқықтық қатынастар бар. Сондықтан, егер әкімшілік акт өзгертілген неме-

се жойылса, міндеттеме міндеттемесі тиісінше өзгереді немесе тоқтатылады. Осылайша, сот шешімімен жарамсыз деп танылған жағдайда тұрғын үймен қамтамасыз ету міндеттемесі де тоқтатылады. Әкімшілік актінің күрделі құқықтық құрамға әсері, ең алдымен, ол тараптарды (немесе тараптардың біреуін) әкімшілік актіде көрсетілген шарттармен келісім жасасуға міндетті түрде міндеттейді. Осылайша, осындай жағдайларда міндеттеменің мазмұны заңмен ғана емес, келісіммен ғана емес, оның негізінде жасалған әкімшілік актімен де алдын ала анықталады. Жоспарлау-әкімшілік актілерді және оның негізінде жасалған шартты қамтитын кешенді құқықтық құрам жоспарланған экономиканың бар болу кезеңінде кең таралған. Жоспарлы экономикадағы жоспарлау және әкімшілік актілерге өте маңызды рөл атқарды: олар экономикалық мүдделеріне қарамастан, кәсіпорындар мен ұйымдар арасындағы қажетті экономикалық қарым-қатынастардың болуын қамтамасыз етті, тұтастай бүкіл ел бойынша экономиканы орталықтандырылған басқаруды қамтамасыз етті. Жоспарлау және әкімшілік акт негізінде жасалған келісім азаматтық айналымға қатысатын ұлттық экономиканың жеке бірліктерінің мүдделерін үйлестіруді көздейді. Сондықтан, ұзақ уақыт бойы өркениетті ғылымның ең дұрыс заңдық пішіні кешенді құқықтық құрылымда табылған, бұл жоспарланған.

Кешенді құқықтық құрамадағы келісім шарттың тараптары тарапынан тауарлық-ақша қатынастары шеңберінде қажетті әрекеттерін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін қасиеттерді жоғалтпай жоғалтты. Керісінше, келісімнің өзі оны жүзеге асыруды қамтамасыз ету үшін әкімшілік шараларға мұқтаж болды. Сондықтан, тараптар жоспарланған келісімшарт бойынша әкімшілік және заңды құралдармен мәжбүрлеуге мәжбүр болды: келісімшарттарды орындаудың әкімшілік дәрежесін ескере отырып; шартты бұзған тараптан айыппұлдарды өндіріп алу үшін әкімшілік жауапкершілік жүктелсін; осы санкцияларды қолданбаған үшін әкімшілік жауапкершілік және т.б. Іс жүзінде шаруашылық айналымның тауарлық-ақшалық қарым-қатынасы олардың табиғатында шаруашылықта тоқыраудың себептерінің бірі болып табылмайтын, әкімшілік-құқықтық емес нысанда болды. Жоғарыда айтылғандарға байланысты үйлесімсіз (жоспарды және келісімшартты) бір күрделі құқықтық құрамда біріктіру әрекеттері сәтті болмады және табысқа жете

алмады. Нарықтық экономикаға көшу кезінде жоспарлы акт пен келісім-шартты қамтитын күрделі заңдық композицияның қажеттілігі табиғи түрде жоғалады. Егер жоспарланған экономикада өндірушілер арасындағы экономикалық қатынастардың тұрақтылығы тек жоспарлау және әкімшілік актілермен қамтамасыз етілсе, онда нарықтық экономикада экономикалық қатынастардың тұрақтылығы тауарлармен жасалған ақшалай қарым-қатынастарға қатысушылардың экономикалық еркіндігіне негізделген. Кешенді құқықтық құрамы тек әкімшілік актілер мен келісімшарттарды ғана емес, сондай-ақ құқықтық фактілердің басқа да жиынтығын қамтуы мүмкін. Мәселен, жекешелендірілген мемлекеттік кәсіпорын сатып алуға және сатуға арналған міндеттеме аукционнан және оның нәтижелеріне кіретін сату-сатып алу туралы келісімге енгізілген жекешелендірілген мемлекеттік кәсіпорыннан туындауы мүмкін.

Осылайша, күрделі құқықтық құрамы әлі де құқықтық қатынастар міндеттемесінің ең негізгі сипаттарының бірі болып қала береді. Шарттар, бір жақты мәмілелер және әкімшілік актілер экономикалық айналымның дамуына жәрдемдесуге бағытталған заңды іс-әрекеттер болып табылады. Экономикалық айналым саласындағы заңсыз әрекеттер жасау оның қалыпты жұмысына кедергі келтіреді. Сондықтан жария келісім шарты – бұл коммерциялық ұйым жасаған және оны сатуға, жұмысты орындауға және қызмет көрсететін ұйымға оның қызмет сипаты бойынша оған қолданылатын әрбір адамға (бөлшек сауда, қоғамдық көлікте тасымалдау, байланыс қызметтері), электрмен жабдықтау, медициналық, қонақ үй ақылы қызмет көрсету және т.б. (азаматтық кодекстің 387-бабы).

Жария шартының мазмұны 387 жария келісімшарт белгілері:

1) коммерциялық ұйым болып табылады (Азаматтық кодекстің 34-бабы);

2) тауарларды сатып алу, жұмыстарды орындау немесе қызметтер көрсету үшін коммерциялық ұйымның міндеттемелерін айқындайды;

3) ұйым өз қызметінің сипатымен осы міндеттерді орындайды) оған қолданатын әрбір адамға қатысты;

4) коммерциялық ұйымның заңда көзделген шарттарды жасасуына байланысты, шартын жасасуға байланысты үйге екіншісіне артықшылық беруге құқығы жоқ. Мақаланы қорытындылай келген кезде, міндеттемеден шарт туындайды, ал шарт ақылы қызмет шартта-

рын қалыптастырады. Орындаушының міндеті – тапсырманы (егер шартта өзгеше көзделмесе) өзі орындауы қажет. Тапсырушының негізгі міндеті – шартта белгіленген тәртіп пен мерзімде қызмет ақысын төлеу болады. Шарт нысаны жазбаша да ауызша да болуы мүмкін. Егер ол ҚР АҚ 33 Тарауының және ақылы қызмет көрсету шартының нақтылы түрінің ерекшеліктеріне қарама-қайшы келмейтін болса, бұл шарттарға мердігерлік және тұрмыстық мердігерлік шарттарының жалпы ережелері қолданылады.

Азаматтың жеке басына немесе мүлкіне келтірілген зиянды, сондай-ақ заңды тұлғаның мүлкіне келтірілген зиянды зиян келтірген тұлға толық көлемде өтеуге тиіс. Мұндай міндеттемелердің туындауының негізі ретінде заңсыз әрекеттердің (деликтердің) өздері әрекет етеді, сондықтан олардың негізінде туындайтын міндеттемелер деликтілік міндеттемелер деп аталады. Деликтілік міндеттемелер заңсыз әрекеттерден пайда болса да, олар заңды нәтижеге экономикалық айналымға қатысушылардың бұзылған мүліктік жағдайын қалпына келтіруге бағытталған (Бессмертный А.Г., 1980: 61). Негізсіз байытудың салдарынан туындайтын міндеттемелер де осындай нәтижеге қол жеткізуге бағытталған. Заңда, өзге де құқықтық актілерде немесе мәміледе белгіленген негіздерсіз басқа тұлғаның есебінен мүлікті сатып алған немесе жинаған тұлға соңғысына негізсіз сатып алынған немесе жинақталған мүлікті (негізгі емес байыту) қайтаруға міндетті. Міндетті құқықтық қатынастардың негізінде азаматтардың және заңды тұлғалардың өзге де іс-әрекеттері жатуы мүмкін, мысалы, тапсырмасыз басқаның мүддесінде әрекет ететін адам, атап айтқанда басқа тұлғаның жеке басына немесе мүлкіне зиян келтірмеу мақсатында белгілі бір жағдайларда оларға келтірілген қажетті шығыстарды және өзге де нақты залалды өтеу құқығына ие болады. Мұнда міндеттеме залалды болдырмау бойынша заңды әрекеттен туындайды. Аталған іс-әрекет мәміле немесе әкімшілік акт болып табылмайды. Сондықтан ол азаматтар мен заңды тұлғалардың өзге де іс-әрекеттері қатарына жатады, бұл ретте азаматтық заңнама азаматтар мен заңды тұлғалардың Заңда және өзге де құқықтық актілерде тікелей көзделмеген, бірақ азаматтық заңнаманың жалпы бастаулары мен мағынасына орай азаматтық құқықтар мен міндеттерді туындататын міндеттемелерді белгілеу мүмкіндігін көздейді. Міндетті құқықтық қатынастар оқиғалардан, яғни адамдардың еркіне тәуелді емес

заңды фактілерден туындауы мүмкін. Көбінесе оқиға міндеттеменің туындауына емес, тек осы міндеттеме шеңберінде тараптардың белгілі бір құқықтары мен міндеттерін туындатады (Иоффе 1975: 45). Осылайша, су тасқыны сияқты осындай сақтандыру жағдайының басталуы сақтандырушының мүлкі су тасқынынан сақтандырылған адамға сақтандыру өтемін төлеу міндетіне және соңғысының сақтандырушыдан оған осы өтем төлеуді талап ету құқығына әкеп соғады. Шарттан туындайтын міндеттемелерге, егер шарттар туралы Жалпы ережелерде және шарттардың жекелеген түрлері туралы ережелерде өзгеше көзделмесе, міндеттемелер туралы жалпы ережелер қолданылады. (2, 3 420-құжат АҚ). Шарттан туындайтын міндеттемелерге, егер шарттар туралы Жалпы ережелерде және шарттардың жекелеген түрлері туралы ережелерде өзгеше көзделмесе, міндеттемелер туралы жалпы ережелер қолданылады. (2, 3 420-құжат АҚ). Біріншіден, шарт еркіндігі Азаматтық құқық субъектілері мәселені шешуде, шарт жасасуға немесе жасаспауға еркін деп болжайды. 1-тармақ 421-құжат АҚ белгілейді: «Азаматтар мен заңды тұлғалар келісім-шарт жасасудан еркін. Шарт жасасу міндеті осы Кодексте, заңда немесе ерікті түрде қабылданған міндеттемеде

көзделген жағдайларды қоспағанда, шарт жасасуға мәжбүрлеуге жол берілмейді». Қазіргі уақытта шарт жасасу міндеті заңмен белгіленген жағдайлар көп емес. Әдетте, мұндай шарттар жасасу бүкіл қоғамның да, сондай-ақ осындай шарт жасасуға міндетті тұлғаның да мүдделеріне сәйкес келген кезде орын алады. Мысалы, АҚ 343-бабының 1-тармағына сәйкес кепіл беруші немесе кепіл ұстаушы кепілге салынған мүліктің кімде болуына байланысты. Болашақта қызметтер нарығының тұрақты даму үрдісін назарға ала отырып, қызметтер көрсету шарты болашақта да ең сұранысқа ие және серпінді дамып келе жатқан азаматтық-құқықтық институттардың бірі болады деп болжауға болады. Бұл ретте кәсіби қатысушылардың қызметтерін көпбейінді пайдалану шарт тараптарының құқықтарын қорғау ғана емес, тараптардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған барабар жағдайлар жасау үшін ақылы қызмет көрсету міндеттемелерін тиісті өзгертуді талап етеді. Осыдан, қолда бар нормативтік-құқықтық база осы қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен мүдделерін тиісінше қорғауды қамтамасыз ете алмайтыны, сондықтан теориялық ұғынуды да, заңнамалық жаңартуды да қажет ететіні анық.

Әдебиеттер

- Азаматтық құқық. Жоғары оқу орындарына арналған оқулық (академиялық курс). Өңделген және толықтырылған 2 басылымы. / Жауапты ред.: М.К. Сүлейменов, Ю.Г. Басин. – Алматы, 2003. – Т. 1. – 736 б.
- Аскназий С. И. Очерки хозяйственного права в СССР. – Л., 1926. – 200 с.
- Алексеев С. С. Односторонние сделки в механизме гражданско-правового регулирования: Сборник ученых трудов. Вып. 13. Свердловск, 1970. – С. 63 – 68.
- Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. – М., 1940. – 140 с.
- Брагинский М.И., Витрянский В.В. (1997) Договорное право. Общие положения. – М.: «Статут». – 210 с.
- Брагинский М.И. (1967) Общее учение о хозяйственных договорах. – Минск. – 145 с.
- Гражданское право: учебник. Ч. 1. / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М., 1998. – 178 с.
- Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім): <http://adilet.zan.kz>
- Новицкий И.Б. (1924) Обязательства из договоров. Заключение договора. Дарение. Двусторонние договоры. Договоры в пользу третьего лица. Комментарий к ст. 130. 140 и 144-146 ГК. – М.: Право и жизнь. – 312 с.
- Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. – М., 1950. – 25 1с.
- Иоффе О.С. Обязательственное право. – М., 1975. – 200 с.
- Советское гражданское право: Учебник: В 2-х т. – М., 1979-1980 / А.М. Белякова, В.К. Бессмертный; А.Г. Быков и др.; Под ред. В.П. Грибанова и С.М. Корнеева. Т. 1. – М., 1980. – 195 с.
- Красавчиков О. А. Система отдельных видов обязательств // Советская юстиция. 1960, № 5. – С. 42- 47.
- Танчук И.А., Ефимочкин В.П., Абова Т.Е. Хозяйственные обязательства. – М., 1970. – С. 37.

References

- Azamattyq ququq. Textbook for high schools (academic course). / Editor: M.K. Suleimenov, Y.G. Basin. – Almaty, 2003. – 1.T.- 736s.
- Asknazyi S. I. (1926) Ocherki hosyaistvennogo prava v SSR. L. – 200 s.
- Alekseev S. S. Odnostoronnie sdelki v mehanizme grazhansco-pravovogo regulirovaniya // Sbornik uchenyh trudov. Vyp. 13. Sverdlovsk, 1970. S. 63 – 68.

- Agarkov M. M. (1940) Obyazatelstvo po sovetскому grazhanskomu pravу. – М. -140 s.
- Braginsky M. I., Vitryansky V.V. (1997) Dogovornoe pravo. Oschie polozheniya. – М.: «Statut». -210 s.
- Braginsky M. I. Obshee uchenie o hozyaistvennyh dogovorah. – Minsk, 1967. -145s.
- Novitsky I. B., Ioffe O. S. (1975) Obyazatelstvennoe pravo. – М. – 200 s.
- Grajdanskoe pravo. Uchebnik. Ch. 1. /Pod red. A. P. Sergeeva U. K. Tolstogo – М.: 1998. -178 s.
- Krasavhikov O. A. Sistema otdelnyh vidov obyazatelstv // Sovetskaya ustiziya. 1960, № 5. С. 42—47.
- Novitsky I., Lunts L.A. (1950) Obshee ob obyazatelstve. – М. -251 s.
- Qazaqstan Respublicasynyn Konstitucyasy 30 tamyz 1995zh, [https:// adilet.zan.kz](https://adilet.zan.kz).
- Qazaqstan Respublicasynyn Azamattyq Kodeks 27 zheltoksan1994 zh (Zhalpy bolim) Almaty [https:// adilet.zan.kz](https://adilet.zan.kz).
- Qazaqstan Respublicasynyn Azamattyq Kodeks 27 zheltoksan1994 zh (Erekshe bolim) Almaty [https:// adilet.zan.kz](https://adilet.zan.kz).
- Sovetskoe grajdanskoe pravo. Uhebnik: v 2-x т. М., 1979-1980 / А.М Belyakova, V. K. Bessmertnyi; A. G. Bykov .; Pod red. V. P. Gribanova С.М-Korneeva. Т. 1. – М, 1980.-345s.
- Tanchuk I. A., Efimochkin V. P., Abova T. E. (1970) Hozyaistvennye obyazatelstva. – М. – С. 37.

Мұқалдиева Г.Б.¹, Аданбекова З.Н.², Сейсембекова Р.Б.³

¹з.ғ.к., доцент, e-mail: gulyiya@mail.ru

²оқытушы, з.ғ. магистрі, e-mail: adanbekova.z@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының аға оқытушысы,
полиция подполковнигі, Қазақстан, Алматы қ.

**МЕМЛЕКЕТТІК САТЫП АЛУ ТУРАЛЫ
ШАРТТЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақала мемлекеттік сатып алу туралы шарттың құқықтық табиғаты мен оның құқықтық реттелу мәселелерін зерттеуге арналған, дәлірек айтқанда осы шартқа азаматтық құқықтық баға беріліп, құқықтық сипаттамасы жасалынады. Сонымен бірге, мақала аталмыш мәмілені жарамсыз деп тану мәселелерін де қарастырады.

Жұмыстың маңыздылығы ғылыми-теориялық, зани сипаттағы сұрақтарды зерттеу қажеттілігіне негізделген бірқатар факторлармен анықталады.

Шарттың жеке әрі дербес түрі ретінде мемлекеттік сатып алу туралы шарт отандық заңнамамен қатар Ресей, Америка, Германия, Франция және Швейцария және өзге мемлекеттердің заңнамаларында да қарастырылған, бірақ түрлі терминдермен аталынады. Зерттеудің маңыздылығы бұл шарттың қатысушысы ретінде мемлекет өз мүдделерін қанағаттандыру үшін қатысатындығымен, нәтижесінде мемлекеттік бюджеттен қаржы жұмсалатындығымен түсіндіреді. Одан бөлек, заң тұрғысынан осы тақырыпты толық кешенді теориялық зерттейтін жұмыс отандық ғылымда жоқ.

Аталмыш мақала мемлекеттік сатып алу шартының шарттары мен оны жарамсыз деп тану салдарларын анықтауды мақсат етіп қояды. Зерттеу жүргізу барысында жалпы ғылыми, тарихи және салыстырмалы талдау әдістері пайдаланылды.

Авторлармен жүргізілген құқықтық талдау осы мәселе бойынша ұлттық құқықтық реттеу жүйесін жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тапсырыс беруші, мемлекеттік сатып алу шарты, мемлекеттік тапсырыс, орындаушы.

Mukaldiyeva G.¹, Adanbekova Z.², Seisembekova R.B.³

¹Candidate of Juridical Sciences, docent, e-mail: gulyiya@mail.ru

²Master of Juridical sciences, teacher, e-mail: adanbekova.z@gmail.com

Al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty

³senior lecturer, police lieutenant colonel, M. Esbulatova Almaty Academy
of the Ministry of internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty

Peculiarities of legal regulation of state procurement contract

The article is devoted to the problems of the legal nature and legal regulation of the state procurement contract, as well as it gives a legal assessment. There is also considered the relations of parties after the recognition of the contract as null.

The relevance of the research topic is determined by several factors based on the need to study issues of scientific-theoretical, legislative nature.

The state procurement contract, along with domestic legislation, is regulated by the laws of Russia, America, Germany, France, Switzerland and other countries. The importance of this study is growing due to the fact that state participates as a party to meet its needs, which results in the expenditure of funds from the state budget. In addition, in domestic science there is no comprehensive theoretical study of this topic from a legal point of view.

This work aims to determine the conditions, the consequences of the recognition of the contract void. There were used general scientific, historical and comparative analysis methods in the research.

The legal analysis carried out by the authors makes it possible to provide recommendations on how to improve the national legal regulation of these problems.

Key words: customer, state procurement contract, state order, performer.

Мұқалдиева Г.Б.¹, Аданбекова З.Н.², Сейсембекова Р.Б.³

¹к.ю.н., доцент, e-mail: gulyiya@mail.ru

²магистр ю.н., преподаватель, e-mail: adanbekova.z@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³старший преподаватель, подполковник полиции, Алматинская академия

МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова, Казахстан, г. Алматы

Особенности правового регулирования договора о государственных закупках

Статья посвящена исследованию проблем правовой природы и правового регулирования договора о государственных закупках, также авторами дается правовая оценка. Рассмотрено правовое регулирование отношений сторон после признания данной сделки недействительной.

Актуальность темы исследования определяется несколькими факторами, основанными на необходимости исследования вопросов научно-теоретического, законодательного характера.

Как особый вид договора, договор о государственных закупках, наряду с отечественным законодательством, регулируется законодательством России, Америки, ФРГ, Франции, Швейцарии и других стран, но данный вид договора обозначается разными терминами. Важность данного исследования растет из-за факта участия государства для удовлетворения своих потребностей, в результате которого расходуются средства из государственного бюджета. Помимо этого, в отечественной науке не существует комплексного теоретического исследования данной темы с юридической точки зрения.

Данная работа ставит целью определения условий, последствия признания договора о государственных закупках. В ходе проведения исследования были использованы общенаучные, исторические и методы сравнительного анализа.

Проведенный авторами правовой анализ позволяет представить рекомендации по совершенствованию национального правового регулирования данных проблем.

Ключевые слова: заказчик, договор о государственных закупках, государственный заказ, исполнитель.

Кіріспе

Мемлекеттік тапсырыстарды ұйымдастырудағы қатынастарды қарастыратын болсақ, ең алдымен, мемлекеттік сатып алу саласында қолданылатын терминдерді жүйелеуден бастаған жөн.

Бірақатар зерттеуші-ғалымдардың пайымдауынша мемлекеттік сатып алу саласында бірізді терминологиялық аппарат жоқ, сондықтан мазмұны мен мәні жағынан бірдей, тепетең құқықтық феномендер түрлі өңірлер мен аймақтарда әрқалай аталады. Белгілі ғалым К. Кузнецовтің баяндауынша, бүгінде осы мемлекеттік сатып алу саласындағы терминологиялық базаны жасақтау бойынша бірқатар ғалымдар өз күшін салып еңбектенуде (Кузнецов К., 2005: 227).

Сонымен, біз анықтауға талпынатын терминдер болып «мемлекеттік сатып алу», «мемлекеттік тапсырыс», «мемлекеттік қажеттілік» табылады.

«Сатып алу» түрлі қажеттіліктер бойынша жүзеге асырылуы мүмкін, мұндай қажеттіліктер ретін жеке, коммерциялық, өндірістік қажеттіліктер, мемлекеттік және әлеуметтік қажеттіліктер құрауы мүмкін.

Әлеуметтік қажеттіліктер үшін сатып алу ұйымдастыру «әлеуметтік сатып алу» деп аталады. Дәлірек айтқанда, әлеуметтік сатып алу ұғымы ағылшын құқығы, яғни Англияда қолданылатын термин және мемлекет қандай да бір экономикалық ерекше субъект ретінде қатыстырылмайтын, әлеуметтік мұқтаждықтар үшін сатып алулар «әлеуметтік сатып алу» (public purchasing) ретінде анықталады (Anne H. Soukhanov ed., 1984: 1293).

Қазақстан Республикасы өзінің мемлекеттік құрылыс нысанына орай унитарлы – орталықтандырылған мемлекет болғандықтан, сәйкесінше мемлекеттік сатып алулар да бірдеңгейлі құрылыс болып табылады. Мемлекеттік сатып алулар саласындағы деңгейлілік мысалы ретінде Ресей Федерациясын қарастырсақ, федеративтік

және муниципалдық сатып алулар деп ажыратылады. Яғни, муниципалдық сатып алулар да сатып алулардың бір түрі болып, тек қажеттіліктер мәні муниципалдық мұқтаждықтарды құрайды.

Халықаралық тәжірибеде және қазақстандық заңнамада негізгі орталық ұғым ретінде алынған терминдер қатарына «мемлекеттік сатып алулар», кейбір құқықтық жүйелерде «үкіметтік сатып алулар» немесе «government procurement» жатады (NIGP dictionary: 25).

Отандық және шетелдік құқықтық жүйелерде бұл терминнің дефинициясы жинақтаушы мәнге ие, яғни «мемлекеттік сатып алу» ұғымына мемлекеттік, муниципалдық (федеративтік нысандағы мемлекеттік құрылысы бар мемлекеттерде) мұқтаждықтарды қанағаттандыру үшін тауарларды жеткізу, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету ретінде түсініледі. Атап өтетін жәйт, «мемлекеттік сатып алу» құқықтық категориясының мұндай мазмұны тек заң ғылымдарында ғана емес, сонымен бірге экономика ғылымдарында да ұқсас мағынада қолданылады.

Г. Пига, Н. Димитри және Дж. Спанола сынды ғалымдардың зерттеулеріне орай, терминологиялық «қақтығыстар» бәсекелестік сауда-саттықта (competitive bidding) көрініс табады. Терминдердің айырмашылығы олардың қолданылу аймағының динамизмімен байланысты. Мәселен, экономикада сауда-саттық бір мағынада, ал сатып алу қатынастарында бағаның төмендеуі бойынша аукциондармен (descending-in-price) бірге жабық бәсекелестік сауда-саттық (sealed-bid tendering) болуы мүмкін. И. Кузнецова осы жабық аукциондардың ерекшеліктерін атай отырып, кейбір мемлекеттердің құқықтық жүйесіне орай, жабық аукциондар ретінде қатысушы тұлғалардың тек шектелген бөлігі ғана қатысатын аукциондар түсініледі, өзге құқықтық жүйелер бойынша жабық бәсекелестік аукциондарда қатысушылар өз ұсыныстарын «жабық» түрде, яғни конверттерге салып ұсынатын аукцион түрі қарастырылады. Демек, бұл терминдер бірдей аталып, өзара бірдей аударылғанымен, іс жүзіндегі мәні терминдердің мазмұнына сай келмей отыр. Сонымен, sealed-bid-tendering ашық конкурс болып табылса, «тендер» ұғымы кейбір мемлекеттердің заңнамасында мүлдем кездеспейді. Әрбір мемлекет немесе ұйымдық бірлестік өзінің терминологиялық базасын қалыптастыруға құқығы бар және бұл, өз кезегінде, мемлекеттік сатып алу сферасында бірізді базаны қалыптастыруға үлкен тосқауыл болып отыр (Димитри Н., 2013: 695).

Негізгі бөлім

Мемлекеттік сатып алуларды ұйымдастырудың алғышарты болып табылатын мемлекеттік сатып алу туралы шартты қарастырмас бұрын, тиісті шарттық міндеттемелерді орындау мәселесінен бастаған жөн. Тапсырысты орындау – тапсырыс берушілер мен тасымалдаушылардың (орындаушылардың, мердігерлердің) мемлекеттік сатып алу туралы келісім-шарттар бойынша немесе басқа да азаматтық-құқықтық келісім-шарттар бойынша өз міндеттерін орындауы. Тапсырысты орындаудың бұл кезеңіне, тапсырыс берушінің жеткізушілердің (орындаушылардың, мердігерлердің) өз міндеттерін қажетті деңгейде орындауын қадағалауды да жатқызуға болады.

Шарт бойынша міндеттемелерді орындауға қатысты сұрақтар азаматтық-құқық нысанға жатады. Шарт бойынша міндеттемелік құқықтық қатынас пайда болған сәттен бастап, заңтанушылардың зерттеу нысанына айналды, яғни бұл үрдістің жалғасып жатқанына бірнеше жылдар болды. Осы орайда, біз зерттеу жұмысында азаматтық-құқықтық міндеттемелерді жүзеге асыруға байланысты қарым-қатынас кешеніне толық сараптама жасау орынсыз деп санаймыз. Оның үстіне, мемлекеттік тапсырыстарды жүзеге асыру жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылатын мемлекеттік сатып алу туралы шарт институтына жүгіну қажеттілігі туындап отыр.

Е.П. Губиннің айтуынша, «Жасалынған тауар жеткізу, жұмыс орнымен қамту, қызмет көрсету бойынша мемлекеттік келісім-шарттардың жиынтығы бір жағынан мемлекеттік сатып алудан туындаған қатынастардың құқықтық формасын реттеуді білдірсе, екінші жағынан, мемлекет тарапынан қолданылатын экономикалық реттеу болатын жеке құқықтық амал болып табылады» (Губин Е.П., 2005: 204-205).

Мемлекеттік сатып алу туралы келісім-шарт – мемлекеттік тапсырысты, тек орналастырып қана қоймай, жүзеге асырудың (орналастырудың, орындаудың) құқықтық нысандарының бірі болып табылады. Шарттарды (келісім-шарттарды) жасау орналастыру кезеңінің аяқталып, жүзеге асыру кезеңінің басталуын білдіреді. Сәйкесінше, шарттар (келісім-шарттар) дегеніміз – тапсырысты жүзеге асырудың екі кезеңіне де қатынасы бар институт деп қарастыратын болсақ, ендеше келісім-шарт – тапсырысты жүзеге асыратын құқықтық нысандардың бірі болып табылады.

Л.И. Шевченконың пайымдауынша, мемлекеттік сатып алу туралы келісім-шарт «жеке әкімшілік-құқықтық (қоғамдық) бөлшектерді қамтитын азаматтық-құқықтық келісім-шарт» болып табылады. Л.В. Андреева, іскерлік құқықты келісім-шарттың ерекше түрі ретінде мемлекеттік келісім-шартты атайды.

Мемлекеттік сатып алу туралы шарт – қоғамдық-құқықтық құрылымның қатысушысы болып табылатын, келісім-шарт міндеттемелері бойынша субъектілердің тараптық мүдделерін тең дәрежеде сақталуын қамтамасыз ететін арнайы құқықтық жоба, құқықтық амал болып табылады. Мұнда тараптардың мүдделерін тек қоғамдық тұрғыдан қорғау ғана меңзелмейді. Келісім-шарттың аз қорғалған саласы қоғамдық-құқықтық құрылымның контрагенті болып табылады.

Д.В. Пятковтың пайымдауынша, «азаматтық құқық қорғау субъектілерінің арасында мемлекеттің болуының өзін азаматтық қатынастардағы қатысушылардың теңдігін мойындаудан да қиын». Оның үстіне, мұнда, мәтіндерінде үнемі тараптардың құқықтары, міндеттері мен жауапкершіліктері жазылатын, мемлекеттік сатып алу туралы келісім-шарттардың типтік нысандарының болуы түсіндіріледі (Пятков Д.В., 2003: 9). Әдетте, келісім-шарт жасаушы тараптардың құқықтық мәртебесінде көрсетілген кішігірім бөлшектері теңдей бөлінген (келісім-шарт міндеттемелерін сақтау бойынша қадағалауды теңдей бөлісу құқығы, мерзімі өткен міндеттемелер бойынша теңдей жауапкершілік құқығы) болады. Алайда, көрсетілген жағдайларда тапсырыс берушінің тарапына «жоғары дәрежедегі қауіпсіздік» беру сынды «асыра сілтеулер» орын алады (Жилинский С.Э., 2002: 443).

Мемлекеттік сатып алу туралы келісім-шарттардың құрылымы жалпы келісім-шарт жүйесін және жалпы шаруашылық айналымын тұрақтылықпен қамтамасыз етуге бағытталған. В.С. Гладковтың пікіріне сай, мемлекеттік келісім-шарттың негізгі қызметіне материалды құнды заттардың берілуі сынды азаматтық-құқықтық келісім-шарттарға тән амалдар емес, мемлекеттік қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған әртүрлі субъектілердің бірлескен әрекеттерін ұйымдастыру болып табылады (Гладков В.С., 2008: 9). Л.И. Шевченко мен Г.Н. Грединаның пайымдауынша, келісім-шартқа отырудың басты мақсаттарының бірі – кәсіпкерлік құрылымдардың кәсіпкерлік белсенділігін

ынталандыру деп есептелінеді (Шевченко Л.И., 1999: 29).

Біздің пікірімізше, жеткізушілердің (орындаушылардың, мердігерлердің) қоғамдық тапсырыстары жүзеге асырудан түсетін пайдаға деген қызығушылығын орынды бағалай білу қажет. Пайда түсіру – коммерциялық ұйымдардың шараларындағы және әдетте мемлекеттік тапсырыстарға қатысуларының басты мақсаты болып табылады (ҚР Азаматтық Кодексінің 34-бабының 1-тармағы). Келісім-шарттық қатынастың екі субъектілерінің мүдделік қызығушылығына байланысты туындаған қарама-қайшылықтардың салдарынан (жеткізушілер – максималды пайдаға кенелуге тырысады, ал тапсырыс берушілер – минималды шығынмен қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыруға тырысады) мемлекеттік сатып алу тәртібін қатаң нормативті реттеу қажеттілігі туындады.

Келісім-шарттық қатынас құрылымының сипатына, қарапайым немесе күрделі болуына байланысты, мемлекеттік келісім-шарттар туралы шартқа басқа да қосымша азаматтық-құқықтық келісім-шарттар жасалуы мүмкін. Келісім-шарттық қатынастардың құрылымы қарапайым болған жағдайда, мердігер мемлекеттік тапсырыс негізінде ешқандай қосымша келісім-шарт жасамай, мемлекеттік тапсырыс берушінің өзіне немесе өзі анықтаған қабылдаушыға тауарды тікелей жеткізіп береді; келісім-шарттық қатынастардың күрделі құрылымы орын алғанда, мемлекеттік тапсырыс негізінде мемлекеттік тапсырыс берушінің тарапынан нақты бір сатып алушыға бір жеткізуші тіркеледі. Ол жеткізушіге тапсырыс берушінің тарапынан берілетін тіркеу туралы хатта, жеткізу туралы келісім-шарт жасалынады (Брагинский М.И., 2009: 99).

Осы орайда айта кететіні, Заңнамада «бюджеттік мекеменің азаматтық-құқықтық келісім-шарты» атты терминнің пайда болғанына аса ұзақ уақыт өте қойған жоқ. Оның мағынасы бойынша, ол бюджеттік мекеме атынан жасалынатын келісім-шарт. «Бюджеттік мекеменің азаматтық-құқықтық келісім-шарты» институты қолданысқа енгізуінің себебі, қоғамдық сатып алу туралы Заңнамамен қатар жүретін мемлекеттік мекемелер туралы реформалармен байланысты. Заңдағы жаңа түзетулерге сай, барлық бюджеттік мекемелер «өзге тапсырыс беруші» мәртебесіне ие болып, аталған келісім-шартты жасауға Занды құқық алды. Ол келісім-шарттарда мемлекеттік сатып алу

бойынша келісім-шарттары сияқты нормалар қарастырылмаған болуы мүмкін. Ондай нормаларға мысал келтіретін болсақ, тапсырыс берушінің тарапынан бір жақты келісім-шарт өз күшін жоя алмайды. Заңда аталған мемлекеттік сатып алу бойынша келісім-шарттарды қамтитын нормалар «Бюджеттік мекеменің азаматтық-құқықтық келісім-шарттарында» қарастырады деген ешқандай ережелер кездеспейді. Мысалы, Заңның 9-бабының 8-тармағына сай, азаматтық «заңнамада көрсетілгендей, келісім-шартты бұзу немесе оның өз күшін жоюы тек қана келісім-шарт жасасушы екі тараптың келісуімен немесе соттың шешімімен жүзеге асырылады». Сонымен, аталған норма «Бюджеттік мекеменің азаматтық-құқықтық келісім-шарттарына» қатысты қолданылмайды.

Сайып келгенде, жаңа Заңнаманың шығуымен бюджеттік мекемелер қалауына сай «азаматтық-құқықтық келісім-шарттарды» жасауда өзіндік еркіндікке ие болды. Мұндағы еркіндікті шектейтін бірқатар ережелер бар, мысалы, Заңның 9-бабының 1-тармақшасына сай, келісім-шарттарды жасаудың мерзімі белгілі бір уақыт аралығында жасалынуы қажет.

Заң шығарушы органдардың мұндай шешімі даулы сұрақ болып табылады. Заңның 9-бабының 5-тармағына сай, мемлекеттік тапсырыс берушілер міндетті ережелерге сай келетін келісім-шарттарды жасай алады, алайда дәл сол мемлекеттік тапсырыс берушілер, Заңның 55-бабының 2-тармағының 14-тармақшасына сай, «өзге азаматтық-құқықтық келісім-шарттарында» жасауға құқылы. «Өзге азаматтық-құқықтық келісім-шарттарында» шарттарды жасауда контрагенттерге еркіндік берілген. «Бюджеттік мекеменің азаматтық-құқықтық келісім-шарттарының» пайда болуы, келісім-шарттар мен «өзге» келісім-шарттар арасындағы «аралық буын» қызметін атқарып, сатып алу жүйесін қиындатып тұр. Бюджеттік мекемелер (Заңдағы «өзге тапсырыс берушілер») мемлекеттік (муниципалды) қажеттіліктерге жұмсалатын тауар, жұмыс және көрсетілетін қызметке тапсырыс берушілердің басым бөлігін құрайды. Сол себепті, аталған субъектілерді мемлекеттік сатып алу келісім-шарттары туралы Заңына сай жасалынатын келісім-шарттардың құрылымы мен құрамына «қосымша» еркіндік беру негізсіз деп санаймыз. Біздің ойымызша, «Бюджеттік мекеменің азаматтық-құқықтық келісім-шарттарының» институты «Мемлекеттік сатып алу» туралы Заңның құрылымында қарастырылған келісім-шарттар түрлерін жа-

сау мен оларды стандартталған келісім-шарттар қатарына енгізу идеологиясына қарсы келеді.

Айта кететіні, шетелдік тәжірибеде «Негіздемелік келісімдер» деп аталатын келісім-шарттар түрлері тәжірибеде кең қолданыста болды. 2004/18 / Еуропалық Кеңестің директивасында айқындалғандай «Негіздемелік келісім» – бір немесе бірнеше шаруашылық субъектілерінің арасында жасалынады, белгілі бір уақыт аралығында жасалынуға жоспарланған тауар, жұмыс, көрсетілетін қызметтің құны және қажет болған жағдайда, оның көлемі бойынша жасалынатын келісім-шарттағы шарттарды қамтиды. Өз бетінше, «Негіздемелік келісім» толық келісім-шарт болып есептелінбейді. Негіздемелік келісімде, *Call off* – уағдаласқан жеке тапсырмаларға байланысты шарттар қарастырылса, онда ол келісім-шарт болып табылады. Негіздемелік келісімдердің ерекшелігі – олардың жұмыс істеу мерзімі 4 жылдан аса уақытты да қамти береді. Сондай-ақ, *Call off* келісімінің мерзімі негіздемелік келісімнен де ұзақ уақытты қамтуы мүмкін. Егерде негіздемелік келісімде бір жеткізуші болса, *Call off* келісімі тек бір жеткізушімен жасалынады. Алайда, бірнеше жеткізушілер болған жағдайда, олардың арасында кішігірім тендер жүргізіледі.

«Негіздемелік келісімдерді» үлгілі, типтік және стандарттық келісім-шарт түрлерінен ажырата білген қажет.

Біздің зерттеу тақырыбымызда, мемлекеттік (муниципалды) келісім-шарттар мен өзге азаматтық-құқықтық келісім-шарт шарттарын құру мәселелерін қарастыру қажеттілігі туындап отыр.

Заң ғылымында дәстүрлі негізгі келісім-шарт шарттарын үш топқа бөліп қарастырады. Олар: маңызды, жалпы және кездейсоқ. Бұл классификация бұрынғы Рим заңынан бастау алады. Кездейсоқ шарттарды қосымша шарттар деп те атайды, ал жалпы және маңызды шарттар – келісім-шарттың негізгі шарттары ретінде қарастырылады.

Өз кезегінде И.Б. Новицкий және Л.А. Лунц келісім-шарттардың шарттары туралы айтып кеткен, «Келісім-шарттар негізінде үш түрлі бірқатар бөлшектерден тұрады (Новицкий И.Б., 1950: 148):

1. Келісім-шартта бұл шарттар болмаған жағдайда, екі тараптың арасында келісім-шарт жасалынды деп есептелінбейтін – маңызды немесе қажетті шарттар;

2. Бірлігі бір келісім-шарт түрлерінде кездесетін, сол себепті бұл шарт түрі міндетті емес

норма деп саналатын, келісім-шарттың – жалпы шарттары (егерде тараптар ол шарттарды мүлдем қоспағанның өзінде, бұл шарттарға қатысты туындаған мәселелерді шешудің қарапайым жолдары бар және оның міндетті емес нормада маңыздылығы бар). Егер тараптар келісім-шарттың осы тұсына «өзгеше» мазмұн бергісі келсе, келісім-шартқа сәйкесінше шарт енгізуі қажет және ол жағдайда, міндетті емес норма күшіне енбейді.

3. Келісім-шартта маңызды да емес, жалпы да емес болып саналатын шарттар және тек тараптар өз бастамасымен енгізгісі келетін шарттар – қосымша немесе кездейсоқ деп аталынады (мысалы, техникалық шарттар)».

Л.И. Шевченконың пікірінше, «қосымша шарттарды бөліп көрсету орынсыз. Себебі, олар тек тараптың бастауымен келісім-шартқа қосылатын субъективті маңызды шарттардан еш айырмашылығы жоқ» М.И. Баргинский мен В.В. Витрянский болса, келісім-шартта маңызды шарттардан басқа ешқандай шарттар болуы мүмкін емес, – деп есептейді.

Әдебиеттер тізімінде келісім-шарттардың шарттарын классификациялаудың басқа да түрлері кездеседі: келісілген және келісілмеген (Брагинский М.И., 1981: 14); анық көрсетілген және меңзейтін (Келли Джон Ф., 1992: 55), жеке бөліп қарастыратыны негізгі шарттар (сатушыдан сатып алушыға жеткізуді қарастыратын шарттар) және т.б.

ҚР-дың Азаматтық кодексінің тармақшаларына сай, егер келісім-шарттың маңызды шарттарының барлығы аталған жағдайды қамтитын стандарт негізінде келісілген болса, тараптар арасында келісім-шарт жасалынған болып есептелінеді. Маңызды деп аталған жағдайда қарастырылатын келісім-шарттар үшін маңызды немесе қажетті деп саналатын, Заңда аталып көрсетілген шарттар немесе өзге де құқықтық актілерде көрініс тапқан шарттар және тараптардың біреуінің бастамасымен келісілуі қажет деп саналған шарттар аталады. ҚР-дың Азаматтық кодексіне және Заңына сай, мемлекеттік сатып алудың маңызды шарттарына: келісім-шарттың нысаны; келісім-шарттың міндеттемелерін орындау мерзімдері; тапсырыс берушінің жеткізілетін тауарларды, атқарылатын жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді келісім-шартқа сай қабылдау ережелері; жеткізушінің (атқарушының, мердігердің) келісім-шартта қарастырылған міндеттемелерін орындамауы немесе қажетті деңгейде атқармауының салдарынан туындайтын жауапкершілігі; келісілген құны.

Әдебиеттер тізімінде мемлекеттік сатып алу келісім-шарттарының маңызды шарттарына «тауар жеткізудің, атқарылатын жұмыстың, көрсетілетін қызметтің орыны», «ҚР-дың Заңнамасында бекітілген талаптарға сай, тауарлар, жұмыстар және көрсетілетін қызметтерді рас-тайтын құжаттар тізімінде» жатады және т.б.

Мемлекеттік (муниципалды) келісім-шарттың құны сынды маңызды шарттарға тоқталу қажет болып отыр. Құн шарты тапсырысты беру кезеңінде әлеуетті жеткізушілердің арасында туындайтын бәсекелестіктің басты құралы және тапсырысты орындау барысында сатып алу туралы заң бұзушылықтың себептерін анықтауға мүмкіндік беретін фактор болып есептелінеді. Оның үстіне, келісім-шарттың құны кез келген сатып алу жүйесінің сандық тиімділігін бағалау мәселесімен байланысты.

Жалпы ережеге сай, келісім-шарттың құны оның ең маңызды шарты болып саналмайды. Дегенмен, мемлекеттік сатып алу туралы келісім-шартта құн маңызды шарт болып есептелінеді және көптеген сарапшылар оған баса назар аударады. Сонымен, құны көрсетілмеген жағдайда, келісім-шарт жасалынған болып саналмайды.

Құн – екі негізгі құрамдас бөліктен тұратын экономикалық санат: өнімнің құны өнімге жұмсалған әлеуметтік пайдалы еңбек шығындарының өлшемін және өнімнің пайдалылығын қосқандағы оған деген сұранысты айқындайтын өлшемі. Баға – сатушы сатуға келісетін ақша сомасы (сатушының бағасы) және сатып алушы сатып алуға дайын (сатып алушының бағасы) тауар бірлігі.

Мемлекеттік сатып алу туралы келісім-шарттың құны ретінде әдетте белгілі бір қаржы сомасы бекітіледі. ҚР-дың 56-бабының 12-тармағына сай, энергетикалық қызметтерге арналған келісім-шарт келесі түрде анықталатын бағаға негізделеді: энергия ресурстарын жеткізу үшін тұтынушының шығындарын үнемдеу. Энергетикалық қызметтер туралы келісім-шарт ақысы келісім-шартта қарастырылған көлемге негізделеді: тапсырыс берушінің жабдықтауға, энергия ресурстарын физикалық тұрғыдан алғанда тиісті шығындарын үнемдеу, сондай-ақ, шартты орындау кезеңінде іс жүзінде белгіленген, тиісті энергия ресурстарына арналған бағаларға (тарифтерге) баға бойынша айқындалатын осындай жинақтардың пайызы.

Мемлекеттік сатып алу туралы келісім-шарттар жалпы ережелерге сай, нақты болып саналынады. ҚР Заңының 9-бабына сай, осы Ережеге ерекше жағдайлар энергияны жеткізуге

немесе электр энергиясын сатып алуға және сатуға арналған келісім болып табылады; электр энергиясының кепілдік беруші жеткізушісімен; қызмет көрсету бөлімдері, жұмыстары, техникалардың қосалқы бөлшектері және басқа да келісім-шарттардың бағасын белгілейтін келісім-шарттар кіреді.

Егер келісім-шарттың шарттарын өзгерту мүмкіндігі, оның ішінде, тауарлардың, жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің бағасының өсуін өзгерту Заңмен қарастырылмаса, ол әкімшілік құқық бұзушылық болып табылады және мемлекеттік (муниципалдық) тапсырыс берушінің тиісті лауазымды тұлғаларының жауапкершілікке тартылуына алып келеді. (Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінің 7.32-бабы)

Мемлекеттік сатып алу туралы шарттың бағасы, әдетте, мемлекеттік тапсырыс берген кездегі аукциондарда жеңімпаздарды анықтаудың негізгі өлшемі болып табылады. Кейбір тапсырыс беру түрлерінде (аукцион, баға ұсыныстарын сұрату) баға жеңімпазды анықтаудың жалғыз критерийі болып табылады. Тапсырысты орналастыру кезінде қатысушының ұсынған бағасы неғұрлым төмен болса, соғұрлым тиісті тапсырысты алу мүмкіндігі көбірек. Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген тапсырыстарды орналастыру әдістері, ең алдымен мемлекеттік сатып алу туралы шарттың бағасын төмендетуге бағытталған. Алайда, өтінімдерді орналастыру туралы заңның 1-бабының 1-тармағына сәйкес, оның бюджет қаражаты мен бюджеттен тыс қаржыландыру көздерінің шығындарын барынша азайтуға емес, осы қаражатты пайдаланудың тиімділігіне бағытталған.

ҚР-дың Бюджеттік кодексіне сай, бюджеттік қаржыны нәтижелі және тиімді қолдану дегеніміз – белгіленген бюджеттік өкілділік негізінде бюджеттік үрдіске қатысушылар бюджет қорын бөлу барысында және оны жүзеге асыру барысында бюджеттің ең аз мөлшердегі көлемін жұмсай отырып, үлкен пайдаға қол жеткізуге немесе белгілі бір көлемдегі бюджет қорын пайдалана отырып, ең үздік нәтижеге қол жеткізу қажеттілігіне негізделуі керек.

Көріп отырғанымыздай, қаражатты пайдалану тиімділігі тиісті шығыстарды барынша азайту арқылы немесе «ең жақсы нәтижеге жету» арқылы қол жеткізіледі. Осылайша, тиісті мемлекеттік құқықтық құрылымның немесе мемлекеттік (муниципалдық) тапсырыс берушінің қаржылық ауыртпалығын азайту-

мен шектелмейді (Добрецев Г.Б., 2011: 78-89). Тиімді дегеніміз міндетті түрде – арзан дегенді білдірмейді. «Үздік нәтижеге қол жеткізу» тиісті шығындарды барынша азайтумен үйлеспейуі мүмкін. Мұндай жағдайларда арзандық бюджет қорын тиімсіз пайдалануға әкеледі. Біздің ойымызша, қазіргі уақытта бұл жағдай тапсырысты орналастыру туралы Заңда толық қарастырылмай отыр.

«Баға барлық тиісті шығындардың жеткілікті көрсеткіші емес екенін есте ұстаған жөн», – деп жазады Г.И. Мартыненко. – Ең төменгі бағадағы өтінім инвестициялардың жақсы нәтижелерін міндетті түрде қамтамасыз етпейді» (Мартыненко Г.И., 2006: 75)

Заң «алғашқы (максималды) келісім-шарт құны» деген түсінікті қарастырады. «Алғашқы» деген сөз – көрсетілген құнға тек бастапқы сипаттама береді: уақыт бойынша бұл бірінші құн болып табылады және барлық кейін туындайтын құн ұсыныстары осы «алғашқы» бағаға негізделеді. «Максималды» деген сөз – келісім-шартты бекітуде құнның ең жоғарғы көрсеткішін білдіреді.

Тапсырыстарды орналастыру Заңына сай, келісім-шарттың «алғашқы» құны оның «максималды» құны немесе «ең жоғарғы» құны болып саналады. Жалпы ережеге сай, мемлекеттік тапсырыс беруші көрсетілген «алғашқы» және «максималды» құнынан жоғары бағада келісім-шартты жасауға құқығы жоқ.

Заңдағы әдетте, «алғашқы» құны және «максималды» құны деген сөздер бірге жазылады. Алайда, кей жағдайларда, заң шығарушы орган Заңда тек «алғашқы» деген сөзді ғана жазады (Заңның 34-бабының 4-бөлімі, 4-бөлім) немесе тек қана «максималды» деген сөзді ғана қолданады (8-баптың 8-тармағы, 43-бабының 6-тармағына, 8-б. 46, 3 бөлік, 7-б. 47-б., 6-бөлім, 53, 1-тармақ, 10.1-бөлімі, 10.4-бөлімі. Заңның 65-бабы). Біз Заңдағы бұл ақаулықты жойып, тек ортақ бір «келісім-шарттың алғашқы (максималды) құны» деген ұғымды қолдануы қажет деп санаймыз.

Келісім-шарттың «алғашқы (максималды) құнын» үнемі мемлекеттік тапсырыс беруші немесе құзіретті орган тағайындайды (Заңның 6-бабы 1-бөлімі). Егерде қатысушылардың біреуі «алғашқы (максималды) құнынан» жоғары баға ұсынатын болса, ол аукционға қатыстырылмайды (Заңның 12-бабы 1-бөлімі, 4-бөлім).

«Алғашқы (максималды) құнын» жалпы ережелерге сай, міндетті түрде тапсырысты орналастыру сынды, оның ішінде, ашық

конкурстың өткізілуі туралы хабарландыруда (Заңның 31-бабы 2-тармағының 4-тармағының 4-тармағы, 21-бабы 4-тармағы); Ашық аукцион өткізу туралы хабарлама (Заңның 33-бабы 3-тармағы 2-тармағы); және басқа да құжаттарда көрсетіледі.

Жалғыз жеткізушімен (орындаушымен, мердігермен) шарт «Алғашқы (максималды) құнын» термині пайдаланылмайды.

Теорияда және тәжірибеде келісім-шарттың алғашқы (максималды) бағасын анықтау мәселесі талқыланды.

Келісім-шарттың алғашқы (максималды) бағасына дұрыс анықтама беру аса маңызды болып табылады. Бұл бағаны ерікті түрде анықтау мемлекеттік (муниципалды) сатып алуды жүзеге асыруда дұрыс емес үнемдеу орын алады, әдебиетте мұндай үнемдеуді «жалған үнемдеу» (Кочетов А.С., 2007: 16) немесе «санмен ойнау» (Кузнецова И.В., 2009: 29) деп те атайды.

Келісім-шарттың алғашқы (максималды) бағасын анықтау үшін мемлекеттік (муниципалды) тапсырыс берушінің, құзіретті органның сауда орын алатын нарықты баға тағайындамас бұрын толық зерттеу жүргізеді. Заңның 19-бабының 1-тармағына сай, Келісім-шарттың алғашқы (максималды) бағасын (лоттың бағасын) бекітуде тауарлардың, жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің бағалары жайлы ақпаратты мемлекеттік статистикалық есептерден, ресми сайттардан, мемлекеттік сатып алу бойынша жасалынған келісім-шарттар тізімінен, өндірушілердің баға туралы ақпараттарынан, нарықты зерттеу нәтижесінде алынған жалпыға ортақ ақпараттардан, тапсырыс берушінің немесе құзіретті органның бастамасымен жасалынған нарық зерттеулерден, оның ішінде, азаматтық-құқық келісім-шарттардан немесе басқа да ақпарат көздерінен алуға болады. Тапсырыс беруші, құзіретті орган өз тарапынан келісім-шарттың алғашқы (максималды) бағасын анықтауда өз тарапынан зерттеу жүргізуге құқылы. Тендерлік құжаттамада, аукциондық құжаттамада (оның ішінде, ашық аукциондық электронды құжатта), баға ұсыныстарына сұраныс өткізіп жатқаны туралы хабарламада келісім-шарттың бекітілген алғашқы (максималды) бағасын негіздеу мақсатында тапсырыс берушінің, құзіретті органның осыған дейінгі тауарларды, жұмыстары, көрсетілген қызметтерді жүзеге асыруда қолданылған баға көрсеткіштерінің ақпараттары немесе еептері, оның ішінде, ақпарат көзіне айналған

«Ғаламтор» сайттары немесе басқа да ресурстар көрсетіледі

Осылайша, қазіргі кезде мемлекеттік (муниципалды) тапсырыс берушілер, құзіретті органдар бекітілген келісім-шарттың алғашқы (максималды) бағасын негіздеп беруі қажет. Дегенмен, қазіргі кезде келісім-шарттың алғашқы (максималды) бағасын анықтаудың әдісі жоқтың қасы.

Мамандар келісім-шарттың алғашқы (максималды) бағасын анықтау әдістемесі болмаған кезде, «тапсырыс беруші әдетте жеткізушінің тарапынан тиісінше орындалмау немесе тіпті орындалмау сынды салдарға алып келетін, үнемі дұрыс есептелінбеген «үнемдеуден», барлық жерде баға демпингіне тап болып отырады. Алғашқы бағаны бекітуде қалыптасқан объективті критерийлердің болмауына байланысты, жалғыз жеткізушіні (орындаушыны, мердігерді) қажет ететін тапсырысты желілерге орналастыруда бекітілген алғашқы бағаның негізделген, орынды екенін тексеру қиын болып отыр.

ҚР-дың Үкіметінің «келісім-шарттың алғашқы (максималды) бағасын бекіту тәртібін» тек бірқатар тауар, жұмыс, көрсетілетін қызметтерге бекітуін Заң мақұлдайды. Сонымен қатар, Заңның 19-бабының, 1-тармағының 4-тармақшасына сәйкес, ҚР-дың Үкіметі тауар, жұмыс, көрсетілетін қызметтерге баға бекітудегі қолданылған ақпарат қорларын құпия ұстауға да құқылы.

Мемлекеттік тапсырыс берушінің, құзіретті органның бекіткен келісім-шарттың алғашқы (максималды) бағасы, әдетте, нарықтағы баға көрсеткіштерінен жоғары болады. Келісім-шарттың алғашқы (максималды) бағасын бекітетін әдіс болмаған жағдайда мемлекеттік тапсырыс берушінің оны бекітудегі логикалық амалы келесідей: нарықтағы бағадан жоғары баға ұсынамын, ал сатып алу үрдісі барысында бір-бірімен бәсекеге түсіп жатқан қатысушылар тендерді жену үшін бағаны нарық бағасына дейін төмендетеді.

Көрсетілген келісім-шарттың алғашқы (максималды) бағасын анықтау тәжірибесі қате болып табылады. Біріншіден, кез келген сауда-саттықта (өзге де бәсекелестік сатып алу түрлерінде де) бағаның тапсырыс берушінің күткен бағасына дейін түсуіне кепілдік берілмейді. Оған себеп, аталған тапсырыс берушінің механизмінің жүзеге асуына басты себебі болатын қатысушы субъектілердің саны тым аз болуы мүмкін, олардың саны тіпті «ең төменгі көрсеткіштен»

де аз болуы мүмкін. Екіншіден, мемлекеттік сатып алушылардың бағаны жоғары қылып сақтап қалу мақсатына сай, сатып алу үрдісін жүргізу барысында баға төмендемеуі де мүмкін.

Сайып келгенде, келісім-шарттың алғашқы (максималды) бағасын анықтау әдіснамасын ойлап табу айтарлықтай өзекті мәселе болып отыр.

Келісім-шарттың «алғашқы» да «максималды» да бағасы «соңғы» және «минималды» бағасына айналуы мүмкін. Егерде саудасаттық жеңімпазы немесе ҚР-дың Заңына сай, кей жағдайда сауданың жалғыз қатысушысы өз баға ұсынысында келісім-шарттың «алғашқы» (максималды) бағасын көрсетсе, аталған жағдай орын алады.

Мемлекеттік сатып алу Заңында тек «келісім-шарттың құны» термині қолданылып, «соңғы баға» немесе «минималды баға» деген терминдер көрсетілмеген (ескерту екі ерекше жағдай – Заңның 41.10-баптың 12-тармағы және 41.11-баптың 15-тармағында «минималды баға» терминдері қолданылған). Сонымен, саудасаттық немесе баға ұсыныстарына сұраныс нәтижесінде келісім-шарттың бекітілген бағасы кез келген жағдайда «соңғы» және «минималды» бағасы болады (ҚР-дың Заңының 9-бабының 4.1-тармақшасына сай, келісім-шартта көрсетілген тауарлар көлемі, жұмыс көлемі, көрсетілетін қызметтер санына еш өзгеріс енгізбей, тараптардың келісуімен орын алған бағадағы өзгерістерді есепке алмағанда).

Дегенмен, «минималды баға» термині басқа мағынаға ие бола алады және ие болуы тиіс. «Минималды баға» – сатып алу тапсырысына баға ұсынысын жасауда қатысушылар ұсына алатын/ ССҚ ең төменгі баға межесі қызметін атқара алады. Басқа сөзбен айтқанда, «минималды баға» мен «максималды баға» қатысушылар баға ұсынысын бере алатын аралық баға көрсеткішін бекіте алады.

«Минималды бағада» сатып алу нысаны болып табылатын, өнімнің өзіндік құны қоса есептелінуі қажет. Ол келісім-шартты орындау үшін жеткізушінің шығындарын өтеуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді және сонымен бірге нарық қатысушыларының бір немесе бірнеше қатысушылары тарапынан негізсіз демпингке қарсы кепілдік беруі тиіс. «Минималды баға» жеткізуші көздейтін пайданы қамтымауы керек.

Біз адал және кәсіби жеткізуші өз өтінімінде «минималды» бағадан төмен баға белгілемейді деп сенеміз. Көрсетілген бағадан төмен баға ұсынған қатысушылар (қатысушыда тиісті са-

лада тәжірибе болмағандықтан, нарық туралы маңызды ақпараттардан хабардар болмағандықтан, немесе басқа себептермен) нарықтың кәсіби емес немесе адал емес қатысушылар қатарына «түсіп» кетуі мүмкін.

Бұл тұрғыда, келісім-шарттың «минималды бағасы» мемлекеттік (муниципалдық) сатып алулардың тиімділігін жоғарылатудың құралдарының бірі болып, «конкурстық рейдерлік» деп аталатын іс-әрекетпен күресудің бір құралы бола алады. Осыған орай, мемлекеттік тапсырыстарды орналастыру туралы заңнамаға келісім-шарттың (келісімдердің) «минималды бағасы» түсінігін енгізу қажеттілігі туындап отыр, сондай-ақ, шарттың (келісім-шарттың) «минималды бағасын» анықтау әдістемесін жасау қажет болып отыр.

Қазіргі кезде, Қазақстан Республикасының Заңнамасында мемлекеттік сатып алудың бағасын төмендету туралы ешқандай шектеулер жоқ. Мәселен, теориялық тұрғыда мемлекеттік сатып алу туралы шарттың бағасы 0 теңге 00 тиын болуы мүмкін.

Осы шектеулердің жоқтығы мемлекеттік сатып алу туралы көптеген келісім-шарттардың орындалмауы немесе жеткіліксіз орындалуының себебі болып табылады. Заңмен бекітілген келісім-шарттық бағаның ең төменгі көрсеткішінің жоқтығы адал емес қатысушылардың еш қиындықсыз жеңіске жетуіне жол беріп отыр.

Олар келісім-шарттың орындалуында мүдделі емес болғандықтан (оларды бар қызықтыратыны келісім-шарт бойынша аванс алу, келісім-шартты одан әрі «қайта сату» үшін басқа жеткізушілермен келісім-шартты «бұзу» және т.б. сынды әрекеттер), олар тендерлерде келісім-шарттың бағасын барынша төмендете алады (ашық аукцион барысында келісім-шарт бағасы 70% -ға дейін, тіпті 100%-ға дейін төмендеткен жағдайлар да орын алған).

«Минималды баға» термині бірқатар шет ел мемлекеттердің Заңнамаларына енгізілген. Мысалы, Германияда егер жеткізушінің баға ұсынысы нарық құнынан (көрсеткіштегі ең төмен бағадан) төмен боған жағдайда, келісім-шарт мұндай адал емес жеткізушімен жасалынбайды.

1990 жылдары Италияда мемлекеттік сатып алуды жүзеге асыру барысында «өте төмен баға ұсыныстары» тіпті қарастырылмайтын. Алайда, жалпы еврей халқының Заңнамасының тарапынан қысым көрсетілуіне байланысты Италия соты аталған қатысушыларға баға

ұсынысының орынды екенін дәлелдеуге жол берді. Мысалы, Consiglio di Stato, IV Sezione, сотының 2000 жылдың 3 қазан айынан бергі шешіміне сай, Ministero della-difesa соты Заңның 5209-бөлімінде өте төмен баға ұсыныстары бойынша талқылаулар ашық түрде өтуі қажет деп шешім қабылдады. Сонымен қатар, конкурсқа қатысушы «өтініш жасаған кезде заңды ең төменгі айлық жалақы мөлшері мен жарналар есепке алынғанын көрсетуге мүмкіндік алуы қажет».

Италия секілді Жапонияда келісім-шарттың «минималды рұқсат етілген баға» түсінігі осы күнге дейін Заңнамада қолданыста болатын. Дегенмен, 2000 жылдардың басында «минималды баға жүйесі» «төмен бағаны айқындау жүйесі» түсінігімен алмастырылған болатын және бұл түсінік әдеттен тыс келіп түскен төмен баға ұсыныстары кері қайтарылғанға дейін зерттеуге мүмкіндік берді.

Аталған берілген тапсырыстарға әдеттен тыс келіп түскен төмен баға ұсыныстарын зерттеу әдісі Швецияда да қолданылған. Егерде жеткізуші ұсынған келісім-шартты баға ұсынысының құны «тым төмен» болса, мемлекеттік тапсырыс беруші ол жеткізушіден баға есебін сұрауға құқылы (Швецияның Жоғарғы Әкімшілік Сотының 1997 жылдың 19 шілдесінде қабылданған шешімі, 1997: 40 нөмірлі ісі).

Қазақстандық заң шығарушы өкілдер «минималды баға» мәселесіне көңіл бөлуде. Заңның 41-бабының 10-тармағының 9-тармақшасына сай, ашық аукцион қатысушысы сол аукционның алдыңғы қатысушы ұсынған баға көрсеткішіне тең немесе одан көп баға ұсынысын жасауға және 0 теңгеге тең баға құнын ұсынуға құқығы жоқ. Сонымен қатар, ашық аукцион қатысушысы егерде бірінші баға ұсынысын жасап, одан кейін екінші баға ұсынысын жасайтын болса, екінші баға ұсынысы бірінші ұсынысынан төмен болмауы қажет.

Басқа сөзбен айтқанда, ашық аукцион қатысушысы электронды түрде Заңмен бекітілген жағдайларда, бір қарағанда, тапсырыс берушіге ыңғайлы, келісім-шарттың төмен бағасын ұсына алмайды.

Біздің ойымызша, аталған норманы Заңға енгізе отырып Заң шығарушы орган «жүзеге асырылатын» келісім-шарттардың санын арттырып, негізсіз баға ұсынысын төмендету мүмкіндігін азайту мақсатында жасап отыр. Көрсетілген нормаларды тапсырыстарды орналастыру туралы Заңға енгізуге алғашқы қадам

ретінде келісім-шарттың «минималды бағасы» түсінігін қарастырғымыз келетін еді.

Бұл арада айта кететіні, келісім-шарттың «минималды баға» түсінігі «ең жоғарғы» және «кепіл» («кепілдендірілген») баға түсінігімен тығыз байланысты. «Минималды баға» «ең жоғарғы» және «кепіл» баға секілді нарықтың әлсіз субъектілерін қорғайтын құралға айналуы мүмкін. Келісім-шарттың «минималды бағасын» бекіту, шаруашылықтың мемлекеттің қолдауын қажет ететін салаларында бәсекелестіктің жағымсыз әсерін «реттеу» құралына айналуы мүмкін. Оның үстіне, бұл түсініктердің бібірінен айтарлықтай айырмашылығы бар екенін айта кеткен жөн.

«Ең жоғарғы» баға тұтынушыларды белгілі бір аймақта ғана жасалынатын бірегей өнімдермен үздіксіз қамтамасыз етуге бағытталған (мысалы, дәрілік препараттар).

«Кепіл» бағалар, әдетте, жеткізушілердің экономикалық мүдделерін қарастырады. «Кепілдендірілген» бағалар түсінігі аграрлық шаруашылық саласындағы қатынастарды реттеудегі нормативтік актілерде жиі кездеседі.

Келісім-шарттың «минималды бағасы», әрине, белгілі бір мағынада «ең жоғарғы» және «кепілдендірілген» болып есептелінеді. Тапсырыста көрсетілген «минималды бағадан» төмен баға ұсынысын қатысушы жасай алмайтын «ең жоғарғы» баға болып табылады. Өз кезегінде, бұл баға келісім-шарттың жүйелі түрде жүзеге асырылатынына «кепілдік» болып табылады. Заңнамаға «минималды баға» түсінігін енгізу жеткізуші мен тұтынушылардың мүдделерін қорғауға үлес қосатын болады.

Алайда, егер біз бұл түсініктерді Қазақстандық Заңнама аясында қарастыратын болсақ, «минималды баға» «ең жоғарғы» және «кепіл» баға бола алмайды. Біріншіден, мемлекет қандайда нормативтік-құқықтық актіде келісім-шарттың «минималды бағасын» бекіте алмайды және ол, әдетте, «ең жоғарғы» және «кепіл» бағаға тән қасиет. Екіншіден, келісім-шарттың «минималды баға» түсінігі өнімге тапсырыс берушілердің немесе жеткізушілердің мүдделерін қорғау үшін емес, ең алдымен, сатып алу жүйесінің қажетті деңгейде қызмет атқаруын қамтамасыз етуге бағытталған. Осылайша, «минималды баға» өз мақсатына сай «ең жоғарғы» және «кепіл» бағадан ерекшелінеді.

Әрине, келісім-шарттың «минималды баға» түсінігі мемлекеттік сатып алу бойынша қолда бар барлық мәселелерді шешеді деп айтудан

аулақпыз. Себебі, «минималды баға» түсінігінің тапсырысты орналастыру туралы Заңда көрініс таппауы өрескел қате болғанымен, жалғыз қате емес. Келісім-шарттың «минималды баға» түсінігін енгізу, бірқатар Заң бұзушылықтардың алдын алғанымен, мемлекеттік сатып алуда адал емес қатысушылардың бомауына кепіл бола алмайды.

Оның үстіне, тапсырыс орналастыруда «минималды баға» көрсеткішінен төмен баға ұсынғандарды қатысушылар қатарынан автоматты түрде шығарып тастау жағымсыз нәтижелерге алып келуі мүмкін. Атап айтқанда, «минималды баға» тауар жеткізудің, жұмыс атқарудың, қызмет көрсетудің, жаңа тиісті шығындарды төмендеу және келісім-шарттың бағасын одан әрі төмендету бойынша жасалынған әдістерді енгізуде кедергі келтіруі мүмкін. Сол себепті, мемлекеттік сатып алу туралы Заңға «минималды баға» түсінігін енгізіп қоймай, конкурсқа қатысушыға «минималды баға» көрсеткішінен төмен баға ұсынуға мүмкіндік беру керек, алайда қатысушы ұсынылған төмен бағаның орынды екенін негіздеуі қажет.

Қорытынды

Қорыта келе, Заң шығарушы органның Қазақстан Республикасының сатып алу жүйесіне мемлекеттік келісім-шарт, «өзге азаматтық-құқықтық келісім-шарт сынды түсініктерінен айтарлықтай айырмашылығы бар «бюджеттік мекеменің азаматтық-құқықтық келісім-шарт» түсінігін енгізу келіспеушіліктерді туғызып отыр. Бюджеттік мекемелер қоғамдық қажеттіліктердегі тауар, жұмыс және көрсетілетін

қызметтерге тапсырыс берушілердің көп бөлігін құрайды. Сол себепті, осы орайда, аталған субъектілерді сатып алу туралы Заңға сәйкес жасалған келісім-шарттардың құрылымы мен мазмұнын айқындауға «қосымша» еркіндік беру негізсіз деп есептеледі. Біздің пікірімізше, «бюджеттік мекеменің азаматтық-құқықтық келісім-шарты» түсінігі «мемлекеттік сатып алу» туралы Заңда қарастырылған, типтік келісім-шарттар жиынтығын жасау идеологиясына қарсы келеді, сайып келгенде бұл түсінікті Заңнамадан шығарған жөн.

Мемлекеттік сатып алу конкурсы бойынша тапсырыс беруде, конкурс нәтижесінде жасалынған келісім-шарттарды жүзеге асыруды мақсат етпейтін және аталған конкурста тек баға ұсынысын төмендету арқылы ғана жеңіске жететін адал емес қатысушылардың алдын алудың тиімді құралы келісім-шарттың «минималды баға» түсінігі болып табылады. «Минималды баға» – сатып алу барысында қатысушылар көрсетілген бағадан төмен баға ұсынысын жасай алмайтын меже қызметін атқаруы қажет. Келісім-шарттың «минималды баға» түсінігін орнатумен қатар, жеткізушіге көрсетілген «минималды бағадан» да төмен баға ұсынысын жасауға құқық берілуі қажет, тек жеткізуші өз баға ұсынысының орынды екенін негіздеп беруі қажет. Келісім-шарттың «максималды» және «минималды» бағасын анықтау әдіснамасын жасау өзекті мәселе болып отыр. Аталмыш әдіснаманың болмауы, сатып алу үрдісінде есептелген қаржыны орынсыз үнемдеуге және басқа да жағымсыз салдарларға алып келуде (келісім-шарттың алғашқы бағасын орынсыз қымбат болуы және т.б.).

Әдебиеттер

- Брагинский М.И., Внтрианский В.В. Договорное право. Книга вторая: Договоры о передаче имущества. – М., 2002. – С. 116. О простой и сложной структурах договорных связей см. также: Андреева Л.В. Коммерческое право России: учебник. – М., 2009. – С. 99.
- Брагинский М.И. Участие Советского государства в гражданских правоотношениях. – М., 1981. – С. 14.
- Гладков В.С. Государственный заказ в сфере государственного управления экономикой: дисс. ...к.ю.н. – Ростов-на-Дону, 2008. – С. 9.
- Губин Е.П. Государственное регулирование рыночной экономики и предпринимательства: правовые проблемы. – М., 2005. – С. 204-205.
- Добрецов Г.Б. Существенные условия контракта, заключаемого в порядке размещения государственного и муниципального заказа. – 2011. Абз. 78-89.
- Жилинский С.Э. Предпринимательское право (правовая основа предпринимательской деятельности): учебник для вузов. – М., 2002. – С. 443.
- Келли Джон Ф. Закупки с выгодой. – М., 1992. – С. 55.
- Кузнецов К.В. Прокьюремент: тендеры, конкурсы, конкурентные закупки. – 2005 // <http://www.gosbook.ru/system/files/documents/2011/04/26/kuznetsov-tendery.pdf>.

Кочетов А.С., Груздев В.В. Размещение заказов для государственных и муниципальных нужд: правоприменительная практика // *Право и экономика*. – 2007. № 1. – С. 16.

Кузнецова И.В., Трефилова Т.Н., Еременко Н.В. Размещение заказа в 2006-2008 года: подводим итоги // *Госзаказ: управление, размещение, обеспечение*. – 2009. № 15. – С. 29.

Мартыненко Г.И. Размещение заказов на поставки товаров, выполнение работ, оказание услуг для государственных и муниципальных нужд // *Право и экономика*. – 2006. – № 10. СПС «КонсультантПлюс».

Новицкий И.Б., Лунц Л.А. *Общее учение об обязательстве*. – М., 1950. – С. 148.

Пятков Д.В. Участие Российской Федерации, субъектов Российской Федерации и муниципальных образований в гражданских правоотношениях: на примере разграничения публичной собственности. – СПб., 2003. – С. 9.

Руководство по закупкам: учебное пособие / под ред. Н. Димитри, Г. Пига, Дж. Спаньоло; пер. с англ. М.М. Форже, Е.В. Хилинской; под ред. И. В. Кузнецовой; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. – 695 с.

Шевченко Л.И., Гредин Г.Н. *Госзаказ в системе государственного регулирования экономики*. – Кемерово, 1999. – С. 29.

WEBSTER'S II NEW RIVERSIDE UNIVERSITY DICTIONARY (Anne H. Soukhanov ed., The Riverside Publishing Company 1984) (1293).

The institute for public procurement // <https://www.nigp.org/home/find-procurement-resources/dictionary-of-terms>

References

Braginsky M.I. (1981) Participation of the Soviet state in civil law relations. M. p. 14.

Braginsky M.I., Vntryansky V.V. Contract law. Book two: Agreements on the transfer of property. M. 2002. P. 116. On simple and complex structures of contractual relations, see also: Andreeva L.V. Commercial law of Russia: a textbook. M. 2009. S. 99.

Dobretsov, G. B. (2011) Essential terms of the contract concluded in the order of placing the state and municipal order. Abs. 78-89.

Gubin E.P. (2005) State regulation of market economy and entrepreneurship: legal problems. M. p. 204-205.

Gladkov B.C. State procurement in the field of state economy management. Diss. ... Ph.D. Rostov-on-Don. 2008. p. 9.

Köllli, John F. (1992) Purchases, profitability. M. 1992. S. 55.

Kochetov A.S., Gruzdev V.V. Procurement for state and municipal needs: law enforcement practice // *Law and Economics*. 2007. No. 1. P. 16.

Kuznetsova I.V., Trefilova T.N., Eremenko N.V. Procurement in 2006–2008: summarizing the results // *State order: management, placement, provision*. 2009. № 15. S. 29.

Kuznetsov K.V. Procurement: tenders, contests, competitive purchases. – 2005 // <http://www.gosbook.ru/system/files/documents/2011/04/26/kuznetsov-tendery.pdf>.

Martynenko G.I. Procurement for goods, works, services for state and municipal needs // *Law and Economics*. 2006. № 10. ATP «Consultant».

Novitsky I.B., Lunts L.A. (1950) General doctrine of commitment. M. C. 148.

Procurement Guide. Textbook / ed. N. Dimitri, G. Pig, J. Spagnolo; trans. from English M.M. Forge, E.V. Khilinskaya, ed. I.V. Kuznetsova; University «Higher School of Economics». – М.: Edit. House of the Higher School of Economics, 2013. – 695 p.

Pyatkov D.V. Participation of the Russian Federation, constituent entities of the Russian Federation and municipalities in civil legal relations: the example of the division of public property. SPb. 2003. p. 9.

Shevchenko L.I., Gredin G.N. State order in the system of state regulation of the economy. Kemerovo. 1999. p. 29.

The institute for public procurement // <https://www.nigp.org/home/find-procurement-resources/dictionary-of-terms>

Zhilinsky S.E. Business law (legal basis of business activity): Textbook for universities. M. 2002. S. 443.

WEBSTER'S II NEW RIVERSIDE UNIVERSITY DICTIONARY (Anne H. Soukhanov ed., The Riverside Publishing Company 1984) (1293).

Қуттығалиева А.Р.¹, Бурибаев Е.А.², Кошпенбетов Б.М.³

¹з.ғ.м., e-mail: anarhan_8112@mail.ru

²з.ғ.д., профессор, e-mail: yermek-a@mail.ru

³з.ғ.к., доцент, e-mail: kbakhytkali@mail.ru

Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер
университеті, Қазақстан, Орал қ.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

**ЭЫДҰ СТАНДАРТТАРЫ
ҰЛТТЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК-ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫН
ЖЕТІЛДІРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ**

Қазақстанның ЭЫДҰ-ға кіру процесі қазірдің өзінде еліміздегі заң шығару процесіне оң әсерін тигізді. Жаңа заң жобалары ЭЫДҰ-ның нормалары мен талаптарын ескере отырып, қарау және қабылдау үдерісінен өтеді. ЭЫДҰ ұсынымдары стратегиялық құжаттарды әзірлеу кезінде ескеріледі. Қазақстан ұмтылатын ЭЫДҰ-ға мүше болу бұдан кейін де ұлттық заңнамалық базаны халықаралық стандарттар мен талаптарға сәйкес жетілдіруге ықпал етеді. Жұмыспен қамту секторы үшін оңтайлы нәтиже еңбек нарығындағы сұраныс пен ұсыныс арасындағы теңгерімді қамтамасыз ету және еңбек ресурстарын құрылымдық өзгерістерге бейімдеу бағытында, халықаралық ынтымақтастықты күшейту мақсатында экономикалық саясатпен байланыстыратын жұмыспен қамту саясатының тиімділігін арттыру болып табылады. ЭЫДҰ қоғамның барлық мүшелері үшін әлеуметтік қорғаудың барабар деңгейін қамтамасыз етуде саясатты белсенді түрде қолдап, елдерге көмек көрсетеді. Әлеуметтік қамсыздандыру, әсіресе кәрілік, жұмыссыздық, ауру, мүгедектік, еңбекке жарамсыздық, ана болу немесе негізгі табысты жоғалту жағдайында кірістерді қорғауды қамтиды. Бұл зерттеуде ЭЫДҰ ұсынымдарының және Қазақстанның қолданыстағы заңнамасының қатынасы қарастырылған.

Түйін сөздер: ЭЫДҰ, жалдамалы еңбек, жұмыспен қамту, әлеуметтік қорғау.

Kuttigaliyeva A.R.¹, Buribayev Ye.A.², Koshpenbetov B.M.³

¹master of laws, e-mail: anarhan_8112@mail.ru

²doctor of juridical sciences, professor, e-mail: yermek-a@mail.ru

³candidate of jurisprudence, associate professor, e-mail: kbakhytkali@mail.ru

Kazakhstan University of Innovation and Telecommunication Systems, Kazakhstan, Uralsk
Abai Kazakh national pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

OECD standards as tools for improving national social and labour law

The process of Kazakhstan's accession to the OECD has already had a positive impact on the norm-setting process in our country. The new bills are being reviewed and adopted in accordance with the norms and requirements of the OECD. The OECD recommendations are taken into account in the development of strategic documents. Possible membership in the OECD, to which Kazakhstan aspires, will continue to contribute to the improvement of the national legislative framework in accordance with international standards and requirements. A positive effect for the employment sector will be to improve the efficiency of employment policies, link them with economic policies to maintain a balance between supply and demand in the labour market, and intensify international cooperation to better adapt the labour force to structural changes. The OECD is actively promoting policies and helping countries to ensure an adequate level of social protection for all members of society. Social security includes income security, especially in cases of old age, unemployment, illness, disability, work injury, motherhood or

loss of basic income. In this study, the ratio of the OECD recommendations and the current legislation of the Republic of Kazakhstan.

Key words: OECD, hired labour, employment, social protection.

Куттығалиева А.Р.¹, Бурибаев Е.А.², Кошпенбетов Б.М.³

¹м.ю.н., e-mail: anarhan_8112@mail.ru

²д.ю.н., профессор, e-mail: yermek-a@mail.ru

³к.ю.н., доцент, e-mail: kbakhytkali@mail.ru

Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, Казахстан, г. Уральск
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

Стандарты ОЭСР как инструменты улучшения национального социального и трудового права

Процесс присоединения Казахстана к ОЭСР уже сейчас позитивно влияет на нормотворческий процесс в нашей стране. Новые законопроекты проходят процесс рассмотрения и принятия с учетом норм и требований ОЭСР. Рекомендации ОЭСР учитываются при разработке стратегических документов. Возможное членство в ОЭСР, к которому стремится Казахстан, будет и далее способствовать совершенствованию национальной законодательной базы в соответствии с международными стандартами и требованиями. Положительным эффектом для сектора занятости будет являться повышение эффективности политики занятости, увязывание ее с экономической политикой в направлении поддержания баланса между спросом и предложением на рынке труда, активизация международного сотрудничества в целях лучшей адаптации трудовых ресурсов к структурным изменениям. ОЭСР активно продвигает политику и оказывает странам помощь в обеспечении адекватного уровня социальной защиты для всех членов общества. Социальное обеспечение включает обеспечение доходов, особенно в случаях старости, безработицы, болезни, инвалидности, трудового увечья, материнства или потери основного дохода. В настоящем исследовании проведено соотношение рекомендаций ОЭСР и действующего законодательства РК.

Ключевые слова: ОЭСР, наемный труд, занятость, социальная защита.

Кіріспе

2011 жылдан бастап Қазақстан Республикасының Үкіметі Қазақстанның Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына (ЭЫДҰ) кіруі жөнінде жұмыс жүргізіп келеді. Кез келген елге ЭЫДҰ-ға кіру рәсімін Ұйымның құрылымын құрайтын ЭЫДҰ Кеңесі мен комитеттері арқылы барлық мүше елдер бақылайды. Қосылу туралы шешім қабылдау үшін барлық ЭЫДҰ елдері өтініш беруші ел нарықтық экономиканың принциптері мен плюралистік демократия принциптерін ұстанатынын көрсеткендігімен келісуі қажет. Мемлекеттің ЭЫДҰ конвенциясына қосылуы туралы түпкілікті шешім Кеңестің барлық мүшелерімен бірауыздан мақұлдандуы керек.

2050 жылға қарай әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына кіру туралы жариялаған Қазақстан Үкіметі мемлекеттік басқару, қоршаған ортаны қорғау, салық-бюджет саясаты, білім беру, денсаулық сақтау, жұмыспен қамту, әлеуметтік мәселелер секілді салаларда жаңартулар мен реформалау жөнінде іс-шараларды жүзеге асыруға міндетті.

ЭЫДҰ тұрақты негізде ЭЫДҰ елдерінде экономиканың, саясат, мемлекеттік басқару және т.б. салаларының даму бағыттары бойынша сараптамалық шолулар дайындайды, бұл зерттеулер ЭЫДҰ стандартының маңызды көзі, жаңа мүшелерге, ЭЫДҰ серіктестері үшін ұсыныстар дайындау үшін негіз болып табылады (Schmelzer 2016; Deresky 2017). ЭЫДҰ жалдамалы еңбекті жұмыспен қамтылуды реттейтін институт ретіндегі сараптама объектісі ретінде қарастырады (OECD Employment Outlook 2018 2018); ЭЫДҰ зерттеулеріндегі қызметкерлер мен жұмыс берушілердің мәртебесі еңбек қатынастарын одан әрі либерализациялау тұрғысынан зерттеледі (Prosser T. 2016; Connecting People with Jobs: 2014; Connecting People with Jobs: 2017), әлеуметтік қорғау жүйесі белгілі бір жағдайларда материалдық тауарлар мен қызметтерге қол жеткізуді қамтамасыз ететін міндетті мемлекеттік құрал ретінде қарастырылады (How's Life? 2017: 2017). Баяндамаларда еңбек нарығының құрылымдық реформалары қоғамның және мемлекеттің қоғамдық ұйымдарының тұрақтылығын қамтамасыз

ету, экономикалық даму, заңдылық пен адамның әлеуметтік және еңбек құқықтарын қамтамасыз ету режимін қамтамасыз ету тұрғысынан негізделуі тиіс екенін атап өтті (Immervoll 2015). Қазақстанда ЭЫДҰ стандарттарын мемлекеттік және экономикадағы барлық салаларда жүзеге асыру жөніндегі реформалар қажеттілік және сөзсіз жүзеге асырылады, сондықтан ЭЫДҰ-ға мүше елдердегі әлеуметтік және еңбек қатынастары институтын ғылыми талдау жүргізу ғылыми зерттеулердің өзекті мәселесі болып табылады.

Ұлттық заңнаманы қалыптастыру, оны жетілдіру процесі Қазақстанда соңғы жылдары ЭЫДҰ әзірлеген қоғамдық қатынастардың жекелеген бағыттары бойынша тиісті құқықтық медиация стандарттарының тікелей әсер етуімен жүзеге асырылады. ЭЫДҰ-ға мүше мемлекеттердің қатарында болуға ұмтыла отырып, Қазақстан шетелдік дамудың үздік тәжірибесін, ішкі заңнаманы іс жүзіндегі жалпы мойындалған параметрлерге, сонымен бірге еңбек нарығының, жұмыспен қамтудың және әлеуметтік қорғаудың басқа да бағыттарына жақындататын құқықтық саясатты жүзеге асыруда.

Нәтиже

Қазақстандағы еңбек нарығы мен әлеуметтік қорғау жүйесінің жағдайлары экономикалық өркендеуге және экономикалық реформаларды алға жылжытуға ықпал ете алатынын анықтау үшін Қазақстанның жұмыспен қамту және әлеуметтік саясатына құрылымдық талдау жасау қажеттілік. Осыған байланысты, Қазақстан мен ЭЫДҰ-ға мүше елдердің көрсеткіштерін мұқият шолу арқылы, атап айтқанда, келесі бағыттар бойынша үздіксіз бақылап, салыстыру керек:

- еңбек саласындағы институттар мен саясат және кәсіптік білім беру, еңбек қатынастары жүйесі және олардың ЭЫДҰ-ның жұмыспен қамту стратегиясының талаптарына сәйкестігі дәрежесі;

- бейресмиден ресми жұмысқа ауысу туралы саясат;

- әлеуметтік интеграцияны және бірлесуді ынталандыруға бағытталған, оның ішінде зейнетақыны көтеру шаралары, балалары бар отбасыларына материалдық көмек көрсету және жұмыссыздарға көмектесу бойынша саясаттың қаржылық және әлеуметтік тұрақтылығы.

Қазақстанға Халықаралық Еңбек Ұйымының стандарттарына сәйкес келтіру үшін еңбек

заңнамасына маңызды реформалар қажет. Жұмысшыларға кәсіподақтар ұйымдастыру қиынға соғуда, ал қолданыстағы құқықтық кедергілер ұжымдық келісімшарттарға келісім жүргізуге ынталандырмайды, кедергі келтіреді. Одан басқа, реформалар қазақстандық жұмыс берушілерді өз қызметкерлерінің құқықтарын құрметтеу және қорғау сезімін ояту мақсатын көздеу керек.

Қазақстанда жұмыспен қамтуда гендерлік теңсіздікті жою үшін әйелдердің мемлекеттік те және жеке сектордағы жұмысқа қатысуына жәрдемдесу үшін отбасына қолайлы саясат пен еңбек жағдайларын ынталандыру ұсынылады; басшылық қызметтердегі әйелдердің өкілдігін көбейту; еңбекақы төлеуде ерлер мен әйелдердің арасындағы кемсітушілік айырмашылықтарды жою; мүгедек әйелдердің ерекше қажеттіліктеріне назар аудару.

ЭЫДҰ стандарттарына сәйкес Қазақстанға ата-аналардың екеуін де жұмыс істеуге бірдей қаржылық ынталандыру мақсатында салықтық жеңілдік жүйесін құру қажет; сапалы мектепке дейінгі тәрбие мен балаға күтім жасауға, сондай-ақ өзге де асырауындағы адамдарға қолжетімді ұзақ мерзімді көмек көрсетуге қол жеткізу, мысалы, мүгедек балалар немесе қарт адамдарды қоса алғанда;

Төмендегідей, еңбекақы төлеуде ерлер мен әйелдердің арасындағы кемсітушілік айырмашылықтарды жою: еңбекақы төлеу, жалдау, оқыту және қызметтік көтерілу саласында кемсітушіліктің барлық түрлерімен күресу үшін заңнамалық базаны нығайту және оның сақталуын қамтамасыз ету; еңбекақы төлеудің ашықтығын арттыру.

Еңбек нарығы мен халықты әлеуметтік қорғау саласында әкімшілік рәсімдерді тиімді реттеу және тиімді қамтамасыз ету тұрғысында мемлекеттік басқарудың сапасын және Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің жұмысын бағалау маңызды. Қазақстан Үкіметі жұмыспен қамту нарығына қатысты құрылымдық саясатының параметрлері ЭЫДҰ елдерімен жан басына шаққандағы Қазақстандағы жан басына шаққандағы табыстың тез арада жақындауына байланысты болуы керек.

Қазақстан еңбек нарығының, жұмыспен қамтудың және әлеуметтік қамсыздандырудың жұмыс істеу саласында қабылданған ЭЫДҰ негізгі және бірқатар нақты құжаттарына қатысты жалпы көзқарас пен ұстанымды қалыптастыруы керек. ЭЫДҰ нормативтік-құқықтық базаның

сапасы мен тиімділігі жөніндегі (2005 ж.) басты принциптеріне сәйкес бос жұмыс орындарын көтермелеуге бағытталған еңбек заңнамасын сақтаудың шешуші шараларын қоса алғанда, тиімді құқық қолданудың маңыздылығын мойындау керек.

Қазақстандық еңбек заңнамасын болашақта орта мерзімде ЭЫДҰ-ның стандарттарына сәйкес дамыту нәтижесінде, мыналар қамтамасыз етілуі керек:

– әлеуметтік және еңбек жанжалдарының санын қысқарту: ұжымдық және жеке даулар;

– жұмыспен қамтуды және жұмыспен қамтылуды құқықтық қамтамасыз етудің жаңа әдістерін, жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғауды ұсынды;

– әлеуметтік әріптестіктің қосымша шараларын енгізу арқылы мемлекеттің, жұмыс берушілер мен еңбек нарығында жұмыс істейтін қызметкерлердің мүдделерін үйлестірудің жаңа нысандарын енгізді;

– кәсіподақтардың жеке тұлғаның еңбек құқықтарын қорғаудағы рөлі күшейтілді.

Әлеуметтік заңнаманы жетілдірудің келесі негізгі бағыттары ретінде төрт мүгедектік әлеуметтік тәуекелдерді бөліп айқындау керек: мүгедектік, кедейлік, зейнеткерлік жас және отбасы мен балаға әлеуметтік қамсыздандыру кепілдігі.

Біздің ойымызша, әлеуметтік заңнаманы дамытудың іс жүзіндегі қадамдары ретінде мыналар талап етіледі: әлеуметтік қорғауды реттейтін нормативтік құқықтық актілердің жүйесіне мониторинг жүргізу; құқық қолдану тәжірибесінің нәтижелерін талдау; әлеуметтік қамсыздандырудың әртүрлі түрлерін қамтамасыз етуде әлеуметтік қатынастарды жүзеге асырудағы шиеленісті мәселелерді анықтау; Қазақстандағы әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін дамыту қажеттіліктерін, үміттерін және болашағын анықтау; Қазақстанда әлеуметтік қорғаудың әмбебап стандарттарын трансформациялау үшін ресурстарды айқындау тұрғысында Қазақстан Республикасының ішкі заңнамасын және мемлекеттердің халықаралық әлеуметтік құқықтарын зерттеуді жүргізу; отбасына және балаға қатысты әлеуметтік саясатты жетілдіру бойынша, сондай-ақ мүгедектік, кедейлік және зейнеткерлік жасқа жету жөнінде ғылыми негізделген ұсыныстар жасау.

Орта мерзімді болашақта әлеуметтік заңнаманы дамытудың түпкі нәтижесі:

– жалпыға ортақ мойындалған халықаралық актілердегі кепілдік берілген жеке адамның

әлеуметтік құқық нормалары стандарттарын Қазақстан Республикасының заңнамасына трансформациялау;

– әмбебап стандарттарды ескере отырып, ЭЫДҰ елдерінде әлеуметтік қорғаудың жалпы қабылданған деңгейіне негізделген және сәйкесінше ұлттық әлеуметтік қауіпсіздік стандарттарын қайта қарау және енгізу болып табылады.

Пікірталас

Жұмыста 2016-2018 жж. ЭЫДҰ-ның жұмыспен қамту нәтижелері зерделенді, еңбек нарығындағы соңғы үрдістері және оның дамуының қысқа мерзімді болашағын бағалау ұсынылады [3, 11, 12]. ЭЫДҰ мәліметтері бойынша, ұйымдағы еңбек нарығының жағдайы жақсарып келеді, шамамен, 2018 жылы ЭЫДҰ-ның жұмыспен қамтылу деңгейінің орташа көрсеткіші дағдарысқа дейінгі деңгейіне, яғни жаһандық қаржылық дағдарыс басталғаннан кейін шамамен он жыл өткеннен кейін қайта оралады деп күтілуде. Мұнай және басқа да тауарлардың әлемдік бағасының күрт төмендеуі Қазақстандағы ұзаққа созылған рецессияға себеп болды. Соңғы жылдары тауар бағалары оң үрдісті көрсеткеніне қарамастан, Қазақстан экономикасының қалпына келуі баяу және біркелкі емес.

Қазақстанда жұмыссыздық деңгейі 2015 жылдан бастап артып келеді және 2018 жылы 5,4% деңгейінде болады деп болжамдалған, бұл жұмыссыздық деңгейі 6,2% болатын ЭЫДҰ-ның орташа деңгейінен біршама төмен. 2015 жылы Қазақстандағы нақты жалақының күрт төмендеуі инфляцияның өсуімен байланысты валюта бағамының өзгеруіне байланысты инфляцияның өсуімен байланысты болды. Бұл жағдайлар Қазақстандағы халықтың кедейлігі жағдайын қиындатып, осы бағыттағы жұмысты күрделентіп жіберді. Еңбек нарығында ерекше қорғалмаған күйінде 25 жасқа дейінгі жастар және 55-тен астам зейнеткерлікке шыққан жастағы адамдар қалып отыр. Осы топтардың жұмысқа орналасуында болашақта оң шешу үшін бос жұмыс орындары болған кезде оларды басымдықпен бірінші кезекті жұмыспен қамту кепілдігін құру, оларды жұмыс штатын немесе жұмыс берушілер жұмыскерлердің санын қысқарту кезінде басымдық ретінде сақтау жөніндегі заңнама бөлігіне өзгеріс енгізу қажет.

Қазақстанда еңбек қатынастарында гендерлік теңсіздік мәселесі өткір болып қалуда. Еңбек

нарығындағы гендерлік проблемалар едәуір ілгерілеушілікке қарамастан, бүкіл әлемде сақталып отыр, әсіресе дамушы елдерде кеңінен тараған. Қазақстанда гендерлік айырмашылықты азайтудың тиімді стратегиясы еңбек және отбасылық міндеттерін оңтайландыру жөніндегі тиімді нақты әсер ететін шараларды қоса алғанда, жан-жақты болуы керек деп санаймыз. Қазақстанда жалақы төлеудегі гендерлік теңсіздік деңгейі айтарлықтай. Орташа алғанда, еркектердің жалақысы әйелдердің жалақысынан 30% артық, бұл ЭЫДҰ елдеріне қарағанда екі есе жоғары (15%). Соған қарамастан, Қазақстан заңнамасында жыныстық белгісі бойынша, іс жүзінде толық іске аспайтын, кемсітушілікке тыйым салу жөнінде бірқатар нормалар мен кепілдіктер бар. Қазақстандағы әйелдерді жұмыспен қамтуда кедергілерді еңсерудің тиімді тәсілдерінің бірі, біздің пікірімізше, еңбек заңнамасында әйелдерге жаңа икемді, қашықтан орындайтын жұмыс түрлерін енгізу болып табылады.

Соңғы жылдары еңбек заңнамасында түбегейлі өзгеріс орын алды: жаңа Еңбек кодексі, «Халықты жұмыспен қамту туралы» заң қабылданды, заңнаманың дамуының бұл аспектісі оны қолдану практикасын жүйелі талдау негізінде және осы саладағы халықаралық тәжірибені ескере отырып, оның үздіксіз жетілдірілуін көрсетеді. Сонымен қатар, осы саладағы құқық қорғау органдарының соңғы жылдардағы тәжірибесін талдау, көптеген еңбек даулары мен қақтығыстар, біз жүргізген реформалар тәжірибені жүйелі талдау және халықаралық тәжірибені ескере отырып жасалғанын айтуға мүмкіндік бермейді. Бұдан басқа, Қазақстанның жалақы бойынша еңбек саласындағы халықаралық әмбебап стандарттарды толық орындамауы біздің негізгі шетелдік серіктестеріміздің назарын аудартады. Осылайша, 2018 жылдың сәуірінде АҚШ Сауда өкілдігінің Кеңесі Қазақстанның осы бағдарламаға сәйкес келмейтіндігі туралы күдік негізінде Жалпылама артықшылық жүйесіне (ЖАЖ) Қазақстанның қатысуын қайта қарау туралы жария етті. Қазақстанның сәйкестігін тексеру қызметкерлердің құқықтарына қатысты ЖАЖ критерийлеріне сәйкестігіне алаңдаушылыққа негізделген.

АҚШ Сауда өкілдігі Америка еңбекшілер федерациясынан және Өнеркәсіптік ұйымдар съезінен, Қазақстан өз қызметкерлерін халықаралық танылған құқықтармен, соның ішінде бірігу бостандығы мен ұжымдық еңбек дауларымен қамтамасыз ету бойынша қадамдар жа-

самайтыны жөніндегі болжам жайлы петиция қабылдайды.

Сонымен қатар петицияда Қазақстан жұмысшылардың кәсіподақтар мен жұмыс берушілердің бірлестіктерін құру құқығын белсенді түрде шектейтіні жөнінде болжам айтылған. Халықаралық Еңбек Ұйымы шеңберінде заңнама шектеулі және тәуелсіз еңбек өкілдеріне қатысты дұшпандық қатынастарға қатысты елеулі алаңдаушылықтар бірнеше рет талқыланды¹.

Қазақстанда белсенді түрде жұмыс істей бастаған экономиканы цифрландыру, еліміз үшін көптеген жұмыс орындарын ашуға, жұмыс берушілер мен қызметкерлерді икемді еңбек жағдайлары қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар дәстүрлі салаларға жаңа технологияларды енгізуге байланысты еңбек ресурстары босайды, жұмысшылар дәстүрлі саладан басқа салаларға ауысуы орын алуын көруіміз мүмкін, жаңа нысандар: қашық, қашықтықтан жұмыс белсенді түрде іске қосылады.

Қазақстанның ЭЫДҰ-ға кіруі үдерісі, осы ұйымның бірқатар органдарының өз құзыреті шегінде ЭЫДҰ-ның нормативтік құқықтық базасына қатысты Қазақстан Республикасының бекіткен ұстанымын қарастыратындығын болжайды. Әрбір орган өздерінің ресми пікірін Қазақстанның тиісті салада мүшелікке байланысты міндеттемелерді қабылдауға дайындығы мен қабілеттілігі туралы хабардар етеді. Біздің еліміздің ЭЫДҰ-ға қосылуы үшін ЭЫДҰ елдерінің озық тәжірибесіне деген ұмтылысты нақты қадамдармен көрсету керек.

Жұмыспен қамту, еңбек және әлеуметтік мәселелер жөніндегі комитет, ЭЫДҰ-ның Мемлекеттік басқару жөніндегі комитеті ұлттық әлеуметтік саясаттың пәні бойынша пікірлерді ұсынады, қорытындыларды талқылайды және оның ЭЫДҰ критерийлеріне сәйкестігін қарастырады.

Қазақстанның қазіргі әлеуметтік саясаты, ЭЫДҰ стандарттарына сәйкес ата-аналарға жұмыс және отбасылық міндеттерді біріктірудің ұйымдастырушылық және құқықтық мүмкіндіктерін қамтамасыз етуге бағыттауды мақсат етіп қоюы қажет. ЭЫДҰ құжаттарында ұлттық үкіметтерге балаларды күтуге қолдау көрсету, ата-аналар үшін демалыстар беру, отбасыларды қолдау үшін салықтық жеңілдіктер беру, ата-аналар үшін икемді жұмыспен қамтуды

¹ Сайт туралы ақпарат Қазақстандағы АҚШ елшілігі мен консулдығы <https://kz.usembassy.gov/ru/pr-04-13-18-ru/>

енгізудің тәсілдерін ұсынады (Adema 2014). ЭЫДҰ ұсынған әлеуметтік саясаттың маңызды параметрі – кедейлікті қамтамасыз етпейтін қарттықты қамтамасыз ету, ең төменгі күнкөріс деңгейінің жоғары параметрлеріне сәйкес келетін зейнетақылық деңгеймен қамтамасыз ету, кейінгі зейнеткерлікке шыққан адамның ұзақ мерзімді жұмысына жағдай жасау (Pensions at a Glance 2017: 2017).

Кедейлікті төмендетудің әлеуметтік мәселелеріне ұсынылған ЭЫДҰ-ның ұсынысы – жұмысқа кедергілерді азайту, өз бетінше жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету және жұмыссыздар үшін тиісті жеңілдіктерді енгізу. «Әлеуметтік қамсыздандырудан жұмысқа қарай» формуласынан «жұмыс орнындағы әл-ауқат жетістігі» формуласына көшу ұсынылады. Заңнамалық шаралар қабылдау арқылы жасына байланысты жұмысқа орналасу кезіндегі кемсітушілікті жою ұсынылады; жұмыс берушілердің тығыз кеңесулері арқылы және қызметкерлер өкілдерімен ынтымақтастықта міндетті түрде зейнеткерлікке шығуына тосқауыл қоюға немесе одан әрі шектеуге тырысады; жұмыс іздеушілерге олардың жасына қарамастан жұмысқа орналасуына тиімді көмек көрсету, бірақ ұзақ мерзімді жұмыссыздық қаупіне ұшырайтын топтарға арналған, сонымен қатар жұмыс іздеуші қарт адамдар жұмыссыздықтан жұмыссыздық төлемақы алатын жастар сияқты артықшылықтарға ие болуын қамтамасыз етуге арналған жұмыс іздеумен белсенді айналысады.

35 ЭЫДҰ-ға мүше мемлекеттерде әртүрлі құқықтық жүйелер мен еңбек қатынастарының үлгілері жұмыс істейтін, ЭЫДҰ-ға мүше елдерінде 23-інде ұлттық еңбек нарығы континенттік және скандинавиялық еңбек нарығының жұмыс істеу нысандарында құрылады.

ЭЫДҰ мемлекеттерінің еңбек қатынастарын ұйымдастыру мен жұмыс істеу салаларында стандарттарды Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасында трансформациялау заңдылықтары мынадай негізгі ережелерге негізделуі керек. Ағылшын-америкалық құқықтық жүйеге негізделген ЭЫДҰ елдерінде, еңбек туралы заңда еңбек қатынастарын реттеу үдерісінде әлеуметтік әріптестік институтының болуы қарастырылмаған. Континенттік құқықтық жүйеге негізделген ЭЫДҰ мүшелері елдерде кәсіподақтардың және басқа да өкілдердің кендік даулар мен қақтығыстарды шешуде міндетті түрде қатыстырылатын әлеуметтік әріптестік институтын сәтті дамытады. Еуропадағы еңбек қатынастары, соның ішінде скандинавия

мемлекеттерінде еңбекақы төлеуді реттеудің оңтайлы формалары қазіргі заманғы Қазақстан үшін ыңғайлы деп қарауға да болады. Азаматтық қоғамның маңызды институттарының бірі ретінде әлеуметтік әріптестік жүйесінің ескертулік және алдын алу әлеуетін толық пайдалану қажет.

ЭЫДҰ Еуропалық мемлекеттерінде әлеуметтік қорғаудың түсінігі әлеуметтік көмек, әлеуметтік сақтандыру, әлеуметтік қызметтерге және қамқорлыққа тең қол жеткізуді қамтамасыз етуді қамтиды. Әлеуметтік қорғау жүйесінің негізгі мақсаты – жоғары әлеуметтік әл-ауқатқа жетуге, жанжалдарды болдырмауға және шешуге бағытталған әмбебап дамуды қамтамасыз ету үшін халықтың түрлі топтары арасындағы теңсіздікті төмендету (Cingano 2014). Негізгі кірістердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету және әлеуметтік қызметтерге тең қолжетімділік мемлекеттік тетіктермен қамтамасыз етілуі тиіс әрбір адамның негізгі құқығы болып табылады. Негізгі әлеуметтік құқықтардың тізбесі көптеген еуропалық мемлекеттер ратификациялаған халықаралық әмбебап актілерде бекітілген.

Әлеуметтік қорғау саласында ЭЫДҰ ұсынған одан әрі жаңғырту мүмкіндіктері, төмендегілерді қамтиды:

- қызметкерлерді стандартты емес жұмыс орындарына қосу үшін құқықтық және ұйымдастыру мүмкіндіктерін қамтамасыз ету;
- өзін-өзі жұмыспен қамтығандар үшін тиімді әлеуметтік қорғау шараларын қамтамасыз ету;
- отбасының қаржылық жағдайына қарамастан, барлық балалар үшін базалық табыспен қамтамасыз ету;
- ауру, жұмыссыздық, ана болу және мүгедектік сияқты әлеуметтік тәуекелдер пайда болған кезде экономикалық белсенді тұлғалар үшін негізгі кірісті қамтамасыз ету, сондай-ақ зейнеткерлік жастағы адамдар үшін жеткілікті әлеуметтік төлемдерді қамтамасыз ету.

Қорытынды

Көптеген жылдар бойы Қазақстанда Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына қосылу стратегиясын жүзеге асыру барысында еңбек қатынастарының жүйесін реформалау, оның жеке және мемлекеттің мүдделерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін өзінің ұтымды моделін құру мәселесі өткір болып тұрды. ЭЫДҰ дамыған елдерінде, әсіресе еуропа елдерінде, жұмыспен қамту жүйесін қалыптастыру және реформалау, оны макро-

және микроэкономикалық және әлеуметтік үдерістердің реттеушісі ретінде пайдалану тәжірибесі ғасырлар бойы қалыптасқан. Қазақстанда жаһандық өркениет процесінің тәжірибесін Қазақстандағы құқықтық реформаларды жүргізу кезінде ұтымды қолдануға болады, бұл азаматтардың, заңды тұлғалардың және қоғамның мүдделерін толық қанағаттандыратын заңнаманың ұтымды жүйесін іздеу кезеңін қысқартады. Осыған байланысты біздің елімізде және ЭЫДҰ елдерінде жалдамалы жұмыс күшін құқықтық реттеу, әртүрлі елдердегі жұмысшылар мен жұмыс берушілердің өзара қарым-қатынас жүйелерін салыстырмалы құқықтық талдау, әлеуметтік әріптестік институтының жұмыс істеу тәжірибесін зерделеу, өмірлік процесте жұмысшылар мен кәсіподақтардың өкілдерінің орны мен рөлін анықтау болып табылады, азаматтық қоғам және заң үстемдігі, елдің еңбек заңнамасының негіздерін ғылыми тұрғыдан талдау өзекті мәселеле болып табылады.

Бұл зерттеу ЭЫДҰ-ға мүше мемлекеттерде жұмысқа орналасудың құқықтық базасының мазмұнын анықтауға және зерделеуге бағытталған, зерттеу жекелеген жалпыланған тұжырымдар мен тұжырымдарды құруға, сондай-ақ осы мәселе бойынша жұмыс істеудің одан әрі перспективаларын ұсынуға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы талдау нәтижесінде, жалпы алғанда, ЭЫДҰ елдерінде еңбек қатынастары мемлекет тарапынан тәуелсіз, ал мемлекеттік және еңбек құқықтарының мемлекеттік органдармен шектелмеуін және мемлекеттік бақылауды қамтамасыз ету үшін мемлекет жауапкершілігі сақталады деп тұжырым жасаймыз.

Еңбек нарығын ұйымдастыру мен жұмыс істеу нарығы саласын зерттеуде анықталған ЭЫДҰ мемлекеттерінің стандарттары мыналардан тұрады: ең дамыған елдерге тән үлгі тұтарлық еңбек қатынастары жүйесіне сәйкес етіп Қазақстанның ұлттық әлеуметтік-еңбек заңнамасын әзірлеу; стандарттар нормалары қазақстандық әлеуметтік заңнаманы қалыптастыру үшін негіз болып табылады.

Жұмыспен қамту стандарттарын іске асыру үшін Қазақстандағы перспективалық бағыттарын төмендегілерді: қажетті жұмыстарды іздеп табу жөнінде қызметтер көрсетудің нормативтік стандарттары; кәсіподақтардың рөлін қайта бағалау, олардың мәртебесін көтеру және кеңейту; жұмысты ұйымдастырудың еуропалық стандарттардың прогрессивті сипатын еске-

ре отырып Қазақстанның ұлттық заңнамасына енгізу, заңды және бәсекеге қабілетті мемлекеттің қалыптасуы бағытын қамтиды.

Қазақстандағы әлеуметтік және еңбек заңнамасының ЭЫДҰ елдерінің жұмыс процесін ұйымдастыру саласындағы стандарттарына сәйкестігі мәселелерін шешудің маңызды бағыттары:

– халықты икемді жұмыспен қамтудың жаңа нысандарын, қашықтықтан, қашықтан жұмыс жасауды пайдалануды ғылыми негіздеу және заңнамалық бекітілуін қамтамасыз ету;

– ЭЫДҰ елдерінде орташа күнкөріс деңгейінің ең төменгі деңгейіне сәйкес келетін ең төменгі жалақыны заңнамалық қамтамасыз ету. Бүгінгі күні бұл мәселе қазақстандық еңбек нарығы үшін өте өткір және ол өзінің лайықты шешімін таппады. Қазақстан заңнамасында адамның нақты қажеттіліктеріне сәйкес күнкөріс қажеттілігінің ең төменгі мөлшерін анықтаудың оңтайлы тетіктері мен параметрлері жоқ, ал оның ең төменгі мөлшері шамамен 70 евроны құрайды;

– жұмыс берушілердің құзыреттілігі еңбек қатынастарындағы бостандығын кеңейтумен қатар жалдамалы еңбекпен байланысты қосымша қызметтерді ұсыну құқығын кеңейту қажет етеді, мысалы, қызметкерлерді оқыту және біліктілігін арттыру бөлігінде кеңейту қажет;

– кәсіптік оқытуда, мамандық стандарттарын қалыптастыру қажет;

– жеке тұлғаның әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғаудың нақты тетіктерін қамтамасыз ету бөлігінде мемлекеттік органдар мен кәсіподақтар арасындағы үйлестірудің және өзара байланысты айқын механизмін енгізу сұранысқа ие;

– еңбек қатынастарына түсу фактісінен туындайтын жұмыс берушілердің еңбек міндеттемелерін орындауды бақылаудың тиімділігін арттыруды талап етеді;

– шегерімдермен басқадасалық жеңілдіктерін есепке ала отырып, қызметкерлердің, өзін-өзі жұмыспен қамтыған азаматтардың өз табыстарын салық салудың прогрессивті шкаласына құқықтарын қамтамасыз ету.

ЭЫДҰ-ға мүше мемлекеттердің орташа стандарттарына сәйкес жана әлеуметтік көрсеткіштер мен әлеуметтік көмек деңгейін дамытуды қамтитын ЭЫДҰ стандарттарына сәйкес Қазақстанда кедейліктің мәселелерін шешу үшін әлеуметтік қорғау жүйесін жаңғырту күтіліп отырған қажеттілік.

Әдебиеттер

- Schmelzer M. The hegemony of growth: the OECD and the making of the economic growth paradigm. – Cambridge University Press, 2016.
- Deresky H. International management: Managing across borders and cultures. – Pearson Education India, 2017.
- OECD Employment Outlook 2018, OECD Publishing, Paris, 2018. http://dx.doi.org/10.1787/empl_outlook-2018-en
- Prosser T. Dualization or liberalization? Investigating precarious work in eight European countries //Work, employment and society. – 2016. – Т. 30. – №. 6. – С. 949-965.
- Connecting People with Jobs: Activation Policies in the United Kingdom, Connecting People with Jobs, OECD Publishing, Paris, 2014. <https://doi.org/10.1787/9789264217188-en>.
- Connecting People with Jobs: Key Issues for Raising Labour Market Participation in Australia, Connecting People with Jobs, OECD Publishing, Paris, 2017. <https://doi.org/10.1787/9789264269637-en>.
- How's Life? 2017: Measuring Well-being, OECD Publishing, Paris, 2017. https://doi.org/10.1787/how_life-2017-en.
- Immervoll H., Jenkins S. P., Königs S. Are Recipients of Social Assistance 'Benefit Dependent'? Concepts, Measurement and Results for Selected Countries. – 2015. <https://doi.org/10.1787/5jxrcmgpc6mn-en>.
- Offe C. Contradictions of the welfare state. – Routledge, 2018. – Т. 16.
- Society at a Glance 2016: OECD Social Indicators, OECD Publishing, Paris, 2016. <https://doi.org/10.1787/9789264261488-en>.
- OECD Employment Outlook 2016, OECD Publishing, Paris, 2016. https://doi.org/10.1787/empl_outlook-2016-en.
- OECD Employment Outlook 2017, OECD Publishing, Paris, 2017. https://doi.org/10.1787/empl_outlook-2017-en.
- Schwab K. The fourth industrial revolution. – Crown Business, 2017.
- Adema W., Ali N., Thévenon O. Changes in family policies and outcomes: Is there convergence?. – 2014. <https://doi.org/10.1787/5jz13wllxgzt-en>.
- Pensions at a Glance 2017: OECD and G20 Indicators, OECD Publishing, Paris, 2017. https://doi.org/10.1787/pension_glance-2017-en.
- Cingano F. Trends in income inequality and its impact on economic growth. – 2014. <https://doi.org/10.1787/5jxjrjncwxv6j-en>.

References

- Schmelzer M. The hegemony of growth: the OECD and the making of the economic growth paradigm. – Cambridge University Press, 2016.
- Deresky H. International management: Managing across borders and cultures. – Pearson Education India, 2017.
- OECD Employment Outlook 2018, OECD Publishing, Paris, 2018. http://dx.doi.org/10.1787/empl_outlook-2018-en
- Prosser T. Dualization or liberalization? Investigating precarious work in eight European countries //Work, employment and society. – 2016. – Т. 30. – №. 6. – С. 949-965.
- Connecting People with Jobs: Activation Policies in the United Kingdom, Connecting People with Jobs, OECD Publishing, Paris, 2014. <https://doi.org/10.1787/9789264217188-en>.
- Connecting People with Jobs: Key Issues for Raising Labour Market Participation in Australia, Connecting People with Jobs, OECD Publishing, Paris, 2017. <https://doi.org/10.1787/9789264269637-en>.
- How's Life? 2017: Measuring Well-being, OECD Publishing, Paris, 2017. https://doi.org/10.1787/how_life-2017-en.
- Immervoll H., Jenkins S. P., Königs S. Are Recipients of Social Assistance 'Benefit Dependent'? Concepts, Measurement and Results for Selected Countries. – 2015. <https://doi.org/10.1787/5jxrcmgpc6mn-en>.
- Offe C. Contradictions of the welfare state. – Routledge, 2018. – Т. 16.
- Society at a Glance 2016: OECD Social Indicators, OECD Publishing, Paris, 2016. <https://doi.org/10.1787/9789264261488-en>.
- OECD Employment Outlook 2016, OECD Publishing, Paris, 2016. https://doi.org/10.1787/empl_outlook-2016-en.
- OECD Employment Outlook 2017, OECD Publishing, Paris, 2017. https://doi.org/10.1787/empl_outlook-2017-en.
- Schwab K. The fourth industrial revolution. – Crown Business, 2017.
- Adema W., Ali N., Thévenon O. Changes in family policies and outcomes: Is there convergence?. – 2014. <https://doi.org/10.1787/5jz13wllxgzt-en>.
- Pensions at a Glance 2017: OECD and G20 Indicators, OECD Publishing, Paris, 2017. https://doi.org/10.1787/pension_glance-2017-en.
- Cingano F. Trends in income inequality and its impact on economic growth. – 2014. <https://doi.org/10.1787/5jxjrjncwxv6j-en>.

4-бөлім
**ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ҚАРЖЫ ҚҰҚЫҒЫ**

Section 4
**INVESTMENT AND
FINANCE LAW**

Раздел 4
**ИНВЕСТИЦИОННОЕ И
ФИНАНСОВОЕ ПРАВО**

Рашева Г.К.¹, Айгаринова Г.Т.²

¹PhD докторант, e-mail: gulnur1989@mail.ru

²з.ғ.к., профессор м.а., e-mail: 87012178280g@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚ КЕДЕНДІК ШЕКАРАСЫНДА КАРАНТИНДІК ФИТОСАНИТАРЛЫҚ БАҚЫЛАУ (қадағалау) ҚЫЗМЕТІН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі Еуразиялық экономикалық Одақ аясындағы фитосанитарлық бақылаудың кейбір өзекті мәселелері жан-жақты талқыланып, осы саладағы нормативті-құқықтық актілерге кешенді талдау жасалынады. Кеден шекарасында фитосанитарлық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мәселелерін құқықтық тұрғыдан шешу жолдары қарастырылып, фитосанитарлық қауіпсіздікті теориялық және тәжірибелік тұрғыдан жетілдіру жайлы ұсыныстар берілген.

Зерттеудің мақсаты Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік шекарасында карантиндік фитосанитариялық бақылау (қадағалау) тиімділігін арттыру болып табылады.

Зерттеу жұмысы идеясы еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуші негізгі фактор ретіндегі – Қазақстан Республикасындағы фитосанитарлық қауіпсіздік саласындағы заңнаманың жай күйіне терең құқықтық талдау жасаудан тұрады, қарастырылып отырған саладағы халықаралық тәжірибедегі жинақталған мемлекеттік реттеу дағдылары мен білімін интеграциялау қажеттілігін ғылыми негіздеуді көздейді. Сондай-ақ, зерттеу идеясы фитосанитарлық қауіпсіздік саласындағы құқықтық қатынастарды реттейтін мамандандырылған заңнаманы қабылдау және аталған саладағы Қазақстан Республикасының аграрлық және басқа да заңнамалық нормаларын жетілдіру бойынша авторлық ұсыныстарды жасауды қамтиды.

Еуразиялық экономикалық одақ және Қазақстан Республикасындағы кеден шекарасындағы карантиндік фитосанитариялық бақылау (қадағалау) туралы заңдардың ретроспективті талдауы жүргізілді.

Мақаланың теориялық-әдістемелік негізі жалпы ғылымдық және жеке-ғылымдық әдістеменің талаптарының органикалық байланысында құралады. Сонымен қатар, жұмыста жеке-ғылыми әдістер де қолданылады: құрылымдық-жүйелі талдау, нақты-тарихи, салыстырмалы-құқықтық, логикалық, статистикалық әдістер және т.б.

Түйін сөздер: Фитосанитарлық қауіпсіздік, фитосанитарлық бақылау (қадағалау), Еуразиялық Экономикалық Одақ, кедендік реттеу, кеден шекарасы, Қазақстан Республикасы, Еуразиялық экономикалық одақ, ТМД елдерінің заңнамасы, карантиндік өнімдердің бірыңғай тізілімі, өсімдік карантині, ауылшаруашылық өндірісі, ауыл шаруашылық, аграрлық сектор.

Rasheva G.K.¹, Aygarynova G.T.²

¹PhD doctoral student, e-mail: gulnur1989@mail.ru

²Ph.D., Associate Professor, e-mail: 87012178280g@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Questions of perfection of quarantine phytosanitary control (supervision) on the customs border of the Eurasian Economic Union

This article discusses the most pressing issues of legal support of phytosanitary control in countries belonging to the Eurasian Economic Union. A comprehensive analysis of legal acts in this area has been carried out. The ways of the legal solution of the issues of phytosanitary security at the customs border

are considered, and their own vision and recommendations for the theoretical and practical improvement of phytosanitary security are proposed.

The purpose of this study is to increase the effectiveness of quarantine phytosanitary control (supervision) at the customs border of the Eurasian Economic Union.

The idea of the research is a legal analysis of the state of the legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of phytosanitary security as the main factor of provision the food security of the country and the population, the idea of the project is to scientifically substantiate the need to integrate the knowledge and skills of state regulation accumulated in the world practice in the sphere under consideration. Also the idea of the project is to develop author's proposals for the adoption of specialized legislation regulating legal relations in the sphere of phytosanitary security and improving the norms of the agricultural and other legislation of the Republic of Kazakhstan in this field.

A retrospective analysis of the laws of quarantine phytosanitary control (supervision) at the customs border, both in the countries of the Eurasian Economic Union, and the Republic of Kazakhstan was carried out.

The theoretical and methodological basis of the article is based on an organic combination of the requirements of general scientific and private scientific methodology. In addition, private scientific methods were used in the work: structural and system analysis, concrete historical, comparative legal, logical, statistical methods, etc.

Key words: Phytosanitary security, phytosanitary control (supervision), the Eurasian Economic Union, customs regulation, customs border, the Republic of Kazakhstan, the Eurasian Economic Union, the laws of the CIS countries, the unified register of quarantine products, plant quarantine, agricultural production, agriculture, agricultural sector.

Рашева Г.К.¹, Айгаринова Г.Т.²

¹PhD докторант, e-mail: gulnur1989@mail.ru

²к.ю.н, и.о. профессора, e-mail: 87012178280g@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Вопросы совершенствования карантинного фитосанитарного контроля (надзора) на таможенной границе Евразийского Экономического Союза

В настоящей статье рассмотрены наиболее актуальные вопросы правового обеспечения фитосанитарного контроля в странах, входящих в Евразийский экономический союз. Проведен комплексный анализ нормативно-правовых актов в этой области. Рассмотрены пути правового решения вопросов фитосанитарной безопасности на таможенной границе и предложено свое видение и рекомендации по теоретическому и практическому совершенствованию фитосанитарной безопасности.

Целью настоящего исследования является повышение эффективности карантинного фитосанитарного контроля (надзора) на таможенной границе Евразийского Экономического Союза. Проведен ретроспективный анализ законодательства карантинного фитосанитарного контроля (надзора) на таможенной границе, как стран Евразийского Экономического Союза, так и Республики Казахстан.

Главная идея исследования заключается в глубоком правовом анализе состояния законодательства Республики Казахстан в области фитосанитарной безопасности как основного фактора, обеспечивающего продовольственную безопасность страны и населения, в научном обосновании необходимости интеграции накопленных в мировой практике знаний и навыков государственного регулирования в рассматриваемой сфере. Идея исследования заключается также в разработке авторских предложений по принятию специализированного законодательства, регулирующего правовые отношения в сфере фитосанитарной безопасности и совершенствованию норм аграрного и иного законодательства РК в данной области.

Теоретико-методологическая основа статьи строится на органическом сочетании требований общенаучной и частно-научной методологии. Кроме того, в работе использованы и частные научные методы: структурно-системный анализ, конкретно-исторический, сравнительно-правовой, логический, статистический методы и др.

Ключевые слова: фитосанитарная безопасность, фитосанитарный контроль (надзор), Евразийский Экономический союз, таможенное регулирование, таможенная граница, Республика Казахстан, Евразийский Экономический Союз, законодательство стран СНГ, единый реестр подкарантинной продукции, карантин растений, сельскохозяйственное производство, сельское хозяйство, аграрный сектор.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылдың 5 қазандағы «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына жолдауы аясында аталып өткен «Агроөнеркәсіп кешенінің әлеуетін толық іске асыру керек. Негізгі міндет – еңбек өнімділігін және қайта өңделген ауыл шаруашылығы өнімінің экспортын 2022 жылға қарай 2,5 есе көбейту» (Назарбаев, 2018) деген Елбасымен белгіленген мемлекет міндеттері ғылыми зерттеудің тақырыбын айқындауға алғышарт болды. Бұл мақсатқа жету үшін біз республика аумағында қауіпті карантиндік өсімдіктердің фитосанитариялық қауіпсіздігінің деңгейін көтеруіміз қажет. Сонымен бірге, Қазақстанның еуразиялық интеграциялануы жолында Еуразиялық Экономикалық Одаққа мүше болуы карантинді өнімнің жеткізілу географиясының кеңеюіне алып келді. Одаққа мүше елдер арасындағы кедендегі фитосанитарлық бақылау қызметін құқықтық қамтамасыз етуді жетілдіруді теориялық тұрғыдан және тәжірибелік қолдану қажеттілігі негізінен осы зерттеу жүргізудің өзектілігі күмән тудырмайды.

Сонымен бірге, Қазақстанның әлемдік интеграциялық үрдістерге белсене қатысуы, соның ішінде еліміздің Дүниежүзілік Сауда Ұйымына кіруі Қазақстанның басқа елдермен экспорттық әлеуетінің артуы мен дүниежүзілік саудаға қатысуы үлесінің одан әрі ұлғаюына, карантинді өнім тізіміне жатқызылған карантиндік өнімдердің жеткізілу аумағының кеңеюіне алып келді, атап айтсақ, оның ішінде, дүние жүзілік тәжірибеде фитосанитарлық жағдайы карантинді фитосанитарлық қатынаста әлі де жеткілікті зерттелмеген тұстары де бар. Осыған орай фитосанитарлық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету республика тұрғындарының таза және қауіпсіз ауыл шаруашылық өнімдеріне қолжетімділігі ғана емес, тиімді тұрақтылығы үшін де, әсіресе, экологиялық таза тағам өнімдерін өндіруде аса маңызды мәселелердің бірі болып отыр.

Негізгі бөлім

Еуразиялық интеграция алғышарттары 1995 жылдан бастау алады, себебі Беларусь, Қазақстан, Ресей, кейінірек қосылатын мемлекеттер – Қырғызстан мен Тәжікстан президенттері Кеден одағын құру туралы алғашқы келісімдерге қол

қойды. Осы келісімдердің негізінде Еуразиялық экономикалық қоғамдастық (ЕурАзЭК) 2000 жылы құрылды.

2007 жылғы 6 қазанда Душанбеде (Тәжікстан), Беларусь Республикасы, Қазақстан мен Ресейде Кеден одағының бірыңғай тұрақты басқару органы ретінде Кеден одағының бірыңғай кеден аумағын құру туралы келісімге қол қойылды.

Еуразиялық Кеден одағы немесе Беларусь, Қазақстан және Ресей Кеден одағы 2010 жылдың 1 қаңтарында дүниеге келді. Кеден одағы бұрынғы кеңестік республикалардың Еуропалық Одақтың экономикалық одағын құрудың алғашқы қадамы ретінде басталды. Еуразиялық Кеден одағын құру 1995, 1999 және 2007 жылдары қол қойылған 3 түрлі келісімдермен қамтамасыз етілді. 1995 жылы алғашқы келісімшарт оның құрылуына кепілдік берді, 1999 жылы оның құрылуына кепілдік берілді, ал 2007 жылы үшінші бірыңғай кедендік аумақты құру және кеден одағын құру туралы жариялады (www.eureport.ru).

2012 жылдың 1 қаңтарынан бастап экономикалық интеграцияның одан әрі дамуы үшін үш мемлекет Біртұтас экономикалық кеңістікті құрады. Барлық үш мемлекет Біртұтас экономикалық кеңістікті (БЭК) іске қосуды реттейтін 17 келісімнің негізгі пакетін ратификациялады.

2014 жылғы 29 мамырдағы Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартқа сәйкес Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы және Беларусь Республикасы арасында тауарлар, қызметтер, капитал және еңбек қозғалысы еркіндігін қамтамасыз ету мақсатында Еуразиялық экономикалық одақ (бұдан әрі – Еуразиялық Экономикалық Одақ, Одақ) құрылған болатын (www.eurasiancommission.org). Кейіннен Одаққа Армения және Қырғызстан Республикасы қосылды. Еуразиялық Экономикалық Одақ шеңберінде үшінші елдермен тауарларды сауданы реттейтін бірыңғай кедендік тариф және басқа да бірыңғай шаралар қолданылады.

Кеден одағының жұмыс істеу қағидалары нормативті бекітілген. Кеден одағына мүше мемлекеттердің ішінде мүше мемлекеттердің аумақтары арасындағы тауарлардың еркін қозғалысы кедендік декларацияны қолданусыз және донорлық (көлік, санитарлық, ветеринарлық-санитарлық және карантиндік фитосанитариялық) бақылау жүзеге асырылады (Айдарханова, 2018: 24).

2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген Еуразиялық Экономикалық Одақ туралы

шарттың мазмұнын екі бөлікке бөліп қарастыруға болады: ұйымдастырушылық-іс жүргізу бөлімі және кедендік реттеу (Алибеков, 2015:15).

Қазіргі уақытта Қазақстан мен Еуразиялық Экономикалық Одақ басқа да мүшелерінің алдында тұрған басымдықтардың бірі Еуразиялық Экономикалық Одаққа мүше елдер кедендік шекарасында карантиндік зиянкестерді енгізуді болдырмау мақсатында фитосанитариялық шараларды тиімді қолдану болып табылады.

Карантиндік фитосанитариялық шаралар – бұл Одақтың кеден аумағын карантиндік объектілерді импорттауға және таратуға және олардың шығындарын азайтуға қарсы қорғауды қамтамасыз ету үшін қолданылатын міндетті талаптар, ережелер мен рәсімдер.

Санитарлық, ветеринариялық-санитариялық және карантиндік фитосанитариялық шаралар мен радиациялық талаптардың сақталуы Санитарлық-эпидемиологиялық, ветеринарлық, карантиндік фитосанитариялық, радиациялық бақылау (қадағалау) нәтижелері бойынша Еуразиялық Экономикалық Одақ туралы шартпен және Комиссияның оған сәйкес қабылданған актілерімен және мүше мемлекеттердің заңнамасына сәйкес анықталады. Санитарлық-карантиндік, ветеринариялық, карантиндік фитосанитарлық және мемлекеттік бақылаудың (қадағалаудың) өзге де түрлеріне жататын тауарлар кедендік рәсімге сәйкес мемлекеттік бақылаудың (қадағалаудың) тиісті түрін жүзеге асырғаннан кейін ғана орналастырылады.

2014 жылы 29 мамырда Еуразиялық Экономикалық Одақ туралы шарттың XI тарауында «Санитарлық, ветеринарлық-санитарлық және карантиндік фитосанитариялық шаралар» туралы нормалар бекітілді (www.eurasiancommission.org: 3) Сәйкесінше, халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығын және ветеринарлық-санитарлық, карантиндік фитосанитариялық қауіпсіздік қамтамасыз ету мақсатында санитарлық, ветеринарлық-санитарлық және карантиндік фитосанитариялық шаралар саласында Одақ бірлескен келісілген саясат жүргізеді.

Сонымен қатар, Еуразиялық Экономикалық одақ туралы шарттың 59-бабында «карантиндік фитосанитариялық шаралар Одақтың кедендік шекарасында және Одақтың кедендік аумағында карантиндік фитосанитариялық бақылауға (қадағалауға) жататын карантинге жатқызылған өнімдердің (карантинге жатқызылған жүктердің, карантинге жатқызылған материалдардың, карантинге жатқызылған тауарлардың) тізбесіне

(бұдан әрі – карантинге жатқызылған өнім тізбесі) енгізілген өнімге, Одақтың карантиндік объектілерінің, сондай-ақ карантинге жатқызылған объектілердің бірыңғай тізбесіне енгізілген карантиндік объектілерге қатысты қолданылады. Одақтың кедендік аумағында және Одақтың кедендік шекарасында карантиндік фитосанитариялық бақылау (қадағалау) карантинге жатқызылған өнімнің тізбесіне енгізілген өнімге, Одақтың карантиндік объектілерінің, сондай-ақ карантинге жатқызылған объектілердің бірыңғай тізбесіне енгізілген карантиндік объектілерге қатысты жүзеге асырылады» (www.adilet.zan.kz) деп көрсетілген.

Еуразиялық Экономикалық Одақтағы өсімдік карантинін қамтамасыз ету саласындағы нормативтік актілерге сәйкес, карантиндік фитосанитариялық бақылау (қадағалау) дегеніміз – өсімдіктер карантині жөніндегі уәкілетті органдардың қызметі: карантиндік объектілерді айқындау, карантиндік өнімдердің карантиндік фитосанитариялық жағдайын белгілеу (карантиндік тауарлар, карантиндік материалдар, карантиндік өнімдер), халықаралық міндеттемелерді сақтау және өсімдіктер карантині саласындағы мүше мемлекеттердің заңнамаларын сақтау қызметі. Санитарлық-карантиндік, ветеринариялық, карантиндік фитосанитарлық және мемлекеттік бақылаудың (қадағалаудың) өзге де түрлеріне жататын тауарлар кедендік рәсімге сәйкес мемлекеттік бақылаудың (қадағалаудың) тиісті түрін жүзеге асырғаннан кейін ғана орналастырылады.

Бастапқы карантиндік фитосанитариялық бақылау (қадағалау) мынадай бақылау шараларын көздейді:

1) *Құжаттық тексеру*. Құжаттамалық тексерулер жүргізу үшін уәкілетті органның лауазымды тұлғасы: карантиндік өнімдердің импорттық партиясы бойынша коммерциялық және көлік (тасымалдау) құжаттары; карантинге жатқызылған өнімнің импорттық партиясына фитосанитариялық сертификат, сондай-ақ бірыңғай карантиндік фитосанитариялық талаптарда көзделген жағдайларда карантиндік объектілерді зерттеу мақсаттары үшін импорттауға рұқсатнама талап етуге құқылы. Уәкілетті органның лауазымды адамы ұсынылған фитосанитариялық сертификатты тексереді және жоғары фитосанитариялық тәуекелдің реттелетін өнімдерінің көп импортына немесе оны кедендік транзит кедендік рәсімімен орналастыруға мынадай жағдайларда тыйым салу туралы шешім қабылдайды:

– фитосанитариялық сертификаттағы ақпарат коммерциялық және көліктік (тасымалдау) құжаттардағы ақпаратқа сәйкес келмесе;

– регламенттелген өнімдердің лотына жататын реттелетін өнімнің нақты мөлшерін он және одан да көп пайызға фитосанитариялық сертификаттағы көрсетілген мөлшерден асатын нақты ақпарат болса;

– фитосанитариялық сертификат жалған немесе жарамсыз болып табылса.

2) *Көлік құралдарын тексеру.* Көлік құралдарын тексеру кезінде уәкілетті органның лауазымды адамы ораманың және ораманың және өнімдердің сынамаларын (үлгілерін) ашпай көлік құралдарын және көлік құралдарын (автокөлік құралдарының, салондардың, багажды және жүк бөлімдерін, контейнерлерді қоса алғанда) визуалды тексеруді жүзеге асырады. Көлік құралдарын инспекциялау:

– көлік құралдарының фитосанитариялық сертификатта көрсетілген мәліметтерге сәйкестігін белгілейді;

– карантиндік объектілердің болуын немесе болмауын немесе көлік құралдары мен көлік құралдарының бетіне ластану белгілерін (қоқыстануды) анықтау;

– астықтың, бұршақ және майлы дақылдардың тұқымдарының, оларды қайта өңдеу өнімдерінің, контейнерлерде, астық вагондарында және автомобиль көлігімен тасымалданатын заттардың болуы немесе болмауын анықтау.

3) *Карантинге жатқызылған өнімді қарау және инспекциялау* – зиянды органдардың тәуекелдерін басқару жүйесін ескере отырып, зиянды организмнің жоғары қауіпті реттелетін өнімдеріне қатысты селективті түрде. Реттелетін өнімдерді инспекциялау кезінде уәкілетті органның лауазымды адамы орамды және орауыштарды ашпай реттелетін өнімді визуалды тексеруді жүзеге асырады.

4) *Карантиндік өнімдерді инспекциялау.* Карантиндік өнімдерді инспекциялау мыналарды көздейді: көлік құралдарынан толығымен түсірілетін немесе көлік құралына орналастырылған реттелетін өнімдердің көп мөлшерін визуалды тексеру, реттелетін өнімнің көптеген бөліктерінің кез келген бөлігін тексеруге және әртүрлі бөліктерден үлгілерді (үлгілерді) алуға мүмкіндігі бар көптеген реттелетін өнімдер; карантинге жатқызылған өнімнің әртүрлі бөлімдерінен үлгілерді (үлгілерді); іріктелген үлгілерді (үлгілерді) зерттеу; ағаш орамасындағы және бекітетін материалдардағы халықаралық стандарттың арнайы таңбалау

белгілерінің болуы тексеріледі (www.online.zakon.kz)

2016 жылы өсімдік карантині саласында Еуразиялық Экономикалық одақтың құқықтық базасы Еуразиялық экономикалық одақтың карантиндік объектілерінің бірыңғай тізімімен толықтырылды. Еуразиялық экономикалық одақтың карантиндік объектілерінің бірыңғай тізімінде карантиндік объектілердің 108 атауы бекітілді.

Айта кетерлік мәлімет, сонымен бірге, Еуразиялық экономикалық Одақтың кеден аумағына жалпы салмағы 5 килограмнан аспайтын жоғары фитосанитариялық тәуекелге жатқызылған карантиндік өнімді және де су, әуе, теміржол көлігінің поезд вагондарының, автокөлік құралдарының, кеме, ұшақ, поезд бригадаларының мүшелері және авто көлік құралдарының жүргізушілеріне қол жүгімен Еуразиялық экономикалық Одақтың кедендік шекарасы арқылы тасымалданатын үш букеттен аспайтын гүлдерді фитосанитариялық сертификатсыз әкелуге рұқсат етіледі.

Еуразиялық экономикалық комиссия Кеңесінің 2016 жылғы 30 қарашадағы №157 шешімімен «Кеден шекарасында және Еуразиялық экономикалық аймақтың кедендік аумағында карантиндік өнімдер мен карантиндік объектілерге арналған бірыңғай карантиндік фитосанитариялық талаптар» бекітілді. Құжат Еуразиялық экономикалық одақ елдеріндегі түрлі өсімдік зиянкестердің пайда болуын болдырмау үшін Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік аумағына өсімдік өнімдерінің (карантиндік өнімдер) кеден аумағына тасымалдауын реттейді. Еуразиялық экономикалық одақтың карантиндік объектілерінің бірыңғай тізбесіне енгізілген карантиндік объектілермен ластанған карантиндік өнімдерді кеден аумағына әкелуге тыйым салынады.

Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік аумағына әкелінетін және бірыңғай тізімге енгізілген карантиндік объектілер анықталған кеден аумағына әкелінетін карантиндік өнімдердің партиялық карантиндік өнімдері өңдеуге, зарарсыздандыруға, қайтаруға жатады (www.eaeunion.org).

Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік аумағына жоғары фитосанитариялық тәуекелмен реттелетін өнімдерін импорттау экспорттаушы елдің және (немесе) экспорттаушы елдің өсімдіктер карантині жөніндегі уәкілетті органы берген фитосанитариялық сертификат және фитосанитариялық сертификаттың «қосымша

декларациясы» бағанында карантиндік өнімдер бірыңғай талаптарда көрсетілген карантиндік зиянкестерден босатылған аймақта, орындарда және (немесе) өндіріс орындарында өндірілетінін көрсету керек.

Еуразиялық Экономикалық Одақ кеден шекарасындағы фитосанитарлық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді одан әрі жетілдіру мақсатында Еуразиялық экономикалық одақтың кеден аумағында өсімдіктер карантинін қамтамасыз етудің бірыңғай ережелері мен нормалары бекітілген болатын. Құжатқа сәйкес, «карантиндік объектілер карантиндік фитосанитариялық зерттеулерге жатады. Карантиндік фитосанитариялық тексерулер:

а) карантиндік объектілерді ерте анықтау;
б) карантиндік объектілердің шоғырлану шекараларын белгілеу (нақтылау);

в) кеден одағының карантиндік объектілерінің бірыңғай тізбесін және кедендік шекарадағы және Еуразиялық экономикалық одақтың кеден аумағында карантиндік өнімдер мен карантиндік объектілерге арналған бірыңғай карантиндік фитосанитариялық талаптарды карантиндік фитосанитариялық талаптар) жаңарту мақсатында жүргізіледі (www.eaeunion.org: 9). Жоғарыда аталған фитосанитарлық карантиндік шараларды қамтамасыз ету аясындағы басты құжаттар 2017 жылдың 1 шілдесінен бастап заңды күшіне енгізілген болатын.

Бұдан әрі, 2017 жылғы 11 сәуірде Еуразиялық Экономикалық Одақтың Кеден Кодексі қабылдануына байланысты, «тыйым салулар мен шектеулер тізіміне – Одақтың кедендік шекарасы арқылы өткізілетін тауарларға қатысты қолданылатын, тарифтік емес реттеу, оның ішінде Одақ туралы шартқа сәйкес біржақты тәртіппен енгізілетін тарифтік емес реттеу шаралары, техникалық реттеу шаралары, санитариялық, ветеринариялық-санитариялық және карантиндік фитосанитариялық шаралар, экспорттық бақылау шаралары, оның ішінде әскери мақсаттағы өнімдерге қатысты шаралар және Одақ туралы шартқа және (немесе) мүше мемлекеттердің заңнамасына сәйкес белгіленген радиациялық талаптар жатқызылды» (adilet.zan.kz: 10).

Қазақстан Республикасы Ауылшаруашылық Министрлігінің Еуразиялық экономикалық одаққа мүше мемлекеттерден және үшінші елдерден әкелінген карантинге жатқызылатын өнімдерден анықталған құқықбұзушылықтар туралы ресми жарияланған мәліметтеріне сәйкес, 2018 жылдың 3-15 қараша аралығында

карантиндік фитосанитариялық бақылау кезінде 60 тонна картоп, 3 тонна тары, 200 дана қайың көшеттері, 10 м³ кесілген ағаш өнімдері, 3581 дана гүл кескіндері Ресей Федерациясы мен Нидерландыдан фитосанитариялық сертификатсыз тасымалданған (www.mgov.kz). Бұл жерде фитосанитарлық сертификат туралы мәселеге тоқталып өткіміз келіп отыр,

Сауда жаһандануына, экзотикалық өсімдік түрлеріне сұраныстың артуына және климаттың өзгеруіне байланысты фитосанитариялық қауіптердің артуына байланысты, карантиндік фитосанитариялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі шараларды үздіксіз жүзеге асыру қажет. Фитосанитариялық тәуекелдерді азайту тек барлық елдердің карантиндік қызметтерінің келісілген бірлескен әрекеттерімен ғана мүмкін болады. Осы мақсатта, 1951 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымының 6-шы Конференциясында өсімдіктер карантині және қорғау туралы халықаралық конвенция қабылданды. Қазіргі уақытта 177 мемлекет Конвенцияға қосылды. Аталған Конвенцияда фитосанитарлық сертификат талаптары көрсетілді.

Фитосанитариялық сертификат – карантиндік өнімдерді (карантиндік тауарларды, реттелетін материалдарды, жүктерді) алып жүруге арналған және экспорттаушы елдің (реэкспортердің) өсімдіктер карантині жөніндегі уәкілетті органымен беріледі және де 1951 жылғы 6 желтоқсанда Өсімдіктер карантині және қорғау жөніндегі халықаралық конвенциямен бекітілген карантиндік өнімдер (карантиндік тауарларды, реттелетін материалдарды, жүктерді) фитосанитариялық импорттаушы елдің талаптарына сәйкес екендігін куәландыратын ілеспе халықаралық үлгідегі құжат (www.fao.org).

Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік аумағына әкелінетін жоғары фитосанитариялық тәуекелдің реттелетін өнімдерінің партиясы үшін фитосанитариялық сертификат, егер мүше мемлекеттердің халықаралық шарттарында өзгеше белгіленбесе, мүше мемлекеттердің ресми тілдерінде және (немесе) ағылшын тілінде толтырылады.

Фитосанитариялық сертификаттау жүктің фитосанитариялық импорт талаптарымен сәйкестігін растау үшін пайдаланылады; ол халықаралық сауда объектісі болып табылатын көптеген өсімдік және карантиндік өнімдерге қатысты қолданылады. Фитосанитариялық сертификаттау мақсаты өсімдіктерді қорғаумен

қатар, карантиндік объектілердің аумақта таралуына жол бермеу болып саналады.

Фитосанитариялық сертификаттау жүктің фитосанитарлық импорт талаптарына сәйкестігін тексеру үшін қолданылады. Фитосанитарлық сертификат тек тиісті техникалық біліктілігі бар өсімдіктерді қорғау жөніндегі тиісті түрде уәкілеттік мемлекеттік ұйыммен берілуі мүмкін.

Өсімдіктерді қорғау туралы халықаралық конвенцияға сәйкес экспорттық және қайта экспорттық мақсаттар үшін фитосанитарлық сертификаттардың екі моделі «фитосанитариялық сертификат» және «кері экспорт үшін фитосанитариялық сертификат» көрсетіледі.

Экспортқа арналған фитосанитарлық сертификатты нақты өсімдік немесе карантиндік өнім өсірілген немесе өндірілген елдің Өсімдіктерді қорғау және өсімдіктер карантині бойынша Ұлттық Ұйымымен беріледі. Ал қайта экспорттау туралы фитосанитарлық сертификат, егер жүк жүктыру тәуекелімен бүлінбесе нақты өсімдік немесе өнім өсірілмеген және өндірілмеген, тек қайта экспорттаған елдің Өсімдіктерді қорғау және өсімдіктер карантині бойынша Ұлттық Ұйымымен сол сертификаттың өзі немесе куәландырылған көшірмесі мүмкін.

Өсімдіктерді қорғау және өсімдіктер карантині бойынша ұлттық ұйым өсімдіктерді қорғау және карантинге қарсы халықаралық конвенция бекіткен фитосанитариялық сертификаттар моделін қолдануы тиіс. Егер талап етілетін фитосанитариялық ақпарат фитосанитариялық сертификат бланкісіне сыймаса, онда ақпарат қосымшаға орналастырылады.

Фитосанитарлық сертификаттар нысаны қағаз түрінде немесе электронды нысанда берілуі мүмкін. Қағаз түрінде берілетін фитосанитарлық сертификаттарға арнайы бланкіде толтырылуы, қорғаныс белгілерінің және арнайы баспа әдісін қолданылуы талап етіледі. Ағымдағы қағаз сертификаттары импорттаушыларға тамақ өнімдерін қоса алғанда, өсімдік өнімдері жергілікті шаруашылыққа, ауыл шаруашылығына және қоршаған ортаға зиян келтіретін зиянкестердің барлық түрлерінен тексерілгендігіне кепілдік береді. Бұл қажетті шараларды іске асыру уақыт пен ресурстар тұрғысынан қымбатқа түседі (www.ippc.int).

Фитосанитариялық сертификаттар қолдану мерзімі белгілі бір мерзіммен шектелуі мүмкін, себебі жүктердің фитосанитариялық дәрежесі фитосанитарлық сертификат берілгеннен соң өзгеруі мүмкін. Тиісті шарттарды экспорттаушы

немесе импорттаушы елдің ұлттық өсімдіктер карантині және өсімдіктерді қорғау ұйымы белгілей алады.

Өсімдіктерді қорғау ұлттық ұйымы фитосанитариялық сертификаттарды экспорттаудың бірыңғай фитосанитарлық сертификат нысанын және фитосанитариялық сертификаттарды қайта экспорттаудың бірыңғай фитосанитарлық сертификат үлгісін ұсынады, сондай-ақ жалған сертификаттар саны көбеюін болдырмау үшін Халықаралық фитосанитарлық порталда (ХФП) (<https://www.ippc.int>) орналастырады.

Фитосанитарлық сертификатта фитосанитарлық сертификат нөмері, мерзімі (айы, күні, жылы), қолы мен мөр барлық парақта көрсетілуі тиіс.

Фитосанитариялық сертификаттар жарамсыз деп табылады:

- толық емес немесе дұрыс емес ақпарат;
- күрделі немесе шатастыратын ақпарат;
- жалған немесе сәйкес емес ақпарат;
- фитосанитарлық сертификаттардың талапқа сәйкес емес модельдері;
- жарамдылық мерзімі өтіп кетсе;
- куәландырылмаған көшірмелері және т.б.

Қазақстан Республикасында фитосанитариялық сертификат беру тәртібі мемлекеттік қызмет мәртебесіне ие, сондықтан бекітілген стандарттарға сәйкес жүзеге асырылады. Қызмет Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің агроөнеркәсіптік кешеніндегі Мемлекеттік инспекция комитетінің аумақтық инспекцияларымен, қалалық, аудандық және аудандық деңгейде көрсетіледі (мемлекеттік қызмет көрсету орындарының мекен-жайлары Интернеттің Ауыл шаруашылығы министрлігінде – www.minagri.gov.kz («Қолдау және қызметтер» бөлімінде, «Өсімдік шаруашылығы саласындағы қызметтер») өтінім провайдердің мекен-жайына (аумақтық инспекция офисіне) немесе «электрондық үкімет» www.egov.kz веб-порталына жіберіледі.

Соңғы кезде әлем елдерінде фитосанитарлық сертификаттау саласын толығымен ғаламдық орталықталындырылған хаб – электрондық e-Phyto жүйесіне көшу туралы сөз қозғалынып жатыр. Электрондық e-Phyto жүйесі қағаз сертификаттарын толығымен алмастыра алады. Ол орталықтандырылған хабқа негізделеді, олар ерікті түрде Ұлттық Өсімдіктерді Қорғау Ұйымынан экспорттаушы елдерде сертификаттар алады және оларды импорттаушы елдердің Ұлттық Өсімдіктерді Қорғау

Ұйымдарына қол жетімді әрекет етеді. Орталық хаб өзара алмасудың жеңіл және қауіпсіз әдісін қамтамасыз етеді, бұл елдердің әрқайсысы сауда әріптестерімен хаттамалармен алмасу үшін екі жақты келіссөздер жүргізу қажеттілігін жоққа шығарады.

2015 жылдың 19 наурызында Римде Халықаралық сауда процесіндегі зиянкестер мен өсімдіктер ауруларының таралуын қауіпсіз және тиімдірек жолмен таратуды бақылауға мүмкіндік беретін жаһандық электронды сертификаттау жүйесін құру 181 елдің өкілдерімен мақұлданды.

Қазіргі таңда, бірнеше елдерде, атап айтар болсақ, Австралия, Канада, Кения, Корея Республикасы, Нидерланды, Жаңа Зеландия және Америка Құрама Штаттарында электронды сертификаттаудың осы жүйесі пайдаланады (www.fao.org).

Көптеген елдерде Халықаралық Өсімдіктерді қорғау туралы конвенцияға (IPPC; FAO, 1997: 15) және Дүниежүзілік сауда ұйымының Санитарлық және фитосанитарлық шаралар туралы келісіміне (SPS Agreement; WTO, 1995) негізделген фитосанитариялық ережелер фитосанитарлық сертификаттар әрекет етуде (Eschen, 2015).

Фитосанитарлық сертификаттау бал арасын қоректендіретін шөптерге, балға байланысты да қолданылу керек, араның барлық аурулары көрсетілуі керек деген де пікірлер бар (Shimanuki H, 1997: 18).

Н. Джаманкулов өз еңбектерінде Еуразиялық Экономикалық Одақ елдерінде өсімдіктер карантині фитосанитарлық жүйесі туралы мынадай пікір білдіреді: «Еуразиялық Экономикалық Одаққа үшінші елдерден жоғары фитосанитариялық қатерге ие тауарларды импорттау кезінде және Еуразиялық Экономикалық Одақ шеңберінде тасымалданған кезде фитосанитариялық сертификаттар болуы міндетті болып табылады, сондықтан Еуразиялық Экономикалық Одақ фитосанитарлық сертификаттарының бірыңғай нысандары болмаған жағдайда, өзара танудың мәні түсініксіз болып қала береді» (Djamankulov, 2015).

Еуразиялық Экономикалық Одаққа мүше елдердің ұлттық заңдарына сәйкес фитоса-

нитариялық талаптарды бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілік белгілеген:

– Қазақстан Республикасында оны залалсыздандыру және өңдеу мүмкін болмаған жағдайда карантиндік өнімдерді тәркілей отырып, жиырмадан жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл;

– Ресей Федерациясында азаматтарға әкімшілік айыппұл салу үш жүзден бес жүзге дейінгі мөлшерінде, лауазымды адамдарға – бес жүзден бір мыңға дейін, заңды тұлғаларға бес мыңнан он мың рубльге дейінгі мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады;

– Беларусь Республикасында – жеке кәсіпкерге қатысты отыздан отызға дейінгі негізгі құндылықтан отыздан алпыс негізгі құнға дейін айыппұл салынады (www.zakon.kz)

Қорытынды

Біз Еуразиялық Экономикалық Одақ аясында электронды фитосанитарлық сертификаттарды (e-Phyto) енгізуді заңнамалық тұрғыдан бекітілуін және Еуразиялық Экономикалық Одақ елдерінің фитосанитарлық сертификаттарының бірыңғай дерекқорын құруды ұсынамыз.

Фитосанитарлық сертификаттау карантиндік өнімдердің, жүктердің, материалдардың фитосанитарлық талаптарға сәйкестігін растау; өсімдік өнімдеріне және халықаралық сауда объектісі болып табылатын басқа реттелетін материалдарға қатысты пайдаланылады. Орталық жүйе өзара сауда-саттық серіктестерімен хаттамалармен алмасудың жеңіл және қауіпсіз әдісін ұсынады.

Сонымен қатар, фитосанитарлық бақылаудың нәтижелігін арттыру мақсатында кеден ісі мамандығы бойынша білім алып жатқан мамандардың біліктілігін арттыру мәселесі де бүгінгі таңда өз өзектілігін жоғалтқан емес. Білім беру бағдарламаларында Кеден ісі мамандығы студенттері элективті түрде «Кеден бақылауы» курстарынан өту таңдау мүмкіндігі көзделген, біз болашақта фитосанитарлық бақылауды тереңдетіп оқытылатын арнайы курстардың оқу бағдарламаларында көптеп көрсетілуін және кеден қызметкерлері арасында кедендік бақылаудың әрбір түрінен жекелеген біліктілігін арттыру курстарының жүргізілуін ұсынамыз.

Әдебиеттер

- Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру. 2018 жылғы 5 қазан. <http://www.akorda.kz/kz>
- Евразийский Экономический Союз (ЕАЭС) <http://www.ereport.ru/articles/ecunions/eaau.htm>
- Договор о Евразийском Экономическом Союзе (Астана, 29 мая 2014 года). <http://www.eurasiancommission.org>
- Правовое обеспечение таможенной логистики и околотаможенной инфраструктуры в условиях Таможенного союза ЕАЭС: Монография / К.Н. Айдарханова, С.Т. Алибеков, Г.Т. Айгаринова, Д.Л. Байдельдинов, [и др.] – Алматы: Казак университеті, 2017. – 312 с.
- Алибеков С.Т. Этапы интеграции на постсоветском пространстве. – Алматы, 2015. – 263 с.
- On Ratification of Agreement on the Eurasian Economic Union. The Law of the Republic of Kazakhstan dated 14 October, 2014 // <http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1400000240>
- Об обеспечении карантина растений в Евразийском Экономическом Союзе. Решение Комиссии Таможенного союза от 18 июня 2010 года № 318. // <http://online.zakon.kz>
- Об утверждении Единых карантинных фитосанитарных требований, предъявляемых к подкарантинной продукции и подкарантинным объектам на таможенной границе и на таможенной территории Евразийского Экономического Союза // https://docs.eaunion.org/docs/ru-ru/01413198/cncd_06032017_157
- Об утверждении Единых правил и норм обеспечения карантина растений на таможенной территории Евразийского Экономического Союза Решение Евразийской экономической Комиссии от 30 ноября 2016 года №159 // https://docs.eaunion.org/docs/ru-ru/01414613/cncd_06032017_159
- Еуразиялық экономикалық одақтың Кеден кодексі туралы шартты ратификациялау туралы 2017 жылғы 13 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Заңы // <http://adilet.zan.kz>
- Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы Министрлігінің ресми интернет-ресурсы // <http://mgov.kz>.
- ISPM 12. 2011. Phytosanitary certificates. IPPC, Rome, FAO // <http://www.fao.org>
- Фитосанитарные сертификаты // www.ippc.int
- Digital certificates to boost controls over spread of plant pests and diseases <http://www.fao.org/news/story/ru/item/281098/icode/>
- FAO, 1997. International Plant Protection Convention. FAO, Rome <http://www.fao.org>
- WTO, 1995. Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures. World Trade Organization, Rome // <http://www.fao.org>
- Eschen R., Britton K., Burgess T. International variation in phytosanitary legislation and regulations governing importation of plants for planting <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2015.04.021>
- Shimanuki H, Knox D.A. Bee health and international trade. (PMID:9329115) Revue Scientifique et Technique (International Office of Epizootics) [01 Apr 1997, 16(1):172-176] https://www.researchgate.net/publication/13897891_Bee_health_and_international_trade
- Djamankulov N. The harmonization of Eurasian Economic Union sanitary and phytosanitary measures and technical regulation for agricultural goods with the provisions of the WTO for the international trade development. FAO Regional Office for Europe and Central Asia Policy Studies on Rural Transition No. 2015-5.
- Вниманию экспортеров подкарантинной продукции в страны ЕАЭС <https://www.zakon.kz/4810679-vnimaniyu-jeksport-erov-podkarantinnoj.html>

References

- Memleket bassısı N.Ä. Nazarbaevtiñ Qazaqstan xalqına joldawı. Qazaqstandıqtardıñ äl-awqatınıñ öswi: tabıs pen turmıs sapasın artırw. 2018 jilǵı 5 qazan. <http://www.akorda.kz/kz>
- Evraziyskiy ékonomičeskıy soyz (EAÉS) <http://www.ereport.ru/articles/ecunions/eaau.htm>
- Dogovor o evraziyskom ékonomičeskom soyuze (Astana, 29 maya 2014 goda). <http://www.eurasiancommission.org>
- Pravo-voe obespeçenie tamojennoy logistikı i okolotamojennoy infrastruktury v wsloviyax Tamojennogo soyuza EAÉS: Monografiya /K.N.Aydarxanova, S.T.Alibekov, G.T.Aygariñova, D.L.Baydeldinov, [i dr.] – Almatı: Qazaq wniwersiteti, 2017. – 312 s.
- Alibekov S.T. Étapı integracii na postsovetском prostranstve. – Almatı, 2015. – 263 s.
- On Ratification of Agreement on the Eurasian Economic Union. The Law of the Republic of Kazakhstan dated 14 October, 2014 // <http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1400000240>
- Ob obespeçenii karantina rasteniy v Evraziyskom ékonomičeskom soyuze. Reşenie Komissii tamojennogo soyuza ot 18 iyunya 2010 goda № 318. // <http://online.zakon.kz>
- Ob wtverjdenii Edinix karantinnix fitosanitarnix trebovaniy, predyavlyaemix k podkarantinnoy prodwkcii i podkarantinnim obektam na tamojennoy granice i na tamojennoy territorii Evraziyskogo ékonomičeskogo soyuza // https://docs.eaunion.org/docs/ru-ru/01413198/cncd_06032017_157
- Ob wtverjdenii Edinix pravil i norm obespeçeniya karantina rasteniy na tamojennoy territorii Evraziyskogo ékonomičeskogo soyuza Reşenie Evraziyskoy ékonomičeskoj Komissii ot 30 noyabrya 2016 goda №159 // https://docs.eaunion.org/docs/ru-ru/01414613/cncd_06032017_159
- Ewraziyalıq ékonomikalıq odaqtiñ Keden kodeksi twralı şarttı ratifikaciyalaw twralı 2017 jilǵı 13 jeltoqsandaǵı Qazaqstan Respwblıkasınıñ Zañı // <http://adilet.zan.kz>

- Qazaqstan Respwblıkası Awıl şarwaşılıǵı Mınıstrliginiñ resmı internet-reswrsı //http://mgov.kz.
- ISPM 12. 2011. Phytosanitary certificates. IPPC, Rome, FAO //http://www.fao.org
- Fitosanitarne sertifikatı //www.ippc.int Digital certificates to boost controls over spread of plant pests and diseases http://www.fao.org/news/story/ru/item/281098/icode/ FAO, 1997.
- International Plant Protection Convention. FAO, Rome http://www.fao.org
- WTO, 1995. Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures. World Trade Organization, Rome http://www.fao.org
- Eschen R., Britton K., Burgess T. International variation in phytosanitary legislation and regulations governing importation of plants for planting https://doi.org/10.1016/j.envsci.2015.04.021
- Shimanuki N , Knox DA .. Bee health and international trade. (PMID:9329115) Revue Scientifique et Technique (International Office of Epizootics) [01 Apr 1997, 16(1):172-176] https://www.researchgate.net/publication/13897891_Bee_health_and_international_trade
- Djamankulov N. The harmonization of Eurasian Economic Union sanitary and phytosanitary measures and technical regulation for agricultural goods with the provisions of the WTO for the international trade development. FAO Regional Office for Europe and Central Asia Policy Studies on Rural Transition No. 2015-5.

Базарбаев Э.Б.¹, Жайлаубай Ж.Н.²

¹д.ю.н., профессор, юридический факультет, Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына, Кыргызстан, г. Бишкек

²соискатель Национальной академии наук Кыргызской Республики, Кыргызстан, г. Бишкек

**РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО БАНКА
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
В ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ
БАНКОВСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ**

В данной статье говорится о полномочиях и функциях Национального банка Кыргызской Республики в сфере банковского кредитования в Кыргызской Республике. Отмечается, что Национальный банк и финансово-кредитные организации являются одним из важных составляющих финансовой системы государства. Деятельность финансово-кредитных организаций контролируется и регулируется Национальным банком с целью содействия решению общегосударственных задач Кыргызской Республики. В статье рассматриваются субъекты банковских правоотношений, а также раскрывается статус клиентов финансово-кредитных организаций, акционеров и вкладчиков как субъектов гражданско-правовых отношений. Также рассматриваются полномочия и функции Национального банка по Гражданскому кодексу кыргызской Республики, Закону КР от 7 мая 2008 года № 78 «О защите банковских вкладов (депозитов)», Закону Кыргызской Республики Закон КР от 16 декабря 2016 года № 206 «О Национальном банке Кыргызской Республики». Также в статье рассматриваются частные и публичные полномочия Национального банка, функции контроля и надзора за деятельностью финансово-кредитных организаций.

Ключевые слова: банковская деятельность, банковское кредитование, финансово-кредитные учреждения, полномочия Национального банка Кыргызской Республики, банковское регулирование, функции контроля и надзора.

Bazarbayev E.B.¹, Zhaylaubay Zh.N.²

¹Doctor of Law, Professor of the Law Faculty,

J. Balasagyn Kyrgyz National University, Kyrgyzstan, Bishkek

²applicant of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Kyrgyzstan, Bishkek

**The role of the National bank of the Kyrgyz Republic
in the legal regulation of bank lending**

This article describes the powers and functions of the National Bank of the Kyrgyz Republic in the field of bank lending in the Kyrgyz Republic. It is noted that the National Bank and financial – credit organizations are one of the important components of the financial system of the state. The activities of financial and credit organizations are monitored and regulated by the National Bank in order to facilitate the solution of national tasks of the Kyrgyz Republic. The article discusses the subjects of banking legal relations, and also reveals the status of clients of financial and credit organizations, shareholders and depositors as subjects of civil legal relations. Also, the authorities and functions of the National Bank on the Civil Code of the Kyrgyz Republic, the Law of the Kyrgyz Republic of 7 May 2008 No. 78 “On the Protection of Bank Deposits (Deposits)”, the Law of the Kyrgyz Republic, the Law of the Kyrgyz Republic of 16 December 2016 No. 206 “On the National Bank of the Kyrgyz Republic Republic. The article also

discusses the private and public powers of the National Bank, the functions of control and supervision over the activities of financial and credit institutions.

Key words: banking, bank lending, financial institutions, powers of the National Bank of the Kyrgyz Republic, banking regulation, control and supervision functions.

Базарбаев Э.Б.¹, Жайлаубай Ж.Н.²

¹заң ғылымдарының докторы, Ж. Баласағұн атындағы Кыргыз ұлттық университетінің заң факультетінің профессоры, Кыргызстан, Бишкек қ.

²Кыргыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының ізденушісі, Кыргызстан, Бишкек қ.

Кыргыз Республикасының Ұлттық Банктің банк кредитін реттеудегі құқықтық рөлі

Бұл мақалада Кыргыз Республикасындағы банктік несиелеу саласындағы Кыргыз Республикасының Ұлттық Банкінің өкілеттіктері мен функциялары сипатталған. Ұлттық Банк пен қаржы-несие ұйымдары мемлекеттің қаржы жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатынын атап өткен жөн. Қаржы-несие ұйымдарының қызметі Кыргыз Республикасының ұлттық міндеттерін шешуге жәрдемдесу мақсатында Ұлттық Банк тарапынан бақыланады және реттеледі. Мақалада банктік құқықтық қатынастар субъектілері талқыланып, сондай-ақ қаржы-несие ұйымдарының, акционерлер мен салымшылардың клиенттерінің мәртебесін азаматтық-құқықтық қатынастар субъектілері ретінде көрсетеді. Сондай-ақ, Кыргыз Республикасының Азаматтық кодексіне, Кыргыз Республикасының 2008 жылғы 7 мамырдағы № 78 «Банктік салымдарды (депозиттерді) қорғау туралы» Заңы, Кыргыз Республикасының Заңы, Кыргыз Республикасының 2016 жылғы 16 желтоқсандағы «Кыргыз Республикасының Ұлттық Банкі туралы» Заңы. Сондай-ақ, мақалада Ұлттық Банктің жеке және мемлекеттік өкілеттіктері, қаржы-несие ұйымдарының қызметін бақылау және қадағалау функциялары талқыланды.

Түйін сөздер: банктік, банктік кредиттеу, қаржы институттары, Кыргыз Республикасының Ұлттық Банкінің өкілеттіктері, банктік реттеу, бақылау және қадағалау функциялары.

Введение

Общеизвестно, что полноценное функционирование банков является основой функционирования всей финансовой системы страны. Национальный банк Кыргызской Республики (далее – Национальный банк) и финансово-кредитные организации являются одним из важных составляющих финансовой системы государства. С ликвидацией государственной монополии на банковскую деятельность и появлением негосударственных коммерческих банков основная физическая масса денег находится на их корреспондентских счетах, и таким образом они направляют потоки денежных средств. Однако деятельность их контролируется и регулируется Национальным банком. Этот контроль и нормативное регулирование деятельности коммерческих банков со стороны Национального банка – **область публичного финансово-правового воздействия**, цель которого – содействие решению общегосударственных задач.

На современном этапе развития банковского права в Кыргызской Республике можно выделить следующих субъектов банковского правоотношения: Правительство Кыргызской Республики; Национальный банк Кыргызской

Республики; Министерство финансов Кыргызской Республики; органы государственного казначейства; финансово-кредитные организации (банки и небанковские кредитные организации); филиалы и представительства в Кыргызской Республике иностранных финансово-кредитных организаций; физические и юридические лица – клиенты финансово-кредитных организаций.

Основная часть

Национальный банк и финансово-кредитные организации – это основные субъекты банковских правоотношений. Клиенты кредитных организаций, акционеры и вкладчики, как правило, являются субъектами гражданско-правовых отношений. Банковское право регулирует банковские операции и взаимосвязанные со спецификой банковской деятельности сделки в той части, в которой это связано с осуществлением банковских технологий.

Вкладчик или другое лицо, которое пользуется банковскими услугами, не является субъектом банковских правоотношений. Вкладчикам не предоставлено право проверять, как ведется бухгалтерский учет в банке, в том числе и по его собственному вкладу, правильно ли оформляют-

ся и учитываются банковские операции, соблюдаются ли банком соответствующие экономические нормативы, которые касаются именно вкладчиков. Вкладчик не знает и не имеет права требовать от банка предоставления информации о том, как банк управляет рисками, какие информационные продукты он использует, куда размещает привлеченные денежные средства (Эллубай, 2017: 135).

Возможности вкладчика сводятся только к тому, что непосредственно связано с заключением гражданско-правового договора банковского вклада и в качестве юридической гарантии этого имеется нормативный акт Национального банка, устанавливающий перечень информации, которая должна предоставляться кредитной организацией по требованию вкладчика. Закон КР от 7 мая 2008 года № 78 «О защите банковских вкладов (депозитов)» предусматривает, что «кредитные организации предоставляют заинтересованным лицам информацию о своей деятельности в порядке, установленном данным законом (Газета «Эркин-Тоо», № 33 от 13.05.2008).

Банковское право в основном носит императивный характер, поэтому клиенты финансово-кредитных организаций, в частности вкладчики, являются не субъектами банковских правоотношений, а субъектами входящих в них кредитных отношений, причем лишь в той части, которая регулируется гражданским правом.

Если бы банковское право распространялось на клиентов и вкладчиков, то такое регулирование вошло бы в противоречие с гражданским правом, которое предусматривает свободу договоров. Поэтому если банковское право предоставит определенные права конкретному вкладчику по отношению к Национальному банку, то одновременно оно же должно создать и обязанности по отношению к нему в соответствии с принципом единства прав и обязанностей в правоотношении. Тогда Национальный банк получит власть над вкладчиком, что противоречит принципу свободы договоров в гражданском праве.

Получается, что Национальный банк занимается коммерческой деятельностью и как регулятор, и как контролер, но не непосредственно, а опосредованно, через ограниченный круг созданных им банков. Естественно, что такая ситуация должна считаться с точки зрения закона противоестественной.

Банковское право должно создавать условия для конкуренции и защиты интересов собственников, вложивших свои деньги в банк, дове-

ривших их ему; в особенности это касается банковских клиентов.

Участники банковских правоотношений, взаимодействуя между собой, приобретают определенные права и обязанности, которые и составляют содержание банковского правоотношения.

Поскольку финансово-кредитная организация создается для извлечения прибыли путем систематического осуществления банковских операций и других сделок, а деятельность, направленная на систематическое извлечение прибыли, является предпринимательской, можно сделать вывод, что банковская деятельность является предпринимательской по своей сути. Это значит, что банковской деятельности присущи все признаки предпринимательской деятельности, названные в Гражданском Кодексе Кыргызской Республики (Идинов, 2007).

Важнейшим субъектом, реализующим финансово-правовое регулирование в рамках банковской системы, является Национальный банк Кыргызской Республики. Предметом регулирования финансово-правовых норм являются, например, отношения между Национальным банком и финансово-кредитными организациями по поводу установления нормативов обязательных резервов кредитных организаций и порядка их депонирования в Национальном банке, отношения по поводу перечисления Национальным банком установленной части полученной им по итогам года прибыли в республиканский бюджет (ст. 23 Закона о Национальном банке и банковской деятельности) (газета «Эркин-Тоо», 113-114 (270 8-2709)).

Прибыль Национального банка определяется по результатам финансового года, после учета всех доходов и расходов, имевших место в данном периоде. Прибыль Национального банка распределяется в следующем порядке: 1) если по результатам финансового года сумма уставного капитала и обязательного резерва Национального банка будет менее десяти процентов от монетарных обязательств Национального банка, то в доход республиканского бюджета Кыргызской Республики перечисляются 90 % прибыли. Остаток прибыли после отчисления в доход республиканского бюджета переносится в обязательный резерв Национального банка; 2) если по результатам финансового года сумма уставного капитала и обязательного резерва будет равна или превышать 10 % от монетарных обязательств Национального банка, то в доход республиканского

бюджета Кыргызской Республики перечисляются 100% прибыли.

Согласно ст. 14 Закона полномочия Национального банка установлены только Конституцией Кыргызской Республики и Законом о банковской деятельности. Поэтому Президент Кыргызской Республики, Правительство Кыргызской Республики и сам Национальный банк не могут принимать нормативные акты, устанавливающие, изменяющие или прекращающие полномочия Национального банка.

Так как Конституция Кыргызской Республики закрепляет лишь конституционные основы статуса Национального банка и, в том числе, конституционные основы регулирования его полномочий, но подробное закрепление полномочия Национального банка находят в законах Кыргызской Республики (<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru>).

Полномочия Национального банка вытекают из его правового статуса, во-первых, как государственного учреждения, а во-вторых, как юридического лица. Все полномочия Национального банка должны быть направлены на выполнение его функций. В зависимости от содержания полномочия Национального банка можно рассмотреть как публичные и частные. Публичные полномочия Национального банка непосредственно направлены на выполнение функций Национального банка как государственного органа и являются основными среди других полномочий Национального банка. Например, в области организации безналичных расчетов Национальный банк координирует, регулирует и лицензирует деятельность расчетных и клиринговых организаций.

Частные полномочия Национального банка непосредственно на осуществление его функций не направлены и предназначены для организации деятельности Национального банка, поэтому эти полномочия можно считать производными от основных. В то же время реализация публичных полномочий Национального банка возможна только в случае выполнения частных полномочий. Например, Национальный банк может получать доходы от банковских операций и сделок, а также доходы от участия в капиталах кредитных организаций, но использовать полученные доходы Национальный банк обязан на выполнение своих функций как государственного органа и, прежде всего, функций, закрепленных Конституцией Кыргызской Республики.

Публичные полномочия Национального банка в области банковского регулирования и надзора можно разделить на несколько состав-

ляющих: полномочия по регистрации и лицензированию деятельности финансово-кредитных организаций; полномочия по установлению правил проведения банковских операций и других сделок финансово-кредитных организаций; полномочия по надзору и применению санкций за совершение правонарушений финансово-кредитными организациями и банковскими группами; полномочия по предупреждению банкротства финансово-кредитных организаций; полномочия по ликвидации и банкротству финансово-кредитных организаций (Эллубай, 2017: 135).

Заметим, что Национальный банк осуществляет публичные полномочия банковского надзора не только в соответствии с национальным законодательством Кыргызской Республики, но и в соответствии с Базельскими принципами текущего надзора за деятельностью кредитных организаций. Публичные полномочия банковского надзора реализуются Национальным банком по двум основным направлениям: это финансовое состояние конкретной кредитной организации и банковской системы в целом. Основная цель применения полномочий Национального банка в области банковского надзора – это выявление проблем в финансово-кредитных организациях и применение к ним мер надзорного реагирования.

Теперь отметим, что основной функцией в сфере финансово-правового регулирования банковского кредитования является та, где Национальный банк выступает как орган контроля и надзора за деятельностью кредитных организаций.

Вопросы правового регулирования банковского надзора только начинают исследоваться в юридической науке. Это объясняется многими факторами экономического и юридического порядка. Наукой изучены только отдельные стороны ее организации и функционирования. Банковский надзор – **юридическая проблема**, поскольку сам он довольно-таки детально урегулирован кыргызским банковским правом.

Поскольку Национальный банк, как сказано выше, является органом банковского регулирования и банковского надзора, он осуществляет надзор за соблюдением кредитными организациями и банковскими группами банковского законодательства, нормативных актов Национального банка, установленных ими обязательных нормативов. Главными задачами при этом выступают следующие: поддержание покупательской способности национальной валюты; обеспечение эффективности, безопасности и надежности банковской и платежной систем Кыр-

гызской Республики для содействия долгосрочному экономическому росту республики (ст. 16 Закона о банковской деятельности).

Заключение

Для осуществления своих функций банковского регулирования и банковского надзора Национальный банк проводит проверки финансово-кредитных организаций (их филиалов), направляет им обязательные для исполнения предписания об устранении выявленных в их деятельности нарушений и применяет предусмотренные законодательством санкции по отношению к нарушителям. Проверки могут осуществляться уполномоченными представителями (служащими) Национального банка в порядке, установленном Советом директоров, или по поручению Совета директоров аудиторскими организациями. Главная цель таких проверок состоит в том, чтобы определить на месте реальное финансовое положение организации и ее филиалов, выявить ситуации, угрожающие интересам кредиторов и вкладчиков, проверить соблюдение ими действующего банковского, валютного законодательства и нормативных актов Национального банка.

Меры воздействия к финансово-кредитным организациям Национального банка и его территориальными учреждениями делятся на два вида: предупредительные и принудительные (Эллубай 2017: 136). Конкретный состав применяемых мер воздействия при этом может включать как меры воздействия только одного вида, так и сочетать меры воздействия разных видов. Эти меры, если это отдельно не оговорено законом, выбираются надзорными органами самостоятельно с учетом характера допущенных финансово-кредитной организацией нарушений, причин, обусловивших возникновение выявленных нарушений, общего финансового состояния кредитной организации, положения кредитной организации на рынке банковских услуг.

Содержание предупредительных мер воздействия включает:

1) доведение до органов управления финансово-кредитной организации информации о недостатках в ее деятельности и об обеспокоенности надзорного органа состоянием дел в кредитной организации;

2) изложение рекомендаций надзорного органа по исправлению создавшейся в финансово-кредитной организации ситуации;

3) предложение представить в надзорный орган программу мероприятий, направленных на устранение недостатков, включая при необходимости обязательства, принимаемые на себя финансово-кредитной организацией, ее участниками (акционерами);

4) установление дополнительного контроля за деятельностью финансово-кредитной организации и за выполнением ею мероприятий по нормализации деятельности.

К принудительным мерам воздействия относятся:

1) предписание: а) об устранении нарушения; б) о приведении деятельности в соответствие; в) о выполнении определенных действий;

2) штраф: в размере не более 10% от балансовой стоимости активов и их должностным лицам; в размере не более среднего годового вознаграждения, включая все виды выплат (должностной оклад, премии, бонусы и др.);

3) требование: г) о сокращении административных расходов; д) об изменении организационной структуры банка;

4) повышение экономических нормативов и требований;

5) ограничение или запрет на: б) распределение прибыли и/или выплату премиальных вознаграждений; в) совершение инвестиций и сделок с недвижимостью, ценными бумагами и других сделок; г) осуществление отдельных видов банковских операций; д) создание дочерних компаний, филиалов, представительств и других структурных подразделений банка; е) проведение операций и сделок со связанными с банком лицами; ж) акционеру на дальнейшее участие в деятельности банка;

б) отстранение или освобождение должностных лиц, смена органов управления;

7) введение специального режима: а) введение прямого банковского надзора; б) введение Временной администрации;

8) отзыв лицензии по основаниям, предусмотренным Законом.

Применяемые к финансово-кредитной организации меры, как правило, оформляются в виде предписания. Информация обо всех случаях направления предписания рассматривается как конфиденциальная. Введение временной администрации по управлению кредитной организацией и отзыв лицензии на осуществление банковских операций оформляются приказом, и информация об этих мерах воздействия не является конфиденциальной.

Литература

- Закон КР от 7 мая 2008 года № 78 «О защите банковских вкладов (депозитов)»/ газета «Эркин-Тоо», № 33 от 13.05.2008.
- Закон КР от 16 декабря 2016 года № 206 «О Национальном банке Кыргызской Республики, банках и банковской деятельности» // газета “Эркин-Тоо”, 113-114 (270 8-2709).
- Идинов К. Кыргызстан в системе международных экономических отношений. – Бишкек: Илим, 1997.
- Ильясов С.М. Устойчивость банковской системы: механизмы управления, региональные особенности. – М.: Юнити-Дана, 2001. – С. 255.
- Иманалиев А.М. Условия создания системы защиты депозитов // Банковский вестник. – Бишкек, 2004, №1. – С. 33.
- Исакова Г.А., Термечиков У.А. Денежный рынок КР, этапы становления // Банковский вестник. – Бишкек, 2003, №1. – С. 31-33.
- Казимеж Клец. Банковские системы Украины, Грузии и Кыргызстана и проблема банковского кризиса. – Варшава: Case, 2001. – С. 33-34.
- Калистратов Н.В., Кузнецов В.А., Пухов А.В. Банковский розничный бизнес. – М.: БДЦ-пресс, 2006. – С. 274-292
- Канн. М. Развитие электронной коммерции // Рынок капитала. – Бишкек, 2001, №7-8. – С. 65-66.
- Комментарии НБКР (денежно-кредитная политика КР) // Банковский вестник. – Бишкек, 2003, №5. – С. 17-20.
- Коробов Ю.Н. Менеджмент как фактор конкуренции коммерческих банков // Банковское дело. – М., 1995, №3.
- Кох, Тимоти У. Управление банком. В пяти кн. – М.: Спектр, 1993.
- Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru>
- Кодекс КР «Гражданский кодекс Кыргызской Республики, Часть II» от 5 января 1998 года №1 // газета «Эркин-Тоо», 16, 20.02.1998.
- Эллубай У.С., Макембаева Р.Б. Проблемы развития коммерческих банков Кыргызстана и пути их решения // Вестник КЭУ им. М. Рыскумбаева. 2017. – С. 135-136.

References

- Idinov K. Kyrgyzstan v sisteme mezhdunarodnyh jekonomicheskikh odnoshenij. -B.: Ilim, 1997.
- Il'jasov S.M. Ustojchivost' bankovskoj sistemy: mehanizmy upravlenija, regional'nye osobennosti. -M.: Juniti-Dana, 2001 s.255
- Imanaliev AM. Usloviya sozdaniya sistemy zashhity depozitov // Bankovskij vestnik – B.: 2004, №1 s.33
- Isakova G.A, Termechikov U.A. Denezhnyj ryok KР, jetapy stanovlenija //Bankovskij vestnik-B.: 2003, №1 S.31-33
- Jellubaj U.S., Makembaeva R.B. Problemy razvitija kommercheskih bankov Kyrgyzstana i puti ih reshenija. Vestnik KJeU im. M. Ryskulbekova. 2017. S.135-136.
- Kodeks KR “Grazhdanskij kodeks Kyrgyzskoj Respubliki, Chast' II” ot 5 janvarja 1998 goda №1// gazeta “Jerkin-Too”,16, 20.02.1998.
- Konstitucija Kyrgyzskoj Respubliki ot 27 ijunja 2010 goda.// <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru>
- Kazimezh Klec. Bankovskie sistemy Ukrainy, Gruzii i Kyrgyzstana i problema bankovskogo krizisa. – Varshava, Case, 2001, S.33-34
- Kalistratov N.V., Kuznecov V.A., Puhov A.B. Bankovskij roznichnyj biznes – M.: BDC-press, 2006, S.274-292
- Kann. M. Razvitie jelektronnoj kommercii // Rynok kapitala-B.: 2001, №7-8 S.65-66
- Kommentarii NBKR (denezhno-kreditnaja politika KR) //Bankovskij vestnik – B.: 2003, №5 S. 17-20
- Korobov Ju.N. Menedzhment kak faktor konkurencii kommercheskih bankov. //Bankovskoe delo – M.: 1995, №3
- Koh, Timoti U. Upravlenie bankom. V pjati kn. – M.: Spektr, 1993.
- Zakon KR ot 7 maja 2008 goda № 78 “O zashhite bankovskih vkladov (depozitov)”/ gazeta “Jerkin-Too”, № 33 ot 13.05.2008.
- Zakon KR ot 16 dekabrja 2016 goda № 206 “O Nacional'nom banke Kyrgyzskoj Respubliki, bankah i bankovskoj dejatel'nosti” // gazeta “Jerkin-Too”,113-114 (270 8-2709).

5-бөлім
**ТАБИҒИ РЕСУРСТАР ЖӘНЕ
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ**

Section 5
**NATURAL RESOURCES
AND ECOLOGY LAW**

Раздел 5
**ПРИРОДОРЕСУРСОВОЕ
И ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО**

Есеналиев А.Е.¹, Бекжігітова С.Б.², Утеева К.Қ.³

¹заң ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: Askat_01.31@mail.ru

²заң ғылымдарының магистрі, e-mail: sandu.83.83@mail.ru

³саясаттану ғылымдарының магистрі, e-mail: Uteeva1985@mail.ru

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Экологиялық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясаттың мақсаты табиғи жүйелердің, қоғамның өмірлік маңызды мүдделері мен жеке тұлға құқығының қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсерлердің нәтижесінде туындайтын қатерлерден қорғалуын қамтамасыз ету болып табылады. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауында төртінші ұзақ мерзімді басымдық ретінде, Қазақстан Республикасының азаматтарының денсаулығы, білімі мен әлауқаты деп атап көрсетілген. Бұл басымдықтың ішінде ауруды болдырмау және салауатты өмір салтын ынталандыру, нашақорлық пен наркобизнеске қарсы күрес, темекі мен алкогольді тұтынуды қысқарту, әйел мен баланың денсаулығын жақсарту, тамақтануды, қоршаған орта мен экологияның тазалығын арттыру мәселелері алға қойылған. Осыған сәйкес ғалымдар мен бүкіл қоғамның табиғи ресурстарын пайдаланудың адам үшін маңыздылығы мен табиғи ортаны қорғаудың қажеттілігі арасындағы қарама-қайшылықтарға байланысты дабыл қағуы өте орынды болып табылады. Маңызды табиғи ресурстарды өте көп мөлшерде шаруашылық мақсатқа пайдаланудың қоршаған ортаға тигізетін теріс зардаптары мен залалдарын жеңілдету, оларды барынша азайту және табиғи байлықтарды молайту жөніндегі шараларды жасау міндеті туындайды. Ол үшін келесі міндеттерді шешу қажеттіліктері туындайды: климаттың өзгеруі мен Жердің озон қабатының бұзылуына душар ететін антропогендік әсерді азайту; биоәртүрлілікті сақтау және жердің шөлейттенуі мен тозуының алдын алу; экологиялық апат аймақтарын, әскери-ғарыш полигондары мен сынақ кешендерін оңалту; Каспий теңізі қайраңының ластануының алдын алу; су ресурстарының тозуының және ластануының алдын алу; табиғи ластануларды, әуе бассейнінің ластануын, радиоактивті, бактериологиялық және химиялық, оның ішінде трансшекаралық ластануларды жою және олардың алдын алу; өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдықтардың жинақталу көлемдерін қысқарту; табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлардың алдын алу болып табылады.

Түйін сөздер: қоршаған орта, ұлттық қауіпсіздік, табиғи ресурстар, ұлттық мүдделер, су қауіпсіздігіне қатер.

Esenaliev A.E.¹, Bekzhigtova S.B.², Uteeva K.K.³

¹candidate of legal Sciences, associate Professor, e-mail: Askat_01.31@mail.ru

²master of law, e-mail: sandu.83.83@mail.ru

³Master's degree of political science, e-mail: Uteeva1985@mail.ru

M. Auezov South Kazakhstan State University, Kazakhstan, Shymkent

Legal problems of environmental safety of Kazakhstan

The purpose of the state policy in the field of environmental safety is to ensure the protection of natural systems, the vital interests of society and the rights of the individual from threats arising from human and natural impact on the environment. The President's Address to the people of Kazakhstan noted the health, education and well-being of the citizens of the Republic of Kazakhstan as the fourth long-term priority. Among this priority are the issues of disease prevention and promotion of healthy lifestyles,

combating drug addiction and drug trafficking, reducing tobacco and alcohol consumption, improving the health of women and children, improving nutrition, clean environment and ecology. In accordance with this, it is very appropriate to signal scientists and the whole society in connection with the contradictions between the importance of the use of natural resources for humans and the need to protect the natural environment. The task arises to mitigate the negative consequences and damage caused to the environment by particularly important natural resources, to minimize their consequences and to create measures for the reproduction of natural resources. To do this, there are needs to address the following challenges: reducing the anthropogenic impact that leads to climate change and ozone depletion; preservation of biodiversity and prevention of desertification and land degradation; rehabilitation of ecological disaster zones, military space polygons and test complexes; prevention of pollution of the Caspian sea shelf; prevention of degradation and pollution of water resources; elimination and prevention of natural pollution, air pollution, radioactive, bacteriological and chemical, including transboundary pollution; industrial and household waste; prevention of natural and man-made emergencies.

Key words: environment, national security, natural resources, national interests, threat to water security.

Есеналиев А.Е.¹, Бекжигитова С.Б.², Утеева К.К.³

¹кандидат юридических наук, доцент, e-mail: Askat_01.31@mail.ru

²магистр юридических наук, e-mail: sandu.83.83@mail.ru

³магистр политологии, e-mail: Uteeva1985@mail.ru

Южно-Казахстанский Государственный университет имени М. Ауэзова,
Казахстан, г. Шымкент

Правовые проблемы обеспечения экологической безопасности Казахстана

Целью государственной политики в области экологической безопасности является обеспечение защиты природных систем, жизненно важных интересов общества и прав личности от угроз, возникающих в результате антропогенного и природного воздействия на окружающую среду. В Послании Президента страны народу Казахстана в качестве четвертого долгосрочного приоритета отмечены здоровье, образование и благополучие граждан Республики Казахстан. Среди этого приоритета поставлены вопросы профилактики заболеваний и стимулирования здорового образа жизни, борьбы с наркоманией и наркобизнесом, сокращения потребления табака и алкоголя, улучшения здоровья женщин и детей, повышения питания, чистоты окружающей среды и экологии. В соответствии с этим очень целесообразным является сигнализация ученых и всего общества в связи с противоречиями между важностью для человека использования природных ресурсов и необходимостью охраны природной среды. Возникает задача по смягчению негативных последствий и ущерба, наносимого окружающей среде особо значимыми природными ресурсами, минимизации их последствий и созданию мер по воспроизводству природных богатств. В связи с этим возникают потребности в решении следующих задач: снижение антропогенного воздействия, приводящего к изменению климата и нарушению озонового слоя Земли; сохранение биоразнообразия и предотвращение опустынивания и деградации земель; реабилитация зон экологического бедствия, военно-космических полигонов и испытательных комплексов; предупреждение загрязнения шельфа Каспийского моря; предупреждение деградации и загрязнения водных ресурсов; ликвидация и предупреждение природных загрязнений, загрязнения воздушного бассейна, радиоактивных, бактериологических и химических, в том числе трансграничных загрязнений; промышленных и бытовых отходов; предупреждение чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера.

Ключевые слова: окружающая среда, национальная безопасность, природные ресурсы, национальные интересы, угроза водной безопасности.

Кіріспе

Кез келген аумақтық-ұйымдастырылған қоғамның, оның ішінде Қазақстанның экологиялық қауіпсіздігі ішкі және сыртқы факторлармен байланысты. Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге басқа мемлекеттердің ұлттық мүдделерін іске

асыруға байланысты туындаған экологиялық және сыртқы қатерлерден экономикалық мүдделердің басым болуы салдарынан туындайтын ішкі экологиялық қатерлердің алдын алу және әлсіреуі ықпал етеді. Басқа факторлармен қатар, экологиялық қауіпсіздік қатерлері мен қауіптерінің алдын алуда қоғамның экологиялық орнықты дамуын қамтамасыз

етудің құқықтық негіздеріне елеулі орын беріледі.

Ресейлік ғалым М.М. Бринчуктың пікірінше, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық негіздері «қоршаған ортаның сапасын нормалау, табиғатқа зиянды әсер ету, табиғи ресурстарды пайдалану, қоршаған ортаға жоспарланған қызметтің әсерін бағалау, экологиялық сараптама, экологиялық лицензиялау, сертификаттау, Экологиялық қолайсыз аумақтардың режимін реттеу, бақылау, заңды құқық бұзушылықтар және т. б.» болып табылады (Бринчук 1995: 13). Бұл – мақаланың бастамасы жоғарыда аталған барлық қаражат қажетті заңнамалық және нормативтік-құқықтық актілерді, сондай-ақ табиғи ресурстарды ғылыми негізделген, ұтымды пайдалануды, оларды молайтуды және қоршаған ортаны жақсартуды қамтамасыз ететін шараларды әзірлеу және қабылдау жолымен пайдаланылады; экологиялық құқықтарды анықтау және азаматтардың өздері мекендейтін ортаға қатысты тиісті міндеттерін бекіту. Экологиялық заңнама қоршаған табиғи ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және қорғау бойынша қоғамдық қатынастарды реттейтін актілер жүйесін білдіретін заңнаманың кешенді саласы. Экологиялық тұрақтылық қасиетіне негізделген экологиялық қызмет түрлерін жүзеге асыру саласы да қоғамда құқық тәртібін құру мақсатында болып табылады (Боголюбов 2001: 12). Экологиялық заңнама жүйесі экологиялық қатынастардың түріне байланысты нормативтік құқықтық актілерді қамтитын кіші жүйелерге бөлінеді: 1) Қоршаған табиғи ортаны қорғау жөніндегі заңнамалық актілер; 2) табиғат пайдалану жөніндегі заңнамалық актілер. Адам денсаулығын қоршаған ортаның қолайсыз әсерінен қорғау саласындағы қатынастарды реттейтін экологиялық заңнаманың тағы бір кіші жүйесін атап өткен жөн. Адамның денсаулығы, өмірі, психологиялық жайлылығы қоршаған табиғи ортаның жағдайына байланысты.

Қазақстан Республикасының экологиялық заңнама жүйесінде: Табиғат қорғау заңнамасы мынадай заңнамалық актілермен берілген: 1996 жылғы 5 шілдедегі «Табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар туралы», 1997 жылғы 14 сәуірдегі «атом энергиясын пайдалану туралы», 1997 жылғы 25 желтоқсандағы «энергия үнемдеу туралы», 2006 жылғы 7 шілдедегі «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы», 2007 жылғы 9 қаңтардағы Экологиялық ко-

декс, 2010 жылғы 4 шілдедегі «Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы». 2. Табиғи ресурстар заңнамасы мынадай заңнамалық актілерді қамтиды: 2002 жылғы 3 шілдедегі «өсімдіктерді қорғау туралы», 2003 жылғы 9 шілдедегі Су кодексі, 2003 жылғы 20 маусымдағы Жер кодексі, 2003 жылғы 8 шілдедегі Орман Кодексі, 2004 жылғы 9 шілдедегі «жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы», 2010 жылғы 24 маусымдағы «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы». Халықтың денсаулығы мен өмірін қоршаған ортаның қолайсыз әсерінен қорғау саласындағы заңнама: 1992 жылғы 18 желтоқсандағы Семей сынақ полигонындағы ядролық сынақтардың салдарынан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы, 1992 жылғы 30 маусымдағы «Арал өңіріндегі экологиялық қасірет салдарынан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы», 1998 жылғы 23 сәуірдегі «Халықтың радиациялық қауіпсіздігі туралы», 2009 жылғы 18 қыркүйектегі «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының Кодексіні қамтиды. Халықтың өмірі мен денсаулығын қорғау саласындағы табиғат қорғау, табиғи ресурстар заңнамасы мен заңнаманың жиынтығы қоғамның экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық негізін құрайды. Тәуелсіз Қазақстанның экологиялық заңнамасы жүйесінің дамуы қазақстандық қоғамда болып жатқан саяси және әлеуметтік-экономикалық жаңғырту процестерімен тығыз байланысты. КСРО ыдырап, 1991 жылы жаңа егемен мемлекеттің құрылуымен С.Т. Күлтелевтің пікірінше, Қазақстанның экологиялық заңнамасын дамытудың жаңа кезеңі басталды. Біз жоғарыда аталған автормен келісеміз, тәуелсіз мемлекеттің құрылуымен экологиялық заңнаманы дамытудағы жаңа кезең басталды. С.Т. Күлтелев атап өткендей, тәуелсіз Қазақстанның экологиялық заңнамасын дамытудың бірінші кезеңі 1991 жылы басталып, 1995 жылы Конституция қабылдануымен аяқталды.

Негізгі бөлім

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев бірінші кезеңде 1991 жылдан 1995 жылға дейін табиғи ресурстардың жекелеген түрлерін пайдалану мен қорғауды реттейтін бірқатар кодификацияланған заңнамалық актілер қабылдады. Мәселен, 1992 жылы «Жер қойнауы және минералдық шикізатты қайта өңдеу ту-

ралы» Кодекс, «Семей сынақ полигонындағы ядролық сынақтардың салдарынан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы», «Арал өңіріндегі экологиялық қасірет салдарынан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы» заңдар қабылданды. 1993 жылы – Орман кодексі, Су кодексі, «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 1994 жылы – «Халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 1995 жылғы 28 маусымда «Мұнай туралы» заң күші бар Жарлыққа қол қойылды. Қазақстанның экологиялық заңнамасын дамытудың бірінші кезеңі негізгі аса маңызды актілердің, мысалы жер қойнауы, су және орман ресурстары туралы заңнаманың жаңаруымен сипатталады. Семей ядролық сынақ полигоны мен Арал апатының нәтижесінде зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы заңдар қабылданды.

Осы кезеңнің экологиялық заңнамасы мынадай ерекшеліктерге ие. Біріншіден, республиканың мазмұны мен нысаны бойынша экологиялық заңнамасы КСРО экологиялық заңнамасына сәйкес келді. Заң актілері кеңес уақытында қолданылған ұқсас заңдардың бейнесі мен ұқсастығы бойынша әзірленді. Д.Л. Байдельдиновтің пікірінше, мұндай қауымдастық тек экологиялық заңнаманың дамуында ғана емес, сонымен қатар ТМД елдері заңнамасының барлық салаларында да байқалды, ол Достастықты құрайтын мемлекеттер бұрын экономика жүргізудің нақты орталықтандырылған жоспарлы жүйесі мен бірыңғай заңнамасы бар бір елді ұсынды. Сонымен қатар, бұрынғы КСРО-да заң шығару практикасы бекітілді, онда республикалық заңнама іс жүзінде одақтық заңнаманы жаңғыртады. Екіншіден, экологиялық заңнама осы кезеңде негізінен жекелеген табиғи ресурстарды пайдалану мен қорғау саласындағы қатынастарды реттеуге бағытталған болатын. ТМД елдерінің экологиялық заңнамасын салыстырмалы талдау негізінде Д.Л. Байдельдинов барлық посткеңестік республикаларда экологиялық заңнама шамамен бір бағытта дамыды, оның құрылымында ресурстық кодекстерде кодификацияланған салалық Табиғи ресурстар заңнамасы басым болды. Үшіншіден, экологиялық заңдар тек жалпы принциптерді қамтып, қоршаған табиғи ортаның ластануын болдырмау жөніндегі шараларды нашар көрсете білді.

2007 жылы 23 қаңтарда Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі қабылданды, он-

да бүкіл тараулар мен баптар жануарлар дүниесін пайдалану жөніндегі талаптарға арналған. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету және орнықты даму жөніндегі мемлекеттік шаралар кешенін анықтау мақсатында Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасының басты өзектілігі мен басымдықтарын атап өтуге болады.

Бүкіләлемдік практикада айтылғандай, экологиялық мәселелерді оңтайлы шешудің және экологиялық апаттардың алдын алудың негізі кез келген мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жүйесін экологияландыру болып табылады.

Қоршаған орта жай-күйінің нормативтік көрсеткіштеріне қол жеткізе отырып, экологиялық қауіпсіздіктің оңтайлы деңгейін қамтамасыз ету осы тұжырымдаманың ережелерін кезең-кезеңімен іске асыруды көздейді.

1 кезең екі мың төртінші – екі мың жетінші жылдар қоршаған ортаның ластану деңгейін төмендету және оны тұрақтандыру жөніндегі іс-қимыл жоспарын әзірлеу.

2 кезең екі мың сегіз – екі мың оныншы жылдар қоршаған орта сапасының көрсеткіштерін тұрақтандыру және табиғат пайдалануға қойылатын экологиялық талаптарды жетілдіру.

3 кезең екі мың он бір – екі мың он сегізші жылдар қоршаған ортаның сапасын жақсарту және қоғамның экологиялық орнықты дамуының қолайлы деңгейіне қол жеткізу. Мұнда экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің басты мақсатын атап өткім келеді. Экологиялық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясаттың мақсаты табиғи жүйелердің, қоғамның өмірлік маңызды мүдделерінің және жеке тұлғаның құқықтарының қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсер ету нәтижесінде туындайтын қауіптерден қорғалуын қамтамасыз ету болып табылады.

Осы мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай міндеттерді шешу қажет: климаттың өзгеруіне және Жердің озон қабатының бұзылуына алып келетін антропогендік әсерді төмендету; биоәртүрлілікті сақтау және жердің шөлейттенуі мен тозуын болдырмау; экологиялық апат аймақтарын, әскери-ғарыштық және сынақ кешендерінің полигондарын оңалту; каспий теңізі қайраңының ластануының алдын алу; су ресурстарының сарқылуы мен ластануының алдын алу; тарихи ластануды, әуе бассейнінің ластануын, радиоактивті, бактериологиялық және химиялық ластануды жою және болдырмау; өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдықтардың жинақталу көлемін қысқарту; табиғи және

техногендік сипаттағы төтенше жағдайлардың алдын алу.

Жануарлар түрлерінің жоғалуы генетикалық деңгейде алуан түрліліктің жоғалуына әкеледі. Биоәртүрлілікті сақтаудың ең тиімді шарасы ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды құру болып табылады. Республиканың ерекше қорғалатын аумақтарының алаңы 13,5 млн. гектарды немесе бүкіл аумақтың 4.9%-ын құрайды, бұл биологиялық әртүрліліктің экологиялық теңгерімін сақтау үшін мүлдем жеткіліксіз және 10%-ды құрайтын әлемдік стандарттардан төмен.

Жануарлар дүниесін пайдалану саласындағы құқық бұзушылықтардың серпініне өз қызметін, ең алдымен, түрлі пестицидтерді (улы химикаттарды) пайдалана отырып, тез арада пайда алуға бағыттайтын мемлекеттік емес меншіктің әртүрлі нысандары бар кәсіпорындардың пайда болуы мен дамуына елеулі ықпал етеді. Біздің республикамыздың көптеген аймақтарында экологиялық жағдай қолайсыз ғана емес, сонымен қатар апатты жағдай болып табылады (Гальямова 1998: 17).

Қоршаған ортаны ластайтын және табиғи тозуды тудыратын негізгі көздер? Бізді қоршаған ауа – газдардың қоспасы, әйтпесе, біздің жер шарын үрлейтін атмосфера. Әр түрлі поллютанттардың түсуі, ал атмосфера стационарлық өнеркәсіп көздерінен қазіргі уақытта жылына 4 миллион тоннадан астам.

Қазақстанның атмосферасына жоғары уытты газ тәріздес және қатты заттардың едәуір мөлшері бөлінеді. Егер әртүрлі стационарлық көздерден шығатын шығарындылардың санын салыстырсақ, онда шамамен 50 пайыз жылу энергия көздерімен, ал 33 пайыз тау-кен және түсті металлургия кәсіпорындарымен шығарылады. Түрлі поллютанттардың шығарындыларының ең көп саны Шығыс Қазақстанда – жылына 2231, 4 мың т. болады, бұл бүкіл Қазақстан бойынша шығарындылардың жалпы санының 43 пайызын құрайды. Шығарындылардың саны бойынша екінші орында орталық Қазақстан. Солтүстік Қазақстанда жылына 363, 2 мың т. (7 пайыз) және Оңтүстік Қазақстанда жылына 415, 1 мың т. атмосфера ең аз ластанады, бұл 8 пайызды құрайды. Ең ұтқыр, кең радиусы бар, азот және күкірт тотығы болып табылады. Олар айтарлықтай қарауға ауыстырылады және әсіресе ауыл шаруашылығы дақылдарының өлуіне қатты әсер етеді.

Қалалар атмосферасының қатты және газ тәріздес поллютанттармен ластануы күн

сәулесінің қарқындылығын азайтады, ауаны қатты бөлшектердің едәуір мөлшерімен ластайды, ол тұман мен түтіндердің пайда болуына ықпал ететін концентрацияның ядросы болып табылады. Қатты және газ тәрізді күйдегі атмосферадағы зиянды қоспалардың жоғары құрамы атмосфераның жылу қасиеттеріне әсер етеді. Күн сәулесінің әсерінен, фотохимиялық реакциялардың нәтижесінде суммация әсері пайда болады, бұл жаңа, уландырғыш заттардың пайда болуына ықпал етеді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде экологиялық қылмыстар туралы 11-тарауда 282-бап көзделген. Атмосфераға ластаушы заттарды шығару ережелерін немесе қондырғыларды, құрылыстарды және өзге де объектілерді пайдалану ережелерін бұзу, егер бұл әрекет ауаның ластануына немесе табиғи қасиеттерінің өзге де өзгеруіне әкеп соқса – қылмыстық заңнама бойынша жауапты болады.

Қоршаған ортаның, табиғаттың және биосфераның өмір сүру үшін өте маңызды табиғи компоненті су болып табылады.

Қазақстан Республикасында өзендердің орташа жылдық ағысы салыстырмалы түрде аз және жылына 101,9 км құрайды, ал бір су ағысы, мысалы, Амазонкада жылына 220 км құрайды. Қалған су ресурстары 43,5 км құрайды және шектес аумақтардан (Қытай, Өзбекстан, Қырғызстан) түседі. Халық шаруашылығында пайдалануға ие жер үсті суларының ресурстары 46 км көлемінде бағаланады оның ішінде ұзындығы 10 км астам 3447 көл, 4500 тоғандар мен су қоймалары бар.

Ең ірі өзендер Ертіс, Орал, Есіл, Тобыл, Оңтүстік және Орталық Қазақстанның ағыссыз аудандарынан Сырдария, Іле, Нұра, Сарысу өзендері болып табылады. Бұдан басқа, Қазақстан шегінде Арал теңізі мен Балқаш көлі сияқты ірі тұйық су қоймалары орналасқан.

Суды қалыптастырудың табиғи факторларына негізделген су ресурстарына тән тапшылығымен қатар, құрлықтың жер үсті суларының сапалық құрамына Ауыл шаруашылығын, су көлігін, өнеркәсіпті, энергетиканы және коммуналдық шаруашылықты қарқынды дамытуда көрінетін антропогендік қызметте де әсер етеді. Суды негізгі ластаушы өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы болып табылады. Бұдан басқа, судың сапасына диффузды ластану көздері әсер етеді. Бұл ауыл шаруашылығы алқаптарынан шайылатын улы химикаттар мен тыңайтқыштар. Су сапасын айтарлықтай нашарлатады, оны улы өнеркәсіптік және тұрмыстық

ағындар жасайды. Қалалар мен өнеркәсіптік орталықтарда сарқынды сулар су қоймасының жалпы жүктемесінің шамамен 15-20 пайызын лаптаушы ингредиенттермен құрайды.

Жер үсті суларының сапасы мен санына теріс іс-әрекеттер суармалы жер алқаптарының ұлғаюына байланысты, әсіресе Қазақстанда аз емес және тұрақсыз ылғалдану аймақтарында шаралар көрсетеді. Республикадағы негізгі су тұтынушылар ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және Жылу энергетикасы сияқты салалар болып табылады.

Судың аса өткір тапшылығы республиканың батысы мен оңтүстігінде байқалады. Негізгі су тұтынушылар суармалы егіншілік (72%), өнеркәсіп (29%) және коммуналдық шаруашылық (6,0%) болып табылады. Суармалы егіншілікте 1,5 – 2 есе артық су шығыны байқалады. Су ресурстарын қорғау мен ұтымды пайдаланудың маңызды бағыты жер үсті және жер асты суларының сапасын жақсарту болып табылады. Антропогендік әсерде Қазақстанның барлық өзендері мен су айдындарының гидрохимиялық, гидрологиялық және санитарлық режимі айтарлықтай өзгерді, сондықтан экономикалық және құқықтық тетіктерді құру, экологиялық нормалар мен нормативтерді, су, топырақ мониторингі және ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру жүйесін әзірлеу қажет. Қазіргі таңда Ата заңымыздың бұл нормасы, сақталмай келеді деп, айтуға болады. Себебі, табиғи ресурстарды ретсіз өндіріп, оларды тиімсіз пайдалануда. Қазақстан территориясының өте үлкен бөлігі әртүрлі факторлардың әсерінен кешенді ластанған, мысалы, ауаның, судың, жердің әртүрлі өндірістік зиянды қалдықтармен, улы газдармен және т.б. ластануда. Оған полигондарды, сынақ алаңдарын, «Байқоңыр» ғарыш кешенінің, ірі тау-кен өндірістерін, Балхаш, Арал, Каспий суларындағы экологиялық апаттарды, мыңдаған өндірістік кәсіпорын, заводтар мен фабрикаларды қосатын болсақ, Қазақстан территориясының нағыз апат алаңы екенін байқауға болады. Еліміздің территориясы дүние жүзінде 9-орынға ие болса да, шегі шектеулі. Жайылып жатқан территориямыздың жартысынан көбі өмір сүруге қолайсыз және ондай жерлердің көлемі күннен күнге өсуде.

Қазіргі кезде Қазақстан халқының біраз бөлігі тіпті жануарлар ішпейтін суды ауыз-су ретінде пайдаланып отырғаны айдан анық. Қалай десек те сол суларды лаптап отырған өндіріс орындарының саны азаюдың орнына, керісінше, одан әрі өсіп келе жатыр. Оның себебін

жауапкершіліктің жоқ болуымен сипаттауға болады, олардың көбі аз мөлшердегі айыпты төлеу арқылы және басқа да жолдармен құтылып жатады. Қоршаған ортаны қорғау — өткір мәселелердің бірі және ол дереу шешімді талап етеді. Қазақстан Республикасының экологиялық жағдайы тіпті күннен күнге нашарлауда және ол ең алдымен халықтың денсаулығы мен өміріне өте үлкен залалдар әкелуде.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының жыл сайын беретін қорытындысына сүйенсек, дүниежүзінде тек ауаның ластануынан қайтыс болатын адамдардың саны, автомобиль апатынан қаза болатын адамдардың санынан асып отыр. Атмосфералық ауаға шетелдік және ұлттық өндірістік компаниялар зиянды газдардың үштен екі бөлігін тастайды екен (Культелеев 2003: 20). Қазіргі таңда елімізде 22 млрд. тоннадан астам өндіріс және тұтыну қалдықтары жинақталған. Оның 18 млрд. тоннасы техногенді минералды түзілімдер. Жыл сайын елімізде 700 млн. тонна шамасында өндіріс қалдықтары пайда болуда, оның 250 млн. тоннаға жуығы улы қалдықтар. Қазір кен және байыту кешендері қалдықтарының ең үлкен үлесі Қарағанды (29,4 пайыз), Шығыс Қазақстанда (25,7 пайыз), Қостанайда (17 пайыз) және Павлодар (14,6 пайыз) облыстарында. Өндіріс қалдықтарының басым бөлігін – 65 пайызға дейін, аршынды жыныстар, байыту қалдықтары, үйінділер және тағы сол сияқты техногенді минералды түзілімдер құрайды. Осы күндері жиналған аршынды жыныстар құрылыс материалдары ретінде және істен шыққан шахталарды, карьерлерді жабу мақсатында қолданылып отыр. Мысалы, «Қазақстан Алюминийі» ААҚ өндіріс қалдықтары істен шыққан карьерлерде орналастырылады. Өткен жылы техникалық рекультивацияның бірінші кезеңі ретінде түзілген өндіріс қалдықтарының жалпы көлемінің 20 пайызы істен шыққан карьерлерді жабуға қолданылды. Сол сияқты Қарағанды облысының кәсіпорындары мен нысандарында былтырғы жылы түзілген қалдықтардың 41 пайызға жуығы қолданылған және кәдеге жаратылған. «Арселор Миттал Теміртау» АҚ-та түзілген қалдықтардың 25 пайызы кәдеге жаратылып, қайталама ресурстардың 35 пайыздан астамы өндіріске қайтарылған.

Республикада жиналған тұрмыстық қатты қалдықтардың көлемі 14 млн. текше метрден астамды құрайды. Жыл сайын елімізде 2,1 млн. текше метрден астам тұрмыстық қатты қалдықтар жиналады. Биылғы жылдың бірінші

жартыжылдығында олардың көлемі 2,286 млн. тоннаны құрады, олардың 15 пайызы ғана қайта өңделеді. Тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеу, олардың нақты жиналған көлемін азайтпайды. Олар үнемі арамызда болғандықтан тұрғындардың денсаулығы мен өміріне едәуір қауіп төндіреді. Елді мекендерде тұрмыстық қалдықтар үшін сынақ алаңдарының жоқтығы немесе олардың экологиялық, санитарлық-эпидемиологиялық талаптарға сай болмауынан барлық жерде кездейсоқ қоқыстардың пайда болуына әкелуде. Бүгінге дейін Қазақстанда қалдықтарды залалсыздандыру сынақ алаңдарында жинау арқылы жүзеге асырылады.

Тарихи иесіз қалдықтарға келетін болсақ, алдын ала анықтау және қолда бар мәліметтерді талдау нәтижелері бойынша тарихи иесіз қалдықтар саны республикада 1000-нан астам нысанды құрайды. Олардың 85 пайызы кен өндіру саласының 750 нысандарына, 13 пайызы иесіз сынақ алаң нысандарына және қалған 2 пайызы ауыл шаруашылығы мен басқа да жерлерде бар. Тұрақты органикалық ластаушылар ең маңызды экология мәселелерінің маңызды тұсы болып табылады. Оларды алдын ала анықтау барысында республикада құрамында 1,5 мың тоннадан астам тұрақты органикалық ластаушылары бар аумақ айқындалған. Қалдықтармен жұмыс істеу мәселелерін реттеу үшін министрліктің Экологиялық реттеу және бақылау комитетінде Қалдықтармен жұмыс істеуді реттеу басқармасы құрылды. Басқарма міндетіне еліміздегі қалдықтармен жұмыс істеу мәселесімен айналысатын барлық ведомстволардың жұмысын үйлестіру кіреді. Міне, осы мәселелерді шешу үшін Елбасының тапсырмасына сәйкес министрлік қалдықтарды басқару бойынша жұмыстардың үйлестірушісі болатын «Жасыл Даму» орталығы атты өндіріс және тұтыну қалдықтарын кешенді басқару бойынша орталық құруды көздейтін 2010-2020 жылдарға арналған «Қазақстан экологиясы» мемлекеттік бағдарламасын әзірледі. (Дастан 2009: 2)

Елбасының 2006 жылғы 1 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру мақсатында бір жылдан соң Экологиялық кодекс қабылданды. Онда тұңғыш рет заңнамалық түрде орнықты дамудың негіздері бекітілді. Ең біріншіден, кодекске ең үздік еуропалық тәжірибеге сәйкес, қолжетімді үздік технологиялар негізінде кешенді экологиялық рұқсаттар енгізілді. Соған сәйкес, кәсіпорындар өндіріс күрделілігі, қоршаған ортаға тигізетін әсерінің

дәрежелері бойынша төрт топқа бөлінді. Бұл орайда экологиялық нормалауда қоршаған орта сапасының нысаналы көрсеткіштері қолданылады. Содан соң кодекске сәйкес, қалдықтарға меншік құқығы, оны бір тұлғадан басқа тұлғаға және мемлекетке беру жөніндегі нормалар енгізілген.

Қазір шетел компанияларының көбі қоршаған ортаны қорғауға байланысты өздеріне жүктелген міндеттерді толығымен атқара алмауда. Жыл сайын «Теңізшевройл» ЖШС, АДЖИП ККО, Атырау мұнай өңдеу зауыты секілді ірі кәсіпорындардың қызметі барысында экологиялық талаптардың орындалуын тексеру үшін министрліктің Экологиялық реттеу және бақылау комитеті жоспар бойынша тексеріс жүргізеді. Кәсіпорындар тарапынан заң бұзушылық анықталған жағдайда, оларға заңмен белгіленген тәртіп бойынша шара қолданылады. Бүгінгі таңда еліміз қоршаған ортаны қорғау саласындағы табиғатты қорғау бойынша жан-жақты халықаралық жобалар мен бағдарламалар, келісімдер аясында Бүкіләлемдік даму банкі, Әлемдік экологиялық қоры, БҰҰ Даму бағдарламасы, Орталық Азияның аймақтық экологиялық орталығы, БҰҰ Еуропалық комиссиясымен басқа да көптеген халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықта. Әлемдік экологиялық қор, БҰҰ Даму бағдарламасы, Бүкіләлемдік банктің бірлесіп қаржыландыруы аясында онға жуық халықаралық жобалар жүзеге асырылуда. Олар Қазақстанда жылумен жабдықтаудың коммуналдық жүйесіндегі парниктік газдардың көлемін қысқартуға, су ресурстарымен экожүйелік басқару әдісін жақсартуға, Қазақстанда жел энергиясы рыногын дамытуға ықпал етуге, Қазақстанның далалық экожүйесінің ғаламдық маңызды биоалуандығын сақтауға бағытталған.

Еліміздегі әр аймақтың шаруашылығы, инфрақұрылымы әртүрлі, осыған байланысты, қоршаған ортаны ластаушы көздер де әртүрлі. Қазақстанның экологиялық зілзала аймағын және төтенше экологиялық жағдай аймағын белгілеу Үкіметтің қаулысымен бекітілген «Аумақтардың экологиялық ахуалын бағалау критерийлері» арқылы жүзеге асырылады. Арал өңірі мен Семей полигонынан зардап шеккен аймақтар экологиялық қасірет аймағы ретінде жарияланған. Ал, атмосфералық ауаның жалпы жай-күйін айтатын болсақ, 2012 жылдың қорытындысында атмосфералық ауаның ластану индексі бойынша ең көп ластану деңгейі Алматы және Шымкент қалаларында байқалған.

Осы факторлардың әсер етуінен өндірістік қалаларда аурулардың белгісіз түрлері тараған. Адамдардың өмір сүруінің орта жасы бірден төмендей бастаған, сонымен қатар өлім саны да кенеттен өсіп кеткен. Мамандардың дәлелдеріне сүйенсек, қазіргі кезде халық шегіп отырған зардаптар болашақта бірнеше ұрпақтарға үлкен кері әсерін тигізеді.

Қазақстанның денсаулық сақтау ұйымының хабарлауынша республикамызда әртүрлі улы газдардан зиян шеккен адамдарды емдеп, денсаулықтарын калпына келтіру үшін бірнеше миллиард теңге қаражат керек, дегенмен, бұзылған денсаулықты қайтадан бұрынғы қалпына келтіру мүмкін емес (Боголюбов: 2001 13). Атмосфералық ауаға тасталатын зиянды газдардың үштен бір бөлігін тасымалдау көліктерінен шығатын газдар құрайды. Әрбір жеңіл көлік жылына ауаға 12-13 тонна улы заттар тастайды екен. Сонымен қатар, шетелдік және ұлттық өндірістік компаниялар, елдегі атмосфералық ауа мәселесін одан әрі өршіте түсуде. Атмосфералық ауаның автокөлік түтіндерінен ластану проблемасы халық жиі қоныстанған ірі қалаларға және өндірістік агломерацияларға тән. Бұл проблема және оның зиянды салдары қазіргі уақытта мүдделі мемлекеттік органдармен, мемлекеттік емес және ғылыми-зерттеу ұйымдармен зерттеліп, талқылануда. Қазіргі таңда қалалардың атмосфералық ауасының ластануында саны көбейіп жатқан автокөліктің үлесі мол.

Табиғатты қорғау саласының бірі – экологиялық бақылау. Бұл бағытта бірсыпыра жұмыстар іске асырылуда. Республика бойынша облыс, аудан, қалаларда айналадағы ортаны қорғау, экологиялық бақылау мекемелері құрылды.

Адам мен табиғат арасындағы қайшылықты шешуді қоғам реттейді, оның қызметі – адам-

дардың санасын тәрбиелеу және олардың өзін қоршаған әлемді қорғауға бағытталған ынталы жігерін қолдау.

Қазіргі уақытта барған сайын көптеген елдер оны шешу үшін өздерінің күш-жігерін біріктіре бастады. Ұзаққа созылатын экологиялық қауіпті жоюмен қатар, төтенше экологиялық жағдайларда көмек көрсетілуде. Осының бәрі БҰҰ-ның ұсынған «Жер біреу ғана!» деген ұранын жүзеге асыруды көздейді. Дүниежүзілік қауымдастық мынадай жағдайды басшылыққа алады: экология тұрғысындағы мәселелерді шешудің нақты жолы – адамдардың өндірістік және өндірістік емес іс-әрекетін бір қалыпты экологиялық дамуды – айналадағы ортаны жалпы адамзаттың және әрбір адамның мүддесіне сай тұрғыда өзгертуді қамтамасыз етіп ұйымдастыру.

Қорытынды

Экологиялық апаттан қалай құтылуға болады? Табиғатты қалай сауықтыруға болады? Бұл өте күрделі мәселе. Бұл үшін ең алдымен, адамдардың жалпы табиғатқа деген көзқарасын өзгертіп, дұрыстау керек, тәрбиелеу керек. Ол үшін балалар бақшасынан бастап, мектептерде, жоғары оқу орындарында, адамдардың табиғатқа, қоршаған ортаға деген көзқарасын өзгертіп, қалыптастыру керек. Қазіргі заманға сай экологиялық идеология қажет. Егер біз, жас ұрпақты жас кезінен бастап табиғатты сүйеге тәрбиелемесек көп нәрседен ұтылатынымыз хақ. Әрбір тәрбиеші, мұғалім, маман, басшы, экология негіздерін жақсы білуі қажет. Сонда ғана, әрбір адамның миында, қанында, көзқарасында қоршаған ортаны бүлдірмеу керектігі туралы негіз қалыптасады. Адамдар сонда ғана туған өңір табиғатын қорғауға белсенділік көрсете алады.

Әдебиеттер

Атырау облысының мамандандырылған ауданаралық экономикалық сотының бас маманы Лаура Ахметова «Қолайсыз қоршаған орта мен адам денсаулығына келтірілетін зиянның орнын толтыру» www.atroblsud.kz/index.php?name=news&op=view&id=4

Байдельдинов Д.Л. Экологическое законодательство Республики Казахстан. – Алматы: «Жеті жарғы», 2000.

Боголюбов С.А. Задачи и системы экологического законодательства: матер. всерос. науч. конф. «Государство и право на рубеже веков». – М., 2001.

Буринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды). – М.: Юрист, 1995.

Галимова З. «Право человека на благоприятные окружающие среды (право на возмещение ущерба, причиненного здоровью неблагоприятной окружающей средой)»: Сборник статей слушателей юридического университета. – 1998.

Дастан Кенжалин. «Айналамызды аялайық». Қоршаған ортаны қорғау министрі Нұрғали Әшімовпен әңгіме. //Егемен Қазақстан. 17.10.2009.

Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 21 мамырдағы Заңымен енгізілген өзгерістер мен толықтырулары (Қазақстан Республикасы Парламентінің 2007 ж., №10, 68-құжат). – Астана: «Елорда» бспасы, 2009. – 42 б.

Концепция экологической безопасности Республики Казахстан на 2004-2018 годы // Каз. правда от 10.12.03. – №7.

Култеев С.Т. Экологическое право Республики Казахстан. – Алматы: «Дәуір», 2003.

Куковси А.А. Государство как основной субъект обеспечения национальной безопасности: механизм реализации // <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvo-kak-osnovnoy-subekt-obespecheniya-natsionalnoy-bezopasnosti-mehanizm-realizatsii>

Мухитдинов Н.Б., Мороз С.П., Куандуков К.Д. Состояние и тенденции развития экологического права РК // Известия. – 1997. – №7.

Мухаметрахимова А.Т. Сущность экологической безопасности и ее влияние на развитие в условиях глобализации // <https://articlekz.com/article/7406>

Назарбаев Н.А. Новый этап демократизации Казахстана – ускоренное развитие свободного демократического общества // Казахстанская правда, 2007.

Олимов М. Использование водных ресурсов в Центральной Азии: проблемы и угрозы // Материалы международной конференции «ШОС в поисках нового понимания безопасности». – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2008. – 192 с.

Саммит земли // Экологический курьер. – 2002 – 30 сентября.

References

Ayrau oblysynyng mamandandyrylgan audanaralyq jekonomikalyk sotynyng bas mamany Laura Ahmetova «Qolajсыз qorshagan orta men adam densaulыgyna keltiriletin zijannyng ornyn tolytyru» www.atroblsud.kz/index.php?name=news&op=view&id=4
Bajdel'dinov D.L. (2000) Jekologicheskoe zakonodatel'stvo Respubliki Kazahstan. – Алматы: «Zheti zhargy».

Bogoljubov S.A. Zadachi i sistemy jekologicheskogozakonodatel'stvo: mater. Vseros. Nauch. Konf. «Gosudarstvo i pravo na rubezhe vekov». – М., 2001.

Burinchuk M.M. Jekologicheskoe pravo (pravo okruzhajushhej sredy). – М.: Jurist,1995.

Galimova Z. «Pravo cheloveka na blagopriatnye okruzhajushie sredy (pravo na vozmeshhenie ushherba prichinennoгo zdoro-vju neblagopriatnoj okruzhajushhej sredoj)» // Sbornik stat'ej slushatelej juridicheskogo universiteta – 1998 g.

Dastan Kenzhalin. «Ajnalamyzdy ajalajyq» Qorshagan ortany qorgau ministri Nurgali Əshimovpen ənggime. //Egemen Qazaqstan. 17.10.2009.

Qazaqstan Respublikasynyng 2007 zhylgy 21 мамыrdagy Zangymen engizilgen ozgerister men tolyktyrulary (Қазақстан Республикасы Парламентінің 2007 ж., №10, 68-құжат). –Астана: «Елорда» бспасы, 2009. – 42 б.

Концепция jekologicheskoy bezopasnosti Respubliki Kazahstan na 2004-2018 godu, //Kaz.Pravda ot 10.12.03.-№7

Kulteev S.T. (2003) Jekologicheskoe pravo Respubliki Kazahstan. – Алматы: «Дәуір».

Kukovsi A.A. Gosudarstvo kak osnovnoj sub#ekt obespechenija nacional'noj bezopasnosti: mehanizm realizacii//<https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvo-kak-osnovnoy-subekt-obespecheniya-natsionalnoy-bezopasnosti-mehanizm-realizatsii>

Muhitdinov N.B., Moroz S.P., Kuandukov K.D. Sostojanie i tendensiii razvitija jekologicheskogo prava RK //Izvestija.-1997.-№7.

Muhametrahimova A.T. Sushhnost' jekologicheskoy bezopasnosti i ee vlijanie na razvitie v uslovijah globalizacii // <https://articlekz.com/article/7406>

Nazarbaev N.A. Novyj jetap demokratizacii Kazahstana uskorennoe razvitie svobodnogo demokraticeskogo obshhestva // Kazahstanskaja pravda, 2007.

Olimov M. Ispolzovanie vodnyh resursov v Central'noj Azii: problemy i ugrozy Materialy mezhdunarodnoj konferencii «ShOS v poiskah novogo ponimaniya bezopasnosti». – Алматы: Kazahstanskii institut strateicheskikh issledovaniij pri Prezidente RK, 2008. – 192 s.

Sammit zemli // Jekologicheskij kur'er. – 2002 – 30 sentjabrja.

Баимбетов Н.С.

к.ю.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: baimbetov@mail.ru

**ВОПРОСЫ ДАЛЬНЕЙШЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О НЕДРАХ**

Данная статья посвящена проблемам правового регулирования недропользования. Даны предложения по реформированию системы государственного регулирования недропользования. Эти меры направлены на обеспечение эффективного использования недр. Важно отметить актуальность основных аспектов развития законодательства о недрах в современных условиях. Автором также затрагиваются вопросы рационального недропользования и государственного управления в сфере охраны недр и недропользования. Данная статья содержит цели и принципы Казахстанского Кодекса о недрах и недропользовании, который вступил в силу в конце июня 2018 года. Этот Кодекс призван упростить регулирование в горнодобывающей, углеводородной и урановой отраслях, повысить их привлекательность для инвесторов и разрешить открытый доступ к геологическим данным. Анализ законодательства о недрах приводит к тому, что на сегодняшний день государство, являясь единственным собственником, обеспечивает гарантии охраны и оптимального использования недр. Подземные ресурсы, то есть минеральные и нефтехимические ресурсы, являются истощаемыми месторождениями, и поэтому потенциальное истощение этих месторождений вызывает социальную озабоченность. Вопрос заключается в реальной оценке потребления недр. Это особенно важно при принятии решения о возобновляемых источниках энергии, отходах утилизации и использовании новых технологий, использующих недра.

Ключевые слова: недра, недропользование, законодательство, право недропользования, рациональное использование, государственное регулирование.

Baimbetov N.S.

Candidate of Legal Sciences, Docent, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: baimbetov@mail.ru

**On the question of further improvement
of the legislation on subsoil resources**

This article is devoted the problems of legal regulation of subsoil use. The proposals on reforming the system of state regulation of subsoil use are given. These measures are aimed at ensuring effective use of subsoil. It is important to note topicality the main aspects in the development of legislation on the subsoil in modern conditions, also touches upon the issues of rational subsoil use and state management in the sphere of subsoil protection and subsoil use. This article contains the objectives and principles of the Kazakhstani Code on Subsoil and Subsoil use, that has entered in force at the end of June 2018. This Code is designed to simplify regulation of mining, hydrocarbons and uranium industries, to increase attractiveness of them for investors and to allow open access to geological data. Analysis of the legislation on subsoil, leads to the fact that today the state, being the sole owner, provides guarantees of protection and optimal use of subsoil. Sub-soil resources, i.e., mineral and petrochemical resources, are exhaustible deposits, and the potential depletion of these deposits is therefore of social concern. The issue is to assess the real value of one unit of resource, i.e., the burden for society of not having it in the future, or in a less usable form, due to its present consumption. It is particularly significant when making decision about renewable energy, waste recycling, and the use of new technologies that use sub-soil resources.

Key words: subsoil resources, legislation, rational use, state, rights to subsoil resources, state regulation.

Баимбетов Н.С.

з.ғ. к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: baimbetov@mail.ru

Жер қойнауы заңнамасын жетілдіру мәселелері

Бұл мақалада жер қойнауын пайдалануды құқықтық реттеу мәселелері қарастырылды. Жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік реттеу жүйесін реформалау бойынша ұсыныстар берілген. бұл шаралар жер қойнауын тиімді пайдалануды қамтамасыз етуге бағытталған. Заманауи жағдайларда жер қойнауы туралы заңнаманы дамытудың негізгі аспектілерінің өзектілігін атап өткен жөн, сондай-ақ жер қойнауын ұтымды пайдалану және жер қойнауын қорғау және жер қойнауын пайдалану саласындағы мемлекеттік басқару мәселелеріне де назар аударылады. Бұл мақала 2018 жылдың маусым айының соңында күшіне енген жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы Қазақстан Республикасының Кодексінің мақсаттары мен принциптерін қамтиды. Осы Кодекс кен өндіру, көмірсутегі шикізаты және уран өнеркәсібін реттеуді жеңілдету, олардың тартымдылығын арттыруға бағытталған. Инвесторларға және геологиялық деректерге ашық қол жеткізуге мүмкіндік береді. Жер қойнауы туралы заңнаманы талдау нәтижесінде, бүгінгі күні мемлекет жер қойнауының жалғыз иеленуші ретінде қорғау және ұтымды пайдаланудың кепілдіктерін қамтамасыз етеді деген қорытынды жасауға болады. Жер асты ресурстар, яғни минералды және мұнай-химиялық ресурстар, таусылмайтын кен орындары болып табылады, сондықтан осы кен орындарының әлеуетті сарқылуы әлеуметтік алаңдаушылық тудырады. Мәселе ресурстың бір бірлігінің нақты құнын бағалау, яғни болашақта болмайтын қоғам үшін ауыртпалықты, не болмаса қолданыстағы түрінде, қазіргі кезде тұтыну, бұл жаңартылатын энергия көздері, қалдықтар туралы шешім қабылдау кезінде ерекше маңызды кәдеге жарату және жер қойнауы ресурстарын пайдаланатын жаңа технологияларды қолдану.

Түйін сөздер: жер қойнауы, жер қойнауын пайдалану құқығы, заңнама, жер қойнауын пайдалану, ұтымды пайдалану, мемлекеттік реттеу.

Введение

На данном этапе развития правовой науки система права дает возможность разграничить отрасли права по специфическим признакам и методу правового регулирования (Мухитдинов Б.Н., 2004: 56).

Роль государства в области отношений в сфере недропользования является весьма актуальной, государство как основной институт правового регулирования правоотношений включает в себя методы и способы осуществления норм законодательства о недрах. Право недропользования как производное системы права является инструментом правового регулирования в решении проблем сырьевого сектора Республики Казахстан, однако в условиях рыночных и социально-экономических преобразований оно требует более тщательного изучения необходимых для устранения несоответствий и противоречий в действующем законодательстве о недрах. В целях дальнейшего совершенствования законодательства о недрах в настоящее время назрела потребность разработки новой концептуальной модели права недропользования. В Германии проблема рационального использования природных ресурсов теоретически является элементом политики, которая разрабатывается на

национальном уровне. Исследования городов (Мюнхен, Берлин и Фрайбург) показывают, как разные муниципалитеты и другие участники правовых отношений на местном уровне применяли различные подходы к энергетической политике. Как показала практика, успешность перехода от системы планирования и конституционных механизмов к более эффективным формам политики использования энергетических ресурсов зависит от процессов институционализации разработки политики. Мюнхенский подход «Stadtwerke München» (государственная коммунальная компания, которая владеет и эксплуатирует различные виды возобновляемых источников энергии: гидроэнергетика, биогаз и геотермальная энергия, ветряные турбины и фотоэлектрические установки) основан на устойчивом качестве и является доказательством адаптивности инновационных методов использования недр. Бирн отмечает, что интеграции рыночных, финансовых и политических факторов развития фотоэлектрических систем в Германии, в части развития возобновляемых источников энергии, которые быстро становятся конкурентоспособными, являются результатом фундаментально реформированной системы государственной поддержки (Бирн, Дж. 2016: 5).

Основная часть

В рамках решения проблем в области права недропользования необходимо определить вектор государственной политики в сфере недропользования. В условиях устойчивого развития нормативное регулирование основных вопросов в законодательстве о недрах должно быть направлено на охрану, восстановление и рациональное использование недр. Государство в лице государственных органов, наделенных определенными полномочиями и функционирующих на различных уровнях, должно обеспечить реализацию данных принципов, так как реализация данных принципов является основополагающим фактором в развитии социально-экономической составляющей государства. Анализируя существующее законодательство о недрах, сделан вывод о том, что государство, являясь единственным собственником, обеспечивает гарантии охраны и оптимального использования недр, а правонарушения в отношении недр можно определить как правонарушения в отношении объекта окружающей среды, правонарушения в отношении объекта недропользования и правонарушения в отношении объекта права собственности.

В настоящее время структура права недропользования представляется сложной конструкцией, состоящей из отдельных элементов правовых институтов права собственности и права недропользования, требующих реформирования, направленного на сохранение национальных интересов. Недра в экономике Казахстана занимают особое место и являются сырьевой базой различных промышленных производств (Баимбетов Н.С., 2018: 37).

Именно специфичность недр как объектов природы была предпосылкой возникновения права недропользования в качестве самостоятельной группы в правовой системе. Если рассматривать историю возникновения права недропользования, то необходимо отметить, что до недавнего времени Горное право существовало лишь как часть природоресурсного права (Баимбетов Н.С., 2014: 23). На сегодняшний день право недропользования как самостоятельная отрасль системы права регулирует общественные отношения в сфере недропользования и ориентировано в следующих направлениях:

- Обеспечение рационального использования недр
- Обеспечение охраны недр
- Эффективное государственное управление

– Обеспечение воспроизводства ресурсов недр и т.д.

Метод права недропользования характеризуется как совокупность средств воздействия на участников общественных отношений в области недропользования в целях обеспечения рационального и комплексного использования недр. Нормы права недропользования определяют права и обязанности субъектов недропользования, установленные государством на правах собственника недр. Использование недр осуществляется в следующих направлениях:

- 1) геологическое изучение недр;
- 2) разведка полезных ископаемых;
- 3) добыча полезных ископаемых;
- 4) использование пространства недр;
- 5) старательство.

Права недропользования и их правоприменительной практики позволяют сделать вывод, что для эффективного функционирования данная отрасль требует совершенствования современного Законодательства о недрах. Модернизация государственной политики в области недропользования позволит увеличить экономические показатели в области использования недр и создать эффективный механизм государственного управления в сфере недропользования.

В соответствии с Законодательством установлены следующие обязанности недропользователя:

1. За свой счет и на свой риск осуществлять недропользование в соответствии с условиями контракта.
2. Выполнять обязательства по доле местного содержания в работах и услугах, соответствующей требованиям настоящего Кодекса, в том числе по видам работ и услуг, включенных в перечень приоритетных работ и услуг, утверждаемый уполномоченным органом в области углеводородов.
3. Выполнять обязательства недропользователя по минимальной доле местного содержания в кадрах.
4. Выполнять обязательства недропользователя по ликвидации последствий недропользования.
5. Выполнять обязательства недропользователя по расходам на социально-экономическое развитие региона и развитие его инфраструктуры в период добычи.
6. Выполнять обязательства недропользователя по соблюдению им и его подрядчиками порядка приобретения товаров, работ и услуг,

используемых при проведении операций по разведке или добыче углеводородов и добыче урана, определяемого уполномоченными органами в области углеводородов и добычи урана.

7. Обеспечить оптимальность и безопасность применяемых технических средств добычи.

8. Обеспечить охрану месторождения углеводородов от проявлений опасных техногенных процессов, приводящих к осложнению при их добыче, снижению экономической эффективности добычи углеводородов.

9. Обеспечить достоверный учет добытых и оставляемых в недрах запасов углеводородов, продуктов их переработки и отходов производства, образующихся при добыче.

10. Обеспечить соблюдение норм и стандартов, применяемых методов и способов добычи.

11. Обеспечить выполнение экологических и санитарно-эпидемиологических требований при складировании и размещении отходов добычи и продуктов переработки углеводородов в целях предотвращения их накопления на площадях водозабора и в местах залегания углеводородов.

12. Обеспечить извлечение углеводородов в порядке, предусмотренном проектом разработки месторождения.

Выполнять обязательства по соблюдению недропользователем и (или) его подрядчиками установленного порядка приобретения товаров, работ и услуг при проведении операций по разведке или добыче углеводородов и добыче урана. Однако особенности экономических отношений в стране требуют детального рассмотрения вопросов, касающихся объектов фонда недр в условиях экономического кризиса, требующих расширения экономических возможностей для создания наиболее эффективной системы распределения средств.

На сегодняшний день законодательство о недрах содержит свод норм, регламентирующих организационные и природоохранные меры по стабилизации экологической обстановки в области недропользования и освоения полезных ископаемых. Они в первую очередь направлены на минимизацию изменений общего состояния недр при сохранении качества недр в результате деятельности в области недропользования. Необходимо также отметить, что минеральные ресурсы СНГ распределены неравномерно, так, например, в России сосредоточены такие полезные ископаемые как, нефть, бокситы, медь, никель, олово, драгоценные металлы; в Казахстане – нефть, уран, свинец, цинк, вольфрам, хромовая руда, марганцевая руда, фосфаты; в Узбекистане

– уран, медь, золото. 85-90% нефти, газа, твердого угля, урана, железной руды, свинца, цинка, золота и серебра всего мира сосредоточены в этих странах. Необходимо отметить, что страны СНГ могут не только удовлетворить потребности внутреннего рынка, но и являются основными экспортерами углеводородов, минералов и металлов на мировом рынке, таких как нефть, газ, хром, марганец и титановое сырье, алюминий, никель и медь, платиноиды и алмазы, входят в число ведущих стран мира как экспортеры и оказывают существенное влияние на мировой рынок.

С развитием горнодобывающей промышленности в СНГ требуется тщательное рассмотрение и устранение существующих экологических факторов в области минимизации экологических рисков во всех областях недропользования. Каспийское море имеет стратегическое значение не только для Казахстана, но и для Содружества. Нефтегазовый регион, расположенный среди основных рынков нефти, является крупным поставщиком нефти. Обеспечивая сырой нефтью и газом больше потребителей, необходимо помнить, что запасы каспийской нефти очень невелики и в основном сосредоточены на побережьях Азербайджана и Казахстана, а газ добывается в прибрежных регионах Туркменистана. Независимо от распределения природных ресурсов, Государства Содружества продолжают сотрудничество в области горнодобывающей промышленности, добычи полезных ископаемых и развития минерально-сырьевого комплекса в СНГ. Природные ресурсы, прежде всего минеральные и сырьевые, – основа человеческой жизни и, прежде всего, формируют ее, определяя будущее мировой цивилизации. В связи с этим, геополитическая роль стран в мировом сообществе во многом определяется богатством недр на их территории. Использование этих ресурсов – в национальных интересах страны, в связи с этим основной задачей государственного регулирования в области охраны окружающей среды является обеспечение соблюдения принципов экологического права:

- рациональное и комплексное использование природных ресурсов и недр;
- предотвращение необратимых техногенных процессов;
- безопасная утилизация отходов.

Согласно законодательству государственный фонд недр формируется в целях определения правового режима недр, и обеспечение рационального использования государственно-

го фонда недр производится и производится с учетом:

1) необходимости обеспечения национальной, экологической и энергетической безопасности Республики Казахстан;

2) международных обязательств Республики Казахстан;

3) утвержденных документов системы государственного планирования Республики Казахстан;

4) потребностей Республики Казахстан в соответствующих видах полезных ископаемых и (или) продуктах их переработки;

5) необходимости восполнения и увеличения минерально-сырьевой базы Республики Казахстан по видам полезных ископаемых;

6) экологических и социально-экономических перспектив развития регионов;

7) сведений единого кадастра государственного фонда недр;

8) сведений об обладании одним лицом или группой лиц из одного государства совокупной долей в правах недропользования и (или) объектах, связанных с правом недропользования;

9) сведений государственного мониторинга недр;

10) обобщения и анализа геологической информации;

11) возможностей существующей инфраструктуры.

Концептуальные изменения:

– новый упрощенный порядок предоставления прав недропользования, установления и классификации;

минеральные ресурсы:

– упрощенные процедуры правильного использования недр, аналогичные австралийской процедуре «первым пришел, первым обслужен»; модель лицензирования;

– переход к международным процедурам оценки запасов;

– открытый доступ к геологическим данным и их оцифровка;

– более строгие экологические положения по реагированию на аварии на недрах;

– другие существенные изменения.

В контексте развития правоотношений в сфере недропользования особое внимание необходимо уделить разработке механизма, предусматривающего правовое регулирование в области частной собственности на недра. Для этого необходимо установить комплекс мер правового регулирования деятельности частных лиц, обеспечивающих охрану, защиты недр и экологи-

ческую безопасность для природных ресурсов и населения. Основными предпосылками для создания данного механизма правового регулирования деятельности негосударственных предприятий являются:

– преобладание экономических интересов над экологическими требованиями,

– нежелание вести работы методами, исключающими негативное воздействие на состояние и воспроизводство недр,

– отсутствие эколого-правовой культуры.

Истощение ресурсов недр вызывает серьезную озабоченность при оценке состояния окружающей среды и также используется в качестве аргумента в пользу более цикличной экономики (Дэвис, Дж.А., 1999: 37). Вопрос заключается в реальной оценке потребления недр в целях уменьшения негативных последствий в будущем. Это особенно важно при принятии решения о возобновляемых источниках энергии, отходах утилизации и использовании новых технологий, использующих недра.

Соблюдение этих принципов позволит создать комплекс мер по правовому регулированию природоохранной деятельности, направленной на защиту и охрану природных ресурсов в целях обеспечения экологической безопасности. Государства – члены СНГ с крупнейшей минерально-сырьевой базой в мире (топливно-энергетической, металлургической, горно-химической и др.) имеют ряд преимуществ в мировом сообществе. На сегодняшний день разведаны и изучены более 20 тысяч месторождений полезных ископаемых СНГ. Доля стран СНГ в мировых запасах нефти составляет 23-24%, газа – 35%, угля – 22%, железа – 36%, хрома – 9%, марганца – 34-35%, боксита – около 7%, никеля – 22%, кобальта – 15%, свинца и цинка – 20%.

Результатом развития промышленной перестройки явился рост добычи востребованных видов полезных ископаемых и выход на мировой рынок. В основном это нефть, газ, алюминий, медь, никель, титан, свинец, цинк и минеральные удобрения. Сегодня минерально-сырьевой сектор является главной составляющей экономики государств Содружества, это около 20-30% ВВП за счет экспорта минерального сырья и продуктов его переработки. Это более половины валютных поступлений в бюджет СНГ. Изучение мирового опыта в области безопасного недропользования, а также проведение и анализ научных исследований станут предпосылкой для создания наиболее эффективной системы правового регулирования в сфере недропользования.

Основным инструментом в совершенствовании системы правового регулирования деятельности негосударственных предприятий может стать экономическая заинтересованность недропользователей в сохранности и рациональном использовании недр.

Так в кодексе прописаны следующие принципы:

Принцип стабильности контракта:

1. Казахстан гарантирует правовую стабильность условий недропользования.

2. Кодекс гарантирует стабильность договоров, заключенных до его принятия, за исключением случаев, когда в законодательство вносятся изменения для обеспечения национальной и экологической безопасности; регулировать вопросы здравоохранения, налогообложения и таможни и защищать конкуренцию.

3. Изменения и дополнения в кодекс, ухудшающие результаты деятельности недропользователя и предпринимательские операции, не распространяются на заключенные договора и лицензии, выданные до вступления в силу указанных изменений и дополнений.

Между тем правильная юридическая классификация контрактов на недропользование, включая их правильные названия, имеет большое практическое значение, поскольку она означает определение их вида и типа и, следовательно, установление их особенностей и различий. Теоретически, обозначение конкретного договора (например, концессионного договора, соглашения о разделе продукции и др.) должно означать автоматическое установление для них определенного правового режима, а именно: существенных условий договора; основные права и обязанности сторон, налоговый режим и т. д. (При этом дискреционный принцип гражданского права позволяет дополнять содержание договора любого типа (вида) дополнительными условиями в пределах, допускаемых императивными нормами действующего законодательства). Установление четкого и понятного законодательного режима для контрактов на недропользование значительно облегчает недропользователям выход на внешний рынок, в частности, возможность заемного финансирования (обеспечение финансирования), а также возможность привлечения инвестиций в целом.

Необходима разработка и реализация программы: по охране, защите и воспроизводству недр, учитывая экономические интересы недропользователей, и внести соответствующие корректировки в Кодекс Республики Казахстан

«О недрах и недропользовании». Подземные ресурсы, то есть минеральные и нефтехимические ресурсы, являются истощаемыми месторождениями, и поэтому потенциальное истощение этих месторождений вызывает социальную озабоченность.

К примеру в Европе проблема возобновляемых ресурсов является актуальной, особенно в части возобновляемых источников энергии. Возобновляемая энергия остается недостаточно используемым ресурсом в регионах. Немецкие ученые рассматривают текущую немецкую «Energiewende» (энергетический переход) в качестве примера: возобновляемые источники энергии рассматриваются как необходимый ресурс для развития экономики страны. Отход от существующего метода путем введения в действие структуры адвокационной коалиции (АКФ), принятия политики в области возобновляемых источников и охраны ресурсов недр, необходим системный подход для анализа потребления ресурсов. Данный подход помогает извлечь уроки для будущих энергетических сценариев в Великобритании, поместив более абстрактные концепции устойчивых энергетических переходов (SET) в контексте городов Великобритании, пост-Brexit (Мохаммед А.С., 2018: 27).

Обсуждая проблему рационального использования природных ресурсов и возобновляемых источников энергии, Великобритания рассматривает: переход от регулирования к управлению; внедрение инноваций в области возобновляемых источников энергии в части, недостаточно используемых ресурсов; внедрение стратегии использования возобновляемых источников энергии; переход от политики к практике. Детальное исследование реконцептуализации подходов в политике использования возобновляемых источников энергии привело к принятию системного подхода в управлении энергоресурсами и недрами. Предложенная интегрированная структура основывается на мультискалярной и многосторонней стратегии интегрированного управления, пересматривает способ, которым возобновляемые источники энергии рассматриваются в текущих условиях управления в Великобритании.

Интегрированная структура включает в себя: новый подход к политике использования возобновляемых источников энергии, который охватывает инновации, контроль управления и инклюзивные процессы, в целях регулирования социально-экономических последствий полити-

ческих решений в стране. Несмотря на то, что Великобритания имеет ряд существующих структурных преимуществ, которые потенциально могут позволить инновации и преобразования, она продолжают отставать от своих европейских конкурентов в условия инноваций, возобновляемых источников энергии, производительности и устойчивого использования ресурсов. Например, согласно Закону об изменении климата 2008 года, политика Великобритании в области возобновляемых источников энергии исследует и внедряет инновационные подходы, адаптируясь к уже существующим энергетическим системам и ресурсам (Коул Р., 2017: 35).

Наличие природных ресурсов является одной из главных предпосылок, благоприятной жизни населения. Стабильность в экономике страны зависит с течением времени от такой важной детерминанты, как функциональность общества, человеческого ресурса. Использование термина «нерациональное использование» до сих пор порождает множество дискуссий, обычно он применяется к материалам и нематериальным продуктам (например, товарам и услугам), потенциал которых не был полностью использован или реализован. Данное определение включает также и недоиспользование всех ресурсов, которые, однако, могут быть управляемы или восстановлены с помощью специальных правовых механизмов, увеличивая тем самым функциональную ценность. Возобновляемые ресурсы рассматриваются как ресурсы, генерируемые в результате естественных процессов, которые постоянно пополняются. Теория роста экономики Пенроуза предполагает относительную значимость нерационального использования ресурсов, которые могут являться основными двигателями роста темпов экономики стран (Пенроуз Е.Т., 1959, 56).

Теоретические дискуссии на данную тему также можно рассматривать как часть более широкого дискурса о том, как подходить к современным экологическим проблемам, связанным с политикой использования ресурсов. Так, Дрызек отмечает, что в центре дискуссий должен быть вопрос отхода общества от путей индустриализма и материализма (Дрызек, 2005, 35). В свою очередь, ученые Пелло и Брем, исследуя социологические вопросы окружающей среды, приходят к мнению, что различные аспекты проблем использования ресурсов, в том числе и недр, зависят от характеристик данных ресурсов и отношения к ним (Пелло, Брем Н.Х. 2013, 39). Однако Льюис и Маслин, обсуждая возникновение

антропогена в послевоенную эпоху, отмечают экспоненциальный рост современных энергетических ресурсов, включая ядерную энергетику, и подчеркивают необратимое влияние на преобразование отношений между природной и антропогенной средой (Льюис С.Л. 2015: 519).

Заключение

Государственное управление в области пользования недрами и их охраны и переработки минерального сырья представляет собой осуществление соответствующими органами государства его функций, определяемых правом государственной собственности на недра. Связь между правом собственности и правом управления состоит в том, что управление является способом выражения отношений собственности. Иначе говоря, правовая регламентация отношений по управлению в данной области, в конечном счете, является регламентацией отношений собственности на недра, служит материальной гарантией управления. При этом следует иметь в виду, что государственное управление недрами, будучи целостным социальным явлением, представляет собой подсистему иной более многогранной системы – государственного управления в области использования и охраны объектов природы. Поэтому, если возникновение и развитие органов управления в рассматриваемой сфере связано с потребностями такого своеобразного и сложного объекта, как недра, то их надлежащее функционирование и дальнейшее совершенствование в значительной мере зависят от реализации целей и задач управления всеми природными ресурсами. Следовательно, Программа должна решить следующие стратегические задачи, касающиеся сохранения недр: совершенствования действующего законодательства, оптимизации системы недропользования и охраны окружающей среды а также задачи в области стабилизации общественно-политической ситуации.

Право на недропользование определяется правом, гарантируемым Кодексом, использовать конкретный участок недр для коммерческих целей в течение определенного периода в обмен на плату. Право пользования недрами является неделимым имущественным правом. Участок недр как объект прав недропользования. Участок недр – это геометризованный участок недр с фиксированными границами, который был предоставлен недропользователем для использования. В то же время его границы обозначены на уровне земли или на дне водоема (участок недр)

в соответствии с контрактом или лицензией на недропользование. В отдельных случаях участок недр предоставляется в пользование по договору и может быть ограничен по глубине.

Права недропользования могут принадлежать физическим и юридическим лицам, если иное не предусмотрено Кодексом. Один вид права недропользования может принадлежать нескольким организациям одновременно с указанием доли каждой организации (Кодекс Республики Казахстан «О недрах и недропользовании», 2018 г.).

Право недропользования может переходить от одного юридического лица к другому по причинам, предусмотренным гражданским законодательством.

Порядок выдачи разрешения на передачу прав недропользования и (или) объектов:

Предприятия, намеревающиеся приобрести права недропользования (доли в них) на основе недр контракт на использование, лицензию на разведку твердых полезных ископаемых или лицензию на добычу или связанные с ними объекты.

Компетентный орган откажет в выдаче разрешения в случаях, если при передаче прав на недропользование (интересы в том же) объекты, связанные с правом на недропользование, угрожают Национальной безопасности.

Несмотря на то, что вышеупомянутые контракты на обслуживание относятся к контрактам на оказание услуг, они будут иметь другой правовой режим: в первом случае контракт автоматически подпадает под действие положений законодательства о недропользовании,

включая императивные правила (например, обязательное применение) казахстанского права на нефтяные операции; обязательное использование подрядчиком казахстанских товаров, работ и услуг), тогда как во втором случае это будет регулироваться правилами Гражданского кодекса, не содержащими условий, касающихся казахстанского содержания и разрешающими Приложение к договорам на обслуживание обременено иностранным элементом иностранного права по усмотрению сторон (Елюбаев Ж.С., 2005: 4, 34).

К примеру, разработанные в Германии концепции в области управления природными ресурсами, напрямую зависят от политических и социальных норм. В комментариях Бевериджа и Керна, дискуссии о ресурсосбережении затрагивают вопрос о безопасности внедрения технологических инноваций после ядерной катастрофы на Фукусиме, надо отметить, что членство в ЕС также влияет на процесс формирования политики Германии (Беверидж Р., 2013: 3).

Таким образом, необходимо отметить, что в современной Казахской отрасли недропользования существует потребность в создании новой модели развития правоотношений для обеспечения благоприятной экологической обстановки и формирования конкурентоспособной, перспективной среды для осуществления социально-экономического развития. В целях модернизации данной отрасли важным является обеспечение полноценной государственной поддержки, так как от качества реализации любой государственной программы зависит эффективность социальной политики государства.

Литература

- Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г.
 Кодекс Республики Казахстан «О недрах и недропользовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 2018 г.).
 Экологический кодекс Республики Казахстан от 9 января 2007 г.
 Указ Президента РК «О Государственной программе по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы».
 Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2010 года № 1456 «Об утверждении Правил предоставления права недропользования».
 Правила представления государственных интересов Национальной компанией в контрактах с подрядчиками, осуществляющими нефтяные операции, посредством обязательного долевого участия в контрактах. Постановление Правительства от 29 июня 2002 года №708.
 Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 декабря 2010 г. «Об утверждении модельных контрактов на недропользование».
 Закон Республики Казахстан «О лицензировании» по состоянию на 12.01.2007 г.
 Постановление Кабинета Министров Республики Казахстан от 8 августа 1994 г. N 886 «Об Утверждении положений о порядке лицензирования недропользования в Республике Казахстан».
 Мухитдинов Б.Н., Мороз С.П. Горное право РК: учебное пособие. – Алматы, 2004.

Баимбетов Н.С., Калымбек Б.К. Горное право Республики Казахстан: учебное пособие. – Алматы: Издательство «Казак Университеті», 2014.

Байдельдинов Д.Л., Лаптева Н.Г. Анализ природоохранного регулирования нефтегазовых проектов, и равновесия между внутренними и внешними положениями по контрактам различных видов, статья, ПЕД.

Баимбетов Н.С. Проблемы права недропользования в Республике Казахстан: монография. – Алматы: Қазак университеті, 2018.

Елюбаев Ж.С. Проблемы правового регулирования заключения и исполнения контрактов на недропользование // НефтьГазПраво Казахстана / № 4'2005

Хотеллинг, Х. Экономика исчерпаемых ресурсов // J. Polit. Econ. 1931, 39, 137–175.

Дэвис Г.А., Кэрнс Р.Д. Оценка запасов нефти с использованием текущей чистой цены // Econ. Inq. 1999, 37, 295–311
де Брюн, С., Кортеланд, М., Марковская, А., Дэвидсон, М., де Йонг, Ф., Блес, М., Севенстер, М.

Справочник по теневым ценам: оценка и взвешивание выбросов и воздействия на окружающую среду; CE Delft: Делфт, Нидерланды, 2010.

Деметриос Э. Цесмелис, Христос А. Каравитис, Панагиотис Д. Ойконому, Ставрос Александрис и Константинос Космас: Оценка характеристик уязвимости к засухе и опустынивания с использованием стандартизированного индекса уязвимости к засухе (SDVI) и индекса экологически уязвимых районов (ESAI) 2018, 19.

Мухаммед Адиль Саит, Ученду Юджин Чигбу, Икбал Хамидуддин и Вальтер Тимо де Врис. Возобновляемая энергия как неиспользуемый ресурс в городах: «Энергевенде» Германии и уроки для постбрекситских городов в Великобритании, 2018, 27.

Коуэлл, Р; Эллис, Дж.; Шерри-Бреннан, Ф; Страчан, П.А; Токе Д. Субнациональное правительство и пути к устойчивой энергетике. Environ. План. С 2017, 35, 1139–1155.

Penrose, E.T. Теория роста фирмы; Wiley: Нью-Йорк, Нью-Йорк, США, 1959.

Драйзек, Дж.С. Политика Земли, Экологические дискурсы. – Нью-Йорк: Издательство Оксфордского университета, 2005.

Пеллоу Д.Н; Брем Н.Х. Социология окружающей среды XXI века // Annu. Преподобный Социол. 2013, 39, 229–250.

Льюис С.Л., Маслин М.А. Определение антропоцена // Природа 2015, 519, 171–180.

Беверидж Р., Керн К. Энергевенде в Германии: история вопроса, события и будущие проблемы. // Политика энергетического права Rev. 2013, 4, 3–12.

Бирн, Дж.; Таминиау, Ж; Ким, К.Н; Сео, Дж.; Ли Дж. Стратегия солнечного города применялась к шести муниципалитетам: интеграция рыночных, финансовых и политических факторов для развития инфраструктуры фотоэлектрических систем в Амстердаме, Лондоне, Мюнхене, Нью-Йорке, Сеуле и Токио // Энергия. Окружающая среда. 2016, 5, 68–88.

References

Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan ot 30 avgusta 1995 g.

Kodeks Respubliki Kazakhstan «O nedrakh i nedropol'zovanii» (s izmenenimi i dopolneniyami po sostoyaniyu na 2018 g.)

Ekologicheskiiy kodeks Respubliki Kazakhstan ot 9 yanvarya 2007g.

Ukaz Prezidenta RK «O Gosudarstvennaya programma po forsirovannomu industrial'no-innovatsionnomu razvitiyu Respubliki Kazakhstan na 2010-2014 gody».

Postanovleniyem Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 30 dekabrya 2010 goda № 1456 «Ob uderzhanii Pravila predostavleniya prava nedropol'zovaniya».

Pravilo predskazaniya gosudarstvennogo i venskogo insurserov Natsionalnaya kompaniya v kontraktakh s podryadchikami, osushchestvlyayushchimi nefryanuye operatsii, posredstvom obyazatel'nogo dolevogo uchastiya v kontraktakh. Postanovleniye Pravitel'stva ot 29 iyunya 2002 goda №708.

Postanovleniye Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 25 dekabrya 2010g. «Ob uderzhanii model'nykh kontraktov na nedropol'zovaniye».

Zakon Respubliki Kazakhstan «O litsenzirovaniye» po sostoyaniyu na na12.01.2007 g.

Postanovleniye Kabineta Ministrov Respubliki Kazakhstan ot 8 avgusta 1994 g. N 886 «Ob Utverzhdenii polozheniya o porядке litsenzirovaniya nedropol'zovaniya v Respublike Kazakhstan».

Mukhirdinov B.N., Moroz S.P. Gornoye pravo RK, uchebnoye posobiye / Алматы 2004.

N.S.Baimberov., B.K. Kalymbek «Gornoye pravo Respubliki Kazakhstan» / Uchebnoye posobiye, Алматы: Izdatel'stvo «Kazak Universitetti» 2014.

Baydel'dinov D.L., Lapteva N.G., «Analiz prirodookhrannoye regulirovaniye», s.

N.S.Baimberov. problemy prava nedropol'zovaniya v Respublike Kazakhstan: monografiya-Almaty: K, azak, universiteti, 2018.

ZH.S. Yel'yubai. Problemy pravovogo regulirovaniyazaklyucheniya i ispolneniya kontraktov na nedropol'zovaniye. / Neft'GazPravo Kazakhstana / № 4'2005

Hotelling, H. The Economics of Exhaustible Resources. J. Polit. Econ. 1931, 39, 137–175.

Davis, G.A.; Cairns, R.D. Valuing petroleum reserves using current net price. Econ. Inq. 1999, 37, 295–311

de Bruyn, S.; Korteland, M.; Markowska, A.; Davidson, M.; de Jong, F.; Bles, M.; Sevenster, M.

Shadow Prices Handbook: Valuation and Weighting of Emissions and Environmental Impacts; CE Delft: Delft, The Netherlands, 2010.

Demetrios E. Tsesmelis, Christos A. Karavitis, Panagiotis D. Oikonomou, Stavros Alexandris and Constantinos Kosmas: Assessment of the Vulnerability to Drought and Desertification Characteristics Using the Standardized Drought Vulnerability Index (SDVI) and the Environmentally Sensitive Areas Index (ESAI), 2018., 19.

Mohammed Adil Sait, Uchendu Eugene Chigbu, Iqbal Hamiduddin and Walter Timo de Vries, Renewable Energy as an Underutilised Resource in Cities: Germany's 'Energiewende' and Lessons for Post-Brexit Cities in the United Kingdom, 2018, 27.

Cowell, R.; Ellis, G.; Sherry-Brennan, F.; Strachan, P.A.; Toke, D. Sub-national government and pathways to sustainable energy. *Environ. Plan. C* 2017, 35, 1139–1155.

Penrose, E.T. *The Theory of the Growth of the Firm*; Wiley: New York, NY, USA, 1959.

Dryzek, J.S. *The Politics of the Earth, Environmental Discourses*; Oxford University Press: New York, NY, USA, 2005.

Pellow, D.N.; Brehm, N.H. An environmental sociology for the twenty-first century. *Annu. Rev. Sociol.* 2013, 39, 229–250.

Lewis, S.L.; Maslin, M.A. Defining the Anthropocene. *Nature* 2015, 519, 171–180.

Beveridge, R.; Kern, K. The Energiewende in Germany: Background, developments and future challenges. *Renew. Energy Law Policy Rev.* 2013, 4, 3–12.

Byrne, J.; Taminiu, J.; Kim, K.N.; Seo, J.; Lee, J. A solar city strategy applied to six municipalities: Integrating market, finance, and policy factors for infrastructure-scale photovoltaic development in Amsterdam, London, Munich, New York, Seoul, and Tokyo. *WIREs Energy Environ.* 2016, 5, 68–88.

Ережепқызы Р.¹, Есекеева А.А.², Жангабулова А.К.³

¹құқық магистрі, аға оқытушы, e-mail: rose.kaznu@gmail.com

²құқық магистрі, аға оқытушы, e-mail: ainash.akim@gmail.com

³заң ғалымдарының кандидаты, e-mail: arailym2205@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ САЛАСЫНДАҒЫ АҚПАРАТҚА ҚОҒАМНЫҢ ҚОЛ ЖЕТІМДІЛІГІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Жұмыста Қазақстан Республикасындағы қоршаған ортаны қорғау мен табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы ақпаратқа қоғамның қол жетімділігі жөнінде кешенді құқықтық анализ, құқықтық негіздерін қамтамасыз ету қарастырылып, экологиялық ақпаратқа қоғамның қол жетімділігін іске асыру және құқықтық қорғау жүргізілді. Зерттеу нысаны ақпарат болып саналады, ол табиғи ортаның экологиялық жағдайы және адамның өмір сүру ортасы. Қоғамның экологиялық ақпарат жөніндегі халықаралық құқық нормасы мен халықаралық заңнама құқығы мен Қазақстан Республикасы туралы қол жетімділігі жөнінде құқықтық реттеуді қамтамасыз ету зерттелінді. Қоғамның экологиялық ақпаратқа қол жетімділігі мен онымен иелену – табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау, тиімді және кешенді міндеттерді шешу үшін маңызды мәнге ие. Адам денсаулығы мен қоршаған ортаның жағдайына туындауы мүмкін немесе туындаған экологиялық қауіп не табиғи, техногенді, антропогенді факторлардың зияны әсер етуі мүмкін және оларды жою шараларын жасауға тек қана дұрыс және толық, уақытылы экологиялық ақпаратпен иелену объективті бағалау бере алады. Қазақстан Республикасында экологиялық ақпараттың іске асырылуын қамтамасыз ету және қоғамның бұл мәселелерді шешудегі рөлі жөніндегі проблемаға баса назар аударылады.

Түйін сөздер: Экология, қолайлы қоршаған ортадағы құқық, экологиялық ақпарат, адамның және азаматтың табиғи ресурстарға ақпаратқа қол жеткізу құқығы.

Yerezhepkyzy R.¹, Yesekeeva A.A.², Dzhangabulova A.K.³

¹Master of Laws, Senior Lecturer, e-mail: rose.kaznu@gmail.com

²Master of Laws, Senior Lecturer, e-mail: ainash.akim@gmail.com

³Candidate of Law, e-mail: arailym2205@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Legal regulation of public access to information in the field of environmental protection and use of natural resources

In this paper, a comprehensive legal analysis of public access to information in the field of environmental protection and the use of natural resources in the Republic of Kazakhstan is carried out, the legal framework for ensuring, implementing and protecting the public's right to access environmental information is considered. The subject of research is information that relates to the ecological state of the natural environment itself, as well as the human environment. The legal regulation of ensuring public access to environmental information on the norms of international law and the legislation of international law and the Republic of Kazakhstan has been studied. The need for public access to environmental information and its possession are essential for the effective and integrated solution of such tasks as ensuring the rational use of natural resources and protecting the environment. Only having reliable and complete, timely environmental information can be given an objective assessment, which may arise and / or already occurring environmental hazard, or the harmful effects of natural, man-made, anthropogenic

factors on human health and the environment, and take steps to eliminate them. Particular attention is paid to the problems of the direct implementation of the provision of environmental information, as well as the role of the public in decision-making participation in the Republic of Kazakhstan.

Key words: Ecology, the right to a favorable environment, environmental information, human and civil rights, access to information, natural resources.

Ережепқызы Р.¹, Есекеева А.А.², Джангабулова А.К.³

¹магистр юриспруденции, старший преподаватель, e-mail: rose.kaznu@gmail.com

²магистр права, старший преподаватель, e-mail: ainash.akim@gmail.com

³кандидат юридических наук, e-mail: arailym2205@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казакстан, г. Алматы

Правовой регулирование доступа общественности к информации в области охраны окружающей среды и использования природных ресурсов

В настоящей работе проведен комплексный правовой анализ доступа общественности к информации в области охраны окружающей среды и использования природных ресурсов в Республике Казахстан, рассмотрены правовые основы обеспечения, реализации и защиты права общественности на доступ к экологической информации. Предметом исследования является информация, которая относится к экологическому состоянию самой природной среды, а также среде обитания человека. Изучено правовое регулирование обеспечения доступа общественности к экологической информации по нормам международного права и законодательству международного права и Республики Казахстан. Необходимость доступа общественности к экологической информации и обладание ею имеют важнейшее значение для эффективного и комплексного решения таких задач, как обеспечение рационального использования природных ресурсов и охрана окружающей среды. Лишь владея достоверной и полной, своевременной экологической информацией можно дать объективную оценку, могущей возникнуть и/или уже наступившей экологической опасности, либо вредному воздействию природному, техногенному, антропогенному фактору воздействия на состояние здоровья человека и на состояние окружающей среды, и предпринимать шаги для их устранения. Особое внимание уделено проблемам непосредственной реализации обеспечения экологической информации, а также вопросам роли общественности в участии в принятии решений в Республики Казахстан.

Ключевые слова: Экология, право на благоприятную окружающую среду, экологическая информация, права человека и гражданина, доступ к информации, природные ресурсы.

Кіріспе

Адам құқықтары эволюциялық дамуға сәйкес бөлінеді: бірінші, екінші және үшінші ұрпағы қоғамның тыныс-тіршілігі тарихи дәуірге байланысты. Алайда, қазіргі заманғы заң әдебиеттерінде төртінші ұрпақ құқықтары туралы топтың идеялары пайда болды – атап айтқанда, адамзаттың құқықтары экологиялық құқықтары (Kwon S., 2016. 183-205). Бұл тұрғыда назар аударуға тұрарлық позиция А. Еск, ол «азаматтардың құқықтары саласындағы экологиялық қатынастар» және «экологиялық құқық» ұғымдарын ажыратып көрсетеді. Оның ойынша, екінші ұғым біріншісінен айтарлықтай қазірдің өзінде маңызды. Азаматтардың құқықтары қоршаған табиғи ортамен, табиғат ресурстармен байланысты экологиялық қатынастардың барлық салаларын қамтиды (Еск, А., 2016. 403-445). Тұтастай алғанда, экологиялық құқық – жаңа

топ адамдары мен азаматтардың материалдық, рухани, эстетикалық қажеттіліктері мен мүдделері сияқты экологиялық емес бағытты қанағаттандыру табиғатты пайдалану құқықтарынан айырмашылығы бар (Yerezhpekzy R., 2017).

Негізі экологиялық адам құқықтары, оның қолайлы қоршаған ортаның құқығы болып табылады. Бұл әр адамның өмір сүруге және бостандығына табиғи құқықтардан туындайды, ол адам құқықтарының Жалпығы бірдей декларациясында 19 бетінде БҰҰ Бас Ассамблеясымен 1948 жылы 10 желтоқсанда қабылданды (Колосов Ю.М., 1997. С. 721–723.). Азаматтардың шешім қабылдау процесіне қатысуы экологиялық басқару көптеген халықаралық-құқықтық актілермен реттелініп жүзеге асырылады (Dyderski, M.K., 2017 639-650). Атап айтқанда, Рио-де-Жанейродағы 10 Декларацияның принципі бойынша қоршаған орта дамуымен бойынша анықталды: “Экологиялық мәселелер тиісті деңгейде бар-

лық қызығушылық танытқан азаматтардың қатысуымен шешім жақсы қабылданады. Ұлттық деңгейде әрбір индивид билік құрылымдарының қолында бар қауіпті заттар мен қызмет түрлері, сонымен қатар шешім қабылдау процесіне қатысуы сияқты қоршаған орта туралы тиісті ақпаратқа мүмкіндігі бар болуы тиіс. Мемлекет ақпараттандыруға және қоғамның қатысуына ықпал етеді” (Rio Declaratio. 1997. 42 p.) 23-25 қазан 1995 ж. Софияда III Жалпыеуропалық қоршаға ортаны қорғау министрлер конференциясында” Экологиялық ақпаратқа қол жеткізу және қоршаған ортаны қорғау жөніндегі мәселерді шешуге басшылық принциптерінде қоғамның қатысуын қамтамасыз ету” туралы қабылданды. Бұл процестердің іске асырылуы “Ақпаратқа қол жеткізу және қоғамның қоршаған орта туралы әділ сот сұрақтары жөнінде шешім қабылдау процесіне қатысуы туралы конвенциясы” өз көрінісін тапты, Орхус конвенциясының 25 маусым 1998 ж. қол қойылды. Халықтың экологиялық ақпаратқа қол жетімділігі мен оның экологиялық проблемаларын шешуге қатысуы Қазақстан Республикасының тұрақты дамуының базалық қағидаттарының бірі болып табылады. Тек қана экологиялық ақпаратқа ие болғанда қоршаған ортаны қорғау облысында кез келген азаматтардың құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыруға болады. Ақпаратты алуға құқық Қазақстан Республикасы азаматтарының конституциялық құқығы болып табылады.

Ақпаратқа қол жетімділік туралы ҚР Конституциясында бекітілмеген, 20 бетте «Әрбір адам ақпаратты әртүрлі, құқықпен тыйым салынбаған тәсілмен еркін түрде алуға және таратуға құқығы бар», 31 бетте «Мемлекет қоршаған ортаны қорғау, адам үшін қолайлы өмір мен денсаулықты сақтауды мақсат етіп отыр» (<http://adilet.zan.kz>).

Бұл конституциялық ережелер іргелі болып табылады, қолайлы қоршаған ортаға адам құқықтары қазақстандық заңнама негізінде қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстар туралы ақпаратқа құқықпен қамтамасыз етіледі.

Әдістер

Қойылған міндеттерді шешуде, зерттеуді жазу барысында авторлар ресми құқықтық әдіске, салыстырмалы-құқықтық талдау әдістеріне, статистикалық және жүйелік әдістерге сүйенеді. Лайықты өмірге құқық түсінігі мен болмысын теориялық ұстанымдарын зерттеу, салыстырмалы талдау және құқықтану, экономика,

әлеуметтану салаларында отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми жұмыстарын жалпылау бойынша кешенді амалдың көмегімен жүзеге асырылады. Авторлар қоршаған ортаны қорғау мен табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы ақпаратқа қоғамның қол жетімділігі жөнінде кешенді құқықтық анализ, құқықтық негіздерін қамтамасыз ету қарастырылып, экологиялық ақпаратқа қоғамның қол жетімділігін іске асыру және құқықтық қорғау, қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерге саралау жасау арқылы мақалаға енгізген. Жүйелік және статистикалық әдістерді қолдану барысында қоршаған ортаны қорғау мен табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы барлық елдер үшін негіз болатын жүйе ретінде әлемдік қоғаммен бекітілген, өмір сүрудің сапасы мен деңгейінің өлшемдері қарастырылған.

Конституциялық құқық қолайлы қоршаған ортаға құқығы адамның қоршаған ортада өмірі құқығы ретінде қарастырылады, адамның іргелі құқықтары арасында орын алады.

Экологиялық ақпаратқа құқық, қоғамдық экологиялық бірлестіктерге құқық, экологиялық маңызды мәселелерді шешуге қатысу, сотта қорғалу құқығы және т.б. қамтамасыздандыру құқығы ретінде қарау керек, іске асыруға және қолайлы қоршаған ортаны қорғау құқық жиынтығына мүмкіндік береді (Макарова Т.И., 2008. 206).

Тек қана ақпараттандырылған қоғамда экологиялық нормалардың сақталуын талап етеді және қоршаған ортаны қорғауда белсенді рөл атқарады. Экологиялық ақпаратпен иелену және қол жеткізу тиімді және кешенді міндеттерді табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау сияқты шешуге маңызды рөл болып табылады. Экологиялық ақпаратқа қоғамның қол жеткізуі және экологиялық мәні бар шешімдерді қабылдау процесіне қатысу міндетті халықаралық экологиялық стандарт заңнамасы ретінде қарастырылады. Экологиялық ақпаратты алуға құқықты жүзеге асыру және бүгінгі таңда бұл проблемалар қоршаған ортаны қорғау сферасы демократиялық жолмен бірінші орын алады.

Орхус конвенциясында негізгі принциптер белгіленген:

- қоршаған ортаға қатысты ақпаратқа қоғамның белсенді қамтамасыз етілуі;
- экологиялық маңызды шешімдерді қабылдауда экологиялық саясатты, бағдарламаларды, іс-әрекеттерді әзірлеу кезінде қоғамның атсалысуы;

– қоғамдық ұйымдардың қоршаған ортаны қолғаумен айналысатын және ұлттық заңнама принциптеріне сай қолдауы.

Азаматтардың экологиялық ақпаратқа қол жетімділігі оған өз талабына сай қол жеткізуге мәлімдеудің құқық бекітілмеусіз мүмкіндігі жоқ. Экологиялық ақпаратқа құқық бірқатар құқықтық қатынастарын тудырады.

Оларды шартты түрде үш топқа бөлуге болады:

талабы бойынша экологиялық ақпарат алу (кіру);

экологиялық ақпарат бойынша беру (ұсыну);

экологиялық ақпарат бойынша пайдалану (пайдалану).

Бұл ретте негізге ала отырып, құқықтары мен міндеттерін нақтылау субъектілерінің (қатысушылар), құқықтық ақпаратқа қол жеткізуге байланысты табиғатта абсолютті сипатта болады, ұсыну және пайдалану бойынша салыстырмалы болып табылады (Черданцев А.Ф. 2002: 291).

Экологиялық ақпаратқа қол жеткізу – бұл категория, белгілі бір мерзімде (уақыттылығы), көлемде (толықтығы) және мазмұнымен, іс жүзінде тиісті жарамдылығын (дұрыстығын) оны алу мүмкіндігімен сипатталады.

Экологиялық ақпаратты ұсыну – бұл рәсім экологиялық құқық ақпаратына қол жеткізу талапты қанағаттандыру ақпаратты сәйкес параметрлермен іске асыру тетігі (Попов А.А. 2005: 189).

Қоғамның ақпаратқа белсенді қол жеткізуін қоршаған ортаға қатысты әрбір адам мемлекеттік органдарынан ақпараттық сұрау, себептерін түсіндіруін қамтамасыз ете алады.

Орхус конвенциясына сәйкес «Әрбір тарап жағы қамтамасыз етеді, баптың келесі тармақтарының шартты түрде сақталуын, мемлекет органдарының өтінішке жауап беру туралы экологиялық ақпаратты қоғамға ұсынатын, ұлттық заңнама шеңберінде, осындай ақпаратты қоса алғанда, болған жағдайда, нақты құжаттаманы қамтитын немесе қамтитын ақпаратты:

а) Өз мүддесін қажеттіліксіз қалыптастыру;

б) Сұраныс салынған нысанда, егер тек:

i) мемлекеттік органдардың негіздері басқа формада көрсетуге болмаса, бұл ретте бұл жағдайда себептері көрсетілуі тиіс, ақтайтын ақпаратты ұсыну; немесе

ii) қоғамға ақпарат басқа формада берілмесе (<http://adilet.zan.kz>).

Сонымен қатар, мемлекеттік органдар Конвенцияның ережелеріне сәйкес тек дер кезінде сұралған ақпаратты беруге міндетті емес, бірақ экологиялық ақпаратты да оперативті және қолжетімді ете алмайды.

ҚР Конституциясында 18-бабының 3 бөлігінде «Мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар және бұқаралық ақпарат құралдары азаматтың құқығы мен мүддесіне қатысты құжаттармен танысуды қамтамасыз етуге міндетті» (<http://adilet.zan.kz>). Мемлекеттік билік органдарына ақпаратты беру шенеуліктердің жариялылық қызметіне негізделеді. Азаматтардың ақпаратқа құқығы «Қоршаған ортаның жағдайы және қоршаған орта факторлары қоршаған ортаға әсерін тигізетін экологиялық тауар қорғау, халыққа әсер ететін факторлар туралы ақпаратқа құқығы бар» (<http://adilet.zan.kz>).

Конституциялық құқықтың іске асырылуы экологиялық ақпаратты алу, сақтау және тарату эффективті жинақтау мен ұсынудың соңғы көздеріне байланысты болып табылады. Экологиялық ақпараттың көздері қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану облысында әр түрлі, сан алуан деректер мен мәліметтер жинақталады және табылады. Олар ғылыми-зерттеу жұмыстары негізінде немесе заң шығару қызметінде баяндамалар мен есептерді әр түрлі мәліметтерді алынатын жүргізу нәтижесінде бірқатар рәсімдерді өткізу қоршаған ортаға мониторинг жүргізу, табиғи ресурстардың мемлекеттік кадастрларының қорытындысы бойынша бақылау-тексеру іс-шаралар жүргізеді.

Экологиялық ақпаратты қалыптастыру көптеген және әр түрлі организациялар ұйымдастырады. ҚР билік органдарындағы программалар, жоспарлар, нормативті актілер, проектілер жатады. Бұл уәкілетті органдар, бөлімдер, тиісті министрліктер, агенттіктер, ведомстволар білдіретін күрделі ұйымдық жүйесі, біріктіруші көптеген әр түрлі мекемелер, бөлімшелері, зертханалар, ғылыми зерттеу институттары, ақпараттық орталықтар жатады.

Қызмет процесіне жинау, есепке алу, бақылау, қоршаған орта жағдайын және табиғи ресурстарды пайдалану кіреді, сондай-ақ қоршаған ортаға әсер ету факторлар. Мұндай факторлар, ең алдымен, ластағыштар болып табылады – шаруашылық, өнеркәсіптік, ауыл шаруашылығы және коммуналдық кәсіпорындар, өндіруші, өңдеуші, табиғи ресурстарды пайдаланушы-

лар, сондай-ақ әр түрлі табиғи немесе табиғи құбылыстар әсерінен болып жатқан, қоршаған ортаға әсер етеді.

Сонымен қатар, экологиялық ақпаратты жинаумен және талдаумен айналысады, көптеген қызмет түрі бойынша ғылыми-зерттеу орталықтары, институттары, станциялары, олар өздерінің қызметі бойынша міндетті бір немесе өзге дәрежеде, зерттеп, ақпарат алуға, қоршаған орта компоненттерінің күйін, атмосфералық ауа, су, жер асты және жер үсті топырақтың, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі, климат және т. б.

Қоғамдық экологиялық ұйымдар, коммерциялық ұйымдар, жобалау ұйымдары, халық аралық ұйымдар қоршаған ортаны қорғау бойынша тұтынушылар экологиялық ақпарат қызметін үйлестіретін, сондай-ақ жинауды жүзеге асыру, есепке алу, талдау санына ие бола отырып, және мәліметтермен ие бола отырып, сондай-ақ ақпарат саласындағы қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану көзі болып табылады.

Барлық жоғарыда аталған, заңды тұлғалар ретінде кейбір ақпарат көздері қарастырылуы мүмкін. Осылайша, қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы ақпарат бір объектіге жинақталатын әр түрлі ұйымдарда, айтарлықтай әртүрлі сипатына, көлеміне және арнайы мәліметтерге байланысты мүмкін.

Ғылыми әдебиеттерде «экологиялық ақпарат» ұғымына бір мәнді ақпарат жоқ.

А.С. Попованың пікірі бойынша, «экологиялық ақпарат көздері екі өлшемдерге және қарастырылуы жауап беруі тиіс:

– біріншіден, іс-әрекет барысында жүзеге асырылатын іздеу, жинау, өңдеу, жинақтау, ақпаратты сақтау және ақпараттық ресурстарын қалыптастыру;

– екіншіден, нәтиже ретінде көрсетілген, яғни өздері ақпараттық ресурстар мен жүйелер» (Попов А.А. 2005. – 189 с.).

Кейбір ғалымдар өз жұмыстарында “көз” терминінің орнында “тасушы” термині пайдалану заңды түрде деген пікірді ұстанады.

Біздің ойымызша, көз термині кең, көлемді қамтитын мағынада мен түрлері ақпаратты беру мен алудың, ал термин тасушы оның нысаны ғана болып табылады.

Мысалы, В. И. Кутузов, а. А. Попов, деп санайды “экологиялық ақпаратты бізге “тасушы” термині емес, “көз” терминіне қатысты неғұрлым заңды пайдалану. Сонымен, жоғарыда

айтылғандарды ескере отырып, жеткізгіштердің экологиялық ақпаратты жатқызуға болады:

нормативтік-құқықтық актілер, толығымен немесе ішінара бар экологиялық мазмұны;

табиғи ресурстардың кадастрлары, экологиялық тұрғыдан маңызды объектілер мен заттардың нәтижесінде пайда болатын өндіріс немесе тұтыну;

экологиялық мониторинг деректері;

материалдар мемлекеттік статистикалық есепке алу және есепке алу, табиғи ресурстарды (экологиялық есепке алу);

тіркелімдер және тізілімдер заттарды, объектілерді және құрылыстарды, бар экологиялық маңыздылығы;

экологиялық стандарттар кәсіпорындар үшін (Попов А.А., 2005. б. 32-33).

М.М. Бринчук атап көрсеткендей, кез келген қызмет шеңберінде жүзеге асырылатын, экологиялық ақпарат құқығы қоршаған ортаны жинақтаумен жүреді. Бір мезгілде автор бірқатар спецификалық көздерін бөле отырып, оларды төрт топқа бөледі:

1) нормативтік ақпарат туралы экологиялық аудит және қоршаған табиғи ортаны қорғау;

2) экологиялық аудит объектісі туралы ақпарат;

3) жай-күйі туралы ақпарат қоршаған табиғи орта компоненттерінің тұрған, ықтимал әсер ету аймағындағы аудиттелетін объект;

4) ақпарат сайттары құзыретті органдарының алынатын орны (Бринчук М.М., 2003. – 670 с).

К.В. Волков “экологиялық ақпараттың барлық көздері мынадай негізгі белгісі бойынша жүзеге асырылатын қызмет бөлуге ұсынады:

– ақпарат тұрақты қоршаған орта жағдайын бақылау (мониторинг ағымдағы және жалпы ортаның жағдайын, оның жекелеген ортаның компоненттері);

– экологиялық ақпарат нәтижелері бойынша бақылау экологиялық іс-шаралар (мемлекеттік, ведомстволық және өндірістік бақылау);

– заңнамалық және нормативтік ақпарат (мәтіндер заңдар мен заңға тәуелді актілердің барлық деңгейдегі);

– жиынтық экологиялық ақпаратты тұрған мемлекеттік баяндаманы, сондай-ақ аталған мемлекеттік кадастрларын, баланстар және деректер базасын;

– жиынтық ақпараттық хабарлар (баяндамалар, есептер) кез келген ұйымдар)» (Волков К.В., 2009. – 205 с.).

Ю.С. Шемшученко, экологиялық мониторинг негізгі мақсаттағы мониторинг болу

көзі объективті және барынша толық ақпарат міндеттерін анықтау -қоршаған орта жағдайы туралы ұсынады (Шемшученко Ю.С., 1978: 91-97).

В.В.Гучков экологиялық мониторинг сияқты бастапқы сатысы жүйелік ақпаратты түрлендіру процестері туралы, болып жатқан қоршаған ортаға айқындайды.

Жүйелік көздері ретінде автор экологиялық ақпарат жинау табиғи ресурстардың мемлекеттік кадастрлары және т. б. жатқызады. Жалпы мағынада астында ақпарат көзі дегеніміз-кез-келген жүйесі, хабарлама немесе ақпарат қамтылған беру (Гучкова В.В., 2000: 415).

Егер осы тұрғысынан осындай жүйелерді қамтитын немесе өңдейтін экологиялық ақпаратты түсінуге болады, Бірыңғай ақпараттық жүйесіне, Бірыңғай мемлекеттік мониторинг жүйесі қоршаған орта мен табиғи ресурстардың мемлекеттік кадастрларының, Бірыңғай жүйесіне Қазақстан Республикасы табиғи ресурстарының, Мемлекеттік экологиялық ақпарат қоры болып табылады. Аталған көздерінің түрлері экологиялық ақпарат ретінде қарастырылуы мүмкін, бірақ ол жалғыз себеп емес.

Экологиялық ақпарат көзі ресми басылым саласындағы мемлекеттік басқару органдары қоршаған ортаны қорғау деп те атауға болады, мысалы, жыл сайынғы Ұлттық баяндамаларын жай-күйі туралы, қоршаған ортаның жай-күйі, қоршаған орта, жыл сайынғы статистикалық жинақтар салалары бойынша немесе жекелеген түрлері ластанудан, жыл сайын жарияланатын уәкілетті орган.

Ақпарат алу көздерінің бірі мерзімді басылымдар жарияланатын үкіметтік емес бірлестіктер болып табылады. Экологиялық бірлестіктер экологияландыру санасына ықпал етеді. Бұл көбінесе, өздері экологиялық бірлестіктер басылым мерзімді баспасөз басылымдарымен айналысады, экологиялық бағытты жасайды, телебағдарламалар қатысады, радио бағдарламаларда көрінеді, сондай-ақ заманауи техникалық құралдар экологиялық ақпараттың электрондық басып шығаруға таратуға ықпал етеді. Осылайша, экологиялық бірлестіктері экологиялық ақпаратты қоғамның бұқаралық ақпарат құралдары арқылы тасымалдайды.

Халық арасында экологиялық ақпаратты таратудың үлкен ағартушылық-насихаттық маңызы мәселелерді шешуде экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып саналады.

Экологиялық ақпарат сипаттамалардың бірі болып табылады, оның ресми мәртебесі, өйткені

ол уәкілетті мемлекеттік органына сүйенеді. Бұл экологиялық ақпарат ұсынылуы мүмкін екі негізгі түрлері, бөліну негізгі критерийі болып табылады.

Нормативтік көздер былайша бекітілген бөлу өткізуге болады экологиялық ақпарат және нормативтік көздері.

Осылайша, тәртібі мен шарттары жарияланған ресми экологиялық ақпарат регламенттеледі заңнамада белгіленген тәртіппен, сондықтан мәліметтер мен деректер, олардағы заңды маңызды болып табылады. Тетіктері мен рәсімдерін жинау, есепке алу, пайдалану, беру дәйексіз мәліметтер мен деректер, және қол жетімділігін қамтамасыз ету, жұртшылықтың оларға реттелген заңнамасында болып табылады.

Нормативтік бекіту көздері жатпайтын экологиялық ақпаратқа жататын ақпараттар тоқтатылуы азаматтардың және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың, қоғамдық бірлестіктер. Ол-бейресми, оны жеткізгіштегі жауапты емес, оның дұрыстығы мен сапасы.

Экологиялық ақпарат бар белгілі бір қасиеттер ескерілуі керек кезде деректерді жинау және мәліметтерді сақтау және өңдеу. Алушы үшін экологиялық ақпараттың маңызды рөл бар деректердің сапасы, дұрыстығы, толықтығы, мерзімі, техникалық және тақырыптық ерекшелігі ұсынылатын мәліметтер мен деректер.

Экологиялық мәліметтер әр түрлі, қолжетімді болуы тиіс азаматтарға, қоғам мен мүдделі алуға адамдарға қарамастан, олардың нысанын, сақтау, ақпарат беру. Экологиялық мәлімет қатысты барлық компоненттерінің қоршаған орта секілді, жер, жер қойнауы, топырақ, жер үсті және жер асты сулары, атмосфералық ауа, өсімдіктер, жануарлар әлемі және өзге де организмдер, сондай-ақ озон қабаты атмосфераның және жер төңірегіндегі ғарыш кеңістігіне қамтамасыз ететін, жиынтығында өмір сүруіне қолайлы жағдайлар. Қоршаған ортаның компоненттеріне олардың өзара байланысы, сондай-ақ ескере отырып, ықпал ету қарастырылады.

Экологиялық ақпарат контексіндегі қызметі «маңызды қоршаған орта үшін» қоршаған ортаға әсер етуші қаралуы мүмкін. Бұл қызметті қоршаған ортаға зиян немесе бағытталған болуы жүзеге асыруға тигізуі мүмкін оның сақтауы білдіреді. Екі жағдайда да қызметі қоршаған орта сапасының болуы тиіс өзгеруіне байланысты. Осындай қызмет барысында жиналып мәліметтер кешені туралы әсерлер сияқты шумен ластануы, улы шығарындылар мен өзге де мәліметтер, сондай-ақ қабылданатын шаралар

туралы және жүргізілген бағдарламаларында қоршаған ортаны қорғау бойынша талаптар мен ұсыныстар жетілдіру бойынша жұмыс істеп тұрған өндірістерді құру және жаңа ортаға әсер етеді (Бринчук М.М., 2003. – 670 с).

Сонымен, нормативтік бекітілген көздері экологиялық ақпаратты жатқызуға болады:

құқықтық актілер, нормативтік және құқықтық актілер мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару, толық немесе ішінара бар экологиялық мазмұны;

табиғи ресурстардың кадастрлары, экологиялық тұрғыдан маңызды объектілер мен заттардың нәтижесінде пайда болатын өндіріс немесе тұтыну;

экологиялық мониторинг деректері;

материалдар мемлекеттік статистикалық есепке алу және есепке алу, табиғи ресурстарды (экологиялық есепке алу);

экологиялық стандарттар.

Көздеріне экологиялық ақпарат жоқ нормативтік бекіту, мыналар жатады:

материалдар қоғамдық экологиялық ұйымдар;

БАҚ басылымдар (ақпараттық өнім);

арнайы экологиялық білім беру – БАҚ, арнайы экологиялық білімі бола тұра, көздері, экологиялық ақпаратқа ие, бұл белгілі бір ерекшелігіне (<http://adilet.zan.kz>).

Осылайша, экологиялық ақпарат алынған нәтиже салдарынан әкімшілік іс-шаралар және ақпараттық өзара іс-қимыл әр түрлі уәкілетті құрылымдардың және қоғамдық ұйымдардың, сондай-ақ өнім ретінде ғылыми және аналитикалық қызмет білдіреді (Ережепқызы Р., 2012: 31-39).

Айта кету керек, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында жинау процесі, өңдеу және сақтаудың экологиялық ақпаратқа байланысты, ең алдымен, басқарушылық функцияларын есепке алу және жүргізу кадастрлар табиғи ресурстар және қоршаған ортаны ластау көздерінің мониторинг жүргізу, қоршаған ортаның және халық денсаулығының жай-күйін жүзеге асыруға бағытталған. Мемлекеттік органдар ие экологиялық ақпаратқа қатысы бар, олардың функцияларына, жинау, өңдеу уәкілетті органдарында және қоршаған ортаны қорғау саласындағы, өз кезегінде, бұл бақылау, табиғи ресурстарды пайдалану мүмкіндік береді. Мұндай ақпарат уақтылы және жедел ден қою, алдын алу, немесе жеңілдету салдарлар жатқан қауіп-қатер немесе зиянды әсер етуі, қоршаған орта факторларының халықтың денсаулығына мүмкіндік береді.

Осы ережелер қорытындыға келіп, бұл мемлекеттік уәкілетті органдар экологиялық ақпаратты шоғырландырады.

Әзірлеу үшін нақты ұсыну туралы экологиялық ақпаратты қалыптастыру және біртұтас құрылымын элементтер қажетті қосалқы тетіктеріне, оның таралуын ұсынылады. Бұдан әрі қарастырайық негізгі функциялары мемлекеттік реттеу қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстар.

Маңызды функциясы қоршаған ортаны қорғау және ортаны қорғау, табиғи ресурстарды молықтыру және пайдалану болып табылады. 111-б. сәйкес ҚР ЭК мақсатында қорғау саласындағы мемлекеттік бақылауды қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды молықтыру және пайдалану болып табылады, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, табиғи және энергетикалық ресурстарды үнемдеу, биологиялық ресурстарды орнықты пайдалану, ұлттық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру (<http://adilet.zan.kz>).

Ең тән функциясы мемлекеттік реттеу қоршаған орта мен табиғи ресурстар мониторингі болып табылады. Құқықтық негізін мониторингі қоршаған орта мен табиғи ресурстар Қазақстан Республикасындағы құрайды жалпы және салалық нормативтік құқықтық актілер болып табылады.

Жалпы нормативтік құқықтық актісінде (ҚР ЭК қарастырылған 16-Тарау «қоршаған орта Мониторингі және табиғи ресурстар» болып табылады. 137-бабына сәйкес ҚР ЭК мемлекеттік экологиялық мониторинг – кешенді жүйесі қоршаған орта жағдайын бақылау, мақсатында табиғи ресурстарды бағалау, болжау және бақылау енгізу, олардың жай-күйін әсерінен, табиғи және антропогендік факторлар (<http://adilet.zan.kz>).

Мемлекеттік экологиялық мониторинг объектілері атмосфералық ауа, жер, жер үсті мен жер асты сулары, жер қойнауы, жануарлар және өсімдіктер әлемі, сондай-ақ климат пен Жердің озон қабаты, экологиялық жүйелер, әсер ету факторлары тұрғындардың денсаулығына қоршаған орта болып табылады.

Мониторингінің бірыңғай мемлекеттік жүйесін құру қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды қарастырады 138-құжат ЭК.

Бірыңғай мемлекеттік мониторинг жүйесі қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды қадағалауды енгізетін көпмақсатты ақпараттық жүйе қамтитын жай-күйін қадағалау, қоршаған орта мен табиғи ресурстар, сондай-ақ

деректерді талдау олардың нақты жай-күйі үшін басқарушылық және шаруашылық шешімдер қабылдауды қамтамасыз ету мақсатында, экологиялық қауіпсіздік, қорғау, өсімін молайту және ұтымды пайдалану табиғи ресурстар, сондай-ақ халықтың санитариялық-эпидемиологиялық салауаттылығы (<http://adilet.zan.kz>).

Қоршаған орта мен табиғи ресурстардың мемлекеттік реттеуінің келесі функциясы – кадастрлық. Кадастрдың негізгі мақсаты сапалы және сандық сипаттамалар туралы ақпаратты, қажетті ақпарат пен деректерді беру болып табылады. Экологиялық ақпарат жүйесін жүйелеу және оған қол жеткізуді жетілдіру мақсатында мемлекеттік органдар экологиялық ақпараттың электрондық кадастраларын қалыптастырады және қолдайды.

Экологиялық ақпараттың мемлекеттік ақпараттық ресурстарына (ақпараттық дерекқорларға) қолжетімділік жалпыға қол жетімді регистрлер мен экологиялық ақпарат кадастрларын жасау және қолдау арқылы қамтамасыз етіледі.

Қолжетімділігі шектеулі ақпарат пен мәліметтерді қамтитын құжаттарға және ақпараттық ресурстарға қол жеткізу Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

Мемлекеттік органдар өз құзыретіне сәйкес интернетте орналастыру және басқа да жалпыға қол жетімді ақпарат пен байланыс құралдарын пайдалану арқылы экологиялық ақпараттың келесі түрлерін таратады:

- 1) қоршаған орта жай-күйі туралы есептер;
- 2) қоршаған ортаны қорғау саласындағы нормативтік құқықтық актілердің және халықаралық шарттардың жобалары мен мәтіндері;
- 3) қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік саясат, бағдарламалар мен жоспарларға қатысты құжаттардың жобалары мен мәтіндері;
- 4) қоршаған ортаны қорғау саласындағы бақылау-инспекторлық және құқық қорғау қызметінің нәтижелері туралы есептер;
- 5) қоршаған ортаны қорғау саласындағы негізгі электрондық мемлекеттік қызметтердің тізбесіне жататын ақпарат.

Экологиялық ақпараттың таралуы үшін мемлекеттік органдар Қазақстан Республикасының мемлекеттік сатып алу туралы заңнамасында және мемлекеттік әлеуметтік тапсырыста көзделген тәртіппен жеке және заңды тұлғаларды тартуы мүмкін.

Мемлекеттік экологиялық ақпарат қорын қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті

органның ведомстволық бағынысты ұйымы жүзеге асырады және экологиялық ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу, талдау, зерттеу, ұсыну және тарату, қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану туралы қоғамдық және табиғат пайдаланушыларға білім беруді қамтиды. (<http://adilet.zan.kz>).

Осылайша, ҚР ЭК 136-бабының 1-бөлігінде жеке және заңды тұлғалардың қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды қорғау, өндіру және пайдалану саласындағы мемлекеттік бақылауды жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың жұмысы туралы және оның нәтижелері туралы ақпараттарға қол жеткізу мүмкіндігі белгіленеді. Сонымен бірге, 2-бөлімде қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды қорғау, өндіру және пайдалану саласындағы мемлекеттік бақылауды жүзеге асыратын мемлекеттік органдар барлық нәтижелердің жариялануын қамтамасыз етуге міндетті, және де барлығын емес, тек бөлек тексерістер мен жылдық есептерді жариялауға құқылы.

Қазақстан Республикасы ЭК-нің 118-бабында, мемлекеттік экологиялық бақылауды жүзеге асыратын лауазымды адамдар инспекциялық ақпараттардың құпиялылығын сақтауға міндетті және тек қана құқық қорғау органдары қылмыстық жаза белгілері бар экологиялық заңнаманы бұзу фактілері туралы хабарлауға міндетті.

ҚР ЭК-нің 127-бабы қоршаған ортаны инспекциялау кезінде ақпараттың құпиялылығын қамтамасыз етуге бағытталған (<http://adilet.zan.kz>).

Заңда мұндай қарама-қайшылықтардың бар болуы мемлекеттік органдарға Орхус конвенциясының қоғамдық мүдделерді пайдалану критерийлерін талап ететін экологиялық ақпаратты жасыруға жағдай жасайды (<http://adilet.zan.kz>).

Сонымен қатар, жеке статистикалық ақпараттың құпиялылығын жеке тұлғаларға және заңды тұлғаларға кепілдік беретін «Мемлекеттік статистика туралы» Қазақстан Республикасының Заңы да белгілі бір кәсіпорынның лақтырындыларына және қалдықтарына қатысты статистикалық деректерді қабылдауды шектеуі мүмкін (<http://adilet.zan.kz>).

Халыққа қызығушылық танытатын ақпарат «Әкімшілік процедуралар туралы» Заңның 13-бабы 4-тармағының негізінде ресми қолдануға жатқызылуы мүмкін, оған сәйкес «Ақпаратты мемлекеттік органның немесе ұйымның басшысының шешімі бойынша «ресми пайда-

лану үшін» ақпарат ретінде жіктеуі мүмкін». Жабдықтың сыйымдылығы, шикізат базасы, ауысымдардың саны, қоршаған ортаны қорғау шараларын қаржыландыру көлемі туралы ақпарат және т.б. белгілі бір кәсіпкерлік субъектісі коммерциялық құпия ретінде жіктелуі мүмкін, себебі қолданыстағы заңнама қоршаған ортаға және оның ластануына қатысты ақпарат ретінде мұндай ақпаратты танымайды, бірақ бұл ақпаратсыз экономикалық қызметтің қоршаған ортаға әсер ету ауқымын бағалау мүмкін емес (<http://adilet.zan.kz>).

Осыған байланысты, жалпыға ортақ мүдделілік танытатын экологиялық ақпараттың кішкене бөлігі ғана бұқаралық ақпарат құралдарында жариялау және оны үкіметтік веб-сайттарға орналастыру арқылы қолжетімді болады. Экологиялық ақпараттың басым бөлігі оның сұранысы бойынша ғана қол жетімді.

Халықтың көптеген маңызды химиялық ластаушылар туралы ақпарат алу проблемасы да бар, себебі олар қадағаланбайды және нәтижесінде мемлекеттік органдардың мұндай ақпараты жоқ. Қоршаған ортаға әсерді бағалау және мемлекеттік экологиялық сараптаманың материалдары жұртшылық үшін кең таралмайды, өйткені мұндай ақпарат мемлекеттік экологиялық ақпарат қорына жоспарланатын қызметтің тапсырыс берушісінің келісімімен ғана енгізілуі мүмкін.

Орхус конвенциясы мемлекеттерден жұртшылыққа өнім туралы жеткілікті ақпарат беру механизмдерін әзірлеуді талап етеді. Бұл ақпарат арқылы тұтынушылар экологиялық тұрғыдан дұрыс таңдау жасау мүмкіндігіне ие болуы керек. Орхус конвенциясының 3-бабының 2-тармағына сәйкес генетикалық түрлендірілген организмдер туралы ақпарат – бұл қатысушы мемлекет қазіргі және келешек ұрпақтардың әрбір адамның өз денсаулығы мен әл-ауқатына қолайлы жағдай жасау құқығын қорғауға қатысуға міндетті болатын экологиялық ақпарат (<http://adilet.zan.kz>).

Осыған байланысты, жалпыға ортақ мүдделілік танытатын экологиялық ақпараттың кішкене бөлігі ғана бұқаралық ақпарат құралдарында жариялау және оны үкіметтік веб-сайттарға орналастыру арқылы қолжетімді болады. Экологиялық ақпараттың басым бөлігі оның сұранысы бойынша ғана қол жетімді.

Халықтың көптеген маңызды химиялық ластаушылар туралы ақпарат алу проблемасы да бар, себебі олар қадағаланбайды және нәтижесінде мемлекеттік органдардың мұндай ақпараты жоқ. Қоршаған ортаға әсерді бағалау

және мемлекеттік экологиялық сараптаманың материалдары жұртшылық үшін кең таралмайды, өйткені мұндай ақпарат мемлекеттік экологиялық ақпарат қорына жоспарланатын қызметтің тапсырыс берушісінің келісімімен ғана енгізілуі мүмкін.

4-бапта бекітілген өндіріс (жасау), өндіру (дайындау), айналым, кәдеге жарату және жоюдың барлық процестерінде (сатыларында) азық-түлік өнімдерінің қадағалауы, ақпараттың жариялылығы, қолжетімділігі, сенімділігі, ашықтығын қамтамасыз ету мемлекетке бұл ақпаратты жалпыға қолжетімді ету міндетін жүктейді.

Сонымен қатар, Қазақстанда ГМО-мен қызмет туралы ақпарат жария түрде жария етілмейді және жеке және заңды тұлғаларға еркін қол жеткізу құқығы қамтамасыз етілмейді, себебі бұл ақпарат Энергетика министрлігінің веб-сайтында жарияланған ақпаратқа кірмейді. Себебі оның құзіреттілігіне ақпарат тарату, Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі мемлекеттік қорды қолдау және, тиісінше, ГМО бойынша жалпыға қол жетімді ақпараттық ресурстарды қалыптастыру және қолдау міндеті кіреді (<http://www.aarhus.kz>).

Экологиялық мәселелер барлық мүдделі азаматтардың қатысуымен тиімді түрде шешіледі (2) және ұлттық деңгейде тұрақты даму стратегиясын іске асырудың басталуы халықтың қатысу принципін мойындайды (<http://adilet.zan.kz>, 18-б.).

Ақпаратқа ашық қол жеткізудің маңыздылығы мынада: мемлекет демократиялық жолмен сайланған уәкілетті органдардың өкілдерінде халықты күнделікті жұмысында сайлаушылардың мандатына шынымен сәйкес келетініне сендіру қажет. Экологиялық ақпаратқа қол жеткізу мемлекеттік органдардың, сондай-ақ қоршаған ортаға қатысты мемлекеттік функцияларды жүзеге асыратын лауазымды тұлғалардың іс-әрекеттеріне әсер етеді.

Сонымен қатар, экологиялық ақпаратқа қол жеткізбестен бұрын, азаматтар нақты ахуалды бақылап қана қоймай, ортақ игілікке үлес қосып, ортақ игілікке жету мүмкіндігінен айырылады.

Экологиялық ақпаратқа қоғамның қол жетімділігі қоғамға экологиялық жағдай туралы идеяны қалыптастырып қана қоймай, экологиялық жағдайдың нашарлауынан туындаған аурулардан аулақ қана емес, сонымен бірге қатысуға қажетті шарт болып табылады. Қатысу, өз кезегінде, қоғамға тиісті жағдайларда шешімдер қабылдауына ықпал етуге мүмкіндік

береді. Сонымен қатар, жұртшылықтың бар білімін пайдаланып, биліктің нақты негізін кеңейтуге болады, осылайша шешім қабылдау процесінің сапасын жақсартуға болады.

Экологиялық ақпаратқа халықтың қолжетімділігін қамтамасыз етуді жүзеге асырудың негізгі принциптері ақпараттың ашықтығы мен қолжетімділігі, ақпараттың толықтығы мен дәлдігі, үшінші тұлғалардың ақпарат берудегі құқықтары мен мүдделерін құрметтеу, мемлекеттік органдардың жауапкершілігі болып табылады.

Форма бойынша экологиялық ақпарат жалпыға қол жетімді және арнайы деп бөлінген. Жалпыға қол жетімді экологиялық ақпарат арнайы деп жіктелмейтін барлық экологиялық ақпаратты қамтиды. Бұған қорғаныс және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша жекелеген мемлекеттік басқару органдарының нақты әрекеттерін көрсететін деректер жатады.

Қазақстан Республикасының заңнамасы туралы жалпыға ортақ ақпаратқа не жатқандығын білу қызықты.

Қазақстан Республикасы ЭК 163-бабында «Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларды қоспағанда, экологиялық ақпараттың жалпыға қол жетімді екендігі туралы» делінеді (<http://adilet.zan.kz>). Сондай-ақ ҚР ЭК-ның 164-бабында «жеке тұлғалар мен заңды тұлғалар экологиялық ақпараттың жалпыға қол жетімді мемлекеттік ақпараттық ресурстарына еркін қол жеткізуге құқылы» (<http://adilet.zan.kz>).

Параграфтарға сәйкес 2) «Мемлекеттік құпиялар туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 17-бабының 1-тармағында қоршаған орта жай-күйі туралы мәліметтер жіктелмейді (<http://adilet.zan.kz>). Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңының 14-бабына сәйкес Қазақстандағы жеке және заңды тұлғалар жалпыға қол жетімді мемлекеттік ақпараттық ресурстарға еркін қол жеткізуге құқылы (<http://adilet.zan.kz>).

ҚР ЭК-ның 159-қаулысына сәйкес оларға экологиялық ақпараттардың мынадай түрлері жатады: 1) қоршаған орта жағдайы және оның объектілері; 2) қоршаған ортаға әсер ететін факторлары, оның ішінде ластану; 3) қоршаған ортаға әсер ететін немесе әсер етуі мүмкін әкімшілік шаралар немесе бағдарламалар; 4) шаруашылық және өзге де салаларға қойылатын экологиялық нормалар мен экологиялық талаптар; 5) қоршаған ортаны қорғаудың жоспарланған

және жүзеге асырылатын шаралары мен оларды қаржыландыру; 6) қоршаған ортаға әсер ететін немесе әсер ететін іс-әрекеттер, оның ішінде осы жағдайда қаралатын қоршаған ортаға қатысты есептеулер, талдаулар және өзге де ақпарат; 7) қоршаған ортаны мемлекеттің денсаулыққа, халықтың қауіпсіздігіне және тұрмыс жағдайына, мәдениет объектілеріне, ғимараттар мен құрылыстарға әсері (<http://adilet.zan.kz>).

Жеке және заңды тұлғаларға мемлекеттік органдар ұсынатын ақпараттық қызметтер тізбесі «Әкімшілік рәсімдер туралы» Заңның 15-2-бабында қарастырылған (<http://adilet.zan.kz>).

Табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар саласындағы азаматтардың құқықтары Қазақстан Республикасының «Табиғи және техногендік төтенше жағдайлар туралы» Заңының 7-бабында қарастырылған және де 17-бапта табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар саласындағы ақпарат ұйымдардың қауіптілік деңгейі мен зияндылығы, қажетті қауіпсіздік, салдар, төтенше жағдайлардың алдын алу және жою жөніндегі шаралар туралы ақпарат болып табылатыны туралы жазылған.

Ақпаратқа сұрау салуды қалыптастырудың жалпы заңнамалық талаптары «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 6-бабында қарастырылған (<http://adilet.zan.kz>).

Сонымен бірге, азаматтар мен қоғамдық бірлестіктердің экологиялық ақпарат туралы өтініштерін қарастыру жөніндегі міндет тек мемлекеттік органдар үшін ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік ұйымдар үшін де белгіленеді. Қоғам ҚР ЭК-ның 164-бабына сәйкес басқа нысанда ұсынуға ешқандай себеп жоқ болған жағдайда, сұралған нысанда экологиялық ақпарат алуға құқығы бар (<http://adilet.zan.kz>). Егер жауап нысаны сұрауда анықталмаса, онда 4-тармақтың ережелеріне сәйкес «Әкімшілік рәсімдер туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 16-бабында мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар жазбаша нысанда жауап беруі тиіс (<http://adilet.zan.kz>) және Қазақстан Республикасы заңнамасының 15-бабының 4-тармағы «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» сәйкес жазбаша түрде немесе электронды құжат түрінде жауап беруге міндетті (<http://adilet.zan.kz>).

Экологиялық ақпаратқа қоғамдық қол жеткізуден бас тарту, ҚР ЭК-ның 167-бабына сәйкес келесі жағдайларда рұқсат етіледі:

– егер сұрау жалпы тәртіпте рәсімделсе және өтініш беруші сұратқан мәліметтер мен мәліметтерді құруға мүмкіндік бермесе;

– сұратылған ақпараттың болмауы;

– сұрау Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес шектеулі қол жетімді ақпарат пен деректерге қатысты болады.

ҚР ЭК-нің 167-бабының 3-тармағына сәйкес, экологиялық ақпарат беруден бас тартқан жағдайда, мемлекеттік орган бас тарту себептері мен негіздерін көрсете отырып жазбаша түрде жауап беруге міндетті (<http://adilet.zan.kz>).

«Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 5-бабына сәйкес, өтініштерді қараудың міндетті талаптарына мәселенің мәні көрсетілмеген анонимді өтініштерді және апелляцияларды қарау жатпайды (<http://adilet.zan.kz>).

Өтініш Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес шектеулі қолжетімділігі бар ақпаратқа және мәліметтерге жатқызылған жағдайда ақпарат беруден бас тарту Азаматтық кодекс (коммерциялық құпия және зияткерлік меншік құқықтарын қорғау) (<http://adilet.zan.kz>), Қылмыстық іс жүргізу кодексі (құпия жедел-іздістіру қызметі, тергеу және алдын ала тергеу) (<http://adilet.zan.kz>), «Ақпараттандыру туралы» (Құпиялылықты бұзу және т.б.) Заң (24) және басқа да заңдар негіздерінде қабылданады.

ҚР ЭК-ның 165-баптың 4-тармағына сәйкес, сұралған экологиялық ақпараты жоқ мемлекеттік орган заңнамада белгіленген мерзімде құзыретті мемлекеттік органға өтініш жібереді (<http://adilet.zan.kz>). Қазақстан Республикасы Заңының 7-бабының «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» 6-тармағына сәйкес құзыретіне апелляцияда көтерілген мәселелерді шешуді қоса алғанда, үш жұмыс күнінен кешіктірмей өтініш берушіге жолдаған тиісті органдарға қайта бағыттау талап етіледі (<http://adilet.zan.kz>).

ҚР ЭК-ның 167-бапқа сәйкес экологиялық ақпарат беруде жеке және заңды тұлғалар үшін келесі себептер бойынша ғана бас тарту мүмкін: сұрау жалпы нысанда жасалады және өтініш беруші сұратқан мәліметтер мен мәліметтерді құруға мүмкіндік бермейді; сұратылған ақпараттың болмауы; сұратқан мәлімет Қазақстан заңнамасына сәйкес шектеулі қол жетімді ақпарат пен деректерге қатысты болуы.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес ақпаратты кешіктіріп ұсынса немесе тіпті ұсынбаса, сондай-ақ жұртшылықты толық емес немесе сенімсіз эколо-

гиялық ақпаратпен қамтамасыз еткені үшін материалдық, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік көзделген.

Бұл ережелер Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 84-бабында (<http://adilet.zan.kz>), Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 268-бабында (30) тікелей көзделген.

Бұған дейін, қоршаған ортаны қорғау туралы ақпаратты ұсыну үшін, ҚР ЭК-нің 166-бабының 1-тармақ бойынша ақы алынуы мүмкін еді (<http://adilet.zan.kz>). Экологиялық ақпарат беру үшін төлем жасау практикасы Қазақстан Республикасының Орхусс конвенциясына сәйкес келмейтін деңгейден аспайтын міндеттемелеріне қайшы келмейді. Алайда іс жүзінде жеке коммерциялық, мемлекеттік емес кәсіпорындар мемлекеттік органдардың шектеулі шеңберіне экологиялық ақпаратты ұсынып, көптеген басқа мемлекеттік органдар мен мемлекеттік емес тұтынушылар үшін жоғары тарифтер белгілеген жағдайлар болған. Бұл мәселені 2015 жылы шешу үшін, ҚР ЭК-нің 166-бабы істен шығарылды (<http://adilet.zan.kz>).

Экологиялық ақпаратқа қол жеткізудің заңнама тәртібімен нақты анықталған және реттелгеніне қарамастан белгілі бір қиындықтар бар. Ең алдымен, бұл заңдар нормаларын дұрыс емес, кейде тіпті шектеулі түрде түсіндіретін мемлекеттік органдардың және экологиялық ақпараттың басқа иелерінің құқықтық сауаттылығымен байланысты. Көп жағдайда мемлекеттік орган өтініш берушінің сұратылған ақпаратқа деген қызығушылығын негіздеуді сұрайды және мемлекеттік органның немесе басқа субъектінің қандай ақпарат экология екендігін анықтау мүмкін емес. Ақпараттың жіктелуінің нақты тізімінің немесе өлшемдерінің экологиялық болмауына байланысты үміткерлер қанағаттанудан бас тарту үшін негіз болып табылатын сұраныстарын қалыптастыру қиын.

Экологиялық ақпарат жариялау мерзімдері заңмен қарастырылғаны экологиялық ақпарат алудың позитивті жағы деп қарастыруға болады. Атап айтқанда, ҚР ЭК-ның 163-бабының 3 және 4-тармақтарында «әр жылдың 1 мамырына дейін жергілікті атқарушы орган өзінің интернет-ресурсына: қоршаған ортаға эмиссиялар үшін төлемдерден түскен бюджетке түсетін түсімдер туралы ақпарат; қоршаған ортаны қорғау шараларына бюджеттік шығындар туралы ақпарат береді.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган жыл сайын, 1 мамырға дейін, Интер-

неттегі сайтында өткен жылдағы ақпараттарға: қоршаған ортаға келтірілген зиянды өтеуден түсетін бюджет түсімдеріне; Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын бұзғаны үшін айыппұлдардан бюджеттің кірістері туралы енгізеді» (<http://adilet.zan.kz>).

2016 жылы ҚР ЭК 57-1 бабында экологиялық мәселелер бойынша шешімдер қабылдауда жұртшылықтың қатысуының құқықтық формалары белгіленді. Бұған қоғамдық тыңдауларға қатысу; қоғамдық экологиялық сараптама; қоғамдық экологиялық мониторинг; мемлекеттік экологиялық сараптама кезінде мемлекеттік органдарға ескертулер мен ұсыныстарды беру; мемлекеттік органдар жанындағы қоғамдық кеңестерге қатысу; қоршаған ортаны қорғау мәселелері бойынша нормативтік құқықтық актілер жобалары бойынша, соның ішінде мемлекеттік жоспарлау жүйесінің құжаттарының жобалары бойынша ескертулер мен ұсыныстарды беру жатады.

Жоғарыда айтылғандармен қатар қоғамдық тыңдаулар жобаларды ұйымдастыру үшін міндетті болып табылады: 1) ауыл шаруашылығы және орман шаруашылығы, тау-кен өндірісі, құрылыс, көлік, электр, жылу, сумен жабдықтау, ағын сулар, қалдықтарды басқару және экономиканың басқа салалары қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган айқындаған тізім бойынша; 2) объектілерді су қорғау аймақтары мен жолдарын және сумен жабдықтау көздерін санитарлық қорғау аймақтарына орналастыруды қамтамасыз ету; 3) мемлекеттік орман қоры учаскелерінде объектілерді орналастыруды қамтамасыз ету; 4) мемлекеттік орман қоры учаскелерінде, оның ішінде елді мекендердің шегінде жасыл желектерді отырғызуды қамтамасыз ету; 5) ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда және бұрынғы Семей ядролық сынақ полигонының аумағында табиғат пайдаланушының қызметін қамтамасыз ету және т.б.

Жоспарланған қызметтің тапсырыс берушісі (бастамашысы) қоғамдық тыңдауларға қатысу үшін қоғамдық ақпаратпен айналысу үшін

қоғамдық бірлестіктермен шарттық негізде келісім-шарт жасасуға құқылы.

Қоғамдық тыңдаулардан жиырма күн бұрын жергілікті атқарушы органдар жоспарланған шаруашылық және өзге де қызметтің қоршаған ортаға әсерін бағалау тәртібіне және осы іс-әрекеттер бойынша шешім қабылдау үдерісіне, сондай-ақ ақпарат берудің басқа құралдарын қолдануға байланысты экологиялық ақпаратқа ашық қол жеткізуге мүмкіндік береді (<http://adilet.zan.kz>).

Қорытынды

Біздің ойымызша, Қазақстан Республикасының ұлттық заңнама жүйесіндегі экологиялық ақпаратқа қол жеткізудің заңды мекемесі нормаларының орнын алу мәселесі «заң саласы», «құқық институты» сияқты теориялық ұғымдарды талдаудан бастау керек. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде бұл ұғымдар көбінесе олардың мазмұнын өзгертеді.

Құқықтық теоретиктердің пікірінше, «құқық – ең алдымен, көптеген нормалар немесе мінез-құлық нормалары жүйесі. Бұл кездейсоқ қалыптардың кездейсоқ жиынтығы емес, бірақ қатаң тексерілген, тәртіпті мінез-құлық ережелерінің жиынтығы. Кез-келген басқа жүйе сияқты, ол бір ретті, өзара байланысты және өзара әрекеттесетін элементтерден тұрады. Бұл заң нормалары немесе мінез-құлық ережелері. Жүйе дәйекті және жүйелі болуы керек.

Жеке құрылымдық элементтері – нормативтері арасында туындайтын қатынастар ортақ мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған қатаң анықталған, реттеуші және басқа функцияларды жүзеге асыруға бағытталуы тиіс. Тиімді әрі нәтижелі болу үшін кез-келген құқықтық жүйе тұтас органикалық жүйе ретінде құрылуы керек.

Экологиялық ақпаратқа қол жеткізу ережелерінің орнын анықтау үшін біз қолайлы ортаға құқықты зерттеу өзекті, өйткені экологиялық ақпаратқа қол жеткізу құқығы конституциялық адам құқығының қауіпсіздігі болып табылады.

Әдебиеттер

Kwon, S. «Relational contracts in a persistent environment.» *Economic Theory* 61(1): 2016. 183-205.

Eck, A., et al. «Potential-based reward shaping for finite horizon online POMDP planning.» *Autonomous Agents and Multi-Agent Systems* 30(3): 403-445. 2016.

Yerezhepkyzy R., Karatayeva A., Kuanalieva G.A., Konysbai B. M., Azhinurina D. A., Legal regulation of public access to information in the field of environmental protection and use of natural resources // *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues* – 2017 -Vol.20- Iss.2

Декларация по окружающей среде и развитию: Декларация Организации Объединенных Наций, 14 июня 1992 г., Рио-де-Жанейро // Действующее международное право: в 3 т. / сост. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – М.: изд-во Моск. независим. ин-та междунар. права, 1997. – Т. 3. – С. 721–723.

Dyderski, M. K., et al. (2017). «Ecological lands for conservation of vascular plant diversity in the urban environment.» *Urban Ecosystems* 20(3): 639-650.

Rio Declaratio. O. E. viro.me.t a.d Developme.t: application. A.d impleme.tatio. Report of the Secretary-Ge.eral. 5-th ses. 7-25 apr. 1997. Distr. Geeral. E/C. (17/1997/8. 10 February 1997) // Commissio o Sustaiable Developmet. -New York, 1997. – 42 p.

Республика Казахстан. Конституция РК от 30 августа 1995 г. // Информационно-правовая система «Әділет».

Макарова Т.И. Теоретические проблемы правового положения физических лиц в экологических отношениях: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.06. – М.: Белорусский государственный университет, 2008. – 276 с.

Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учеб. для вузов. – М.: Юрайт-М, 2002. – 291 с.

Попов А.А. Правовое регулирование экологической информации: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.06. -М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ, 2005. – 189 с.

Орхуская Конвенция о доступе к информации, участию общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию от 25 июня 1998 года // Информационно-правовая система «Әділет».

Президент Республики Казахстан. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года: Указ от 15 февраля 2018 года № 636. // Информационно-правовая система «Әділет».

Попов А.А. Правовое регулирование экологической информации: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.06. -М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ, 2005. – 189 с.

Бринчук М.М. Экологическое право: учеб. – М.: Юристъ, 2003. – 670 с

Волков К.В. Правовое регулирование доступа к экологической информации (сравнительно-правовой анализ): дис. ... док. юрид. наук: 12.00.06. – М.: Российская Академия Наук; Институт государства и права, 2009. – 205 с.

Шемшученко Ю.С. Комплексная экологическая экспертиза и мониторинг окружающей среды // Советское государство и право. – 1978. – № 10. – С. 91-97.

Экологическое право: учебник для вузов / под ред. В.В. Гучкова. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 415 с.

Ережепқызы Р. Правовые основы доступа и получения экологической информации // Сборник материалов междунаучно-практической конференции «Экологические риски в системе национальной безопасности Республики Казахстан (понятийный и методологический аспект)» С.Б. Байсаловские чтения, 20 окт. 2012 г. – г. Алматы. С. 31-39

Республика Казахстан. Экологический Кодекс от 9 января 2007 г. № 212 // Информационно-правовая система «Әділет».

Республика Казахстан. «О государственной статистике» Закон от 19.03.2010 № 257-IV // Информационно-правовая система «Әділет».

Республика Казахстан. «О порядке рассмотрения обращений физических и юридических лиц» Закон от 12 января 2007 года № 221 // Информационно-правовая система «Әділет».

Отчет «Анализ экологического и гражданского процессуального законодательства Республики Казахстан на соответствие требованиям Орхусской Конвенции в части доступа к экологической информации, правосудию и участию общественности в процессе принятия решений.» // <http://www.aarhus.kz/wp-content/uploads/2013.pdf>

Республика Казахстан. «О государственных секретах» Закон от 15 марта 1999 года № 349-I // Информационно-правовая система «Әділет».

Республика Казахстан. «Об информатизации» Закон от 11 января 2007 года № 217-III // Информационно-правовая система «Әділет».

Республика Казахстан. «Об административных процедурах» Закон от 27 ноября 2000 года № 107-II // Информационно-правовая система «Әділет».

Республика Казахстан. «О чрезвычайных ситуациях природного и техногенного характера» Закон от 5 июля 1996 года № 19-I // Информационно-правовая система «Әділет».

Республика Казахстан. Гражданский кодекс (Общая часть) от 27 декабря 1994 года № 409-I // Информационно-правовая система «Әділет».

Республика Казахстан. Уголовно-процессуальный Кодекс от 13 декабря 1997 года № 206-I // Информационно-правовая система «Әділет».

Республика Казахстан. Кодекс об административных правонарушениях от 30 января 2001 года № 155-II. // Информационно-правовая система «Әділет».

Республика Казахстан. Уголовный кодекс от 16 июля 1997 года № 167-I // Информационно-правовая система «Әділет».

Республика Казахстан. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по экологическим вопросам: Закон от 8 апреля 2016 года № 491-V ЗРК // Ведомости Парламента РК 2016 г., № 7-II, ст. 57

Республика Казахстан. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам доступа к информации: Закон от 16 ноября 2015 года № 404-V ЗРК // Ведомости Парламента РК 2015 г., № 22-I, ст. 141

References

Kwon, S. “Relational contracts in a persistent environment.” *Economic Theory* 61(1): 2016. 183-205.

Eck, A., et al. “Potential-based reward shaping for finite horizon online POMDP planning.” *Autonomous Agents and Multi-Agent Systems* 30(3): 403-445. 2016.

Yezhepkyzy R., Karatayeva A., Kuanalieva G.A., Konysbai B. M., Azhinurina D. A., Legal regulation of public access to information in the field of environmental protection and use of natural resources // Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues – 2017 -Vol.20- Iss.2

Deklaraciya po okruzhayushchej srede i razvitiyu: Deklaraci Organizacii Ob"edinennyh Nacij, 14 iyunya 1992 g., Rio-de-Zhaneiro // Dejstvuyushchee mezhdunarodnoe pravo: v 3 t. / sost. YU.M. Kolosov, EH.S. Krivchikova. – M.: izd-vo Mosk. nezavisim. in-ta mezhdunar. prava, 1997. – T. 3. – S. 721–723.

Dyderski, M. K., et al. (2017). "Ecological lands for conservation of vascular plant diversity in the urban environment." Urban Ecosystems 20(3): 639-650.

Rio Declaratio. O. E. viro.me.t a.d Developme.t: applicatio. A.d impleme.tatio. Report of the Secretary-Ge.eral. 5-th ses. 7-25 apr. 1997. Distr. Geeral. E/C. (17/1997/8. 10 February 1997) // Commissio o Sustaiable Developmet. -New York, 1997. – 42 p.

Respublika Kazahstan. Konstituciya RK ot 30 avgusta 1995 g. // Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Makarova T.I. Teoreticheskie problemy pravovogo polozheniya fizicheskikh lic v ehkologicheskikh otnosheniyah: dis. ... dok. yurid. nauk: 12.00.06. – M.: Belorusskij gosudarstvennyj universitet, 2008. – 276 s.

CHerdancev A.F. Teoriya gosudarstva i prava: ucheb. dlya vuzov. – M.: YUrajt-M, 2002. – 291 s.

Popov A.A. Pravovoe regulirovanie ehkologicheskoy informacii: dis. ... dok. yurid. nauk: 12.00.06. -M.: Institut zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniya pri Pravitel'stve RF, 2005. – 189 s.

Orhuskaya Konvenciya o dostupe k informacii, uchastiyu obshchestvennosti v processe prinyatiya reshenij i dostupe k pravosudiyu ot 25 iyunya 1998 goda // Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Prezident Respubliki Kazahstan. Strategicheskij plan razvitiya Respubliki Kazahstan do 2025 goda: Ukaz ot 15 fevralya 2018 goda № 636. // Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Popov A.A. Pravovoe regulirovanie ehkologicheskoy informacii: dis. ... dok. yurid. nauk: 12.00.06. -M.: Institut zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniya pri Pravitel'stve RF, 2005. – 189 s.

Brinchuk M.M. EHkologicheskoe pravo: ucheb. – M.: YUrist», 2003. – 670 s

Volkov K.V. Pravovoe regulirovanie dostupa k ehkologicheskoy informacii (sravnitel'no-pravovoj analiz): dis. ... dok. yurid. nauk: 12.00.06. – M.: Rossijskaya Akademiya Nauk; Institut gosudarstva i prava, 2009. – 205 s.

SHemshuchenko YU.S. Kompleksnaya ehkologicheskaya ehkspertiza i monitoring okruzhayushchej sredy // Sovetskoe gosudarstvo i pravo. – 1978. – № 10. – S. 91-97.

EHkologicheskoe pravo: uchebnik dlya vuzov / pod red.V.V.Guchkova. – M.: YUNITI, 2000. – 415s.

Erezhepkyzy R. Pravovye osnovy dostupa i polucheniya ehkologicheskoy informacii // Sbornik materialov mezhd. nauchno-prakticheskoy konferencii «EHkologicheskie riski v sisteme nacional'noj bezopasnosti Respubliki Kazahstan (ponyatijnyj i metodologicheskij aspekt)» S.B. Bajsalovskie chteniya, 20 okt. 2012 g. – g. Almaty. S. 31-39

Respublika Kazahstan. EHkologicheskij Kodeks ot 9 yanvarya 2007 g. № 212 // Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Respublika Kazahstan. «O gosudarstvennoj statistike» Zakon ot 19.03.2010 № 257-IV// Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Respublika Kazahstan. «O poryadke rassmotreniya obrashchenij fizicheskikh i yuridicheskikh lic» Zakon ot 12 yanvarya 2007 goda № 221 // Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Otchet «Analiz ehkologicheskogo i grazhdanskogo processual'nogo zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan na sootvetstvie trebovaniyam Orhusskoj Konvencii v chasti dostupa k ehkologicheskoe informacii, pravosudiyu i uchastiyu obshchestvennosti v processe prinyatiya reshenij.» // <http://www.aarhus.kz/wp-content/uploads/2013.pdf>

Respublika Kazahstan. «O gosudarstvennyh sekretah» Zakon ot 15 marta 1999 goda № 349-I // Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Respublika Kazahstan. «Ob informatizacii» Zakon ot 11 yanvarya 2007 goda № 217-III // Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Respublika Kazahstan. «Ob administrativnyh procedurah» Zakon ot 27 noyabrya 2000 goda № 107-II // Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Respublika Kazahstan. «O chrezvychajnyh situacijah prirodnoego i tekhnogennogo haraktera» Zakon ot 5 iyulya 1996 goda № 19-I // Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Respublika Kazahstan. Grazhdanskij kodeks (Obschchaya chast') ot 27 dekabrya 1994 goda № 409-I // Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Respublika Kazahstan. Ugolovno-processual'nyj Kodeks ot 13 dekabrya 1997 goda № 206-I // Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Respublika Kazahstan. Kodeks ob administrativnyh pravonarusheniyah ot 30 yanvarya 2001 goda № 155-II. // Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Respublika Kazahstan. Ugolovnyj kodeks ot 16 iyulya 1997 goda № 167-I // Informacionno-pravovaya sistema «Әdilet».

Respublika Kazahstan. O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po ehkologicheskim voprosam: Zakon ot 8 aprelya 2016 goda № 491-V ZRK// Vedomosti Parlamenta RK 2016 g., № 7-II, ct. 57

Respublika Kazahstan. O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam dostupa k informacii: Zakon ot 16 noyabrya 2015 goda № 404-V ZRK// Vedomosti Parlamenta RK 2015 g., № 22-I, ct. 141

6-бөлім
**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ
КРИМИНАЛИСТИКА**

Section 6
**CRIMINAL LAW AND
CRIMINALISTICS**

Раздел 6
**УГОЛОВНОЕ ПРАВО
И КРИМИНАЛИСТИКА**

Tapalova R.B.¹, Temirbolat N.S.², Daubasova S.³, Arvind T.T.⁴

¹candidate of Legal Sciences, associate Professor, e-mail: tapalova_r@mail.ru

²candidate of Legal Sciences, acting as Docent, e-mail: nuraishamail@gmail.com

³Senior Lecturer, e-mail: daubassova2017@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

⁴Professor of Law at York Law School United Kingdom, Heslington, York, e-mail: t.t.arvind@york.ac.uk

PATHOGENIC MICROORGANISM AS AN ELEMENT OF FORENSIC CHARACTERISTICS OF BIOTERRORISM

This article is devoted to forensic research of the damage circumstances by pathogenic microorganism in the environment after a terrorist attack. The topic is relevant in that it has not yet been studied in forensic such notions as «especially dangerous infections», «biological agents», «bacteriological weapons», «biological weapons», «pathogenicity», «contagious properties», etc. were not considered in the literature. In forensic science, the properties of biological agents of biological weapons developed to date, the mechanism and nature of trace formation in the material situation where a terrorist act can be committed using these means are not systematized. The issues of technical and forensic support for conducting investigative actions were not considered, for example, when inspecting the scene of an incident, if an act of terrorism was committed, there are no recommendations on the tactical features of investigating this category of crimes, and the specialists are not known in what procedural form. Specialists should be established to prove the guilt of the terrorist (s), and other issues are not developed as well. of terrorism.

The purpose of research, based on the properties of pathogenic microorganisms of natural origin and biological agents for creating biological weapons, their existing classification by degree of pathogenicity, method of penetration, etc., to identify the main properties of these microorganisms in the forensic aspect, systematize them to determine the tactics of the investigation at the initial stage of the investigation.

Scientific works of microbiologists, virologists, biologists, epidemiologists and military epidemiologists devoted to the biological agents and the weapon, the methods of indication of bacteriological materials, also the works of criminologists devoted to the theory and practice of investigating special types of crime served as a basis to this article.

Key words: act of terrorism, pathogenic microorganism, biological agents, especially dangerous infections, biological weapon, virus, pathogenic bacterial, rickettsia, toxins, tactics, investigative actions.

Тапалова Р.Б.¹, Темірболат Н.С.², Даубасова С.³ Арвинд Т.Т.⁴

¹з.ф.к., доцент, e-mail: tapalova_r@mail.ru

²з.ф.к., доцент м.а., e-mail: nuraishamail@gmail.com

³аға оқытушы, e-mail: daubassova2017@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы, қ.

⁴Йорк құқық мектебінің профессоры, Ұлыбритания, Хеслингтон, Йорк, e-mail: t.t.arvind@york.ac.uk

Патогенді микроорганизмдер биотерроризмнің криминалистикалық сипаттамасының элементі ретінде

Мақала терроризм актісін жасау кезінде патогенді микроорганизмдермен материалдық ортаның зақымдану жағдайларын криминалистикалық талдауға арналған. Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазіргі уақытқа дейін криминалистикалық әдебиетте зерттелмегендігімен және «аса қауіпті инфекциялар», «биологиялық агенттер», «бактериологиялық қару», «биологиялық қару», «патогенділік», «контагиозды қасиеттер» және т.б. ұғымдар қарастырылмағандығымен түсіндіріледі. Криминалистикада қазіргі уақытта әзірленген биологиялық қарудың биологиялық агенттерінің қасиеттері, көрсетілген құралдарды қолдана отырып, террористік акт жасалуы

мүмкін материалдық жағдайда іздің пайда болу механизмі мен сипаты жүйеленбеген. Іздестіру тергеу әрекеттерін жүргізуді техникалық-криминалистикалық қамтамасыз ету мәселелері қаралмаған, мысалы, оқиға болған жерді тексеру кезінде, егер терроризм актісі жасалған болса, осы санаттағы қылмыстарды тергеудің тактикалық ерекшеліктері бойынша ұсыныстар жоқ, мамандар қандай процессуалдық нысанда іске тартылуы тиіс, террористің (-тердің) кінәлілігін дәлелдеу үшін қандай мән-жайлар және қандай мамандардың көмегімен анықталуы тиіс, сондай-ақ терроризм қылмыстарын тергеу әдістемесін құрайтын өзге де сұрақтар зерттелген емес.

Зерттеудің мақсаты, биологиялық қару жасау үшін қолданылатын табиғи патогенді микроорганизмдердің және биологиялық агенттердің қасиеттеріне сүйене отырып, олардың патогендік дәрежесі бойынша, ену тәсілі және т.б. бойынша қазіргі жіктемесіне сүйене отырып, бұл микроорганизмдердің негізгі қасиеттерін криминалистикалық аспектіде бөліп көрсету, тергеудің бастапқы кезеңінде тергеу жүргізу тактикасын анықтау үшін оларды жүйелендіру.

Биологиялық агенттерге, биологиялық қаруға, бактериологиялық материалды индикациялау әдістеріне арналған микробиологтардың, вирусологтардың, биологтардың, эпидемиологтардың, әскери эпидемиологтардың ғылыми еңбектері, сондай-ақ қылмыстың жекелеген түрлерін тергеу теориясы мен практикасына арналған криминалистердің еңбектері әдіснамалық негіз болды.

Түйін сөздер: терроризм актісі, патогенді микроорганизмдер, биологиялық агенттер, аса қауіпті инфекциялар, биологиялық қару, вирус, патогенді бактерия, риккетсия, токсиндер, тактика, тергеу әрекеттері.

Тапалова Р.Б.¹, Темірболат Н.С.², Даубасова С.³, Арвинд Т.Т.⁴

¹к.ю.н., доцент, e-mail: tapalova_r@mail.ru

²к.ю.н., и.о. доцента, e-mail: nurai shamail@gmail.com

³старший преподаватель, e-mail: daubassova2017@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

⁴профессор Йоркской Школы права, Великобритании, Хеслингтон, Йорк, e-mail: t.t.arvind@york.ac.uk

Патогенные микроорганизмы как элемент криминалистической характеристики биотерроризма

Статья посвящена криминалистическому анализу обстоятельств поражения материальной среды патогенными микроорганизмами при совершении акта терроризма. Тема актуальна тем, что она до настоящего времени не изучена в криминалистической литературе, не рассматривались такие понятия, как «особо опасные инфекции», «биологические агенты», «бактериологическое оружие», «биологическое оружие», «патогенность», «контагиозные свойства» и т.д. В криминалистике не систематизированы свойства разработанных к настоящему времени биологических агентов биологического оружия, механизм и характер слеодообразования в той материальной обстановке, где может быть совершен террористический акт с применением указанных средств. Не рассматривались вопросы технико-криминалистического обеспечения проведения поисковых действий, например, при осмотре места происшествия, если совершен акт терроризма, нет рекомендаций по тактическим особенностям расследования данной категории преступлений, не известны, в какой процессуальной форме должны привлекаться специалисты, какие обстоятельства и с помощью каких специалистов должны быть установлены для доказывания виновности террориста (-ов), а также не разработаны и другие вопросы, составляющие методику расследования терроризма.

Цель исследования, исходя из свойств патогенных микроорганизмов природного происхождения и биологических агентов для создания биологического оружия, существующей их классификации по степени патогенности, по способу проникновения и т.д., – выделить основные свойства эти микроорганизмов в криминалистическом аспекте, систематизировать их для определения тактики проведения следствия на начальном этапе расследования.

Методологической основой послужили научные труды микробиологов, вирусологов, биологов, эпидемиологов, военных эпидемиологов, посвященные биологическим агентам, биологическому оружию, методам индикации бактериологического материала, а также труды криминалистов, посвященные теории и практике расследования отдельных видов преступлений.

Ключевые слова: акт терроризма, патогенные микроорганизмы, биологические агенты, особо опасные инфекции, биологическое оружие, вирус, патогенная бактерия, риккетсия, токсины, тактика, следственные действия.

Introduction

The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, taking into account international experience in the methods of committing acts of terrorism, international experience in combating terrorism, has significantly expanded the acts of possible forms of acts of terrorism. In Chapter 10 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan «Criminal Offenses Against Public Security and Public Order», 15 compositions are classified as terrorist offenses (<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z927>). The act of terrorism (the most serious act) in accordance with Article 255 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan is considered as an offense transformed into a multi-object crime, where the main object remains public safety, and additional objects are life, health, property and other law-enforcement benefits. The legislator, when describing the signs of the objective side of an act of terrorism, uses the concepts of methods – «... carrying out an explosion, arson ... or spreading epidemics or epizootics, as well as other actions, capable of causing massive death of people. » indicated as one of the dangerous ways for terrorists to use causative agents of infectious diseases (pathogenic microorganisms).

The pathogenic microorganisms existing in the nature became the objects of research for the military – industrial sphere in a previous century (Konovalov, 2014; Alibek, 2003; www.portal-slovo.ru). The results of those researches led to the creation of the biological weapon, the main component of which were the biological agents (or cultivated pathogenic microorganisms or the causative agents of especially dangerous infections cultivated in laboratories). The proportion of the meanings is following: biological weapon and biological agents are like the whole and the part. The meaning of a biological weapon is wide: it unites the set of carrier and organisms of wildlife, which, by negatively influencing on other objects of wildlife (human, fauna, flora, including house animals and crops), causes significant harm, can lead to lethal outcome, at the same time has the ability to extend by itself, resulting in epidemic, pandemic, epizooty, epiphytotic. The carriers can be different: it can be warheads of cruise missiles in a military sphere and container, even a plastic bag, in terrorist's arm.

Now all the types of biological weapons are illegal: several conventions were adopted to forbid the development, storage and usage of biological weapons. For example, The Convention on the Prohibition of the Development, Production and

Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction, which was adopted on 16 December 1971 (https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bacweap.shtml). However, despite the convention, there is an information that biological weapon is continuing to be developed. The military experts think that biological weapon in some aspects is more dangerous than a nuclear one. It's properties and features seem like it can possibly lead to the elimination of humanity on the planet, as it was told by Russian scientific V.Y. Evstigneev at lection, which took place in Moscow Institute of Physics and Technology on 25 March and 8 April 2003 (Evstigneev, 2003).

The operation of the biological weapon does not differ by its ingenuity. Virus or pathogenic bacterial does not sort where the ally or enemy is, having got on freedom, they destroy all the creatures on their path. After the usage of the pathogenic virus or bacillus of anthrax, nobody can guarantee that infection will not desolate even the attackers. The science is not capable of development of guaranteed protection from microorganisms yet. Furthermore, even if antidote is developed earlier, it can be ineffective, because viruses and bacteria always mutate (Alibek, 2003). As scientists think, the biological weapon was not used in military motives in a modern history due to this fact (Konovalov, 2014; Alibek, 2003: 228-231, 233). It is probable that this tendency will be kept in the future.

However this point of view is not suitable to the situation with terrorists. Due to the fact that there are suicide executors, there is no guarantee that they can be stopped by the consequences of using the biological weapon. The range of organizations and individuals, which are able to use the biological agents as an instrument of terror, which differ by group structure, financial source, ideology, motivation and practicing methods, can be very various (Schmid, 1983: 119-158).

It consists of huge, well-paid organizations, oppositional rebel groups, religious and cult sects, which propagandize the ideology of «Apocalypse», various types of nationalist groups, separated political movements and groups, also single terrorists (Taylor, 1991: 135).

As stressed by foreign researchers in the last century (Crozier, 1974: 130; Jenkins, 1984: 23; Laqueur, 1987: 97; Laquer, 1999; Schmid, 1983: 119-158; Taylor, 1991: 135; Grosscup, 1987: 78) and now (Laquer, 2001: 80) certain political, nationalist, religious organizations of radical-

extremist orientation consider it permissible to use any violent methods to achieve their goals.

The dangerous tendency in a progress of terrorism during the conditions of globalization is the fact that criminal terrorist organizations choose much more sophisticated ways of terrorist attacks, use advances of science and technology, so that now the possibility of using the mass destructive weapon by them (chemical, biological, nuclear) comes real (Zhiganova).

The danger of bioterrorism is determined by a number of prerequisites, as Alibek K. (Alibek, 2003), Beljakov V.D. (Beljakov, 1988), etc. indicate, they include the following factors:

1. High effectiveness of using various types of biological weapons by terrorists, it can cause an epidemic in a short term, which leads to the death of an enormous quantity of people, animals and crops. Many biological weapons are capable of epidemic spread.

2. Microorganisms can get into every facility, there is no guaranteed protection from them by engineering structures.

3. The big variety of biological agents, which can be used for destruction of enemies: there is a significant number of possible sources for biological weapons, including natural centers, grounds to examine the biological weapon. According to approximate data, there are collections of various bacterial strains in 67 countries, which belong to several organizations, medical centers in several states have causatives of anthrax and plague. The quantity of sources of lethal bacteria and inadequate security of storage locations can turn medical and biological centers to voluntary and involuntary sources of biological weapon supply for terrorists.

4. The production of certain types of biological weapon does not demand any special equipment and it is not very difficult, according to producers (Evstigneev, 2003), developing this weapon will not be so difficult even for countries with low level of technical progress.

5. The biological weapon is easily transported and hardly found out by any type of inspection: in fact, each infection demands special methods of treatment and prevention, so it makes the possibility of preparing for reflection of any potential attack very difficult.

6. The difficulty of timely detection of use of biological weapon by enemy and the presence of incubation interval of contamination make the fact of use less noticeable; due to uncertainty of who and where will try to do bioterrorism attempt and what biological agents will be used as an instrument

of terror, the threat and attempts to use biological weapons will always remain.

7. The ability of biological weapon to strike people, animals and agricultural plants. However this ability is very selective: one type of pathogens calls the human diseases, whereas another harms only animals.

8. A biological weapon makes a strong psychological impact on population, the panic and fear will appear immediately.

However this type of mass destruction weapon has a significant disadvantage, which limits its use – it is extremely nonselective, but terrorist may ignore this factor (Evstigneev, 2003).

The investigation of bioterrorist attack differs from investigation of another crimes:

- By high mental tension of investigator's work, due to emergency regime.

- By necessity of regular operational response.

- By regular cooperation with forces, which must perform protective measures, apply measures of immune and emergency preventions from diseases among people, animals, plants, that means disinfecting the territory, damaged by attack.

The complex of necessary measures during investigation depends on natural and military properties of used pathogenic microorganisms. In 1998, the Ministry of health care of the USSR approved the list of pathogenic agents so that security and protective measures were taken against them. Then and later the list of especially dangerous infections, which have natural sources in Kazakhstan, was approved by order №62 of Minister of health care (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30086861#pos=0;0). The list of infections is following: plague, tularemia, anthrax, brucellosis, Congo-Crimean hemorrhagic fever, hemorrhagic fever with nephrotic syndrome, smallpox, botulism, tick-borne encephalitis, cholera. The causatives of infections, which are very dangerous for people according to list, have different levels of pathogenicity. Despite the medical advances, some infections depending on organ they harm and degree of injury can lead to a lethal outcome.

Sometimes in remote regions of Kazakhstan outbreaks of anthrax, or brucellosis, or Congo-Crimean hemorrhagic fever, or cholera, tick-borne encephalitis plague in certain seasons. Each case of disease is determined by relevant services by the list of especially dangerous infections. According to data of the Ministry of health care, so far all infections were caused by nature. In the presence of bases, acts of criminal character were considered as a break of sanitary regulation or hygienic standards,

a violation of veterinary rules a criminal negligence, inaction on service, concealment of information about circumstances that create a danger for life and health of people.

Due to the development of tourism and frequent cases of diseases among tourists by brought in infections, Kazakhstan scientists as virologists, infectiologists, microbiologists studied and gave description of clinic symptoms in a monograph, which was devoted to tropic infections – malaria, sleeping sickness (African trypanosomiasis), Chagas disease (American trypanosomiasis), leishmaniosis, leprosy, yellow fever, Marburg hemorrhagic fever, Ebola hemorrhagic fever, schistosomiasis, filariasis, onchocerciasis (Amireev, 2014).

The list of dangerous microorganisms does not end with this; due to region on Earth, there are another pathogenic microorganisms in wildlife such as Bolivian hemorrhagic fever, Venezuelan equine encephalomyelitis and so on (Onishenko, 2003). What is the difference between natural pathogenic microorganisms and pathogenic microorganisms, which are biological weapon? A difference is very essential. Scientists, who developed biological weapon, had the task to strengthen the pathogenicity of microorganisms, in contrast to natural ones, to make them stable to impact of climatic factors, action of antibiotics, to endow with property for production in industrial scales, to make it possible to keep them in a long-term, to adopt for transportation.

According to military epidemiology, biological weapons should have the following criteria:

have a higher pathogenicity in comparison with the natural analogue; its impact must have combat effectiveness; the possibility of cultivating the pathogen; resistance of the pathogen; simplified ways of transmission, infection; to be epidemic. Even for the selection of biological weapons attention is paid to species immunization; therapy; detection of pathogens; the reverse action (Evstigneev, 2003).

It is very important in a biological warfare that dangerous agents had high pathogenicity, the number of microbes necessary to damage planned objects must be extremely minimum.

The fighting efficiency means that biological weapon must have the ability to strike and disable the object of attack. Also it consists of the quantity of death (number of death per each hundred of population); approximate duration of a sharp stage of a disease (period, when person is exhausted at all); character and duration of recovery period and duration of incubation interval.

The criterion of causative's existence assumes that there must be a method to get this agent in

a necessary number. If we need to get a large amount of causatives, we should create appropriate cultures. It relates to a majority of infectious agents, because lots of bacteria can be grown up in simple environments, some of them need special nutrition and even vitamins. Fungi can grow up in even simpler environment. Rickettsia and viruses can not grow up this way, they breed only in cells of suitable person. It was found that lots of rickettsia and viruses breed well, when they are inoculated, for example, into chicken eggs and under appropriate conditions.

The criterion of stability means ability to cope with influence of environment, which makes a destructive impact on microorganisms (drying, effect of ultraviolet, high temperature and high concentration of disinfectants), also stability is a property to keep virulence in field conditions. The virulence of dangerous bacteria can weaken or disappear in adverse or even favorable conditions. Stability of the least stable bacterium can be increased by laboratory processing. Unstable, but very convenient agent can be stabilized. But this quality may change the way of use of an agent. More stable causatives as spores of anthrax can be used to strike open areas, because in conditions like this they can live very long, according to researchers, they live 10 years. The least stable ones, for example, bacilli of tularemia and cocci of meningitis can transfer by positive gearing from source to object, for example, via droplet nuclei.

The criterion of transmission and epidemic (the ability to transfer from one infected to another) concerns the question of tactical use of agents in biological war. The criterion of epidemic can be missed during selection, but transmission ways of infection are necessary to be considered. Yellow fever and sapropyras are the examples of diseases that transfer via insects in natural conditions, however, undoubtedly, they can extend also by air. Despite the fact that airborne transmission is the most widespread way of mass infection of people in a bacteriological war, we should not ignore other ways of infection.

The criterion of immunization and therapy is defined by the fact that average efficiency of any agent depends on presence of effective medicine to protect the population by vaccination or preventive measures or treatment by strong medical antibiotics.

The criterion of detection means the difficulty in identification of an agent in region attacked by agent during bacteriological war.

The criterion of retroaction is the ability of agent to strike anyone, who used biological weapon. This ability depends on 2 qualities of biological

agents: pathogenicity and epidemic features. The first quality determines direct danger for those, who work with pathogens and use them; the second one has a big importance due to possibility of epidemic disease to spread to even users.

The listed combat properties used in biological weapons of pathogenic microorganisms, as evidenced by scientists, depend on the technology of laboratory processing. This means that the causative agents of the same type will have different combat properties depending on the technology.

Attention should be paid to this data. In terms of evidence, subject to the use of biological agents by terrorists, it is possible to identify the source of the biological agent.

Thus, the concept of «pathogens of natural origin» and the concept of «biological agent» are not identical. Biological agent is considered as a component of biological weapons. Terrorists can use both natural pathogens and cultured strains developed under laboratory conditions related to components of biological weapons to carry out their criminal intentions.

As noted in scientific sources, in all published lists, the quantitative and qualitative composition of biological agents considered as weapons for military purposes is constantly changing, microbiologists, bacteriologists in many countries continue to research, but the list of «classical» is sufficiently formed and consists of the following agents:

1. Pathogens of viral origin: natural smallpox, hemorrhagic fever Marburga, Ebola, Lassa, Bolivian hemorrhagic fever, Venezuelan horse encephalomyelitis, Eastern horse encephalomyelitis, yellow fever, Japanese encephalitis, Dengue fever, Rift Valley fever, hemorrhagic fever with kidney syndrome, Congo – Crimean hemorrhagic fever.

2. Causative agents of rickettsia nature: epidemic typhus, spotty fever of the rocky mountains, Q fever.

3. Pathogens of a bacterial nature: plague, anthrax, tularemia, glanders, melioidosis, brucellosis, legionellosis.

4. Toxins of plant and animal origin: botulinum toxins, tetanus, anthrax, shigelle, staphylococcal and enterotoxins, ricin, neurotoxins, etc. (Onishhenko, 2003).

This interest to toxins is attracted by a range of advantages over causative agents of infectious diseases, as specialists claim. They are more stable at storage and use, they can be easily received in a large amount in scientific research laboratories, it is possible to use them secretly in sabotage and terrorist attacks, and the most important thing is that there is no incubation interval of disease, according

to scientists, which brings toxins to chemical agents closer by tactical characteristics.

Therefore, according to the data of military epidemiologists, the list of agents added to a group of possible biological tools by specialists, which are in danger of use by terrorists, is widened by causative agents of virus nature and biological toxins now. It is not excluded that new agents developed by genetic engineering will be added to this list. However, scientists highlight that arsenal of antidotes which provide population with effective protection from biological agents is not full enough. This fact creates difficulties in the matter of specific and emergency prevention of a range of dangerous infectious diseases and defeats by toxins.

The tactics of initial investigative actions depend on what pathogenic microorganisms are used by terrorists.

There are several types of agents divided by objects of criminal encroachment:

1) biological agents that encroach lives and health of population and cause epidemic and pandemic (pathogens dangerous for people, viruses, rickettsia, bacteria, toxins, also every genetically changed microorganism and genetic element).

2) biological agents that harm crops and cause epiphytotic (pathogens dangerous for plants such as viruses bacteria, microscopic fungi and genetically changed microorganisms).

3) biological agents that encroach animals and cause epizooty (pathogens dangerous for animals, viruses (for example, causatives of foot-and-mouth disease, smallpox of sheep), bacteria and genetically changed microorganisms).

This classification into groups defines for the practice what specialists must be engaged to help investigation in a process of inspection of the scene, survey of corpses of animals, appointment of examination.

The next classification of pathogenic microorganisms important for investigation is the degree of expressiveness of pathogenicity (which is relevant for both natural and cultivated causatives):

1) the first row – virus of natural smallpox, the causatives of plague, anthrax, botulism (toxins), Marburg hemorrhagic fever, tularemia, glanders, melioidosis, flu, saprophyra, Venezuelan encephalomyelitis of horses;

2) the second row – the causatives of brucellosis, Japanese encephalomyelitis, yellow fellow, cholera, tetanic, toxins of diphtheria.

3) the third row – therabies virus, HIV, virus of parenteral hepatitis, the causatives of syphilis, gonorrhea, infections of staphylococcus.

The next classification is based on abilities of pathogenic microbes to get into a human's organism in natural conditions:

- 1) by air via respiratory organs (airborne, aerogenic);
- 2) by food and water via digestive tract (alimentary way);
- 3) via uninjured skin as a result of stings of infected blood-sucking arthropods (transmission);
- 4) via mucous membranes of mouth, nose, eyes, also via damaged skin drape (contact way);

The significance of two classifications determines the system of preventive measures, equipment of operational investigation group, tactics of carrying out inspection, questioning, search.

Then we should pay attention on carriers of pathogenic microorganisms. Terrorists must find ways to solve a problem of transportation to a place of attack and its expansion. Militaries transported a biological weapon by air blast bombs and aerosol generators, artillery shells and mines, short and long-range missiles, which were loaded with containers full of necessary microorganisms, also by any other unmanned way of attack with containers filled with microorganisms. It is clear that these methods of transportation are not possible for the act of terrorism.

The most probable way is the presence of terrorists at a place of attack, as it was in Tokyo subway, and use of containers, various capacities and special tools (Zhiganova). In containers there may be fleas, mosquitoes, flies, louses, pincers, mice, rats, bees artificially infected by bacteria and viruses (entomological weapon) and biomaterial, which consists of dried up spores of anthrax. Capacities may be filled with biomaterial containing pathogenic microorganisms to strike water, air of enclosed space, food products.

Terrorist may choose one of the following ways of extending pathogenic microorganisms:

- 1) aerosol way – spraying biological mixture to damage ground layer of air by aerosol particles;
- 2) transmission – dispersion of blood-sucking carriers artificially infected by biological technologies in a target area.
- 3) infection of water and air in the closed spaces by biological agents.

All specialists agree that aerosol way is the main method of use. It allows infect ground masses of air, area and objects in this area in large spaces by pathogenic microorganisms. At the same time infection by biological aerosol causes manpower too, not only situated in open area, also situated in unpackaged facilities. The infection of air at places

crowded by people is possible by using small-sized tools (portative aerosol generators, spraying cases) at particular time. Also it is possible to infect water in urban water systems.

Transmission means deliberate dispersion of blood-sucking carriers artificially infected by biological substances in entomological tools (containers of special construction) in a planned region. Transmission way is based on a property of a big majority of existing blood-sucking arthropods to take easily, keep for a long time and then transfer causatives of diseases dangerous for people and animals via biting. For example, separate species of mosquitoes can transmit yellow fever, Denge fever, Venezuelan encephalomyelitis of horses; fleas – plague; louses – sapropyra; ants – pappataci fever. The use of artificially infected carriers is the most possible in a warm season and in conditions similar to their natural conditions. Amongst all ways of distribution of pathogenic microorganisms the surest bet is the use of fleas, mosquitoes, louses, pincers artificially infected by bacteria and viruses. In fact there are three types of entomologic weapon:

- 1) the first type means infection of insects by pathogens and their distribution in a target area; these insects act as a factor infecting people and animals who can be bitten;
- 2) the second type of entomologic weapon uses insects to harm crops; in this case, it is not necessary to infect insects, however they must pose a threat for crops;

At various times agricultural pests cultivation programs existed to cause a loss on enemy's economy. That is why we should consider a form of bioterrorism like agroterrorism (Zhiganova).

Agroterrorism is the use of chemical or biological weapon against agricultural enterprise or food industry of enemy. The danger of agroterrorism consists not only of loss that terrorism can cause at agriculture and trade. Ken Foster, the professor of agricultural economics at Purdue University, claims that a damage from actions of terrorists in this sphere may be significantly heavier in comparison with simple epizooties and epiphytoties, because terrorists can find the weakest spot in a control system and strike several places at same time in a convenient moment (Zhiganova). The damage that agroterrorism can cause directly depends on a time which is necessary for detection of problem; the longer epizooty and epiphytotic will develop, the more difficult it will be to stop its distribution and the more extensive will be the damage. Sometimes a foot-and-mouth disease epidemichappens in Kazakhstan and there were cases of diseases of

cattle by anthrax, which led to a break of contracts on supply of meat with China, however, no one thinks about the reason of animal disease and loss that our country has.

Research result.

Pathogenic microorganisms of natural origin are not identical to the concept of «biological agent», which is a component of biological weapons. The biological agent, as the causative agent of a particularly dangerous infection, must meet the criteria of military weapons and has a greater degree

of pathogenicity and other combat properties. However, terrorists can use any pathogenic microorganisms to carry out their criminal plans. When using cultured microorganisms for proof, it is possible with the help of specialists to establish the source of the biological agent.

The classification of pathogenic microorganisms according to the degree of pathogenicity, the method of penetration into the human body, the method of influence on people, animals, plants, the method of their use in carrying out an act of terrorism are important for determining specific tactics when conducting investigative actions.

References

- Amireev S.A., Sejdulaeva L.B. i dr. (2014) Tropicheskie infekcii. – Almaty. – 655 s.
- Alibek K., Hendel'man S. (2003) Ostorozhno! Biologicheskoe oruzhie! – Izdatel'stvo «Gorodec-izdat». – 240 s.
- Beljakov V.D., Zhuk E.G. (1988) Uchebnoe posobie po voennoj gigiene i jepidemiologii. – M. – 320 s.
- Crozier, B.A. Theory of conflict. – London: Hamilton, 1974. – P.130.
- Evstigneev V.I. Biologicheskoe oruzhie i problemy obespechenija biologicheskoy bezopasnosti. Tezisy lekcii V slushatelej kursa..I. Evstigneeva, pročitannoj 25 marta i 8 aprilja 2003g. v Moskovskom fiziko-tehnicheskom institute dlja
- Grosscup, B. The Explosion of Terrorism. – Far Hills, NJ: New Horizons, 1987. – P.78.
- Jenkins, B. The Who, What, What, Where, How and Why of Terrorism // Paper presented at the Detroit Police Department Conference on «Urban Terrorism: Planning or Chaos?» – November. – 1984. – P.23.
- Konovalov P.P., Arsent'ev O.V., Bujanov A.L., Nizovceva S.A., Masljakov V.V. Primenenie juiologicheskogo oruzhija Istorija i sovremennost'. // Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. – 2014. – № 6.; URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=16621> (data obrashhenija: 08.06.2017).
- Konvencija o zapreshenii razrabotki, proizvodstva i nakoplenija zapasov bakteriologicheskogo (biologicheskogo) i toksinnogo oruzhija i ob ih unichtozhenii. 16 dekabnja 1971g.
- Schmid, A.P. Political Terrorism: A research guide to concepts, theories, data bases, and literature. – New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1983. – R.119-158.
- Respublika Kazahstan. Ugolovnyj kodeks ot ot 3 ijulja 2014 goda № 226-V (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 02.08.2017 g.) URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z927>.
- Taylor, M. The Fanatics: A Behavioral Approach to Political Violence. – McLean, VA: Brassey's, 1991. – R.135.
- Laquer W. The Age of Terrorism. – Boston: Little Brown, 1987. – P.97.
- Laquer W. The new terrorism /Fanatism and the anus of mass destruction. – New York: Oxford, 1999. – 640 p.
- Laquer W. Left, Right, and Beyond: The Changing Face of Terrorism. How did this Happen? // Terrorism and the New War. – NY: Public Affairs, 2001. – P.80.
- Prikaz Ministra zdravoohranenija Respubliki Kazahstan ot 15 dekabnja 2006 goda № 623
- Protivodejstvie biologicheskomu terrorizmu. Prakticheskoe rukovodstvo po protivojepidemicheskomu obespecheniju / Pod red. G.G. Onishhenko – M., 2003. – 304 s.
- Zhiganova L.P. Bioterrorizm i agroterrorizm – real'naja ugroza bezopasnosti obshhestva. htth: <http://www.portalslovo.ru/impressionism/36426.php>
- www.portal-slovo.ru › Estestvoznanie › Biologija › Obshhaja biologija //Sb.Novyj terror: pered licom ugrozy ispol'zovanija biologicheskogo i himicheskogo oruzhija.

Sharipova A.B.¹, Aidarov R.A.²

¹Candidate of Legal Sciences acting as Docent, e-mail: aselya.sharipova@mail.ru

²Master of 1 course, e-mail: aidarov_rustem@mail.com

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**PREVENTION MEASURES IN THE SYSTEM
OF PROCEDURE FORCED MEASURES**

The article considers the preventive measures in the system of measures of procedural coercion. The implementation of criminal procedure is often associated with the use of coercion by citizens of the state involved in criminal proceedings to engage in criminal proceedings. In a number of cases, participants in the process and other subjects impede the investigation and resolution of criminal cases by non-fulfillment of procedural obligations, as well as the commission of actions that violate the procedure of the case. To ensure the normal course of the investigation, the law provides for a system of measures of criminal procedural coercion.

Measures of criminal procedural coercion are provided for by the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan as a coercive means applied by the inquiry body, investigator, prosecutor and court to the accused (suspect), the victim, the witness and other subjects of the court proceedings in order to prevent or repress their unlawful behavior, obtaining evidence as well as securing a civil action.

The measures of criminal procedural coercion are not identical in nature, their application has different goals. A variety of measures of criminal procedural coercion are preventive measures.

Measures of restraint are measures of procedural coercion provided for by law, applied in accordance with the procedure established by law by the inquiry body, the investigator, the prosecutor and the court in relation to the accused (convicted) and, in exceptional cases, the suspects, who consist in limiting the freedom of these persons) in order to ensure their participation in legal proceedings and to prevent their possible attempts to escape from the investigation and the court, to prevent the establishment of the truth in the case or the execution of the sentence, to lie criminal activity.

Key words: measures of procedural coercion, classification of measures of restraint, suspect, accused, convict, detention, house arrest.

Шарипова Ә.Б.¹, Айдаров Р.А.²

¹заң ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., e-mail: aselya.sharipova@mail.ru

²1 курс магистранты, e-mail: aidarov_rustem@mail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**Алдын алу шаралары қолдану процедурасының
шараларының жүйесінде**

Мақалада процессуалдық мәжбүрлеу шаралары алдын алу шараларының жүйесінде қарастырылған. Қылмыстық процесті жүзеге асыру көбінесе қылмыстық процесте қатысатын мемлекеттің қылмыстық іс жүргізу органдарының азаматтарды мәжбүрлеуімен байланысты. Бірқатар жағдайларда процестің қатысушылары және басқа да субъектілер процессуалдық міндеттемелерді орындамау арқылы қылмыстық істерді тергеп-тексеруге және шешуге кедергі келтіреді, сондай-ақ істің тәртібін бұзатын іс-әрекеттер жасайды. Тергеудің қалыпты жағдайын қамтамасыз ету үшін заңда қылмыстық іс жүргізудің мәжбүрлеу шаралары жүйесі қарастырылған.

Мәжбүрлеу шаралары Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінде қарастырылады, мәжбүрлеу құралы ретінде анықтау органдарымен, тергеушімен, прокурормен және сотпен айыпталушыға (сезіктіге), жәбірленушіге, куәгерге және сотта іс жүргізудің басқа да субъектілеріне қолданылады, мақсаты олардың заңсыз әрекеттерін болдырмау немесе жолын кесу, дәлелдемелер алу, сондай-ақ азаматтық іс-қимылды қамтамасыз ету.

Қылмыстық-процессуалдық мәжбүрлеу шаралары табиғатта бірдей болмайды, оларды қолдану әртүрлі мақсаттарға ие. Қылмыстық-процессуалдық мәжбүрлеудің көптеген шаралары профилактикалық шаралар болып табылады.

Алдын алу шаралары – бұл тергеу органымен, тергеушімен, прокурормен және сотпен қолданатын заңда белгіленген мәжбүрлеу шаралары болып табылады және ерекше жағдайларда – бұл күдіктінің бостандығын шектеуге немесе олардың сот ісіне қатысуына кепілдік беру мақсатында қадағалауды тағайындайды және тергеу мен соттан қашуға ықтимал әрекеттеріне кедергі келтіретін, іс бойынша шындықты белгілеуге немесе үкімді орындауға кедергі келтіретін күдіктілер қылмыстық әрекеттерді жалғастыратындарға тағайындалады.

Түйін сөздер: рәсімдік мәжбүрлеу шаралары, ұстау шаралары, күдіктілер, айыпталушылар, сотталғандар, қамауды, үй қамауды сыныптау.

Шарипова А.Б.¹, Айдаров Р.А.²

¹кандидат юридических наук, и.о. доцента, e-mail: aselya.sharipova@mail.ru

²магистрант 1 курса, e-mail: aidarov_rustem@mail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Меры пресечения в системе мер процессуального принуждения

В статье рассматриваются меры пресечения в системе мер процессуального принуждения. Осуществление уголовно-процессуальной деятельности подчас связано с применением государственными органами, ведущими уголовный процесс, принуждения к гражданам, вовлеченным в уголовное судопроизводство. В ряде случаев участники процесса и иные субъекты препятствуют расследованию и разрешению уголовных дел путем неисполнения процессуальных обязанностей, а также совершения действий, нарушающих порядок производства по делу. Для обеспечения нормального хода расследования закон и предусматривает систему мер уголовно-процессуального принуждения.

Меры уголовно-процессуального принуждения предусмотрены Уголовно-процессуальным кодексом Республики Казахстан как средства принудительного характера, применяемые органом дознания, следователем, прокурором и судом к обвиняемому (подозреваемому), потерпевшему, свидетелю и другим субъектам судопроизводства с целью предотвращения или пресечения их неправомерного поведения, получения доказательств, а также обеспечения гражданского иска.

Меры уголовно-процессуального принуждения не одинаковы по своему характеру, их применение преследует различные цели. Разновидностью мер уголовно-процессуального принуждения являются меры пресечения.

Меры пресечения – это предусмотренные законом меры процессуального принуждения, применяемые в установленном законом порядке органом дознания, следователем, прокурором и судом в отношении обвиняемых (осужденных), а в исключительных случаях – подозреваемых, заключающиеся в ограничении свободы этих лиц либо установлении за ними наблюдения (надзора) в целях обеспечения их участия в судопроизводстве и воспрепятствования их возможному попыткам скрыться от следствия и суда, помешать установлению истины по делу или исполнению приговора, продолжить преступную деятельность.

Ключевые слова: меры процессуального принуждения, классификация мер пресечения, подозреваемый, обвиняемый, осужденный, содержание под стражей, домашний арест.

Introduction

The priority problem of political and legal thought is the protection of the freedom and personal integrity of a person and citizen.

In the system of natural and inalienable human rights, freedom and personal integrity occupy a special place. The Constitution of the Republic of Kazakhstan bears inherent human rights, security, and legal security of an individual (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029).

The main directions of research in the field of legal regulation of preventive measures in the

criminal process of the Republic of Kazakhstan consist primarily in substantiating the main issues related to the formation of a legal state in our country

The concept of legal policy for the period from 2010 to 2020 defines the main priorities and prospects for the development of the law enforcement system, meeting the interests of building a strong law-based state, ensuring reliable protection of human and civil rights and freedoms (<http://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858>).

Since the acquisition of the Republic of Kazakhstan by the state independence, on the scale of history, is just an instant, a clot of

time, during which it is quite difficult to form a qualitatively new model of the development of the state. The processes taking place in society are inert by their very nature, and the change in the political and economic structure, social values, and attitudes has been delayed for decades. The unprecedented dynamism of development, a sharp change of orientations gave rise in the society at times to a wide polar spectrum of assessments of the state of affairs in the country. Therefore, the criminogenic situation continues to remain extremely tense. As is known, legal reforms are being carried out in our Republic, certain steps are being taken to improve the situation that has developed in our society. The concept of development of the Republic of Kazakhstan for the period up to 2030 notes that the renewal of the economic system of the republic, the contradiction and difficulties of social, spiritual and other spheres of public life, the weakening of discipline and responsibility are accompanied by an increase in offenses (http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaevanarodu-kazahstana-10-yanvarya-2018-g). New forms of illegal activity have emerged, criminal professionalism is increasing, and crime is acquiring an organized character. International contacts of criminal groups are spreading, they are merged with corrupt officials.

In order to strengthen the fight against organized forms of crime, as well as to prevent and combat corruption, the government made significant changes in the structure of law enforcement agencies. Currently, new Criminal and Criminal Procedure Codes of the Republic of Kazakhstan has been adopted and are starting to work.

It should be noted that it was during this period that the issues of combating crime and violations of the law are of paramount importance, they serve the strictest observance of laws, the strengthening of guarantees of the rights and freedoms of citizens. In this regard, great importance given to the new criminal procedure legislation. It more deeply and clearly worked out issues related to preventive measures.

In the criminal process, in order to carry out the tasks of justice in the best way, preventive measures to admit, which are measures of state coercion. The correctness of the choice of preventive measures actually guaranteed by the precise indication in the law of the conditions that allow their use by the presence of certain procedural order, by the supervision of the prosecutor of the legality of pre-

trial investigation and the application of preventive measures.

Factors of unjustified detentions and funds, illegal criminal prosecution should be excluded from the practice of law enforcement.

All criminal proceedings should be carried out in such a way as to maximize in citizens a sense of respect for the law. The need for strict and steady observance, and for the accused, a sense of awareness of the illegality and public danger of their actions, would awaken in him the desire to correct and attach to socially useful work.

Taking into account the requirements of the modern complex historical stage, criminal justice today should be an effective means of combating crime, and contribute to the further strengthening of law and order in the Republic of Kazakhstan. Justice in the Republic of Kazakhstan is administered only by the court. This provision is enshrined in Art. 75 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan and reflected in Art. 1 of the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan «On the judicial system and the status of judges» (<http://ksrk.gov.kz/article/konstitucionnyy-zakon-rk-o-sudebnoy-sisteme-i-statuse-sudey-rk>). The importance of this provision is great, because without a well-established, streamlined justice system, it is impossible to talk about a legal, democratic, state, the creation of which we are striving for.

The humanization of the state's criminal policy is directly aimed at criminal, criminal and procedural legislation.

The trend towards the use of more humane treatment of citizens, including violated the criminal law, inevitably leads to the use of more humane measures of restraint not related to detention.

The modern period of time is characterized by a change in procedures ensuring the protection of individual rights. A state whose mission is to protect the interests of its citizens should not, above all cause unnecessary suffering to citizens, especially those who have not yet been found guilty by a valid court sentence.

In the conditions of formation of a legal state in Kazakhstan, the process of rethinking the place and role of the state in the life of society and the individual, his relationship with the law, civil society and other parts of the political system of society is underway.

Before science and legal practice there are questions, to what extent and in what form, under what circumstances in modern conditions the state and its bodies are entitled to use coercion. Obviously, coercion, whatever form it takes, will always remain

an indispensable attribute of the state. It is necessary, if only to ensure that the entire power of the state apparatus ensures the fulfillment and observance of legal norms by those who do not wish to do so voluntarily.

In modern conditions, measures of state coercion acquire a pronounced twofold character. On the one hand, they, undoubtedly, can limit the rights and freedoms of a person and citizen, the rights and legitimate interests of legal entities, and on the other, they are aimed at protecting these rights, freedoms and legitimate interests. The measures of state coercion are quite diverse and can be classified for various reasons: by the nature of the impact, by the branches of law, and by connection with legal liability. The last of these grounds for the classification of measures of state coercion allowed us to single out a special group of measures of state coercion — preventive measures.

Law is the regulator of the social relations of the individual and the state. Compliance with these legal relations are based on the methods of persuasion and coercion.

The most natural way to influence a person is conviction. The highest and natural good for a person is always freedom and personal integrity.

Under the conviction should be understood the most natural way of influencing not only the accused and the suspect, but also on other participants in criminal proceedings. It consists in explaining the phenomena of public life, current legal norms, exerting an active influence on its consciousness, understanding the need for voluntary and precise observance of the rule of law established in society and its responsibility to society and the state.

Persuasion is an integral part of any kind of law enforcement activity.

The principle of coercion is associated with the concept of physical impact; the purpose of performance of the broken obligations or to observance of prohibitions. The essence of criminal coercion measures is to limit the constitutional rights and freedoms of a person and citizen and therefore poses an extremely important issue about the limits of application.

Lexically, «force» means: 1) to force something to be done; derived from it «forced» 2) unnatural, not free; «Forced» 3) occurring under duress. The lexical interpretation does not give an exhaustive picture of the essence of the concept of «coercion» (Ozhegov S.I., 1998: 585).

The main purpose of coercive measures is that, under the threat of the occurrence of negative consequences, of coercive legal methods, violations

of the established legal norms are prevented. Criminal coercion is a form of government coercion. State coercion is a mental or physical impact on the subject of public life applied by the competent authorities and state officials in the form of special acts and within legal norms in order to subordinate his will and behavior to the interests of society and the state (Kudryavtsev V.N., 1978: 31).

So, under the measures of criminal coercion should be understood the means of restricting constitutional and other rights and freedoms of an individual in criminal proceedings, as provided for by criminal law and criminal procedure law, used by the inquirer, investigator, and court (judge) in the presence of conditions, grounds and in the manner prescribed by the law, to prevent and prevent violations of the normal course of the criminal proceedings (Akhpanov D.M., 1997: p.160).

Measures of restraint in criminal proceedings are an integral, most significant part of criminal coercion.

To the persons who committed a criminal offense, the state represented by law enforcement agencies and authorized officials is forced to use coercive means and methods.

Criminal law provides for the possibility of applying state coercion to persons who do not comply with the requirements of the law (Danshina L.I., 1999: 19).

Other measures of criminal procedural coercion include: the obligation to appear, the drive, suspension from office, the seizure of property, the prohibition of approach.

The fundamental goal of these measures of criminal procedural coercion is to prevent unreasonable behavior of both suspects and defendants, and other participants in criminal proceedings. The turnout obligation, the drive and the monetary penalty are not a measure that prevents the possibility of any unauthorized actions, but only serve as the basis for the correct behavior, therefore these measures can be attributed to other measures of criminal procedural coercion, or rather to call them criminal penalties procedural warnings (Kapsalyamov K.Zh., 2001: 34).

By other measures of procedural compulsion include suspension from office, seizure of property, which are also preclusive character, are close to the preventive measures, ie. To. Themselves have a preventive element. Temporary removal from office, as well as preventive measures, limits the constitutional right of a citizen, accused or suspected of committing a crime, to the free choice of occupation and profession. Seizure of property

also affects the constitutional right to freely use your property.

Thus, the law is the regulator of the social relations of the individual and the state. Compliance with these relationships is based on the methods of persuasion and coercion.

Criminal coercion is a form of government coercion. State coercion is a mental or physical impact on the subjects of public life applied by the competent authorities and state officials in the form of special acts and within legal norms in order to subordinate his will and behavior to the interests of society and the state (Bersugurova L.Sh., 2015: 295).

Under measures of criminal coercion, it is necessary to understand the means of restricting constitutional and other rights and freedoms of an individual in criminal proceedings, as provided for by criminal, as well as criminal procedure law, used by the inquirer, investigator, and court (judge) under the conditions, grounds, and in the manner regulated by law to prevent and prevent violations of the normal course of criminal proceedings.

Thus, preventive measures constitute one of the types of criminal procedural coercion. At the same time, it should be borne in mind that the set of laws on preventive measures form a branch of criminal procedural law, which is an important means of preventing and combating crime and procedural offenses.

Criminal procedural law provides for the possibility of applying state coercion to persons who do not fulfill the requirements of the law or to prevent such failure. It can act in diverse forms and be of a different nature. These are the measures of influence, in connection with the unlawful behavior of individuals and the restoration of violated rights, and the measures applied to the participants in the process and other subjects in order to prevent or prevent their opposition to the fulfillment of the tasks of criminal proceedings. They may be of a civil law, administrative law, criminal procedure, and criminal law nature. Criminal procedural measures used as methods of influencing the behavior of the persons involved in the case are commonly referred to as measures of criminal procedural coercion (Shamsutdinov M.M., 2015: 800).

They differ from other measures of state coercion in that they are applied during the criminal proceedings and are procedural in nature; used by the state authorities within their competence; apply to persons involved in the case whose misbehavior or the possibility of such behavior creates or may create obstacles to the successful course of criminal

proceedings; have specific goals arising from the general tasks of the proceedings; shall be applied if there are grounds provided by law, conditions and in the manner guaranteeing their legality and validity; have a special content and character.

Common to all measures of criminal procedural coercion is the possibility of their implementation, regardless of the will and desire of the person to whom they apply. Such an opportunity, however, does not always turn into reality, since citizens often not only do not prevent an official from fulfilling his duties, but voluntarily and consciously carry out the requirements of the law. At the same time, the very possibility of the enforcement of these measures gives them an objectively coercive character.

All measures of procedural coercion can be divided into two groups: measures of restraint and other measures of procedural coercion.

The main features characteristic of criminal procedural coercion relate to preventive measures as a type of coercive measures. Preventive measures are not a manifestation of criminal or other liability, since responsibility is incurred only in relation to persons found guilty of a particular offense. The measures of restraint are applied to persons who are accused of committing crimes. The use of preventive measures, as well as the prosecution of the accused, does not prejudice the results of the resolution of the case and the application of punishment. The use of preventive measures has a moral impact on the accused (suspect), protects society from dangerous persons, has a precautionary value not only in relation to the accused (suspect), but also in relation to other participants in the criminal process and citizens.

Being a kind of criminal procedural coercion, preventive measures are aimed at preventing unlawful actions (actions) of the accused (suspects), at forcing them to perform the actions (actions) necessary in the interests of the criminal proceedings. The preventive measures are compulsory. They are used against the will of the accused (suspects), forcing them to either refrain, not commit acts, or, on the contrary, oblige the accused (suspects), forcing them to take action (to be on call, not to evade attendance). According to its content, preventive measures have on the accused (suspect) psychological, physical, moral impact (coercion). They may limit his property rights and interests.

Thus, preventive measures have a pronounced compulsive character, are preclusive means. Another thing is other measures of criminal procedural coercion. Of the actions included in their system, only the detention, the drive and the removal from

the courtroom belong to the means of restraint and are aimed at preventing or stopping illegal actions. The majority of other measures of procedural coercion are investigative actions for the collection of evidence and are of a security nature.

The law exhaustively determines the range of officials authorized to use measures of procedural coercion, and also establishes the range of persons to whom they can be applied only if there are grounds that are meant as specific circumstances confirming the need for compulsory influence. In the application of coercive measures preclusive character (a preventive measure, drive, detention, removal from the courtroom, etc.) these factors are expressed in the alleged or committed illegal actions of the subject. As a general basis for the application of coercive security measures (search, seizure, etc.), there is evidence that suggests that as a result of this investigative action evidence relevant to the case will be found.

It follows from this that measures of procedural coercion should be understood as procedural remedies provided by the criminal procedural law, used in criminal proceedings by authorized officials and state bodies, if there are grounds and in the manner prescribed by law, for defendants suspected and other persons for the prevention and suppression of unlawful actions of these persons in order to successfully investigate and resolve the criminal case and you completing other tasks of criminal proceedings.

The measures of criminal procedural coercion are not identical in nature and their application has different goals. Some of them are designed to prevent the accused from continuing the criminal activity, his evasion from the investigation or the court, or obstruction of the procedural activity (preventive measures, detention, dismissal). Other judicial authorities (drive). Others are aimed at the detection and procedural consolidation of evidence (search, seizure, examination, etc.). The fourth serve as a means of ensuring the execution of the sentence in the part of property penalties (seizure of property). It follows that, according to their purpose, measures of criminal procedural coercion can be divided into means of restraining unlawful actions and means of ensuring proper conduct, preventing an offense and means of obtaining evidence.

The law strictly regulates the procedural procedure for the use of coercive measures. The application of such measures of procedural coercion, which particularly acutely affect the rights and freedoms of citizens protected by the Constitution, is possible only with the approval

of the investigating judge: detention, bail, search, placement of the accused or suspect, not in custody, in a medical institution for expert research. An important guarantee is the establishment of judicial control over the legality and validity of the extension of the term of detention.

I.Y. Foinitsky considered that «the criminal procedure at its various stages meets the need for coercion for the needs of justice, the measures of which, depending on the purpose or purpose of them, fall into: 1) measures of obtaining evidence;

2) measures to ensure the appearance of the defendant;

3) interrogation of the defendant;

4) measures to ensure the trial (Foinitsky I.Y., 1996: 313).

The essence of these measures is that in order to achieve the goals of justice, the court is granted to impose on individuals various restrictions, reaching in some cases to a degree close to punishment. The basis of all these measures is purely factual; it lies in the need for justice, the administration of which would often have been rendered impossible if the judicial power did not have the right of coercion.

In a number of measures of criminal procedural coercion, they are placed under the law provided for the possibility of forced enforcement, regardless of the will and desire of the persons against whom they are applied.

At the same time, in a specific case, the investigative action may not be of a compulsory nature if the person in respect of whom it is carried out does not object to its production.

Since measures of criminal procedural coercion limit the constitutional rights and freedoms of citizens, firm procedural guarantees are needed that would ensure legality and validity. In a legal state, it is important to what extent the use of measures of procedural coercion is caused by the actual need to limit the rights of a citizen. The objectives of criminal proceedings should be achieved with the least restriction of the rights and freedoms of the citizen. The Constitution of the Republic of Kazakhstan, the existing criminal procedure legislation establishes important procedural guarantees for this.

State coercion is an external influence on the behavior of people, based on the external power of the state and ensuring the fulfillment of the state's will (Alekseev S.S., 1981: p.111). Measures of state coercion in the sphere of procedural proceedings are called measures of procedural coercion. They are accepted against the will and desire of the subjects of the process.

Under the criminal procedural coercion, it should be understood the method of state influence, manifested in the legal restrictions on the personal, property or organizational nature of the participants in the criminal procedural activity (Osmanov S.D., 2016: p.87).

V.A. Mikhailov claims that «measures of state (procedural) coercion» established by law are called «measures of restraint in criminal proceedings» by which, by limiting the personal rights and personal freedom of the accused, obtaining property guarantees, personal or public surety, and supervision (supervision, supervision) for the accused is eliminated for the latter the opportunity to escape from the pre-trial investigation, the court, to leave without a permit from the place of residence or temporary find wait, warned, suppressed, neutralized and eliminated the unlawful opposition of the accused to establishing the truth in the case, ensured his proper behavior, precluding the commission of new crimes, timely appearance at the call of the investigating authorities, the prosecutor, the court, and also execution of the sentence (Mikhailov V.A., 1996: 19).

Preventive measures in the criminal – procedural law, coercive measures, temporarily restrict the rights of the person used the bodies of inquiry, the investigator and the court to the suspect, accused and defendant, in the presence of grounds provided by law for the purpose of depriving them of the possibility of escape from the inquiry, preliminary investigation and the trial, prevent the establishment of the truth in the case or continue criminal activities, as well as to ensure the execution of the sentence (Toleubekova B.Kh., 2016: 156).

Measures of procedural coercion are applied in order to solve the problems of justice and in the procedural form prescribed by law.

A common feature of all coercive measures is that they are applied by the court; only the court can be granted the right to deprive of all benefits, at least temporary. Non-judicial bodies cannot resort to them. Withdrawals are allowed only in those cases when non-judicial bodies replace judicial bodies, acting either on the instructions of the court, or independently of such an order. Such bodies, replacing the court in certain cases, are the police, the persons conducting the inquest, etc.

Thus, under measures of criminal procedural coercion are called the decisions and actions of the investigator, investigator, prosecutor, court (judge) provided for by the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan, which are made and carried out in relation to the suspect, accused

(defendant), witness, victim and other participants in criminal procedure relations in order to ensure the process of evidence in a criminal case, civil action and the implementation of the functions of criminal prosecution and fair resolution of the criminal case. «They are expressed in the deprivation or restriction of personal freedom, temporary deprivation of office, restriction of the right to property, the threat of property losses and other deprivations and the right to restrictions» (Bezlepkin B.T. 2004: 155).

When electing measures of procedural coercion, three mandatory requirements must be met:

1. They are elected only in the field of criminal proceedings.

2. Persons to whom measures of procedural coercion will be applied, the procedure and conditions for their implementation must be regulated by law.

3. The legality and validity of applying measures of procedural coercion are ensured by a system of criminal procedural guarantees, prosecutorial and judicial supervision.

Measures of procedural coercion are divided into types:

1. Preventive – preventive measures. They are sometimes called preventive – interim measures. These include:

- a) preventive measures (article 137 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan);

- b) measures to ensure the process of proof (for example, the forced production of excavations – Article 253-255 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan);

- c) other measures provided for by law (for example, removal from office – Article 158 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan).

2. Protection measures (article 66-70 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan).

3. Measures of criminal procedural responsibility (article 137, 157-159 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan) (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852).

Thus, it can be concluded that the measures of restraint do not exhaust all measures of procedural coercion.

Strict observance of these guarantees by officials and state bodies of the case in their proceedings, will allow to reliably protect the rights and freedoms of the individual and ensure the normal course of criminal proceedings.

Since other measures of procedural coercion are

investigative actions aimed, as a rule, at collecting evidence, the grounds, conditions and procedure for their production are regulated by the relevant sections of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan.

Measures of restraint, being purely coercive means, occupy a special place in the system of norms of criminal procedural law.

Of particular importance in enhancing the fight against crime is the skillful use of procedural coercive measures. Their timely and reasonable application in criminal proceedings contributes to the disclosure of

each crime, ensures the inevitability of responsibility of the perpetrators. On the one hand, the use of coercive measures significantly limits the rights and legitimate interests of the individual, but on the other hand, in a number of cases it is impossible to carry out criminal proceedings without their use (<https://articlekz.com/article/18676>). Thus, measures of criminal – procedural coercion can be defined as provided by the criminal – procedure of actions and decisions of authorities conducting the proceedings, restricting the rights of other participants in the process against their will (Azrilyan A.N., 1998: p.337).

References

- Akhpanov D.M. (1997) Problems of criminal procedural coercion in the preliminary investigation stage: Thesis of the Doctor of Law. – M. – 300 p.
- Alekseev S.S. (1981) General theory of law: In 2 vols. T.1. – Legal literature, 1981. – 355s.
- Azrilyan A.N. (2009) Legal dictionary. – M. – 1152 s.
- Bersugurova L.Sh. (2015) Criminal Procedure Law of the Republic of Kazakhstan (General). – Almaty: Kazak Universities, 2015. – 317 p.
- Bezlepkin B.T. (2004) Criminal trial of Russia. 2nd ed. – M., 2004. – 408 p.
- Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan « On the Judicial System and the Status of Judges of the Republic of Kazakhstan» dated December 25, 2000 year // <http://ksrk.gov.kz/article/konstitucionnyy-zakon-rk-o-sudebnoy-sisteme-i-statuse-sudey-rk>
- Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2014 No. 231-V (with amendments and additions as of July 12, 2017) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852
- Danshina L.I. (1999) Measures of restraint in criminal proceedings: Monograph. – M., 1999. – 172 p.
- Foinitsky I.Y. (1996) The course of criminal proceedings. – Sank-Petersburg. – 312 p.
- Kapsalyamov K.Zh. Criminal procedural coercion: guarantees, principles, implementation. – Astana, 2001. – 160 p.
- Kudryavtsev V.N. (1978) Right and behavior. – M., 1978. – 191 p.
- Message from the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan. January 10, 2018 // http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvary-2018-g
- Mikhailov V.A. Preventive measures in the Russian criminal process. – M., 1996 // Law and Law. – 304 s.
- Ozhegov S.I. (1996) Dictionary of the Russian language. – M.: Sov. Encyclopedia, – 900 p.
- Ospanov S.D. Criminal procedure of the Republic of Kazakhstan (General part). – Almaty, 2016. – 183 p.
- Shamsutdinov M.M. Regulation of measures of criminal procedural coercion in the new Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan: comparative legal analysis // Law and Politics. – 2015. – №6. – P.1008.
- Toleubekova B.Kh. Purposes, grounds and conditions for the use of coercive measures under the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. // Bulletin of KazNPU. – Almaty, 2017. // <https://articlekz.com/article/18676>
- Toleubekova B.Kh. Criminal Procedure Law of the Republic of Kazakhstan: a course of lectures – Almaty: Zheti zharky, 2016. – 392 p.
- The concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020, approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated August 24, 2009. – № 858 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858>
- The Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted at the republican referendum on August 30, 1995) (with amendments on March 10, 2017) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029

Alimkulov Y.¹, Nurmaganbet E.², Sabitova A.³, Sanoj Razhan⁴

¹Candidate of Law, The senior lecturer, e-mail: alimkulov1980@gmail.com

²PhD, The senior lecturer, e-mail: ermek004@mail.ru

³Doctoral student, The senior lecturer, e-mail: 727-1870@sud.kz
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

⁴PhD, School of Law, Professor of Law, Ansal university,
India, New Delhi, e-mail: sanojrajan@hotmail.com

**AGREEMENT ON HUMAN RIGHTS
IN CRIMINAL PROCEEDINGS**

In this article the main forms of the criminal process are considered the concept of procedural agreement-one of the new institutions and modern ones. Effectiveness and economy of the criminal process of the modern humanitarian orientation and the objective of the procedural agreement that will promote the democratic development of our state is a great institution.

In this article the authors of the global procedural agreement and domestic scientists believe, understandably, in comparison with the independent one is trying to open the exit. The Criminal Procedure Code, granted procedural agreement, as well as the types, forms and features of their exploitation, the most, having examined the research work.

In the Criminal Procedure Code, as provided in article 612 of the criminal cases committed in the framework of the investigation in cases where a minor, moderate or serious crime is a suspect, an accused, caused at night, with the consent of the accused, in the form of a plea bargain; crimes committed by a criminal group, especially serious crimes committed by other persons, as well as extremist and terrorist crimes, the disclosure and investigation of crimes of all categories, is carried out in the form of an agreement on cooperation during the period of exposure.

The purpose of the article – the theoretical and practical knowledge accumulated in this field, as well as in accordance with the norms of the Criminal Procedure Code, criminal procedural and criminal procedural legislation on cases, and the essence of the institution of appointment, is the disclosure of theoretical proposals to improve law enforcement practice in the agreement.

The relevance of the topic Research in the course of a criminal process, a suspect, accused, defendant to defend the law, criminal procedure, increase efficiency, profitability, is determined by collateral.

Based on the analysis of domestic and international experience, the authors attempted to analyze the institution of the procedural agreement during the analysis of the concept and form.

Key words: procedural agreement, accused, guilt, criminal trial, prosecutor.

Алимкулов Е.Т.¹, Нұрмағанбет Е.Т.², Сабитова А.С.³, Санож Ражан³

¹заң ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: alimkulov1980@gmail.com

²PhD доктор, доцент, e-mail: ermek004@mail.ru

³PhD докторант, e-mail: 727-1870@sud.kz

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

⁴PhD доктор, Құқық мектебі, Ансаль университетінің профессоры,
Индия, Нью Дели қ., e-mail: sanojrajan@hotmail.com

**Процестік келісім қылмыстық іс жүргізуде
адам құқықтарын қорғаудың бір нысаны ретінде**

Бұл мақалада қылмыстық іс жүргізудің жаңа институттарының бірі процестік келісім түсінігі және қазіргі кездегі негізгі нысандары қарастырылады. Процестік келісім қазіргі кездегі мемлекетіміздің демократиялық даму бағытындағы ізгілік және қылмыстық процестің тиімділігі мен үнемділігі мақсатын жүзеге асыруға септігін тигізетін үлкен институт.

Бұл мақалада авторлар процестік келісімнің дүниежүзілік және отандық ғалымдардың ой-пікірлерін салыстыра отырып өзіндік түсінікті ашып кетуге тырысады. Сонымен қатар қылмыстық процестік кодексте берілген процестік келісімнің түрлерін, оларды пайдалану ерекшеліктерін және нысандарын мейлінше қарастырып, зерттеу жұмысын жүргізеді.

ҚР ҚПК-нің 612 бабында көзделгендей жасалған процестік келісім шеңберінде қылмыстық істерді тергеп-тексеру мынадай жағдайда, яғни онша ауыр емес, ауырлығы орташа не ауыр қылмыстар бойынша – күдікті, айыпталушы келтірілген күдікпен, айыптаумен келіскен жағдайда – кінәні мойындау туралы мәміле нысанында; қылмыстық топ жасаған қылмыстарды, өзге де адамдар жасаған аса ауыр қылмыстарды, сондай-ақ экстремистік және террористік қылмыстарды ашуға және тергеп-тексеруге ықпал ету кезінде барлық санаттағы қылмыстар бойынша ынтымақтастық туралы келісім нысанында жүргізіледі.

Мақаланың мақсаты – осы саладағы жинақталған теориялық және тәжірибелік білімге, сондай-ақ қазіргі ҚПК нормаларына сәйкес, қылмыстық істер бойынша қылмыстық іс жүргізу заңдарын және құқық қолдану тәжірибесін жетілдіру жөнінде ұсыныстар және процессуалдық келісім институтының теориялық тұрғыдағы мәнісін ашу болып табылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі қылмыстық процесс барысында күдікті, айыпталушы, сотталушының қорғалу құқықтарын, қылмыстық процестің тиімділігін, үнемділігін қамтамасыз етумен айқындалады.

Талдау негізінде авторлар процессуалдық келісім институтының түсінігі мен нысанын саралау барысында отандық және халықаралық тәжірибені талдау жасауға тырысты.

Түйін сөздер: процестік келісім, айыпталушы, кінә, қылмыстық процесс, прокурор.

Алимкулов Е.Т.¹, Нурмаганбет Е.Т.², Сабитова А.С.³, Санож Ражан³

¹кандидат юридических наук, доцент, e-mail: alimkulov1980@gmail.com

²PhD доктор, доцент, e-mail: ermek004@mail.ru

³PhD докторант, докторант, e-mail: 727-1870@sud.kz

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

⁴PhD доктор, Школа права, Профессор права Ансальского университета, Индия, г. Нью Дели, e-mail: sanojrajan@hotmail.com

Процессуальное соглашение как одна из форм защиты прав человека в уголовном процессе

В данной статье авторами рассмотрены вопросы нового института уголовного процесса как процессуальное соглашение, а именно его понятие и процессуальная форма. Институт процессуального соглашения показывает развитие уголовного-процессуального законодательства в демократическом направлении, которое в своем роде направлено на эффективность и экономичность уголовно-процессуального законодательства.

В данной статье авторы, исследовав мировые и отечественные мнения, касающиеся процессуального соглашения, пытаются дать свое, авторское мнение понятию процессуального соглашения. Также авторами исследованы и раскрыты виды процессуального соглашения, особенности их применения и формы процессуального соглашения.

В соответствии со статьей 612 УПК РК предусмотрена возможность заключения двух видов процессуальных соглашений: в форме сделки о признании вины – по преступлениям небольшой, средней тяжести либо тяжким преступлениям – в случае согласия подозреваемого, обвиняемого с подозрением, обвинением; в форме соглашения о сотрудничестве – по всем категориям преступлений при способствовании раскрытию и расследованию преступлений, совершенных преступной группой, особо тяжких преступлений, совершенных иными лицами, а также экстремистских и террористических преступлений.

Цель этой статьи заключается в том, чтобы, опираясь на теоретические и практические знания, уже накопленные в данной области, а также нормы действующего УПК, исследовать процессуальное соглашение, на основе которого выработать предложения о совершенствовании уголовно-процессуального законодательства и правоприменительной практики.

Актуальность темы исследования обусловлена тем, что в уголовном процессе основным является обеспечение права на защиту подозреваемого, обвиняемого и подсудимого, а так же обеспечение эффективности и экономности уголовного процесса.

На оснований анализа автор проводит анализ понятия и формы процессуального соглашения, а также анализ отечественной и международной практики.

Ключевые слова: процессуальное соглашение, обвиняемый, вина, уголовный процесс, прокурор.

I. Introduction

Currently, the Criminal Procedural Legislation of the Republic of Kazakhstan to the reforms turned out to be large, new institutions, including the system included. Among the unspoken investigative activities of these institutions, it can be noted, the witness has the right to protection and procedural agreements. In accordance with subparagraph 7 of Article 37 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan, the procedural agreement is also the prosecutor at any stage of the criminal process, the suspect, accused, defendant or convicted, or in section 13 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan (parts 63,64), concluded on the grounds and in the procedure provided for.

An agreement of procedural minor gravity, medium gravity or serious crimes by suspect. Crimes committed in a state of sanity or after the commission of a crime by mental disorders, not with people, this agreement is not drawn up.

The conditions for concluding a procedural agreement in the form of a plea bargain for guilty under Article 613 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, a suspect, accused of voluntarily expressing will to himself, a suspicion, given, evidence collected in the case, determining the amount of damages caused to him. Of course, above all, the consent of the victim to a procedural agreement. The suspect, the accused, has the right to refuse the procedural agreement. This is only until the removal of the court in the advisory room is necessary expression (CPC RK, 2014: 1).

In Article 615 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, the procedure for considering an application for a procedural agreement in the form of a transaction recognizing Guilt. The statements of the suspect, accused or defendant have the right to declare at any time the proceedings in the criminal case prior to the removal of the court to the advisory room.

It must be taken into account that the procedural agreement can be concluded with the consent of the prosecutor. The prosecutor 615 of the Code of Criminal Procedure of Kazakhstan procedural agreement in paragraph 3 of this article of the issues provided for is made in writing and after verification, the prosecutor, the suspect, the accused, his counsel sign. According to Art. 617 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan, «after signing the procedural agreement in the form of a plea bargain, the prosecutor is considering the need to change it or to cancel the preventive measure against the suspect.»

II. Main part

Procedural features of the Procedural Agreement

The procedural agreement is in the case, it is the basis for carrying out special events. The advantages of this are explained by Zh. Abenova. This: «procedural agreement in the criminal case, pre-trial investigation, expedites, facilitates the trial, as well as the execution of judicial acts, accelerates. Because, admission of guilt, pre-trial investigation, in the stages of the commission of a crime circumstances, with the establishment quickly and effectively, will help prove voluntarily. As a result of consideration of the case in court in a simplified procedure, by way of conciliation proceedings, the pre-trial investigation will be completed as soon as possible (Abenova 2016: 2).

And then J. Abenova shows that, in the case of a rational one, and suffered during the transaction on recognizing guilt, since to recover the damage «(Abenova 2016: 2).

I. Samarin speaking in the direction of rational office work within the framework of the procedural agreement, for today only law enforcement agencies and counteracting criminality, the activity of criminal prosecution authorities to the state is effectively only difficult to rely on, which more draws attention to the fact that, the introduction of the procedural agreement in the case, pre-trial investigation, and not only, but also greatly facilitates the management of cases in the court and the procedural possibilities of grave and especially grave crimes, provides for Change over (Samarin 2014: 3).

In this way, the procedural agreement is a special type of proceedings in the case.

Issued in accordance with the explanations of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, procedural agreement that, in connection with the consideration of the case in court, the criminal procedure law, regulated, the type of criminal proceedings, as well as the system of legal relations between authorized entities in the criminal case, among other entities, and (On the practice of courts considering criminal cases in conciliation proceedings, 2016: 4).

Reduced discipline is a set of actions that are imposed by law on subjects of criminal justice.

Doing business is wider than the order. The procedure is a way of doing business with different process activities. The procedure entails the procedure of procedural activities provided for by law.

It is not a similar concept (Azilia, 2007: 5).

Analyzing the relevant provisions of the CCP, allowing to distinguish two types of process agreements:

- 1) the transaction of recognition of fault;
- 2) agreement on cooperation.

These transactions are made only if the crime is committed. Process agreements are not made in the cases of persons who have committed a criminal offense.

An encyclopedic transaction is a form of recognition. A classic example is the plea bargaining in the American criminal process, which leads to the immediate end of the trial and the verdict. The underlying idea of this transaction is to simply dispute the disputed dispute, which leads to the end of the dispute, which leads to a break (full or partial) of the race process. In fact, the confession of guilt (defamation) is a legal presumption as it is conditional on the fact that the defendant is found guilty. There is a legitimate sense of consciousness in the bargaining confession, the main purpose of which is to «remove» the issue as soon as possible, and to simplify the punishment (prosecution) (Kuczynska 2014: 6). This is another way to avoid the realities of truth ...

In the United States, from 80 to 99 per cent, cases of felony cases (ie categories of serious criminal offenses taken under the Anglo-Saxon law system) are reviewed on the basis of acknowledgment of the guilt. This can be explained by the fact that by doing dealings, at least in small cases the full cost of court proceedings (Bauhutdinov 2015: 7).

There are differences between the different types of literary and reference sources: the recognition of guilt (Tisen 2016: 8); acknowledgment of the fault (Sukhareva, Krutskyikh, 2002). But it does not matter. However, in one dictionary, the agreement on acknowledgment of the guilt in the criminal proceedings of the United States and various other countries – an agreement between the prosecutor and the defense lawyer, as a result, implies that the prosecution is obliged to redefine the accusation under «criminal law» article ... Although such practices are contrary to the principles of criminal justice in Russia, such practice is widely used in the Russian Federation (Temiraliyev 2011: 10)

The formal features of the guilty confession include:

- a statement by one of the parties in the process on the recognition of the fact, and the justification of the other party's claims and objections;
- the release of the other party from the need to substantiate this fact on the basis of such an application;
- alignment of that fact with the fact that one party is acknowledged by this fact (Azilia, 2007: 5).

Historically, various forms of formal recognition are formulated. These include: 1) Transaction (fault)

recognition transaction; 2) purposeful transactions, ie deals on simplification of legal proceedings (or summing up).

Targeted transactions are referred to as RFE / RL, «the special order of the court decision that the defendant agrees with the charges brought against him». Any type of procedural agreement can not be made with persons who have been ill-treated in a criminal offense or committed with a mental disorder after committing a crime (Jovanović, 2013:11).

A.V. Smirnov and K. Kalinovsky point out that the theoretically accelerated and simplified litigation is a form of criminal proceedings to deal with criminal cases in a timely and simplified manner (Smirnov, 2007: 12).

In the Anglo-American legal system, accelerated and simplified forms are commonly referred to as the case-law (Azrael, 2007: 5). Such proceedings are envisaged for crimes not less serious. The term «cumar» is derived from the Latin word *summarium*, and the short text means accumulated, the latter (Moskvin, 2007: 13).

Nevertheless, extensive scrutiny is inconsistent with all the accelerated and simplified procedures. This provision was referred to by the Russian legislator calling such a case a targeted case.

The term «target» refers to the word *celerantes*, which is derived from the Latin word *fast*, fast (Allamuradov, 2007).

Summoning should be taken as a form of targeted work.

The objectives of the process (or target process) are:

- access to process economics;
- reduction of the period between the time of the crime and the penalty of the guilty party;
- Possibility of reconciliation of the parties.

The process of conciliation does not violate the principles of judicial proceedings because the law provides additional safeguards for the observance of the rights and legitimate interests of the parties.

The law provides for the conditions for concluding a guilty confession. Such conditions include:

- 1) voluntary intention of a person to conclude a process agreement. Such person can be suspected or accused;
- 2) in case of disagreement with the suspect, the accused on the evidence, the evidence and the evidence of the offense;
- 3) in case of disagreement with the nature and amount of the harm caused by the suspect, the accused;

4) the victim has agreed to enter into a process agreement.

The legislator establishes restrictions on process negotiation. Such restrictions apply only if:

in the case of a cumulative crime, if at least one of them does not comply with the requirements provided by articles 612 and 613 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, in particular, if the crime is particularly severe; suspect, accused, disagree with suspicion; if a person has committed an act that is forbidden by a criminal law or is ill with a mental disorder after committing a crime; violation of the principle of voluntary nature of the process agreement; the argument of the suspect, the accused against the suspicion, the accusation and the fact that he has committed the crime on the case, the nature and amount of the damage caused by him; if at least one of the victims disagree with the process agreement.

The existing law sets out the rights and obligations of the process participants. The suspect, the accused has the right to:

– The court has the right to refuse from the process of proceedings before leaving the conference room for decision making;

– after having made a declaration of refusal to conclude a processual agreement, has the right to enter into a process agreement again;

– have the right to file a petition for a process agreement at any stage of the proceedings before leaving the Advisory Room for decision-making on the case;

– before signing a process agreement, has the right to discuss the terms of the process agreement individually and confidentially with his or her lawyer.

Victim, civil plaintiff has the right:

– has a right to file a civil suit in a criminal case or in civil proceedings;

– to file an agreement on conclusion or non-fulfillment of a transaction for recognition of fault;

– after the first refusal to conclude a transaction for recognition of the fault or to make a process of prosecution, declare the process of the proceedings again;

– make a statement of the damage caused by the crime in making a transaction on recognizing the fault;

– Obtain appropriate explanations from the prosecutor on the consequences of making a confession of a guilty confession.

Obligations of the suspect, the accused, his defense lawyer and the victim:

– Arrival by the prosecutor's request for solving the issue of possibility to make a deal on the confession of guilt;

– giving explanations to the prosecutor in solving the issue of possibility to make a deal on confession of guilt;

– not to alter the requirement of the amount of damage caused by the offense when the consent of the victim agrees to conclude a transaction for the recognition of guilt.

The prosecutor has the right:

– Initiatives to succeed in winning, and this can be achieved through contract (see 19 instructions) Part 1 1 УИК РК;

– Implementation of action, for non-conforming interpretation, to extinguish the body, to extinguish the wine;

– to provide the viney of the goods or to refuse the sale of the goods, to protect them;

– in the event that it is unlawful for prosecution in proceedings or in proselytizing, as a matter of jurisdiction, to direct the body.

Prosecutor:

– in case of compliance with the procedural requirements of the procedure of co-ordination with the consent of the vineyard;

– after having signed a consensus to decide on a solution or a breakdown;

– If all the requirements of the law are enforced, the hearing will be abolished and sent to the court without an act of indifferent apprehension;

Structure and content of the procedural agreement in the form of a plea bargain.

Made in writing, which, in turn, is a separate procedural document. Conventionally, the following structural procedural agreements can be identified in the form of a plea bargain:

1) referral to work;

2) the main part;

3) certified.

Information (requisites) (from the Latin word *requisitum*-required, required), approved by the rules of the act is not provided for by law or otherwise binding, does not mean that the data of the document (Djekebaev convicted, 2002: 15).

In the broad sense, the data (requisites) that have legal significance are not allowed to be drawn up in its own way, as regards orientation, all departments of the requirement are referred to the information evenly, we are part 1 of article 616 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan) – 3) the information provided for in subparagraphs offer from the introductory understanding.

The department consists of the following main elements of the procedural agreement:

1) crimes (including time, place, and also in accordance with the provisions of Article 113 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan and other circumstances to be proved);

2) the qualification of the crime in accordance with the provisions of a special part of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan (CC of the RK, paragraph, part, with an article);

3) of Article 53 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, the relevant part, referring to the suspect, the accused can be applied in relation to, criminal responsibility and punishment, mitigating circumstances, as well as the fulfillment of obligations and observance of the conditions specified in the procedural agreement, the applicable penal provisions provided for in part 4 of Article 55 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan to a person (imposing a penalty of less severe punishment provided for a given criminal offense);

4) suspect, accused, procedural obligations arising from the agreement. Repayment of such obligations, fault at a set time; form of compensation for damage caused by the crime; the amount of damage to the victim must be. from.;

5) with the application of the provisions of Part 4 of Article K K55 of the Republic of Kazakhstan, the prosecutor within the limits of the amount of sanctions provided for the crime in the Criminal Code and ask for the type of punishment (Criminal Code, RK, 2014: 16)

6) in accordance with the provisions of Article 614 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, a procedural agreement in the form of a plea bargain arising during the compilation of the consequences;

7) in accordance with the provisions of subparagraph 3 of part 1 of Article 613 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, the victim of a procedural agreement in the form of a plea agreement is indicated.

The procedural agreement department in the form of a plea bargain for the prosecutor, the suspect, the accused, his defense counsel.

The algorithm for drafting a procedural agreement in the form of a transaction on recognizing a fault, depending on the status of the subjects of the respective legal relations, in the process of different persons authorized to act (Laxminarayan, 2014: 17).

The Prosecutor exercises the following actions:

1) the procedural agreement is signed;

2) considers the question of the measure of restraint in relation to the suspect, if necessary, changes or abolishes it;

3) in case of revealing the lack of evidence, investigative and other procedural actions, conducting a case for pre-trial investigation in the body;

4) in case of revealing the circumstances preventing the fulfillment of the procedural agreement in the form of a transaction on recognizing the guilt of the crime committed, in accordance with Article 615 of the Code of Criminal Procedure, the agreements are to be reviewed within a reasonable time; in case of elimination of circumstances hampering, in accordance with the rules provided for in Article 616 of the Code of Criminal Procedure, the procedural agreement creates new ones; in the event that, in the event that it is impossible to remove the conditions that prevent the completion of a procedural agreement, the prosecutor (procedural agreement) considers his force;

5) complete all cases and immediately send it to the court, prescribed by law, upon termination of the action;

6) notify the victim of the referral of the case to the court.

The procedural agreement in the form of a plea bargain concluded on business is not allowed when referring the case to a court of indictment.

The investigator shall conduct the following actions:

1) kayyl'nanan procedural agreement, after conducting investigative actions and other procedural actions in the case, the prosecutor proceeds to execute them after receipt;

2) the suspect, the accused dalelemdeler after collecting sufficient to confirm the guilt, the case is sent to the prosecutor.

consideration of criminal cases in conciliation proceedings in court, approves the basis of two Laws:

– the first ground for pre-trial investigation, the procedural agreement on confession, the stage of commission;

– The second reason is the preparation of a procedural agreement on the admission of guilt, during the trial.

The reason for the decision of the second court in the case, prior to the removal of the court to the deliberation room, about the conclusion of the procedural agreement loses its force in case of disagreements declared by one of the parties (Spiga, 2012: 18).

The procedure for considering criminal cases in conciliation proceedings in court is not the first one (subparagraph 1 of Article 622 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan) in order to achieve savings in procedural duties, the court several features related to procedures is facilitated.

These features are conventionally divided into two groups: the first group consists of decision-making courts, receipts based on the results of the investigation of the case from the day the case is brought to court; the second group – contractual, considered in the course of the trial and taking a procedural decision on the consideration of the case in the conciliation proceedings of the court consists of a decision taken on the basis of the consideration.

The rules of the first group consist of:

1) on the consideration of a criminal case in conciliation proceedings, the Judge checks, upon receipt:

a) the existence of a procedural agreement in the form of a plea bargain;

b) there is a request of the parties to consider the case in conciliation proceedings;

c) compliance with the requirements of the law of the concluded procedural agreement, form and content;

2) based on the results of the examination, the judge shall pass one of the following decisions:

a) on the appointment of a trial for consideration in conciliation proceedings;

b) there are no grounds for the application of conciliation proceedings, the return of the criminal case to the prosecutor (Article 321 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan for preliminary hearing should be conducted on the adoption of this decision);

c) differentiation by the court of the crime, the size of the civil suit, the type of punishment and / or disagreement with the size, with the possibility of concluding a new agreement, on returning the criminal case to the prosecutor (according to article 321 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, a preliminary hearing is required to adopt this decision);

3) the judge, upon receipt of a new procedural agreement, verifies compliance with the requirements of the law, and also verifies the correctness of the procedural agreement when the case is returned to the prosecutor in order to fulfill the judge's demands in the case;

4) Based on the results of the audit, the judge issues one of the following resolutions:

a) on the appointment of a trial in conciliation proceedings;

b) on the refusal to examine the case in conciliation proceedings in the case and on sending the prosecutor to conduct in the general order of office work;

5) approve the composition of persons, қатыстатын conciliation proceedings, namely: the public prosecutor, the defendant and his defender. The victim, the civil plaintiff and their representatives, the prosecution, as a rule, do not participate in the court session. The question of their participation, according to the decision of the judge, if necessary, scientific and technical means and communications (for example, remote interrogation, the application of which is provided (Bulletin of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, 2015: 19).

The second group includes the provisions:

1) the trial in conciliation proceedings is performed instead of the main trial (Article 625 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan);

2) after the petition has been submitted, and the challenges entered into in the order generally resolved, the report of the essence of the procedural agreement in the form of a plea bargain is proposed by the presiding officer to the prosecutor;

3) clarification of the position of the defendant, the nature and, in contrast to the general procedure provided for in Article 365 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan, consists in defining the following issues:

a) whether the defendant understands the essence of the procedural agreement;

b) whether the defendant agrees with the procedural terms of this agreement;

c) the procedural agreement is concluded by the defendant voluntarily;

d) the agreement is supported by the defendant;

e) whether the defendant is willing to make a statement on the case;

4) in respect of the defendant, the presiding judge hears the opinion of the defender and the prosecutor, the procedural agreement in the form of a plea bargain after the position has been determined;

5) then the presiding judge shall proceed to the proceedings in court, which include:

a) interrogation of the defendant and the victim;

b) drafting a procedural agreement to clarify the circumstances;

6) after consideration of the procedural agreement, the judge, the defendant and determines:

a) in respect of his financial situation;

b) in respect of property penalties specified in the agreement of the procedural period for the voluntary execution of a judicial act in civil law, what it needs;

7) the defendant is entitled to the last word, instead of creating any additional application to the court;

8) after hearing the defendant, is removed to the advisory room, the chairperson announces to the participants in the process and the time for the announcement of the court decision.

The end of the trial in the abbreviated order up to ten days. If necessary, can be extended by a judge's decision for up to twenty days of such a term (part 2 of Article 382 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan).

Conciliation proceedings in the course of the main trial, an application for the specifics of the conduct.

The departure of the judge to the advisory room for adjudicating the merits of the case, the prosecutor during the main trial, the procedural agreement in the form of a plea bargain on the plea of the defendant and his counsel, furthermore that from the presiding judge of the proceeding upon the application of such a motion, the procedural agreement allows the parties. Specific period of non-confirmation of the law. The length of a period of time, in a reasonable one, is approved by the judge. A reasonable time is a period of time necessary for the performance of any procedural action, as is known, in this case – the time necessary to conclude an agreement.

Agreement to the judge. Checks in accordance with part 1 of Article 623 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan A judge on the basis of a procedural agreement, the court issues one of the following resolutions:

1) on the continuation of the consideration of the case by way of conciliation proceedings;

2) consideration of the continuation of the consideration of the case in the general order.

the structure and content of the procedural agreement concluded in the Court.

Such a structure and content of the procedural agreement, pre-trial investigation, the perfect stages can withdraw from this agreement, there will be differences.

Pre-trial investigation, in the stages concluded in the structure and content of the procedural agreement, all the requirements provided for in accordance with Part 1 of Article 616 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan (paragraph 10) are fully submitted. The structure and content of the procedural agreement concluded during the main trial, the nature is abbreviated: subparagraph 8 is put

into effect on part 1 of Article 616 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, only claims. Compliance with the above provisions of paragraphs 9 and 10 is not required, in particular, the procedural consequences of concluding the agreement; agreement on the creation of such consent of the victim. As well as providing for the type and amount of punishment, the prosecutor asks the prosecutor during the execution of subparagraph 8 of part 1 of Article 616 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan, the law indicates the following: 1) in the event that a convict is sentenced for a combination of sentences, the agreement specifies the amount and type of punishment for each crime, and also specifies the type and size of the final punishment (Part 2 of Article 629 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan); 2) in the event that the convict is sentenced on a set of sentences, the final agreement, which also specifies the type and amount of punishment (Part 3 of Article 629 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan).

III. Conclusion

As for the examination of complex procedural actions committed by Abyss, which in turn is a procedural agreement, because here all and all officials involved in the criminal case are involved. The wide application of this new institution, suspected of this, is immediately worth noting, which is a guarantee of ensuring the right of the accused to defend one. At the same time, one can observe the following problems: in order to comply with his procedural rights and freedoms, in agreement with the judge for procedural decision, which determines the procedural agreement on a voluntary basis, however, the essence of the agreement does not agree with him, akim of the region, or voluntary, declare that it is necessary to inform additionally determines, supports the procedural agreement. Judges, on the issue of compliance with the procedure for drafting a procedural agreement in the case of a defendant, prosecutor and defender, are entitled to receive an answer (Zhanibekov 2015: 20).

If the purpose of the investigative action is the suspect or the defendant pleaded guilty and facilitating the cleaning, the procedural agreement accumulated in agreement with the evidence, we believe there is no need to collect additional evidence that after the signing of the procedural agreement.

We believe that in the long term it gives a positive result, to the practice of the criminal process, the institution of the procedural agreement.

References

- Abenova ZH. Protsessual'noye soglasheniye ili sdelka s prokurorom // *Zazhger*, №3 (176), 2016g. – S. 86–88.
- Allamuradov O. Obespecheniye zashchity lits, sodeystvuyushchikh raskrytiyu prestupleniy // *Yurist*, №2, 2007. – S. 92–95.
- Alimkulov E.T., Zhanibekov A.K., Bayandina M.O., Bersugurova L.S., Muhamadieva G.N. On Guarantees of realization of personal inviolability principle at detention of suspect // *Mediterranean journal of social sciences*. Vol.6, No.6, November 2015.– Rome, Italy.– 2015.– P. 273–277.
- Bagautdinov F.N., Nafikov I.S. Aktual'nyye voprosy realizatsii v ugolovnom sudoproizvodstve dosudebnogo soglasheniya o sotrudnichestve // *Rossiyskaya yustitsiya*, №11, 2015g. – S. 33–35.
- Bolshoy slovar inostrannykh slov / Sost. A.YU.Moskvin. – M.: ZAO Tsentrpoligraf, 2007. – 816s.
- Bolshoy yuridicheskiy slovar / Pod red. A.YA.Sukhareva, V.Ye.Krutsikh. – M.: INFRA, 2002. – 704 s.
- Dzhekebayev U.S. Ugolovno-pravovyye i kriminologicheskiye problemy sdelok o priznanii viny // *Pravo i gosudarstvo*, №2 (25), 2002. – S. 55–58.
- Hanna Kuczynska. (2014) *The Accusation model before the international criminal court*. Springer. – 415 p.
- Ivan Jovanović, Miroljub Stanisavljević. *Simplified Forms of Procedure in Criminal Matters*. OSCE Mission to Serbia. Belgrade, 2013. – 391 pp.
- Kazakstan Respublikasynyn Kylmystyk protsestik kodeksi 2014 zhyldyn 4 shildesinde kabyldangan // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>
- Kazakstan Respublikasynyn Kylmystyk kodeksi. – 2014 zhyldyn 4 shildesinde kabyldangan // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
- Laxminarayan, M. Pemberton, A. The interaction of criminal procedure and outcome // *International Journal of Law and Psychiatry* Volume 37, Issue 6, 1 November 2014. – P. 564–571.
- Normativnoye postanovleniye Verkhovnogo Suda Respubliki Kazakhstan ot 7 iyulya 2016 goda № 4 «O praktike rassmotreniya sudami ugolovnykh del v soglasnom proizvodstve» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39517300
- Samarin V.I. Vvedeniye soglasitel'nykh idey dlya sotrudnichestva v pravootnosheniyyakh (podozrevayemym) v Respublike Belarus' i Respublike Kazakhstan // *Khabarshy-Vestnik KazNPU im.Abaya im.Abaya, Seriya «Yurisprudentsiya»*, № 4 (38), 2014g. – S. 23–27.
- Smirnov A.V., Kalinovskiy K.B. (2007) *Ugolovnyy protsess: Uchebnik*. – SPb.: Piter. – 697s.
- Sot tazhiribesinde payda bolatyn suraktar boyynsha tysindirmeler. Kylmystyk protsestegei mamileler // *Kazakstan Respublikasy Zhogargy Sotynyn Byulleteni*. – №10. – 2015. – 70-82 bb.
- Spiga V. No redress without justice: Victims and international criminal law // *Journal of International Criminal Justice* Volume 10, Issue 5, December 2012. – P. 1377–1394
- Temiraliyev T. Sovershenstvovaniye instituta uproshchennogo dosudebnogo proizvodstva // *Zakon i vremya*, №1, 2011g. – S. 10–13.
- Tisen O.N. Sudebnoye soglasheniye o sotrudnichestve: avtorskaya model' // *Rossiyskaya yustitsiya*, №2, 2016 g. – S.75–77.
- Yuridicheskiy slovar / Pod red. A.N.Azrilyan. – M.: Institut novoy ekonomiki. – 2007. – 1152 s.

**Mukhamadyeva G.N.¹, Atakhanova G.M.², Timchenko K.S.³,
Yergali A.M.⁴, Kevin M. Beaver⁵**

¹Associate Professor, Candidate of Law, e-mail: Gucci_78@mail.ru

²Associate Professor, Candidate of Law

³Master of Laws, Lecturer

⁴PhD, associated professor

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

⁵PhD, Judith Richard Harris of Florida State University College of Criminology and CJ,
USA

**RIGHT TO PERSONAL FREEDOM AS THE BASIS
OF THE PRINCIPLE OF THE INVIOABILITY
OF THE PERSON IN CRIMINAL PROCEEDINGS**

The article deals with the issues of balancing the interests of the individual and the state, most clearly manifested in the criminal process, on the example of the implementation of the principle of personal immunity. In this regard, the author updates: the essence, importance and role of: the measures of criminal procedural coercion applied by the state, in particular, the bodies of criminal prosecution, which boil down to ensuring state law and order; the principle of the inviolability of the person as the fundamental and leading principle of the entire criminal process of the Republic of Kazakhstan. For this, the work examines the theoretical and historical – legal foundations of the integrity of the person as a category of state – legal science, as well as the legal basis of the inviolability of the person as a principle of the criminal process of the Republic of Kazakhstan.

The achievement of this goal contributes to the formulation of the following tasks: identification of the category of personal immunity as a human right in a democratic state; analysis of international legal norms and legislation of the Republic of Kazakhstan regulating the right to the integrity of the person; analysis of the norms of the Constitution of the Republic of Kazakhstan on the human right to personal freedom as the basis of the principle of the integrity of the person; legal assessment of the integrity of the person as a category of criminal procedural science, the principle of criminal procedural legislation.

In the study of the questions posed, a logical, formal legal, analytical, and also functional method is used, identifying the qualitative characteristics of the subject of the study, allowing to determine the essence of the institution under study, the possibility of the regulatory impact of constitutional and sectoral legislation on the state of law and order in the Republic of Kazakhstan. The scientific analysis undertaken by the author is consistently carried out and productively combines the principles of comprehensiveness (the study of the integrity of the person as a constitutional right), and systemicity (the principle of the criminal process), which made it possible to more fully, scientifically actualize the issues of improving the criminal procedure for the implementation of the principle of personal integrity.

Key words: human rights, the right to liberty, the inviolability of the person, measures of criminal procedural coercion, the principle of inviolability of the person, criminal procedure.

Мухамадиева Г.Н.¹, Атаханова Г. М.², Тимченко К.С.³, Ергали А.М.⁴, Кевин М. Бивер⁵

¹з.ғ.к., профессор м.а., e-mail: Gucci_78@mail.ru

²з.ғ.к., профессор м.а.

³оқытушы, заң ғылымдарының магистрі

⁴доцент м.а., PhD докторы

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

⁵Джудит Рич Хариис атындағы Флорида университетінің (АҚШ) криминология және қылмыстық сот төрелігі колледжінің профессоры, PhD докторы, АҚШ

Қылмыстық іс жүргізудегі жеке тұлғаның қол сұғылмау қағидасының негізі ретінде жеке бостандық құқығы

Мақалада жеке басқа қол сұқпаушылық қағидасының жүзеге асырылу мысалында, қылмыстық іс жүргізуде анық байқалушы, мемлекет пен тұлға мүдделерінің теңгерімділігі мәселелері қарастырылады. Осыған байланысты автор – мемлекеттік органдармен, соның ішінде қылмыстық қудалау органдарымен қабылданатын, мемлекеттік заңдылықты және құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге саятын қылмыстық-процессуалдық мәжбүрлеу шараларының; ҚР-дың қылмыстық іс жүргізудің негізін қалаушы және бастама негіз ретінде жеке басқа қол сұқпаушылық қағидасының мәнін, маңызын және рөлін – өзекті деп санайды. Бұл үшін мақалада мемлекеттік-құқықтық ғылым категориясы ретінде жеке басқа қол сұқпаушылықтың құқықтық негіздері, сондай-ақ қылмыстық процестің қағидасы ретінде жеке басқа қол сұқпаушылықтың құқықтық негізі зерттеледі. Қойылған мақсаттарға жетуге мынадай міндеттер қойылды: демократиялық мемлекетте адамның құқығы ретінде оның жеке басқа қол сұқпаушылық категориясын тұжырымдау. Жеке басқа қол сұқпаушылықты құқықты реттеуші халықаралық құқықтық нормалар мен ҚР-дың заңдарының арақатынасын анықтау; жеке басқа қол сұқпаушылық қағидасының негізі ретінде адамның жеке бостандыққа құқығы туралы ҚР-дың Конституциясының нормаларына талдау жасау; қылмыстық-процестік ғылымның категориясы, қылмыстық-процестік заңның қағидасы ретінде жеке басқа қол сұқпаушылыққа құқықтық баға беру; Қойылған мәселелерді зерттеуде сонымен қатар, логикалық, формалды-құқықтық; аналитикалық; зерттеудің пәнінің сапалы сипаттамасын ашушы, зерттелуші институттың мәнін анықтауға, Қазақстан Республикасында заңдылық және құқықтық тәртіп жағдайына конституциялық және салалық заңдардың жүйелі әсер етуіне мүмкіндік беретін функционалды әдіс қолданылады.

Автордың ғылыми талдау жасау талпынысында кешенділік (конституциялық құқық ретінде жеке басқа қол сұқпаушылықты зерттеу) және жүйелілік (қылмыстық процестің қағидасы) қағидалары жүйелі жүзеге асырылып, тиімді үйлесімін табады, бұл жеке басқа қол сұқпаушылық қағидасының жүзеге асырылуы үшін қылмыстық-процестік мүмкіндіктерін жетілдіру мәселелерін аса толық ғылыми өзекті етуге жол ашады.

Түйін сөздер: адам құқықтары, бостандыққа құқық, жеке басқа қол сұқпаушылық, қылмыстық-процестік мәжбүрлеу шаралары, жеке басқа қол сұқпаушылық қағидасы, қылмыстық іс жүргізу.

Мухамадиева Г.Н.¹, Атаханова Г.М.², Тимченко К.С.³, Ергали А.М.⁴, Кевин М. Бивер⁵

¹к.ю.н., и.о. профессора, e-mail: Gucci_78@mail.ru

²к.ю.н., и.о. профессора

³магистр юридических наук, преподаватель

⁴доктор PhD, и.о. доцента

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

⁵доктор PhD, профессор, Колледж криминологии и уголовного правосудия университета Флориды имени Джудит Рич Харииса, США

Право на личную свободу как основа принципа неприкосновенности личности в уголовном процессе

В статье рассматриваются вопросы сбалансированности интересов личности и государства, наиболее ярко проявляющиеся в уголовном процессе, на примере реализации принципа неприкосновенности личности. В данной связи автор актуализирует: суть, важность и роль применяемых государственным органами уголовного преследования, мер уголовно-процессуального принуждения, сводящегося к обеспечению государственной законности и правопорядка; принципа неприкосновенности личности как основополагающего и руководящего начала всего уголовного процесса Республики Казахстан. Для этого в работе исследуются теоретико- и историко-правовые основы неприкосновенности личности как категории государственно-правовой науки, а также правовые основы неприкосновенности

личности как принципа уголовного процесса Республики Казахстан. Достижению поставленной цели способствует постановка следующих задач: выявление категории неприкосновенность личности как права человека в демократическом государстве; анализ международных правовых норм и законодательства Республики Казахстан, регулирующих право на неприкосновенность личности; анализ норм Конституции Республики Казахстан о праве человека на личную свободу как основы принципа неприкосновенности личности; правовая оценка неприкосновенности личности как категории уголовно-процессуальной науки, принципа уголовно-процессуального законодательства.

При исследовании поставленных вопросов используются логический, формально-правовой, аналитический, а также функциональный метод, выявляющий качественные характеристики предмета исследования, позволяющий определить суть исследуемого института, возможность регулятивного воздействия конституционного и отраслевого законодательства на состояние законности и правопорядка в Республике Казахстан. В предпринятом автором научном анализе последовательно осуществляются и продуктивно сочетаются принципы комплексности (исследование неприкосновенности личности как конституционного права) и системности (принципа уголовного процесса), что позволило более полно, научно актуализировать вопросы совершенствования уголовно-процессуальных возможностей для реализации принципа неприкосновенности личности.

Ключевые слова: права человека, право на свободу, неприкосновенность личности, меры уголовно-процессуального принуждения, принцип неприкосновенности личности, уголовный процесс.

Introduction

The fundamental category underlying the integrity of the person is, of course, the status of the person. The status or legal status of an individual is predetermined, first of all, by the political and legal regime in the state and is established in its Basic Law. In Kazakhstan, the process of establishing the status of an individual went through bright evolutionary stages. Today, we speak about the status of a person from the position of observing its democratic rights and freedoms and legitimate interests. We can talk about personality as a system-forming category only when it has enough freedom in society. Moreover, in order to protect their freedoms, an individual is endowed with a certain amount of rights in the state (part 1 of art. 18 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan).

However, we do not speak about the integrity of the person as a self-sufficient category, its truly democratic nature requires constant scientific, practical and dialectical development, taking into account all developing public relations, enhancing the role and importance of individual status.

The content of the inviolability of the person as a right is disclosed through a system of constitutional norms establishing: the right to personal freedom (art. 16); the right to life (art. 15); the right to privacy, personal and family secrets, protection of their honor and dignity (art. 18); equality before the law and the court (ch.1 art.14); prohibition of discrimination on grounds of origin, social, official and property status, gender, race, nationality, language, attitude

to religion, persuasion, place of residence or for any other circumstances (ch.2 art. 14) ;. inviolability of dignity (ch. 1 art. 17); prohibition of torture, violence, other cruel or degrading treatment or punishment (ch. 2, art. 17) and others.

In a number of countries, it is believed that human rights are natural, intrinsic to its essence and not derived from power. It is characteristic that many movements in defense of freedoms, for example in England, were based on the idea of «restoration» (renovatio) of rights, even if these rights had not been recorded anywhere before (Barg M.A., 1991: 20).

If rights belong to a man by virtue of his nature, then the state cannot be considered their source. The person is not obliged to the state of his freedom. From this it follows that the function of the state is mainly to protect individual freedom from encroachment, as well as to establish some restrictions and frameworks that streamline the exercise of rights. Therefore, the state must determine the limits of safe use of freedom, since freedom, with the exceptions that the state has established, belongs to man. The boundaries beyond which a person becomes «vulnerable» or «reachable» for a state that uses a system of measures of coercion must be clearly outlined in the law. Beyond these limits, the freedom of the individual is limited, and in case of violations of these restrictions, legal liability measures are applied to the latter.

At the same time, the issue is very important that both limitations and responsibility as a response measure for a violation are established from the

position of equality. This criterion determines the essence of the rule of law, in which law is a common and equal «measure» for the life of society. An example is the rule of the Constitution, which establishes: «Everyone is equal before the law and the court» (ch. 1 art. 14). If a person has a constitutional right to immunity, then the state is obliged to guarantee its implementation in relation to each individual. This provision is particularly relevant in circumstances where a person falls within the scope of criminal legal influence. Therefore, the inviolability of the person as a right is transferred to a different quality and becomes the predetermining and fundamental principle of the criminal process.

The determination of the inviolability of the individual is complicated by the quality of the individual's status in society, the guarantees, the means of protection and protection with which this or that state has given it. In a democracy, personal integrity is given special attention. Even the commission by a person of the most serious crime, in many developed countries, is not a basis for applying the death penalty in accordance with the principle of humanism and the goals of criminal punishment. The same trend is observed in the Republic of Kazakhstan. By the abolition of the death penalty, our state is «taking the right steps». In 2003 in the Republic of Belarus, in order to further humanize the state's criminal policy and in accordance with ch. 1 of art. 15 and ch. 2 of art. 40 of the Constitution introduced a moratorium on the death penalty until the question of its complete abolition is resolved (Decree of the President of the Republic of Kazakhstan, December 17, 2003 N 1251).

The status of an individual is determined through the totality of its legal rights, freedoms and duties in the state, which relate to its interests in security, social security, cultural, political, economic self-expression, etc. Some of the rights of an individual belong to it from birth, they are inalienable, absolute and inviolable to any or encroachment on the part of the state, its bodies and other individuals, its collective formations. Immunity is thus identified with such concepts as «it cannot be encroached», «it cannot be broken». Literally, inviolability means: «you cannot touch», but touch in the sense that as a result of such a touch, in any way, the extent of rights and freedoms that is outlined by the law.

«Individual freedom forms the basis of civil society. It puts every person in a position in which he views another person not as the exercise of his freedom, but on the contrary, as its limits» (R.A. Mullerson, 1991, p.43). Some philosophers define

freedom as rule over circumstances with knowledge of the matter. (M.V. Popov, 2010, p. 13) , while others, like Schelling , argue that freedom – is the ability to make choices based on the distinction between good and evil (New Philosophical Encyclopedia, <https://ru.wikipedia.org>). If necessity is not yet known, then it conflicts with the aspirations of the subject. The ratio of these categories reflects the internal, subjective side of the mechanism of criminal procedural coercion. In the categories of possibility and reality there is an objective beginning, according to which, due to a number of circumstances, among the many possible options for the subject is predetermined by one definite, I answer interests of society, of all objective natural sciences. torus process. The circumstances depend on the economic political, ideological factors that characterize specific social system.

Freedom of the individual in society is measured by many indicators, since legal freedoms represented as subjective rights are also included in the general legal status of the individual. So, in particular, it can be a freedom of speech, reflecting its political right; freedom of creativity, including the cultural interests of the individual. In civil law relations, the slogan acts: «Everything is allowed that is not prohibited by law.»

We find the confirmation of our own judgment by examining the works of M.S. Strogovich, who notes that «Freedom of the individual is also her right.» On the other hand, «any individual right includes a certain freedom in behavior, that is, a certain sphere of possibilities, within which a person chooses a particular form of behavior, decides how he should act – otherwise it would not be a right, but an obligation » (M.S. Strogovich, 1981, p. 24). Russian theorist of law N.I. Matuzov writes: «... When the legislator wants to grant freedom, he grants the right. Actually, freedom in a legal sense is a subjective right, and vice versa, a subjective right is a legally guaranteed freedom » (N.I. Matuzov, 1972, p. 250).

However, it is necessary to realize the category that there is no absolute freedom anywhere in the world. The measure of individual freedom is directly related to the level of freedom of society. Lich ness cannot be free from society just as it cannot be free from nature. It is clear that a person is free in society as far as the level of freedom of the society itself allows. Human rights are as real as society can provide them, as far as it is concerned in this. Of course, the action of this pattern is not exceptional: the most important role belongs to the personality itself, its qualities, its activity. But go deliver it to society the

independence of the results of the implementation of its rights from the social environment means to foresee the possibility of injustice in this area.

Thus, the freedom of the individual is not unlimited. Restrictions are primarily associated with the need to ensure public order, the rights and freedoms of other individuals, state, environmental security, preservation of the constitutional order, international consent, etc. However, these restrictions are not unlimited either. For example, in accordance with ch. 3 of art. 39 no restriction of the rights and freedoms of citizens for political reasons is allowed in any form. In no case shall the rights and freedoms provided for in art. 10, 11, 13-15, ch. 1 of art. 16, art. 17, art. 19, art. 22, ch. 2 of art. 26 of the Constitution. In this case, we are talking about the legislative (constitutional guarantees) of the rights and freedoms of a person and citizen, which protect them as much as possible from the use of state coercion measures against them.

Nevertheless, we will continue the study of freedom as the basis of the principle of the inviolability of the person. What is the freedom of an individual involved in the field of criminal proceedings? After all, it is in this area that a person acquires a specific criminal procedural status and falls under the action of the «most severe» criminal system of state coercion. Until the defendant is found guilty of a criminal offense, the latter is subject to measures of criminal procedural coercion, by which the amount of his personal freedom is significantly limited.

The right-limiting orientation of coercion in the criminal process arises from the general axiom of state coercion, which is viewed as a physical or mental effect by imposing personal, material and moral restrictions in order to subordinate the requirements of the state. It is easy to see that in this definition, the main goal of coercion were exclusively state interests. It seems that this definition does not fully express the essence of coercion, since its right-regulating nature remains in the shadow. One should agree with the Kazakhstani scientist A.N. Akhpanov, who believes that «state coercion should be considered as one of the methods of regulating social relations. Such an understanding of the essence of coercion makes it possible to single out in it the most characteristic, basic quality, which combines both the objective and instrumental purpose of coercive measures. » By purpose, the author understands the «set of tasks solved by state coercion. The instrumental purpose of coercion determines the selection and operation of specific

means and methods in order to achieve existing objectives «(A.N. Akhpanov 1997, p. 34) .

Appeal to the means of criminal procedural coercion dictated by objective circumstances. But in each case of its application the moral validity of the decision made and the action committed is necessary. A citizen subject to state coercion in the field of criminal proceedings should be aware of his duty to follow the prescription or coercion established by law. At the same time, an official resorting to coercive means must understand the necessity and moral validity of such an impact, not only the legal but also the moral correctness of his actions (T.N. Moskalkova, 1996, p.35]. Important here is the imbalance of interests opposite sides: the state represented by its law enforcement agencies, whose activities are aimed at exposing and punishing the perpetrators, whose interests in the criminal process are reduced to avoiding responsibility.

The criminal procedure law and the suspects and accused persons who have been prosecuted, are endowed with a block of procedural rights, as well as procedural and constitutional guarantees, which determine the extent of their social freedom. It would be appropriate to quote L.D. Vojvodin and M.A. Krasnov, who pointed out that «the right is an opportunity to receive a social benefit, and freedom is an opportunity to commit an action. But every constitutional freedom of a citizen is at the same time his right » (L.D. Voevodin, M.A. Krasnov, 1982, p.9). Thus, the measure of individual liberty in the field of criminal legal proceedings is determined by the totality of its constitutional and procedural rights. For example, the right of a defendant to a defense is the freedom guaranteed by law to refute a charge »(Petrukhin I.L. 1985, p.20), etc.

At the same time, it is necessary to agree with the authors, who consider that freedom and subjective rights are all categories of a different order (I.L. Petrukhin, 1985, p.21). So, in particular, freedom, already in accordance with modern (democratic) legislation, is one of the rights, moreover, this right is included in the category of inalienable and natural rights, which are restricted and restricted only by the state, only in extreme cases and only legally.

Therefore, the application of restrictions is possible only if they are provided by law. However, there are opinions of the reverse order. So, for example, bearing in mind the right of the inviolability of the individual, V.A. Patulin. He believes that «it is completely inadmissible to say that it can be limited by lawful actions of the police, the prosecutor's office and the court. According to the author, in this case, it is not the right to immunity

that is limited, but the inviolability itself as an actual state» (V. A. Patulin 1973, p. 15).

Today, this position has been refuted not only by the democratic political tendencies of Kazakhstan's society, but also by the practice of legal reformism, which has shown that the basis of the public law and the system of legislation of the Republic of Kazakhstan. The state protects and guarantees the observance of the rights and interests of citizens only if they are established by law. The fundamental principle here is the principle of legality, which heads the system of constitutional and legal principles of domestic legislation. Hence, the freedom of the individual is limited only by the rule of law.

The problem in this case, in our opinion, seems quite different.

First, the mechanism of restriction of rights and freedoms regulated by the norms of law should be applicable (that is, the norms of law should correspond to the social, political, cultural and other conditions of life of the society in which it is currently located). This is the problem of the legislator.

Secondly, the practice of law enforcement must meet the requirements of legality and be accompanied by such requirements to the subjects of law enforcement as morality, professionalism, etc. Here, an important factor is the individual properties of these subjects, such as: decency, sense of duty, education, patriotism, high self- and legal conscience, etc. Violations of rights and freedoms, in particular, and personal immunity, in part, we observe because of the ignorance of law enforcement officers, their poor professional general training, etc.

Often, these individuals violate the law establishing the integrity of the person in criminal proceedings.

Therefore, coercion as a measure of restriction established by the criminal procedure law is justified, despite the fact that it encroaches on the constitutional right to the freedom of the individual. When invoking measures of criminal procedural coercion, the inviolability of the person is referred to, emphasizing the preservation of a certain block of rights and freedoms for an individual, which cannot be limited and violated either by the state or by other subjects of law enforcement.

A striking example today is the legislative regulation of the maximum period of detention prior to indictment and imprisonment; court authorization of arrests; the prohibition of humiliation and the use of violence and torture; increased responsibility for violation of the rights and legitimate interests of citizens in the course of investigative actions;

legal support for the supervision and control of preliminary investigations of criminal cases, as well as other guarantees of personal immunity in criminal proceedings.

Analysis of the principles, ideas, norms of the law of the Republic of Kazakhstan shows that they create the space that is necessary for the formation of a civil society, for ensuring the rights and freedoms of man and citizen, for establishing the rule of law, for realizing the political and legal responsibility of citizens, state bodies, officials persons for the coordinated activities of all branches of government.

The doctrine of principles is an essential component of the theory of criminal justice. The level of its development, according to A.V. Grinenko allows to judge the state of legal science in general, as well as the culture of law enforcement (A.V. Grinenko, <http://www.pravobooks.ru>). It is difficult to disagree with this opinion. The democratic construction of a criminal procedure that ensures the observance of the rights and legitimate interests of citizens in criminal proceedings is based on the principles enshrined in the Constitution and the Criminal Procedure Law. Analysis of criminal procedural principles shows that most of them (competitiveness, legality, personal integrity, equality of rights of a person and a citizen before the law and the court) are guaranteed by the Basic Law of the country and such principles are common law, which is an expression of the nature and essence of a democratic state. These principles recognize a person, his rights and freedoms as the highest value and property of the state. They must operate within the framework of an integrated system of the criminal process, at all its stages. Historically, the forms of the criminal process in various countries have undergone all sorts of changes, it depended on the state structure and the ongoing domestic legal policy. World history confirms the trend. The assertion of the rights and freedoms of man and citizen was preceded by more than one bourgeois revolution. Such developed countries as England (W. Stubbs, 1890, p. 82), USA (Human Rights in the USA, <http://wiki-org.ru>), France (Absolute Monarchy in France, <http://ensiklopedya.ru>) (V.E. Rubanik, 2011, p.115) before ensuring the effective implementation of the principle of the inviolability of the person, other democratic rights and freedoms, passed a difficult path, full of conflicts and collisions of interests of the state and its citizens.

One of these principles is the principle of personal immunity. The importance of personal integrity, as shown by the results of this study is so great that (pre) determines the basis of legal status

in the criminal process. The content of the legal category of personal integrity is multidimensional. Firstly, it is an integral status of the individual, which includes the whole complex of rights and freedoms of the individual. In another capacity, the integrity of the person acts as a guiding, fundamental basis or in other words – the principle of the criminal process.

As a principle of criminal justice, the category of personal immunity applies to all stages of the process and is most relevant when applying measures of criminal procedural coercion. Today, the issue of personal immunity has clear prospects for legal resolution and, this is connected, first of all, with democratic changes in the entire state and legal system of the republic. A person with a complex of his natural, inalienable and acquired rights and freedoms becomes in our state a fundamental principle not only in the regulation of legislative acts, but also in real life conditions. This, in our opinion, contributes to the political and legal course of the development of democratic relations in the republic. The complexity of the chosen path for Kazakhstan is emphasized every time by the dogma of the transitional period, which creates conditions for searches, difficult decisions and indispensable mistakes. This factor is indicated by the results of numerous rounds of legal reforms, the beginning of which was laid back in 1990. However, today we can firmly assert that it is a phased legal reform that can achieve the desired indicators, since The legislator uses in his arsenal not only the rules of the legislative technique, but also the domestic experience of the practice of law enforcement.

The inviolability of the person, being, above all, a constitutional human right, is put by the legislator at the center of the criminal process. And this is due to the increased attention of the state to the individual, despite the fact that she is involved in the sphere of criminal proceedings, where she falls for committing (or suspicion for committing) the most dangerous offenses to society. Here, the main (constitutional) postulate is the nomination of the individual in priority positions in relation to all other state institutions, including the institutions of power (in particular, the penitentiary system).

As far as the inviolability of the person as a legal category, acting in the form of the right of the person, is difficult from the point of view of constitutional-legal science, so much, and perhaps even more, taking into account the sectoral specifics, it is difficult in the criminal process. If the Constitution establishes the right to personal immunity from several norms: the right to life, dignity, security,

freedom, etc., then in the criminal process this whole complex also «breaks up» into stages specific to the process, multiple procedural and investigative actions, procedural measures, etc. Moreover, the criminal process consists not only of the principle of the inviolability of the person, but also of other principles, such as the principle of legality (art. 10 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan); comprehensiveness and completeness of the investigation and inquiry (art. 24 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan), equality and competitiveness of the parties (art. 23 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan); presumption of innocence (art. 19 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan), the inadmissibility of repeated conviction and criminal prosecution (art. 20 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan); ensuring the suspect, accused person has the right of defense (art. 26 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan); exemption from the obligation to testify (art. 28 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan); publicity (art. 29 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan); freedom to appeal procedural actions and decisions (art. 31 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan), etc.

The principle of personal immunity is regulated in art. 14 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan and has a very important and independent significance for the criminal procedural science.

Firstly, the principle of inviolability determines the legality of restriction of freedom in criminal proceedings, through the application of measures of criminal procedural coercion (detention) (Part 1 of Art. 14 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan).

Secondly, it limits the period of detention – without a court sanction, a person may be detained for a period of not more than forty-eight hours, and a minor – for a period of not more than twenty-four hours.

Thirdly, it establishes a special procedure approved by the (court):

- detention and house arrest;
- compulsory placement of a person who is not in custody in a medical organization for the production of forensic psychiatric and (or) forensic medical examinations (ch. 2 of art. 14).

Fourthly, the principle of the inviolability of the person, established in Art. 14 of the Criminal Procedural Code of the Republic of Kazakhstan

establishes the responsibility of the bodies carrying out criminal prosecution functions

– the immediate release of an unlawfully detained, or arrested, or unlawfully placed in a medical institution, or held in custody over the period prescribed by law or sentence (part 4 of Art. 14);

– No one of the persons participating in the criminal proceedings may be subjected to torture or other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment (Part 5 of Art. 14);

– no one may be involved in participation in procedural acts that create a danger to the life or health of a person (Section 14, paragraph 6);

– the detention of a person in custody, as well as a detainee on suspicion of committing a criminal offense, must be carried out in conditions that exclude a threat to his life and health (Part 7 of Art. 14);

– Compensation of harm caused to a citizen as a result of unlawful deprivation of liberty, keeping in conditions dangerous to life and health, and cruel treatment of him (part 8, art. 14).

The construction of the category we are considering in principle means that the integrity of the person:

1) constitutes one of the characteristic features of the criminal process;

2) represents a system of legal norms of the most general nature, which is the basis of criminal procedural legislation;

3) violation of the inviolability of the person may be grounds for the cancellation of decisions made (Criminal procedure – Edited by K.F. Gutsenko, 2005, p.49) .

The functional characteristic of the principle of the inviolability of the person, in the criminal process, in our opinion, is not limited only to the content of art. 14 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan establishing that:

The provisions on the inviolability of the person contains the norms of art. 15 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan «Protection of the rights and freedoms of citizens in criminal proceedings».

The principle in question is also expressed in the requirement of the inviolability of the:

– house (art. 17 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan);

– property (art. 18 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan);

– private life, correspondence, telephone conversations, postal, telegraph and other

communications (art. 16 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan).

Analyzing the norms of the Constitution of the Republic of Kazakhstan (art. 16) and art. art. 14 and 15 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan, it is easy to notice that they are duplicated in many points. In our opinion, this is explained by the fact that the legislator first elevated the right to personal immunity to the principle (art. 14), and only then ensured the integrity of the person through the institution of protection of the rights and freedoms of citizens in criminal proceedings (art. 15).

Based on the logic of the present study, the «integrity of the person» is a very complex definition. We tried to give the most complete definition of the inviolability of the person through the norms of the Constitution. The inviolability as a legal category is built up of individual human rights and freedoms, their security and protection in the state. In relation to the criminal process, the inviolability of the person has an intrinsic refraction, but is not limited only to ensuring the rights that are fixed in art. 14 of the CPC. So, in particular, art. 15 is of a generalizing nature and absorbs art. 14, since calls the subject of the legal protection of the rights and freedoms of citizens involved in the criminal process (and includes the right to personal integrity). However, art. 14 does not even include references to Art. 16, 17, 18 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan, despite the fact that the meaning of these articles is the principle of the inviolability of the person.

In this case, on the face of the costs of legislative technology: as a result of the fact that the legislator solves the same problem, in the articles of the law that actually absorb each other, the rules on compensation for harm, as well as on the safety of persons participating in the process, for example, almost literally repeat.

Based on paragraph 8 of Art. 14 and paragraph 2 of Art. 15, it follows that compensation for harm caused as a result of violation of his rights and freedoms during criminal proceedings (including unlawful deprivation of liberty, detention in conditions dangerous to life and health, ill-treatment) is refundable according to the procedure stipulated by the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan (Chapter 4). In accordance with art. 42 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan the right to compensation for harm comes only after the full or partial rehabilitation of a person. The CPC provides for the responsibility of the body conducting the criminal process to bring

a formal apology to the rehabilitated (part 1 of art. 44). This provision certainly meets the requirements of ethics of criminal proceedings and respect for human rights.

The institute of compensation for harm is also a subject of civil law regulation. In accordance with Art. 923 Civil Code Hos Aubin h Part «..the state compensates for the harm caused to the citizen as a result of unlawful conviction, unlawful criminal prosecution, unlawful use as a preventive measure of imprisonment, house arrest, a written undertaking not to leave, illegal imposition of an administrative penalty in the form of arrest or corrective work, unlawful placement in a psychiatric or other medical institution .. «.

Further, the issues of compensation for harm by the bodies conducting the criminal process are specified in the Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated July 9, 1999 N 7 «On the practice of applying the legislation on compensation for harm caused by the illegal actions of the bodies conducting the criminal process» in which The bodies leading the criminal proceedings are:

- illegal initiation of criminal proceedings;
- illegal criminal prosecution;
- incorrect application of criminal law when qualifying a crime;
- illegal use of a preventive measure or other measures of procedural coercion provided for by law;
- the maintenance of a person detained on suspicion of committing a crime, or a person in respect of whom an arrest was chosen as a preventive measure, in dangerous conditions for his life and health;
- the compulsory placement of a person who is not in custody in a medical institution for a forensic psychiatric or forensic medical examination in the absence of this court decision;
- the use of violence, cruel or degrading treatment;
- carrying out legal proceedings in conditions that create a danger to the life or health of the persons participating in them;
- making decisions and committing acts that degrade honor or diminish the dignity of a person involved in the criminal process;
- use and dissemination for purposes not provided for by the Code of Criminal Procedure, information about private life, as well as other personal information that the person deemed necessary to keep confidential;

– unlawful conviction; illegal use of compulsory medical measures; illegal use of coercive educational measures and others.

Based on the norms of the Code of Criminal Procedure (art. 39 – 42) and the Civil Code (922, 923), it follows that the damage is compensated only to persons in relation to whom rehabilitation is possible. However, from the point of view of the principle of the inviolability of the person in criminal proceedings, it seems important, in our opinion, to decide whether harm will be compensated to persons who are not subject to rehabilitation. After all, even lawfully detained suspected of a crime and lawfully arrested have the right to the integrity of the person. And if, with the correct application of the rules of the CPC, they were allowed to commit violence dangerous to life and health, degrading honor and dignity ? Here, it is important for law enforcement officers authorized to handle criminal cases to be informed that according to the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan of July 9, 1999 N 7 «On the practice of applying legislation on compensation for harm caused by illegal actions of the bodies conducting the criminal process» (Clause 5) and «in accordance with Part 2 of Art. 13 and Part 8 of Art. 14 of the Criminal Procedure Code, detainees, suspects, defendants, defendants and convicts also have the right to compensation for the harm caused to them and in cases where they were subjected to violence or ill-treatment during the course of legal proceedings when decisions or actions of the bodies leading the criminal process were humiliated. their honor and dignity, or when, without the need for the case under investigation, personal information has been collected, disclosed or disseminated, which the person deemed necessary to keep secret, as well as when the person deprived of liberty was kept in conditions that are dangerous to life and health. » Norm art. 42 of the Criminal Procedure Code, therefore, needs to be amended and supplemented in accordance with the Resolution of the Plenum of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan.

If a notice explaining the procedure for compensation for harm rehabilitated or partially rehabilitated is issued with a copy of the acquittal sentence, then in the Resolution itself, and especially in the code, nothing is said about the procedure for compensation for harm to the aforementioned persons.

Thus, summing up the present study, let us point out that human rights, including the right to personal freedom, constitute the legal basis of the

principle of personal integrity. The principle of the inviolability of the person and the right to the integrity of the person are not the same thing. The right to integrity has a multidimensional content; it consists of several components, which are based on the rights and freedoms of the individual. Moreover, it is necessary to recognize that the right to immunity as such is not established in the Law. Based on the analysis of the norms of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, we see that the right to inviolability includes such rights and freedoms as: the right to life; property rights; inviolability of dignity, dwelling, etc. The inviolability of the person means that the law not

only protects and protects the rights and freedoms of the individual (all rights and legitimate interests of the individual are protected by law), but also creates a kind of «enhanced mode» of protection, which is realized in strictly defined life situations. One of these situations occurs when an individual falls within the scope of criminal proceedings. Here his rights and freedoms are restricted by the state system of coercion. In such circumstances, the person needs increased legal «attention». Therefore, the right of inviolability of the person in criminal proceedings is erected in the principle according to which the entire system of criminal justice is built.

References

- Absolyutnaya monarhiya vo Francii // <http://ensiklopediya.ru>
- Ahpanov A.N. (1997) Problemy ugovolno-processual'nogo prinuzhdeniya v stadii predvaritel'nogo rassledovaniya. – Almaty: Zhety Zhargy. – S. 176.
- Barg M.A. (1991) Velikaya anglijskaya revolyuciya v portretah ee deyatelej. – M.: Mysl'. – 397 s.
- Grinenko A.V. Istochniki ugovolno-processual'nyh principov // <http://www.pravobooks.ru>
- Grazhdanskiy kodeks Respubliki Kazahstan ot 27 dekabrya 1994 goda № 268-XIII // <http://adilet.zan.kz>
- Konstituciya Respubliki Kazahstan. Konstituciya prinjata na respublikanskom referendume 30 avgusta 1995 goda // <http://adilet.zan.kz>
- Myullerson R.A. (1991) Prava cheloveka: idei, normy, real'nost'. – M.: Yur.lit. – 160 s.
- Normativnoe postanovlenie Verhovnogo Suda Respubliki Kazahstan ot 9 iyulya 1999 goda № 7. «O praktike primeneniya zakonodatel'stva po vozmeshcheniyu vreda, prichinennogo nezakonnymi dejstviyami organov, vedushchih ugovolnyj process» // <http://adilet.zan.kz>
- Novaya filosofskaya ehnciklopediya // <https://ru.wikipedia.org>
- Strogovich M.S. (1981) Obshchie polozheniya teorii prav lichnosti v socialisticheskom obshchestve. V kn.: Prava lichnosti v socialisticheskom obshchestve. – M.: Izd-vo nauka. – S. 272.
- Matuzov N.I. (1972) Lichnost'. Pravo. Demokratiya. Teoreticheskie problemy sub»ektivnogo prava. – Saratov: Izd-vo Sarat-go un-ta. – S.294.
- Moskal'kova T.N. (1996) Ehtika ugovolno-processual'nogo dokazyvaniya. Stadiya predvaritel'nogo rassledovaniya. – M.: Spark. – 125 s.
- Petruhin I.L. (1985) Svoboda lichnosti i ugovolno-processual'noe prinuzhdenie: Obshchaya koncepciya. Neprikosnovennost' lichnosti. – M.: Nauka. S. 239.
- Patyulin V.A. Neprikosnovennost' lichnosti kak pravovoj institut // Sov.gos. i pravo. – 1973. №11. – S. 12-20.
- Prava cheloveka v SSHA // <http://wiki-org.ru>
- Popov M. V. (2010) Lekcii po filosofii istorii. – SPb., 2010. – 236 s.
- Rubanik V.E. (2011) Istoriya gosudarstva i prava zarubezhnyh stran. – SPb.: Piter. – 544 s.
- Stubbs W. (1890) Select Charters and Other Illustrations of English Constitutional History. – Oxford. – 552 r.
- Ugovolno-processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 4 iyulya 2014 goda № 231-V ZRK // <http://adilet.zan.kz>
- Ugovolnyj process: Uchebnik / Pod red. K.F. Gucenko. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Zercalo, 2005. – 736 s.
- Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 17 dekabrya 2003 goda N 1251 O vvedenii v Respublike Kazahstan moratoriya na smertnyu kazn' // <http://adilet.zan.kz>
- Voevodin L.D., Krasnov M.A. O formah konstitucionnogo zakrepleniya svobody lichnosti v SSSR. // Sov. gos. i pravo. – 1982. №4. – S. 8-9.

Бапанова Т.Т.

з.ғ.м., «Қырғызстан Халықаралық Университеті»
ОҒӨК «Құқықтану» мамандығының 2-курс докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: togzhan_91@mail.ru

**НОРМАЛАР БӘСЕКЕЛЕСТІГІ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ
БҰЗУШЫЛЫҚТАР ЖИЫНТЫҒЫНЫҢ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Мақала біздің қоғам өмірінің қазіргі процестері идеологиялық, саяси, әлеуметтік-экономикалық сипаттағы себептерден туындаған белгісіз теріс оқиғалардың пайда болуымен ерекшеленгендіктен қазіргі уақытта өзекті болып отырған нормалар бәсекелестігі мен қылмыстық құқық бұзушылық жиынтығына арналған. Сонымен қатар, мақалада қылмыстық-құқықтық нормалар бәсекелестігінің заңды табиғаты қарастырылады және қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы тұсындағы нормалар бәсекелестігі айқындалады, нормалар бәсекелестігінің маңызды түрлері ашылды.

Мақаланың мақсаты бәсекелестік нормаларының маңызды түрлерінің бірі қылмыстық құқық бұзушылықтарды дәрежелеудегі қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалуы, қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы және қылмыстардың қайталануын айқындау болып табылады.

Мақаланың тәжірибелік маңыздылығы қылмыстық заң шығарушылықты жетілдіру үшін талдаулар мен ұсыныстарды қолдану мүмкіндігінен тұрады. Зерттеу қорытындылары қылмыс жиынтығын айқындауда, нормалар бәсекелестігін қолдануда құқық қолдану органдарының қызметін жетілдіру үшін, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының жетекші түсіндірмелерін дайындауда пайдаланылуы мүмкін.

Мақаланың әдістемелік негізін жүйелілік, логикалық-заңдық, тарихи және нақты-әлеуметтік сияқты жалпы ғылыми және арнайы білім әдістері құрайды.

Мақалада құқық бұзушылық жиынтығының нормалар бәсекелестігі қарастырылады. Автор құқық бұзушылық жиынтығын дәрежелеу кезіндегі нормалар бәсекелестігінің мәселелеріне көңіл бөледі. Мақалада қарастырылған теориялық негіздер, мазмұны мен қорытындылары қылмыстық құқықтың көптеген бөлімдерін толықтырады және дамытады.

Түйін сөздер: нормалар бәсекелестігі, қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы, идеалды жиынтық.

Varanova T.T.

master of law, doctoral student of the 2nd year of study of the specialty «Jurisprudence»
of the «International University of Kyrgyzstan»,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: togzhan_91@mail.ru

**Some questions of the competition of norms and
collection of criminal offenses**

The article is devoted to the competition of norms and aggregate criminal offenses, since the modern processes of our society's life are characterized by the appearance of previously unknown negative phenomena caused by socio-economic, political, ideological reasons, which is relevant. The article also discusses the legal nature of criminal law norms and the competition of norms with a combination of criminal offenses.

The purpose of the article is to determine one of the types of meaningful competition of norms such as the repeatedly of criminal offenses, the totality of criminal offenses and recidivism of crimes.

The practical significance of the article lies in the possibility of using conclusions and proposals for the improvement of criminal law. The results of the study can be used in the preparation of guidance explanations of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, to improve the activities of law enforcement agencies in the application of competing norms, the establishment of a set of crimes.

The methodological basis of the article consists of general scientific and special methods of cognition, such as system, logic-juridical, historical and concrete sociological.

The article deals with the competition of norms in the case of an aggregate offense. The author pays attention to the problems of competition norms when qualifying the totality of the offense. The theoretical concepts, content and conclusions considered in the article develop and complement many sections of criminal law.

Key words: competition of norms, criminal offense, aggregate criminal offenses, ideal aggregate.

Бапанова Т.Т.

м.ю.н., докторант 2-го года обучения специальности «Юриспруденция»,
УНПК «Международный Университет Кыргызстана»,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: togzhan_91@mail.ru

Некоторые вопросы конкуренции норм и совокупности уголовных правонарушений

Статья посвящена конкуренции норм и совокупности уголовных правонарушений, так как современные процессы жизни нашего общества отличаются появлением неизвестных ранее негативных явлений, вызванных причинами социально-экономического, политического, идеологического характера, что и является актуальным. Также в статье рассматривается юридическая природа уголовно-правовых норм и конкуренция норм при совокупности уголовных правонарушений. Целью статьи является определение одного из видов содержательной конкуренции норм, таких как неоднократность уголовных правонарушений, совокупность уголовных правонарушений и рецидив преступлений.

Практическая значимость статьи состоит в возможности использования выводов и предложений для совершенствования уголовного законодательства. Результаты исследования могут быть использованы при подготовке руководящих разъяснений Пленума Верховного Суда Республики Казахстан для совершенствования деятельности правоприменительных органов при применении конкурирующих норм, установлении совокупности преступлений.

Методологическую основу статьи составляют общенаучные и специальные методы познания, такие как системный, логико-юридический, исторический и конкретно-социологический.

В статье рассматривается конкуренция норм при совокупности правонарушений. Автор уделяет внимание на проблемы конкуренции норм при квалификации совокупности правонарушений. Рассмотренные в статье теоретические положения, содержание и выводы развивают и дополняют многие разделы уголовного права.

Ключевые слова: конкуренция норм, уголовное правонарушение, совокупность уголовных правонарушений, идеальная совокупность.

Кіріспе

Мақалада автормен қарастырылып отырған теориялық негіздер, мазмұны мен талдаулары және қорытындылары қылмыстық құқықтың көптеген бөлімдерін толықтырады және дамытады. Сонымен қатар, мақалада зерттелініп отырған қылмыстық-құқықтық нормалар бәсекелестігі коллизиялық түрлердің де, бәсекелес нормалардың да маңызды анықтамасы. Нормалар бәсекелестігін шешу әдістері белгілі бір дәрежеде қылмыстық құқық ғылымының кемшіліктерін толықтырады. Теориялық зерттеулерді жүргізу қылмысты-құқықтық нормалар бәсекелестігі мәселелерін онан әрі ғылыми шешімдер жасауға себепші.

Аталған жұмыс Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің негіздерінде құрылған қылмыстық-құқықтық қатынас нормаларының бәсекелестігін, қылмысты дәреже-леу кезінде туындайтын бәсекелестікті салалы зерттеу қазақстандық ғалымдармен толыққанды зерттелмегендіктен мақала тақырыбы өзекті болып отыр. Нормалар бәсекелестігінің кейбір негіздері бұрын қандай-да бір талқыға салынбаған. Бұған, нормалар бәсекелестігін бірнеше рет қолдану, қылмыстық жауаптылықтан босату мәселелерін шешудегі нормалар бәсекелестігі және т.б. жатады.

Заң әдебиеттерінде де қылмыстық-құқықтық нормалар бәсекелестілігі мәселелеріне жеткілікті көңіл бөлінбеген. Қылмыстық-құқықтық

нормалары бәсекелестілігінің жеке мәселелері, Г.Н. Борзенков, Л.Н. Галенская, А.А. Герцензон, А.С. Горелик, Н.Д. Дурманов, И.И. Карпец, И.Я. Козаченко, Ю.А. Красиков, В.Н. Кудрявцев, В.П. Малков, А.В. Наумов, А.А. Пионтковский, Н.М. Свидлов, А.Н. Трайнин, О.Ф. Шишовтың және басқалардың жұмыстарында, құқықтың жалпы теориясы бойынша кейбір жұмыстарда: (Н.А. Власенко, А.С. Иголкин, А.Ф. Черданцев және басқалар) жасаған іс-әрекетті бағалауға байланысты ереже ретінде ғана қарастырылады.

Мақала объектісі болып құқық қолдану тәжірибесін реттеудегі қылмыстық-құқықтағы бірнеше нормалардың қылмыстық-құқықтық қатынасы табылады. Ал, мақаланың нысаны – Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің нормалары, Қылмыстық Кодекстің Жалпы және Ерекше бөлімдеріндегі қылмыстық-құқықтық нормалар бәсекелестігі.

Мақаланың мақсаты болып қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығын анықтау кезіндегі қылмыстық-құқықтық қатынастарды реттеудегі қылмыстық құқықтық нормалар бәсекелестігіндегі мәселелерді кешенді зерттеу табылады.

Жоғарыда көрсетілген мақсатқа қол жеткізу үшін алдымызға мынадай міндеттер қоямыз: идеалды жиынтықты анықтау; жиынтық түрлерін айқындау.

Аталмыш тақырыпты зерттеу барысында жүйелілік, логикалық-заңдық, тарихи және нақты-әлеуметтік сияқты жалпы ғылыми және арнайы білім әдістері пайдаланылады.

Негізгі бөлім

Нормалар бәсекелестігі туралы және қылмыстың идеалды жиынтығы жөніндегі мәселені нормалар бәсекелестігінің ережелері бір рет қолданғанда альтернативті ретінде қою заңды. Нормалар бәсекелестігінің ережелерін бірнеше рет қолдану қылмыстың жиынтығы бойынша саралауды беруі мүмкін, яғни нормалар бәсекелестігін және қылмыстың идеалды жиынтығын бір уақытта қолдану мүмкін деген ережелер толық зерттелді.

Бұл мақалада нормалар бәсекелестігінің қылмыстың идеалды жиынтығынан бірін-бірі жоққа шығаратын түсінік ретіндегі айырмашылықтары қарастырылады.

Идеалды жиынтық – қылмыстың көптілігінің бір түрі. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі көптіліктің 3 нысанын бөліп көрсетеді: қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше

рет жасалуы (ҚР ҚК 12-б.), қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы (ҚР ҚК 13-б.) және қылмыстардың қайталануы (ҚР ҚК 14-б.) (<http://adilet.zan.kz>). Қылмыстың жиынтығы идеалды және нақты болады (Рогов, 2016: 189). Нормалар бәсекелестігінің мәселесіне сәйкес идеалды жиынтық туралы жиі айтуға болады.

Идеалды жиынтық деп тұлғаның бір әрекетпен (әрекетсіздікпен) Қылмыстық кодекстің әр түрлі баптарымен қарастырылған екі немесе одан да көп дербес қылмыстарды түсінуге болады (Иногамова-хегай, 2015: 160). Идеалды жиынтықты, тұлғаның бір әрекетімен бір және сол баптың әр түрлі бөліктерімен қарастырылған дербес қылмыстардың құрамы бар екі қылмысты жасауы құрайды (Токтосунов 2016: 168). Мысалы, тұлға өзі пайдалану үшін 2 грамм героин және қайта сату үшін 250 грамм гашиш сатып алады. Дәл осы жағдайда тұлға бір әрекетпен жасырын ниетінің бағыты және оларды жасау мақсаты бойынша айырмашылығы бар екі дербес қылмысты жасайды. Жауаптылыққа Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 296-бабындағы және 297-бабындағы қылмыстың идеалды жиынтығы бойынша тарту қажет.

Нормалар бәсекелестігін және идеалды жиынтықты екі және одан да көп қылмыс үшін бір ортақ әрекеттің болуы біріктіреді (Ағыбаев 2015а: 80). Бәсекелестік кезінде бір норма басқа нормамен салыстырғанда жасалғанның белгілерінің мазмұнын біршама толығырақ анықтайды және саралау кезінде осы толығырақ норма қолданылады. Идеалды жиынтық кезінде жасалған бір нормамен қамтылмайды, себебі, қылмыстың біріктіруші ортақ әрекеті көбірек елеулі заңды белгілері бойынша бір-бірінен ерекшеленеді.

Есірткімен келтірген мысалымыздағы сату мақсатынсыз сатып алу және сату мақсатымен сатып алу бәсекелес емес, айырмашылық белгісі қылмыс жасау мақсаты болатын аралас нормалармен қарастырылады.

Құрамның екі немесе одан да көп белгілері бойынша өзара айырмашылығы бар қылмыстың болуы кезінде нормалар бәсекелестігі болмайды. Құрамның екі немесе одан көп белгілерімен бір-бірінен айырмашылығы бар жасалған екі және одан да көп қылмыстың болуынан нормалар бәсекелестігінің айырмашылығын қарастыру қажет.

Кәмелетке толмаған адамды қылмыстық іске тартудың (ҚР ҚК 132-б.) және қылмыс жасауға айдап салушы нысанында, мысалы тартылған кәмелетке толмаған адаммен ұрлық жасаудың

(ҚР ҚК 188-б. және 28-б.) немесе тартылған адам қылмыстық жауаптылық жасына жетпеген жағдайда орташа жасаудың (ҚР ҚК 188-б.) ара қатысы қандай?

Екі норманың кейбір белгілерін салыстырмалы түрде талдау, кәметке толмаған адамды қылмыстық іске тарту бір белгі бойынша біршама нақтырақ, ал басқасы бойынша – ұрлық жасауға тарту нормасы (Ram Orzacha Stephen J.Spurrb 2008: 240).

Кәметке толмаған адамды тарту – *арнаулы норма* (ҚР ҚК 132-б.), кез келген адамды тарту – *жалпы норма* (ҚР ҚК 28-б. және 188-б.). Қылмыстық іске тарту – *жалпы норма*, ұрлыққа тарту – *арнаулы норма*. Кәметке толмаған адамды қылмыстық іске тарту – *бүтін-норма* (негізгі объект – кәметке толмаған адамның қалыпты өнегелі дамуы, қосымша объект – кәметке толмаған адам жасауға тартылатын қылмыстың объектісі). Ұрлық жасауға тарту – *бөлік-норма* (қылмыс объектісі – меншік қатынасы).

Бұл нормаларды бәсекелес ретінде қарастыруға болмайды. Олардың ешқайсысы не көлемі бойынша да, не мазмұны бойынша да басқамен салыстырғанда біршама толығырақ болып табылмайды.

Сондықтан, қылмыстың идеалды жиынтығы бойынша саралау керек. Қылмыс жиынтығының болуын РКФСР Жоғарғы Соты Пленумының 1990 жылғы 25 желтоқсандағы «Кәметке толмаған адамдардың қылмыстық істері және оларды қылмыстық және өзге де қоғамға қарсы іс-әрекеттер жасауға тарту бойынша сот тәжірибесі туралы» қаулысының 5-тармағында да атап көрсетеді (Дмитриева 2017: 16). 1986 жылғы 5 желтоқсандағы қаулының басылымындағы, КСРО Жоғарғы Соты Пленумының 1976 жылғы 3 желтоқсандағы «Кәметке толмаған адамдардың қылмыстық істері және оларды қылмыстық және өзге де қоғамға қарсы іс-әрекеттер жасауға тарту бойынша заңды соттардың тәжірибеде қолдануы туралы» қаулысының 13-тармағы өзінің өзектілігін әлі жоғалтпаған деген ой келеді және бұл жағдайда былай деп көрсетіледі: «Негіздің 10-бабында (ҚР ҚК 15-б.) көрсетілген жасқа жетпеген адамды қылмыстық іске тартқан сол қылмыстың жасы үлкен қатысушысы, оның қылмысқа қатысу нысанынан тәуелсіз, осы нақты қылмысты орындаушы ретінде қарастырылуы керек және оның әрекеттері кәметке толмаған адамды қылмыстық іске тартқаны үшін жауаптылықты көздейтін Қылмыстық Кодекстің бабы бой-

ынша және жиынтық бойынша саралануға жатады». Адамды тартудың өзі екінші рет есептелінбейтінін атап өту керек, яғни кәметке толмаған адамды тарту және нақты қылмыс жасауға тарту құрамдарының белгілерінің толық сәйкестігі жоқ.

Ұрлық жасауға айдап салумен байланысты қорқытып алушылық қылмыстың жиынтығы бойынша саралануы тиіс. Екі норманың салыстырмалы талдауы, басқалардағы бар барлық белгілер олардың бір де біреуінде жоқ деген тұжырымға әкеледі. Бұндай арақатысты анықтау кезінде нормалар бәсекелестігі жоқ, қылмыстың идеалды жиынтығы бар деген тұжырым жасауға болады.

Қорқытып алу (ҚР ҚК 194-б.), күш қолданамын деп қорқыту арқылы беруді талап ету, яғни мәжбүрлеу тәсілі – *арнаулы норма*, ұрлыққа айдап салу (ҚР ҚК 28-б. және 188-б.) мәжбүр ету, сендіру, сатып алу және ықпал жасаудың басқа да тәсілдері – *жалпы норма*. Жәбірленушіге, фирмаға тиесілі кез келген мүлікті беру – *жалпы норма*, бөтеннің мүлкін беру – *арнаулы норма*.

Қылмыстың идеалды жиынтықтарын анықтаудың жалпы заңдылықтары норманың кейбір белгілері «жалпы және арнаулы» ретінде шартты (бұл жерде нормалардың жекелеген белгілері дербес нормаларды құрамағандықтан) арақатысты болады, басқа белгілер керісінше «арнаулы және жалпы» нормалар ретінде немесе «бүтін және бөлік» ретінде арақатыста болады. Көрсетілген қылмыс жөніндегі нормалардың жекелеген салыстырмалы белгілерінің арақатысы зерттеліп отырған мәселені нормалар бәсекелестігін бірнеше рет қолданудан бөлуге мүмкіндік береді, себебі, нормалар бәсекелестігін бірнеше рет қолдануда барлық уақытта бір норма басқа нормамен толығымен салыстырылады. Сонымен, қылмыстар жөніндегі екі норманың белгілерін салыстырмалы талдау, бір белгімен бір норма толығырақ, ал басқа бойынша басқаша екендігін көрсетеді. Мұндай жағдайларда жасалған нормалардың бір де біреуімен камтылмайды, сондықтан да қылмыстың идеалды жиынтығының болуы заңды. Ал Америка Құрама Штаттарында қылмыстық құқығы бойынша бір норма екінші норманы жұтып қояды (Gabriel Rodriguez 2016: 108).

Бәсекелестікті идеалды жиынтықтан бөлу қиындықтары әдебиеттерде бірнеше рет айтылып кеткен.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексімен қарапайым және сараланған адам өлтіру бір баптың әр түрлі бөліктерімен көзделген, кез

келген жағдайда олардың идеалды жиынтығын жоққа шығарады. Бұл нұсқау мынадай белгілер бойынша да даусыз емес болып көрінеді. Біріншіден, ол әр түрлі баптармен көзделген, бір әрекетпен (әрекетсіздікпен) жасалған қылмыстардың болуы мүмкін дегенге сәйкес Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 13-бабының 2-бөлігінде берілген қылмыстың идеалды жиынтығының түсінігіне қайшы келеді. Екіншіден, адам өлтірудің жиынтығын мойындау, ешкім де бір және сол қылмыс үшін екі рет қылмыстық жауаптылыққа тартыла алмайды деген халықаралық, конституциялық және қылмыстық құқықтың негізгі принциптерінің біреуін бұзады. Екі немесе одан да көп адамды өлтірген бір қылмыс үшін, кінәлінің әрекеті аяқталған және аяқталмаған адам өлтіру үшін бір мезгілде заңды баға алғандықтан жауаптылыққа екі рет тартылады. Үшіншіден, екі адамды бір мезгілде өлтіру ниетінің болуы кезінде, кінәлінің еркінен тыс себептерге байланысты іске аспай қалған, бір адамды өлтіргені және басқасын өлтіруге оқталғаны үшін ең қатал жаза тағайындалуы мүмкін болғандықтан, әділдік принципі бұзылады. Бұл жағдайда, бір мезгілде екі адамды өлтіру ниеті болған және оларды өмірінен айырған тұлғаның жазасымен салыстырғанда, қылмыс жиынтығы бойынша қаталырақ жаза тағайындалуы мүмкін. Соңғы жағдайда, қылмыс жиынтығына (ҚР ҚК 58-б.) қарағанда, жалпы ережелер бойынша қаталдығы аз жазамен жазаланатын (бірыңғай қылмыстың нақты қоғамдық қауіптілігі бұл жерде жоғары болса да) бірыңғай қылмыстар бар. Төртіншіден, аяқталған қылмысқа қарағанда, жалпы ережелер (ҚР ҚК 56-б.) бойынша қаталырақ жазаланатын бұл бірыңғай қылмыстар аяқталған болып табылады. Жоғарғы Соттың кепілдемесі, тұлғаның бір мезгілде екі адамды өлтіруге ниеттеніп, бірақ бір ғана адамды өлтіре алған жағдайға қатысты, яғни екі немесе одан да көп адамды өлтіруге оқталуға аяқталмаған қылмыс ретінде таратылады. Оқталғаны үшін жаза Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 56-бабының 3-бөлігіне сәйкес, қылмыс жасаған үшін көзделген жазаның неғұрлым қатаң түрінен ең жоғары мерзімінің немесе мөлшерінің төрттен үшінен аспауы керек. Осы баптың 4-бөлігіне сәйкес аяқталмаған қылмыс үшін өлім жазасы мен өмір бойы бас бостандығынан айыру тағайындалмайды. Сонымен қатар, аяқталмаған адам өлтіруді Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 99-бабының 1 немесе 2-бөліктерінде және 24-баптың 3-бөлігінде, 99-бап-

тың 2-бөлігінің «1» тармағында көзделген қылмыстың жиынтығы бойынша саралау туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нұсқауы сотталушыға қылмыстың жиынтығы бойынша 25 жылға дейін бас бостандығынан айыруды тағайындауға мүмкіндік жасайды. Сондай-ақ, бірінші адамды өлтірудегі ауырлататын мән-жайлар кезінде өлім жазасын немесе өмір бойы бас бостандығынан айыруды тағайындау мүмкіндігі алынып тасталған жоқ.

Келтірілген дәлелдер Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нұсқауының күмәндилығы туралы айтады. Бір мезгілде екі және одан да көп адамды өлтіру және бір ғана адамды өмірінен айыру ниетінің болуы кезінде қылмысты ниеттің бағыты бойынша, адамға байланысты емес мән-жайлар бойынша ақырына дейін жетпей қалған екі және одан да көп адамды өлтіруге оқталу ретінде, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 24-бабының 3-бөлігі және 99-баптың 2-бөлігінің «1» тармағы бойынша саралау керек деген ой келеді. Бұл саралау кемшіліктен айырылмаған. Ол, бір құрбанға қатысты ниеттің толығымен жүзеге асқанын көрсетпейді. Бірақ бұл кемшілікті бір жәбірленушіні өлтіруге арналған үкімді бейнелеу бөліміндегі міндетті нұсқаумен жұмсартуға болады. Үкімді бейнелеу бөліміндегі міндетті түсіндірме арқылы саралау ұсынысы идеалды жиынтықтың түсінігімен сәйкес келеді. Кінәлі қылмысы үшін жауаптылыққа бір рет тартылады.

Нормалар бәсекелестігінің нақты қылмыс жиынтықтарынан айырмашылығы туралы мәселе біршама сирек туындайды. Алғашында аяқталмаған немесе қылмысқа бірігіп қатысып, сонан соң аяқталған, не жалғыз өзі немесе керісінше орындалған әрекеттерді саралау туралы мәселе сот тәжірибесінде және қылмыстық құқық теориясында өте (тіптен) даулы болып табылады. Дау барлық жасалғандарды қалай саралау керек дегеннен тұрады. Тұлғаны нақты жауаптылыққа жиынтық ережелері бойынша ма немесе тек бірнеше қылмыс үшін тарту керек пе? Бірқатар ғалымдар мұндай жағдайлардағы кінәлінің әрекетінде аяқталмаған немесе қатысу арқылы жасаған және аяқталған не жалғыз өзімен орындалған қылмыстың нақты жиынтығы бар, сонымен қатар екінші қылмыс бірнеше ретгілік белгісі бойынша саралану керек деп санайды (Дюсенбаева, 2011: 145).

Бұл мәселеде ұқсас жағдайда нақты жиынтық жоқ деген басқа көзқарас көбірек тиімді болып табылады (Тоғайбаева, 2007: 220).

Аяқталмаған немесе қатысу арқылы жасалған қылмысты, сонан соң аяқталған не жалғыз адаммен жасалған қылмысты Қылмыстық Кодекстің әр түрлі баптарымен немесе бөліктерімен көзделген қылмыс ретінде қарастыруға болмайды, демек нақты жиынтық белгілері бойынша саралау керек. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 13-бабы 1-бөлігінің мазмұнын талдаудағы жиынтық деп танылатын әр түрлі баптармен немесе баптың бөліктерімен қарастырылған екі немесе одан да көп қылмысты жасау, осы қылмыстардың астында Ерекше бөлімнің әр түрлі баптар немесе баптардың бөліктеріне тура келетін қылмыстар деген тұжырымға әкеледі (Ағыбаев 2015б: 193).

Басқа тұжырым, мысалы екі аяқталған ұрлықты бір ізді жасау кезінде, жасалғанды саралау Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 188-бабының 2-бөлігінің «3» тармағы бойынша бірнеше рет ұрлық ретінде жасалады. Ұрлыққа оқталудан кейін аяқталған ұрлық жасалады. Екінші жағдайдағы жасалған қылмысты нақты жиынтықтың ережелері (ҚР ҚК 24-б., 188-б. 2-бөлік, 188-б. 2-бөлік «3» тармағы) бойынша саралау ұсынысы шындығында, аяқталған және аяқталмаған қылмысты жасаған тұлға үшін жауаптылық екі аяқталған қылмысты жасаумен салыстырғанда біршама қаталырақ болады. Сонымен қатар, барлық кез келген бірдей жағдайда екі аяқталған қылмысты жасаудың қоғамдық қауіптілігі, бір аяқталған және бір аяқталмаған қылмысты жасағанға қарағанда кем емес. Демек, қалай болғанда да жауаптылық жағдайы да бірдей болу керек. Дегенмен, неге екені белгісіз, қылмыстардың біреуі аяқталмаған немесе қатысу арқылы жасалған болып табылған жағдайға біршама қаталырақ жауаптылық ұсынылады.

Қылмысты нақты жиынтық ережелері бойынша немесе бірнеше реттілік ретінде саралау Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 12 және 13-баптарымен көзделген коллизиялық нормалармен шешілген нормалар бәсекелестігінің ортақ сәтіне ие (Бекмағамбетов 2010: 272). Бұл коллизиялық норманың өзіндік ерекшелігі бар: шын мәнінде қылмыстық-құқықтық қатынас екі және одан да көп болып, ал заңдық тек біреу ғана болған жағдайда бәсекелестікті шешеді, яғни заңды фикция (жалғандық) кезіндегі бәсекелестікті шешеді. Қылмыстық-құқықтық қатынастар саралаушы белгі ретінде қарастырылған қылмыстың бірнеше реттілік нормасымен және жиынтықтың бар болуы нормасымен қамтылады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 12-бабы құқық қолданушыға жасалған қылмысты, бірнеше рет үшін жазаны қарастыратын баптың сәйкес келетін бөлігі бойынша саралауды ұсынады. Басқа жағынан, бұл коллизиялық нормада негативті нысанмен көрсетілген басқа ереже бар: әрине, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінде бірнеше рет жасалған қылмыс үшін жауаптылықтың болмауынан бірнеше рет жасалған қылмыс пен әрекетті нақты жиынтық ережесі бойынша саралау немесе бірнеше рет жасалған қылмыстардың ішінен екіншісі үшін тек бір бап бойынша саралау тандауынан тұратын нақты жиынтық арасында «жалған» бәсекелестік пайда болуы мүмкін. Бір баппен немесе баптың бөлігімен қарастырылған екі қылмыс бірнеше реттілікті береді, бірақ әрекеттің нақты жиынтығы болмайды, яғни нақты жиынтық, қылмыс әр түрлі баптармен немесе әр түрлі баптардың бөліктерімен қарастырылған кезде болады (Костылев, 2017: 136). Сондықтан, әрекетті бір рет және қылмыстың бір белгілерінен тұратын Қылмыстық кодекстің бір бабы бойынша саралау керек.

Саралау, алғашында аяқталған қылмысты немесе қатысып жасалған қылмысты жасап, ал екінші ретте аяқталмаған немесе жалғыз өзі не керісінше жасаған кезінде де өзгермейді. Мұндай тұжырым Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 12 және 13-баптарының салыстырмалы талдауынан шығады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 12-бабында осы Кодекстің Ерекше бөлімінің белгілі бір бабында немесе бабының бөлігінде көзделген екі немесе одан да көп әрекетті жасау – қылмыстардың бірнеше рет жасалуы деп танылады. Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің түрлі баптарында көзделген екі немесе одан да көп қылмыс жасау Қылмыстық кодексте арнайы көрсетілген жағдайларда ғана бірнеше рет жасалған деп танылуы мүмкін деп түсіндірілген. Келтірілгендерден, бірнеше реттіліктің Ерекше бөлімінің баптарында көрсетілген әрекеттердің ерекшеліктеріне байланысты екендігі және Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімімен анықталған қылмыстың құрамымен, атап айтқанда: қылмысты орындау сатысымен және оның қатысушыларының көптігімен байланыспайтындығы шығады. Мысалы, бірінші рет айдап салушы ретінде, екінші рет орындаушы ретінде жала жапты. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 130-бабында жала жабудың бірнеше реттілігінің

саралаушы белгісі жоқ, барлық жасалғанды Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 130-бабының 1-бөлігі бойынша саралау керек. Жала жабудың екі жағдайын нақты жиынтық бойынша саралаудың болмауы мынадай дәлелдермен негізделеді. Қылмыстық-құқықтық нормалардың қылмыстық құқықтың бірыңғай жүйесінің көзі ретінде өзара тәуелді және өзара байланысты екені белгілі. Әдебиетте «бір және сол түсінікті белгілеу үшін бір және сол терминдерді қолдану» қажеттілігі бірнеше рет көрсетіледі (Дюсенбаева, 2009: 34).

Қорытынды

Бірнеше реттілікке Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 12-бабының 1, 2-бөліктеріне сәйкес Қылмыстық кодекстің түрлі баптарында көзделген қылмыс деп Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті баптарымен анықталған қылмыстарды түсінуге болады деп атап көрсетілген. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 13-бабының 1-бөлігі осы Кодекстің түрлі баптарымен және баптарының бөліктерімен дегенді де, бұл айтылудың басқа түсіндірмесі болмағандықтан, тек Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабымен және бабының бөлігімен деп түсіну керек шығар. Бұдан басқа осы бөлікте адам әрбір жасаған қылмыс үшін Қылмыстық кодекстің тиісті бабы немесе бабының бөлігі бойынша қылмыстық жауапқа тартылады делінген. Қылмыстық құқықтың жалпы ережесі болып бірінші кезекте Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің санкциясынан туындай отырып, анықталатын жауаптылыққа сәйкес ереже табылады. Сонымен, «адам әрбір жасаған қылмыс үшін Қылмыстық кодекстің тиісті бабы мен бабының бөлігі бойынша қылмыстық жауапқа тартылады» деп айтылғанды тек қана «адам әрбір жасаған қылмыс үшін Қылмыстық Кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабы мен бабының бөлігі бойынша жауапқа тартылады» деп түсіну керек. Қылмыстық құқық нормаларының жүйелілігі Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 13-бабының 1-бөлігінде «осы Кодекстің тиісті бабымен немесе бабының бөлігімен» деп айтылғанмен Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлімінің баптары немесе баптарының бөліктері қамтылмайды дегенді нығайтуға мүмкіндік береді.

Демек, жала жабуды бір рет қатысу арқылы жасау, ал екінші рет жалғыз жасау, қылмыстың Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 13-бабының 1-бөлігінің мәніндегі түрлі баптар-

мен қарастырылған дегенді білдірмейді, ал бұл дегеніміз нақты жиынтықтың жоқтығы және қорытындысында – нормалар бәсекелестігінің өзінің де жоқтығы («жалған» бәсекелестік терминін қолдану осыдан шығады).

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 12-бабының 3-бөлігінде және 13-бабының 1-бөлігінде қарастырылған коллизиялық нормалардың мазмұнын салыстырмалы талдау, қылмыстың нақты жиынтығының жоқтығын және қылмыстың біреуі бірнеше реттілікті, аяқталмаған немесе қатысып жасағанды беретін қылмыс құрамының саралаушы белгісі ретінде Қылмыстық кодекспен анықталған бірнеше реттіліктің бар болуын растайды. Қарастырылған шын мәніндегі қатынастар бастапқыдан бірнеше рет жасалған қылмыстар үшін жауаптылықтан тұратын бір нормамен реттеледі.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалуын және жиынтығын саралау туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 25 желтоқсандағы №11 Нормативтік қаулысында көрсетілгендей, қылмыстық заңды дұрыс қолдану азаматтарды негізсіз айыптау мен соттаудан қорғауды, сондай-ақ сотталушыларға жасаған әрекетіне сәйкес әділ жаза тағайындауды қамтамасыз етеді. Сондықтан белгілі бір адам бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кезде қылмыстық заңды дұрыс қолдану үшін қажетті мән-жайларды анықтаған және жасалған әрекетті жалғаспалы (созылмалы) қылмыстық құқық бұзушылықтың, қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалуының, қылмыстық құқық бұзушылықтардың нақты және анық жиынтығының анықтаулары бар Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 12 және 13-баптарының ережелерін ескеріп, саралаған жөн (<http://adilet.zan.kz/>).

Қорыта айтқанда, жалпы және арнайы нормаларының, бүтін және бөлік нормаларының бірнеше реттілік бәсекелестігі кезінде ерекше коллизиялық ережелер пайдаланылады. Яғни, біріншіден, үш немесе одан да көп нормалармен қамтылған қоғамға қауіпті әрекеттердің квалификациясы нормалар бәсекелестігі ережелерін екі реттен кем емес пайдаланудың нәтижесінде құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша іске асады. Олардың біреуі ізделініп отырған нормамен қамтылады, екіншісі құқық бұзушылық басқа құқық бұзушылықтың ерекше құрамымен қарастырылады, яғни ізделініп отырған норма (бүтін норма) басқа құқық бұзушылықтың тек қана негізгі құрамы тура-

лы норма – бөлікті қамтиды және оның ерекше құрамының белгілерін қоспайды. Я болмаса, ізделініп отырған норма (ерекше) басқа құқық бұзушылықтың негізгі құрамы туралы жеке жағдай болып табылады және оның басқа ерекше құрамын қозғамайды. Екіншіден, құқық бұзушылықтар туралы үш немесе одан да көп нормалармен қамтылған қоғамға қауіпті әрекеттердің квалификациясы нормалар бәсекелестігі ережелерін екі реттен кем емес пайдаланудың нәтижесінде жеке құқық бұзушылық туралы ізделініп отырған норма бойынша іске асады, яғни ізделініп отырған норма (бүтін норма) құқық бұзушылықтың негізгі белгілері сияқты басқа құқық бұзушылықтың сараланған құрамын да қамтиды, немесе ізделініп отырған норма (ерекше) осы құрамдар туралы нормалардың жеке жағдайы болып табылады.

Басында аяқталмаған құқық бұзушылықты орындау немесе қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысу, ал кейін аяқталған құқық бұзушылық немесе жеке жасаған құқық бұзушылық немесе керісінше болуы құқық бұзушылықтың бірнеше реттілігін құрайды. Бұл жерде құқық бұзушылықтың жиынтығы жоқ.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес, Кодекстің түрлі баптарында немесе баптарының бөліктерінде көзделген, адам солардың бірде-біреуі үшін сотталмаған немесе заңмен белгіленген негіздер бойынша

қылмыстық жауаптылықтан босатылмаған екі немесе одан да көп іс-әрекетті жасау, қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы деп танылады. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы кезінде адам, егер осы іс-әрекеттердің белгілері Қылмыстық Кодекстің бір бабының немесе бабының бір бөлігінің неғұрлым қатаң жазаны көздейтін нормасында қамтылмаған болса, әрбір жасалған іс-әрекет үшін Қылмыстық Кодекстің тиісті бабы немесе бабының бөлігі бойынша қылмыстық жауаптылықта болады. Сонымен қатар, Қылмыстық Кодекстің екі немесе одан да көп бабында көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтардың белгілері бар бір әрекет (әрекетсіздік) те қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы деп танылады. Қылмыстардың мұндай жиынтығы кезінде адам, егер бір іс-әрекеттің белгілері Қылмыстық Кодекс бабының басқа іс-әрекет үшін неғұрлым қатаң жазаны көздейтін нормасында қамтылмаған болса, әрбір жасалған іс-әрекет үшін Қылмыстық Кодекстің тиісті баптары бойынша қылмыстық жауаптылықта болады. Егер дәл сол бір іс-әрекет Қылмыстық Кодекстің тиісті баптарының жалпы және арнайы нормаларының белгілеріне сәйкес келсе, қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы болмайды және қылмыстық жауаптылық Қылмыстық Кодекстің Ерекше бөлігінің арнайы норманы қамтитын бабы бойынша туындайды.

Әдебиеттер

- Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 768 бет.
- Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық: оқулық. Жалпы бөлік. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 384 бет.
- Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П., Рыхлов О.А. Уголовное право Республики Казахстан. Общая и Особенная части: Учебник / Под общ. ред. В.П. Ревина. – Алматы: Жеті Жарғы, 2010. – 856 с.
- Дмитриева Ж.С., Чупров В.М. Конкуренция правовых норм: на примере норм уголовного права // Теория государства и права. – 2017. № 3. – С. 14-21.
- Дюсенбаева А. К. Множественность преступлений: исторический аспект // Экономика и право Казахстана. – 2009. – № 3. – С. 33-36
- Дюсенбаева А. К. Множественность преступлений в уголовном законодательстве Республики Казахстан : диссертация ... кандидата юридических наук. – М., 2011. – 239 с.
- Иногамова-хегай Л.В. Концептуальные основы конкуренции уголовно-правовых норм. – М.: Норма: Инфра-М., 2015. – 288 с.
- Костылев В.В. Конкуренция уголовно-правовых норм при квалификации преступлений // Международное научное издание Современные фундаментальные и прикладные исследования. 2017. № 2-1 (25). – С. 135-137.
- Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
- Қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалуын және жиынтығын саралау туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 25 желтоқсандағы № 11 Нормативтік қаулысы. // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P06000011S_
- Тоғайбаева Ш.С. Множественность преступлений // ҚарМУ хабаршысы. Тарих, философия, құқық сериясы = Вестн. КарГУ. Сер. История, философия, право. – 2007. – № 1. – С. 217-224.
- Токтосунов К.Б. Проблемы квалификации преступлений при конкуренции уголовно-правовых норм, на примере служебных преступлений // Наука, образование, техника. – 2016. – № 2(56). – С. 168.

Уголовное право Республики Казахстан: Общая часть: Учебник / Отв. ред. д.ю.н., проф. И.И. Рогов и д.ю.н., проф. К.Ж. Балтабаев. – Алматы: Жеті Жарғы, 2016. – 448 с.

Gabriel Rodriguez, Sara Blanco Contrast effect on the perception of the severity of a criminal offence *Anuario desicología Jurídica* Volume 26, Issue 1, 2016, Pages 107-113

Ram Orzacha Stephen J.Spurr Lesser-included offense *International Review of Law and Economics* Volume 28, Issue 4, December 2008, Pages 239-245

References

Agybaev A.N. (2015) Qazaqstan Respublikasynyng Qylmystyq kodeksine tysindirme. Zhalpy zhane Erekshe bolikter. – Almaty: Zheti Zhargy, 2015. – 768 b.

Agybaev A.N. (2015) Qylmystyq қықуқ: Oqulyq. Zhalpy bolik. – Almaty: Zheti Zhargy, 2015. – 384 b.

Bekmagambetov A.B., Revin V.P., Ryhlov O.A. Ugolovnoe pravo Respubliki Kazahstan. Obshchaya i Osobennaya chast: Uchebnik / Pod obshch. red. V.P. Revina. Almaty: Zheti Zhargy, 2010. – 856 s.

Dmitrieva ZH.S., Chuprov V.M. Konkurenciya pravovyh norm: na primere norm ugovnogo prava // *Teoriya gosudarstva i prava*. 2017. № 3. S. 14-21.

Dyusenbaeva A. K. Mnozhestvennost' prestuplenij : istoricheskij aspekt // *Ehkonomika i pravo Kazahstana*.- 2009.- № 3.- S. 33-36

Dyusenbaeva A. K. Mnozhestvennost' prestuplenij v ugovnom zakonodatel'stve Respubliki Kazahstan : dissertaciya ... kandidata yuridicheskikh nauk.- Moskva, 2011.- 239 s.

Inogamova-hegaj L. V. Konceptual'nye osnovy konkurencii ugovno-pravovyh norm. – M. : norma: Infra-M. , 2015. – 288 s

Kostylev V.V. Konkurenciya ugovno-pravovyh norm pri kvalifikacii prestuplenij//*Mezhdunarodnoe nauchnoe izdanie Sovremennye fundamental'nye i prikladnye issledovaniya*. 2017. № 2-1 (25). S. 135-137.

Qazaqstan Respublikasynyng 2014 zhylgy 3 shildedegi № 226-V Qylmystyq kodeksi // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

Qylmystyq quqqyq buzushylyqtardyng birneshe ret zhasaluyn zhane zhiyntygyn saralau turaly Qazaqstan Respublikasy Zhogary Sotynyng 2006 zhylgy 25 zheltoksandary N 11 Normativtik kaulysy. // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P06000011S_

Togajbaeva SH.S. Mnozhestvennost' prestuplenij // *QarMU habarshysy. Tarih, filosofiya, quqqyq seriyasy = Vestn. KarGU. Ser. Istoriya, filosofiya, pravo*.- 2007. – N 1. – S.217-224.

Toktosunov K.B. Problemy kvalifikacii prestuplenij pri konkurencii ugovno-pravovyh norm, na primere sluzhebnyh prestuplenij // *Nauka, obrazovanie, tekhnika*. 2016. № 2(56). S. 168.

Ugolovnoe pravo Respubliki Kazahstan: Obshchaya chast'. Uchebnik. Otв. red. – d.yu.n., prof. I.I. Rogov i d.yu.n., prof. K.ZH. Baltabaev. Almaty: Zheti Zhargy, 2016. – 448 s.

Gabriel Rodriguez, Sara Blanco Contrast effect on the perception of the severity of a criminal offence *Anuario desicología Jurídica* Volume 26, Issue 1, 2016, Pages 107-113

Ram Orzacha Stephen J.Spurr Lesser-included offense *International Review of Law and Economics* Volume 28, Issue 4, December 2008, Pages 239-245

Абулкайрова Б.Т.¹, Бидильдаева Г.А.²

¹Халықаралық Қырғызстан Университетінің 2 курс Phd докторанты,
Қазақ Еңбек және Әлеуметтік қатынастар Академиясы «Құқықтық пәндер» кафедрасының аға
оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: b.abulkairova@mail.ru

²з.ғ.д., Қырғыз-Ресей Словян Университетінің профессоры,
Қырғызстан, Бішкек қ., e-mail: atabekova@list.ru

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА БАЛА АУЫСТЫРУ
ҚЫЛМЫСЫНЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Мақалада қазіргі таңдағы өзекті мәселе болып табылатын бала ауыстыру қылмысының криминологиялық тұстары, кәмелетке толмағандарға қарсы жасалатын қылмыстық құқықбұзушылықтардың заңды сипаты, қоғамға қауіптілігі мен оны болдырмау жолдары туралы айтылады.

Мақаланың негізгі мақсаты әрбір баланың отбасында, өзінің туған ата-анасымен бірге болуын қамтамасыз ету шараларын жүзеге асыру мен бала ауыстыру қылмысын болдырмауға әрекет ету негізінде жазылып отыр.

Мақаланың ғылыми маңызы болып аталған зерттеудің Қазақстан және ТМД (Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы) аумағында бұрын-соңды зерттелмегендігінің өзі соны айғақтайды. Бұл зерттеу Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 136-бабында көрсетілген «Бала ауыстыру» қылмысының криминологиялық тұстарын, оның ішінде, оны алдын алу, болдырмау жағдайларын зерттеуге бағытталған. Зерттеудің әдістемелік негіздерін салыстырмалы-құқықтық, тарихи-логикалық, статистикалық, сараптамалық-бағалау әдістері құрайды. Зерттеудің маңызы болып оның басқа авторлармен қарастырылмағандығы танылады. Зерттеу нәтижелерін тәжірибеде қолдануға болады.

Мақалада бала ауыстыру түсінігі, бала ауыстыруды алдын алу жолдары мен профилактикасы мәселелері, кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық құқықбұзушылықтарды алдын алу субъектілерінің рөлі, бала ауыстыру фактілері туралы жекелеген мәліметтер, медицина қызметкерлерінің жауаптылығы мәселесі және т.б. қарастырылады.

Түйін сөздер: бала, ата-ана, отбасы, кәмелетке толмағандар, қылмыс, саудаға салу, ДНҚ.

Abulkairova B.T.¹, Bidildaeva G.A.²

¹doctoral PhD 2 years of International University of Kyrgyzstan, Bishkek, senior lecturer of the Department of «Legal disciplines» of the Kazakh Academy of Labor and Social Relations, Kazakhstan, Almaty, e-mail: b.abulkairova@mail.ru

²Professor of Kyrgyz-Russian Slavic University, Kyrgyzstan, Bishkek, e-mail: atabekova@list.ru

**Some problems of prevention of substitution
of the child in the Republic of Kazakhstan**

This article examines the following issues as a criminological aspects of the substitution of the child, the legal characteristics of public risk and ways of preventing criminal pravonarushenii against minors. The main purpose of the article is to implement legal measures to ensure that every child grows up and stays in the family, together with his or her own parents, and to avoid the wrongful act as a substitute for the child.

The scientific significance of this article suggests that this study has not been studied previously in Kazakhstan and the CIS (Commonwealth of Independent States).

This scientific article is aimed at the study of criminological characteristics and prevention of crime under article 136 «Substitution of the child» of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. The

study used comparative legal, historical and logical, statistical, expert-evaluation methods. The value of the study is that it has not been previously considered by other Kazakh authors. The results of the work can be applied in law enforcement practice. This article discusses the concept of substitution of the child, the problem of prevention and prevention of substitution of the child, some information about the facts of substitution of the child, the responsibility of health workers, etc.

Key words: child, parents, family, minors, crime, trafficking, DNA.

Абулкаирова Б.Т.¹, Бидильдаева Г.А.²

¹докторант PhD 2 года обучения Международного Университета Кыргызстана, преподаватель кафедры «Правовых дисциплин», Казахская Академия труда и социальных отношений, Казахстан, г. Алматы, e-mail: b.abulkairova@mail.ru

²д.ю.н., профессор Кыргызско-Российского Славянского Университета им. Б. Ельцина, Кыргызстан, г. Бишкек, e-mail: atabekova@list.ru

Некоторые проблемы предупреждения подмены ребенка в Республике Казахстан

В настоящей статье рассматриваются следующие актуальные проблемы, как криминологические аспекты подмены ребенка, юридическая характеристика, общественная опасность и пути предупреждения уголовных правонарушений против несовершеннолетних. Основная цель статьи заключается в осуществлении правовых мер по обеспечению того, чтобы каждый ребенок рос и находился в семье, вместе со своими родными родителями и чтобы каждый мог избежать противоправного деяния, как подмена ребенка.

Научная значимость данной статьи свидетельствует о том, что данное исследование не было проведено ранее на территории Казахстана и СНГ (Содружества Независимых Государств).

Данная научная статья направлена на исследование криминологической характеристики и предупреждения преступления, предусмотренного ст. 136 «Подмена ребенка» Уголовного Кодекса Республики Казахстан. В ходе исследования применялись сравнительно-правовые, историко-логические, статистические, экспертно-оценочные методы. Ценность проведенного исследования заключается в том, что другими казахстанскими авторами оно ранее не рассматривалось. Итоги работы могут быть применены в правоприменительной практике.

В данной статье рассматривается понятие подмены ребенка, проблемы профилактики и пути предупреждения подмены ребенка, некоторые сведения о фактах подмены ребенка, ответственность медицинских работников и т.д.

Ключевые слова: ребенок, родители, семья, несовершеннолетние, преступление, торговля, ДНК.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы қашан да бала құқығын қорғауды өзінің басты мақсаттарының бірі етіп қойған. Баланың құқығын бұзу тұтас қоғамның құқығын бұзумен бара бар болып келеді.

Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: көптеген проблема әлемнің қарқынды өзгеріп жатқанына қарамастан, бұқаралық сана-сезімнің «отбасы, ошақ қасы», – болып табылатындығы айтылған (Назарбаев, 2017).

Әлемдік деңгейдегі проблемаларды шешу, ең алдымен отбасындағы мәселелерді шешуден басталатындығын түсінгеніміз жөн. Сондықтан отбасында баланың емін-еркін, болашағынан үміт күттіретін азамат болып өсуі тікелей өмір сүретін ортасына байланысты екендігін ұғынғанымыз жөн. Отбасындағы құқық бұзушылықтар, оны ішінде отбасы мүшелері

арасындағы зорлық көрсету, ұрып соғу жылдар санап көбейіп жатыр. Оны алдын алу үшін қоғам санасын дұрыс ағымға бұрған жөн деп есептейміз. Балаларға қарсы қылмыстық құқықбұзушылықтарға жол бермеу, оны алдын алу, деңгейін төмендету шараларына жедел түрде кіріскен жөн деп есептейміз.

Қазіргі таңдағы білім беру, спорттық-емдеу мекемелерді төмен қаржылық қамтамасыз ету мен әлеуметтік мәселелердің өршуіне әкеп соғатын қоғамның бөлуі жағдайында кәмелетке толмағандар қылмыстық орта ықпалына жиі түсіп жатады. Жыл сайын кәмелетке толмағандарға қарсы және кәмелетке толмағандармен жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың қатары өсуде (Косарева, 2015: 104).

Өсіресе, кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық құқықбұзушылықтардың, оның ішінде кәмелетке толмағандарды саудаға салу, бала ауыстыру сияқты түрлерінің де кездесетінін атап өту керек.

Жүргізілген зерттеулерге қарағанда кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық қолсұғушылықтардың тарих ағымындағы негативті динамикасының тұрақты түрде өсуін байқауға болады (Пудовочкин, 2004: 37).

Қазіргі уақытта кәмелетке толмағандар халықтың осал категорияларының бірі болып табылады. Соңғы онжылдықта Қазақстанда кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстылық осы жастағы топтардың жалпы санының өзгеруіне қарағанда бірнеше есе өсіп отыр.

Негізгі бөлім

Бала құқықтары туралы Конвенцияның 7.1 бабында туылғаннан кейін бала тіркеліп, аты қойылу керектігі, өзінің ата-анасын біліп, оның қамқорлығында болуы керектігі айтылған (Convention on the Rights of the Child, 1989).

Әр бала, әсіресе нәрестелер мемлекеттің қорғауында болуы керек. Бұл құқықтардың қорғалуын 1948 жылғы Адам құқықтары бойынша Жалпыға бірдей декларация қамтамасыз етеді (<http://adilet.zan.kz/rus/docs/O4800000001>).

Кез келген бала өзінің ата-анасының жанында, оның қорғауымен өсу керек. Ал бала ауыстыру қылмысын жасау арқылы баланың дұрыс қалыптасуы мен өсіп жетілуіне шектеу қойылады. Ол жалпы адамзаттық қарым-қатынастар тұрақты нормаларына қайшы келеді. Бала мен ата-ананың денсаулығына зиянын тигізеді. Оларды терең, орны толмас жан азабыны душар етеді. Алайда бұл жерде ештеңеге де қатысы жоқ, бейкүнә сәбидің болашақ тағдырын ешкімнің ойламайтыны бізді алаңдатады. Бұл қылмыс баланың дұрыс дамуына да кедергі тигізетінін айта кетуіміз керек. Әдебиеттерде бала ауыстыру тек жаңадан туылған сәбилерге қарсы жасалып жатады деген мәнді тұжырымдар бар. Бұл арқылы баланың халықаралық және отандық заңнамамен берілген құқықтарына нұқсан келеді (Abulkaigova, 2018: 886).

Иә, расымен де баланың құқықтары бұзылып, жеке өміріне қол сұғылып та жатады. Бұған қарамастан тәуелсіз Қазақстан тарихында бала құқығы бұзылған жағдайлардың бар екендігін аңғаруға болады. Кейбір деректерге тоқтала кетсек, мәселен, 2010 жылы Атырау облысында тірі туған баланы өлі туған балаға медицина қызметкерлерінің ауыстырған фактісі орын алған. Ерлі-зайыптылар С. және Н. өздерінің тірі туылған қызын медицина қызметкерлерінің өлі балаға ауыстырғандығын айтып, шағымданды. Алматы қаласында өткізілген ДНҚ сараптамасы

қорытындысы бойынша ерлі-зайыптыға өлі туған қыздың денесі деп берілген баланың жынысы «ер жынысты» деген қорытынды шығарылды. Осылайша, жоғарыда аталған қорытындының және С. жәбірленушінің арызының негізінде Жылыойлық ішкі істер органдары қызметкерлері «Бала ауыстыру» бабы бойынша қылмыстық іс қозғады. Атырау облысының перзентханасында ата-анасы бас тартқан сәбилерді ақшаға сату фактілері жүріп жатыр деген әңгімелердің болғандығын да айту керек. Ресми емес бағалары да айтылған: ұл жынысты бала үшін 4-5 мың доллар, қыз жынысты бала үшін 2-3 мың доллар сұраған делінеді. Сот сол Атырау облысы перзентхана үйінің бас дәрігері Ж.-ға жеті жылға бас бостандығынан айыру жазасын тағайындалсын деген үкім шығарған. Сот оны бас тартылған балаларды саудаға сату бабы бойынша кінәлі деп есептеген (Майтанов, 2010).

Сол себепті осы жағдай негізінде Қылмыстық Кодекстің 136 бабының 2-ші тармағын сауда саттық жасау мақсатында баланы ауыстыру бөлімімен толықтыру қажет деп есептейміз. Біз баланың құқығын қорғау мәселесімен жанталасып жатқанда, басқа мемлекеттерде дүниеге келмеген баланың құқығын қорғау практикасы жүзеге асып жатыр.

Мәселен, Канада мемлекетінде бала құқықтары ерекше деңгейде қорғалады. Ол жерде баланың ғана емес, ананың құрсағындағы эмбрионның дамып өсуі кезінен бастап оның құқығын қорғау әдістемелері жүргізіледі (Westra, 2014: 7).

Сондықтан да, ең болмаса, елімізде дүниеге шыр етіп келген кезінен бастап баланың құқығын қорғауды жүзеге асырғанымыз жөн деп есептейміз.

Отбасы мен кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық құқықбұзушылықтардың алдын алу мақсатында баланың ғана емес, сонымен қатар, ата-ананың өмірі үшін де жауапты медицина қызметкерлерінің жауаптылығын күшейту керек.

Бала ауыстыру – өте сирек кездесетін, алайда жәбірленуші тарапқа өте ауыр салдар туғызатын қылмыс болып табылады. Орта ғасырларда баланы адам кейпіндегі зұлым рухтар ауыстырады деп ойлаған. Бала ауыстыру қылмыс ретінде 1903 жылғы Қылмыстық Кодексте қарастырылған. Қазіргі таңдағы қылмыстық заңнаманың нормаларында қолданылып келеді.

Бала ауыстыру қылмысы баланы іс жүзінде ауыстырған сәттен бастап аяқталды деп есептелінеді. Перзентхана үйінің медицина

қызметкерлері, ата-аналар және өзге де мүдделі адамдар аталған қылмыстың субъектілері ретінде танылады. Кез келген 16 жасқа толған есі дұрыс адам аталған қылмыстық құқықбұзушылықтың субъектісі болуы мүмкін.

Ата-аналар баланың дұрыс тұлға ретінде қалыптасуына тікелей жауапты екендігін ұмытпауы керек.

Осыған байланысты баланың құқықтарына селқос қарайтын ата-ана, медицина қызметкерлері, бала тәрбиелеушілерге қатысты қатаң шараларды қолдану керек.

Жоғарыда айтылған мән-жайлардың негізінде ұзақ мерзімдік перспективаға мемлекеттік және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында, ең алдымен, балалар мен жеткіншектердің, адамдардың қауіпсіздігінің кепілі болып табылатын мемлекеттің рөлін күшейту, қылмыстылықтың алдын алу мен онымен күресуді нормативтік құқықтық жетілдіру мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары болып табылуы керек.

Тәжірибе көрсеткендей, қазіргі таңда бала ауыстыру жағдайлары болып тұрады, алайда ол туралы баланың бойында, келбетінде ерекше белгілері пайда бола бастағанда ұзақ уақытты араға салып өте кеш белгілі болады. Мәселен, 1998 жылдың 17 желтоқсанында (Челябинск обл.) Копейска қаласында екі қыз дүниеге келеді. Олардың біреуінің анасы ажырасқаннан кейін төрт жыл өткен соң қызын асырауға алимент өндіріп алғысы келеді. Алайда қыздың әкесі баланы өзінің баласы деп танымайтындығын айтып алименттен бас тартты. Сот анасы мен әкесін ДНҚ сараптамасын өтсін деген қаулы шығарды. Ол сараптамада бала олардың туған қызы емес екендігі анық жазылып тұрды. Осылайша қыздың анасы құқық қорғау органдарына «бала ауыстыру» қылмысы орын алды деп арыз жазады. Тыңғылықты тексерістің негізінде акушер дәрігердің он екі жыл бұрын 15 минут айырмашылықпен туылған қыздарды ауыстырғандығы анықталды (Селунская, 2014).

Бала ауыстыру анықталғаннан кейін ата-аналар арасында түсініксіз мән-жайлар орын алады. Өйткені, бауыр басып, өз туған баласындай көрген бөтеннің баласын кимау да орын алады. Баланың кіммен тұру керек екендігін шешу қажет болады. Ол тек ата-аналардың ғана емес, ауыстырылған балалардың да қайғырып, түңілуіне әкеп соғуы мүмкін. Сол себепті, біздің ойымызша, бала ауыстыру секілді қылмыстар орын алмас үшін елімізде бала туылғанда әкелікті анықтау бойынша міндетті ДНҚ тестілеу өткізілуі

керек деп есептейміз. Сондықтан «Әкелікті анықтау бойынша міндетті ДНҚ-тестілеу өткізу туралы» заң қабылдаған жөн деп есептейміз. Ол заң отбасындағы кикілжіңдердің болмауына, ерлі-зайыптылардың қарым-қатынасында ашықтық пен адалдықтың болуына, бала ауыстыру нәтижесінде болашақта балалардың психикасының бұзылмауын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, Ресей мәліметтеріне жүгінсек:

- әкелікті анықтау үшін ДНҚ-тестілеу (әке+бала) – 10-12 мың рубль (шұғыл емес тест);
- әкелікті анықтау бойынша соттық сараптама – 16-18 мың рубль;
- инвазивті емес пренатальді ДНҚ (жүкті әйел – болуы мүмкін әке) – 60-90 мың рубль;
- тестілеудің шұғылдылығына тағы 3-4 мың рубль қосылады (Анализ ДНҚ на отцовство, 2018).

Онды жауап кезіндегі әкелікті анықтау бойынша ДНҚ-тестінің дәлдігі 99,9 % сәйкес келеді.

Алматы қаласында ДНҚ сараптамасын өткізетін төрт орталық бар. Алайда ол сараптаманың бағасы өте қымбат, 400 доллар көлемінде. Мұндай ақшаға ешкімнің де барып сараптама өткізбейтіндігі айдан анық. Сол себептен де біздің «бала туылған кезде әкелікті анықтау бойынша міндетті ДНҚ-тестілеу сараптама жасау қажет деген ұсынысымыз жөнді деп ойлаймыз (forum.zakon.kz/topic/3189).

Өйткені, мұндай қымбат сараптама-ны қалтасы көтере алмайтын адамдар да көп кездесетінін ұмытпағанымыз абзал. Сараптамадан бөлек кәметке толмағандарға қарсы қылмыстарды, оның ішінде бала ауыстыруды виктимологиялық алдын алуға бағытталған ғылыми зерттеулер өзінің тиісті түрде дамуын таппады. Осы арқылы да біздің тақырып өзекті екенін байқауға болады.

Бала ауыстыру дегеніміз – баланың отбасында физикалық және рухани дұрыс дамуына, кәметке толмағандардың мүддесіне қол сұғатын қылмыстық заңмен көзделген қоғамға қауіпті іс-әрекет екендігін айта кеткеніміз жөн.

Бала ауыстыру қылмысын жасау нәтижесінде баланың туған ата-анасымен байланыс жасауы үзіледі. Осылайша мемлекетпен қорғалып отыратын отбасы қатынастары құлдырайды. Әрбір бала отбасында тәрбиеленуге, ата-анасының махаббатын сезінуі керек. Қоғам өзінің болашақ перспективаларын байланыстыратын кәметке толмағандардың тұлғасының қалыптасуының негізгі көзі отбасы болып табылады және отбасы болып қала береді. Кәметке толмағандардың

қоғамдағы жағдайына қарап мемлекеттің тұрақтылығы, гуманизмі, әл-ауқаты, дамуы туралы сөз етуге болады (Пудовочкин, 2006: 3).

Сонымен, қылмыстылықты алдын алу деп қылмысты тудыруға себеп болған мән-жайларды жоюға бағытталған мемлекеттік органдармен, сонымен қатар қоғаммен жүзеге асырылатын өзара байланысты іс-шаралар кешенін түсінуге болады.

Қылмыстылық профилактикасы – қылмыстылық фактілерін бейтараптандыруға, қылмыстылықты анықтауға, қылмыскер тұлғасының қоғамға қауіптілігін төмендетуге бағытталған кең шаралар жүйесі болып табылады.

Кейбір авторлар қылмыстылықты алдын алу мен қылмыстың профилактикасы ұғымдары бара бар деп есептейді (Орехов, 1992: 137).

Бұқаралық ақпарат құралдарының да қылмыстылықты алдын алуда маңызы зор деген пікірлер бар. Бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен қылмыскерлерді ұстауға болады. Мәселен Америкадағы «Crime Stoppers» ұйымы еркіндікте жүрген қашқындарды ұстауға жәрдемдескен. Бұқаралық ақпарат құралдарында қылмыскерлердің портретін жасау мен ол туралы мәліметтерді тарату арқылы қылмыстық құқықбұзушылықтарды алдын алуға болады (Newton, 2010: 86).

Кәмелетке толмағандарға қарсы жасалатын қылмыстардың жалпыәлеуметтік деңгейдегі детерминанттары болып келесілер табылады:

- мектепке дейінгі және медициналық мекемелердегі, жалпыбілім беретін мектептердегі бюджеттік қаржыландыру көлемінің жеткіліксіздігі;

- әлеуметтік мәртебесі мен материалдық қамтамасыз ету деңгейі бойынша халықтың әлеуметтік маңызды дифференциациясы.

Кәмелетке толмағандарға қарсы жасалатын қылмыстардың алдын алудың ерекшеліктерінің бірі болып олардың криминологиялық шаралармен шектелмейтіндігі табылады. Осылайша, кәмелетке толмағандарға қарсы жасалатын қылмыстық құқықбұзушылықтарды алдын алудың ерекше шаралары кешенді түрде жүргізілуі керек. Яғни, олар шараларды жүзеге асыру қылмыстық құқық нормаларына, қылмыстық алдын алу заңнамаларының нормаларына, құқықтың жалпы нормаларына негізделуі керек. Кәмелетке толмағандарға қарсы жасалатын қылмыстық құқықбұзушылықтардың алдын алудың мамандандырылған субъектілерінің қатарына алдын алудың жүйелі түрде бөлінген мақсаттары шеңберінде қызмет ететін ішкі

істер органдарының құрылымдық бөлімшелерін жатқызуға болады.

Кәмелетке толмағандарға қарсы жасалатын қылмыстардың алдын алу субъектілерінің қатарына прокуратура органдарын да жатқызуға болады. Олар өз қызметін осы саланы қадағалау арқылы жүзеге асырады.

Баланың отбасында тәрбие алу мен ата-анасымен қарым-қатынас жасауға құқығы Қазақстан Республикасы мен шетел мемлекеттерімен қорғалатын негізгі және маңызды құқықтардың бірі болып табылады. Ал бұл құқықты бұзатын қоғамға қауіпті іс-әрекеттердің қатарына жататын бала ауыстыру қылмысының көп аумақта таралмағанына қарамастан, одан туындайтын зардаптың тигізетін зияны туралы айтпай-ақ қойсақта түсінікті екендігіне көз жеткізуге болады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің аталған 136 бабы «бала ауыстыру» латентті қылмыстардың қатарына жатқызылады. Өйткені, көп жағдайда қылмыстық сот статистикасында көрініс таппай, не болмаса құзыретті лауазымды тұлғалармен жасалғандықтан ашылмай жататын кездері де кездеседі. Бұл бапты біз «жұмыс жасамайтын» баптардың қатарына қоспауымыз керек. Себебі, қорғалатын мүдденің құндылығын ескермеу дұрыс емес. Бұл арада кәмелетке толмаған баланың, көп жағдайларды нәрестенің құқығы бұзылады. Ата-ананың да құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылатындығын атап өтуіміз керек. Бұл тұжырымның Қазақстан Республикасының негізгі заңымен де қамтамасыз етілетіндігі айғақ. Атап айтсақ, әркім өзінің жеке өміріне, отбасылық құпиясына, ар-намысы мен беделіне қолсұғылмауына құқығы бар.

Қазіргі таңда теория мен тәжірибеде қылмыстылыққа қарсы әсер ету процесін көптеген терминдермен атауға болады. Біздің ойымызша, қылмыстылыққа қарсы іс-қимылдың негізгі элементтері қылмыстылықпен күрес, қылмысты алдын алу мен оны болдырмау, бақылау болып табылады. Қылмыстылықты түпкілікті жою мақсатында оған әсер ететін шаралар кешенін нақты және жан-жақты қамтитын «Қылмыстылыққа қарсы іс-қимыл» термині болып табылады.

«Қылмыстылыққа қарсы іс-қимыл» келесідей белгілерін бөліп көрсетуге болады:

- қылмыстық қолсұғушылықтарға қарсы бағытталған жеке және заңды тұлғалардың, азаматтық қоғам институттарының, мемлекеттік билік органдарының өз құзыреттілік шеңберіндегі қызметі;

– мақсаты: қылмыстық іс-әрекет зардаптарын минимизациялау мен жою;

– қылмысқа қарсы іс-қимыл қылмыстық іс-әрекет себептерін белгілеу мен жоюға бағытталған ерте алдын алу құралдары бойынша, сонымен қатар, қылмысты ашу мен тергеу, алдын алу, жолын кесуге бағытталған күрес әдістерімен жүзеге асырылуы мүмкін.

Осылайша, мемлекет, қоғам, азаматтар мен кәмелетке толмағандардың мүдделерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша жүзеге асырылатын шаралар кешені қылмысқа қарсы іс-қимылды құрайды.

Азаматтық қоғам институттары, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, мемлекеттік билік органдары өздерінің құзыреттіліктерінің шеңберінде қылмыстылыққа қарсы күрес субъектілері болып табылады.

Қылмыстық заңнаманы қолдану бойына өкілеттіліктерге ие субъектілермен жүзеге асырылатын және қылмыстық заңнамаға негізделетін көпқырлы қызмет болып табылатын кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық құқықбұзушылықтарға қарсы қылмыстық-құқықтық іс-шараларды қарастырып өтейік.

Қылмыстық-құқықтық шараларды қолдану негіздері болып келесілер табылады:

– қылмыстық құқықбұзушылықтардың жүзеге асырылуы;

– қылмыстық құқықбұзушылықтарды жасаудың нақты қауіптілігін анықтау (қылмыстық құқықбұзушылыққа дайындалудың, оқталудың, жасаудың қасақаналығын анықтау);

– қылмыстық құқықбұзушылықтарды алдын алудың қылмыстық-құқықтық қажеттілігі.

Кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық құқықбұзушылықтардың ішінде сирек кездесе де, қауіпті болып табылатын бала ауыстыру қылмысын алдын алу бойынша да шараларды жүзеге асыру қажет. Шаралардың барлығы кешенді түрде жүзеге асырылуы керек.

Кәмелетке толмағандар тұлғасының құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету мен қорғау, бала ауыстыруды алдын алу, жою мен жолын кесудің негізгі мақсаты келесідей толыққанды құқықтық шараларды жүзеге асыруды қажет етеді:

– балалардың құқықтарын іс жүзінде жүзеге асыруға байланысты қатынастарды тиімді және жан-жақты құралдармен реттеу;

– құқықтық реттеудің аталған саласындағы заңнамалық және нормативтік құқықтық базаның сапасын жақсарту;

– баланың құқықтары мен мүдделерін тура немесе жанама қозғайтын азаматтық, қылмыстық, өзге істерді қарау барысында іс-жүргізушілік нормаларды мұқиятты түрде әзірлеу;

– баланың құқықтарын бұзғаны үшін жауапкершілік шараларын бекіту.

Өсіп келе жатқан ұрпақтың рухани денсаулығын қорғау, сондай-ақ, құндылықтарының қалыптасуына кері әсерін тигізетін негативті факторлармен күрес жүргізу үшін қылмыстық-құқықтық іс-шаралармен қатар, кәмелетке толмағандардың мүдделеріне нұқсан келтіретін қылмыстық құқықбұзушылықтарды тиімді түрде алдын алудың зор маңызы бар екендігін ескере кеткен жөн. Бала ауыстыру қылмысын алдын алу өзінің деңгейі, масштабы, мазмұны бойына адамдардың құқықтық мінез-құлқын қамтамасыз етуге бағытталған шаралар жүйесін құрайтын әлеуметтік процесс болып табылады.

Отбасы саласындағы алдын алу шараларының объектілері болып келесілер табылады: материалдық жағдайының деңгейі (нақтылап айтқанда, тиісті деңгейде баласын тәрбиелеу үшін қаржылық жағдайының жеткіліксіздігі); отбасындағы рухани және діни жағдайдың шиеленісуі арқылы туындайтын мәселелер; эмоционалды, жабық, анық түрде ата-ананың баладан алыстауы; ата-аналармен қылмыстық құқықбұзушылықтардың жасалуы, оның ішінде, бала ауыстыру қылмысының жасалуы; сонымен қатар, ата-аналармен моральға жат іс-әрекеттер мен теріс қылықтардың жасалуы; отбасындағы шиеленіске толы қақтығыстар, оның ішінде, зорлық нысанындағы қақтығыстар.

Кәмелетке толмағандарға қарсы жасалатын қылмыстық құқықбұзушылықтардың алдын алудың негізгі шараларына келесілер жатады:

– кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық құқықбұзушылықтарды жасауға итермелейтін сыртқы объективті себептер мен жағдайларды анықтау мен оларды жою;

– халықты құқықтық тәрбиелеу мен құқықтық үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу, сонымен қатар, алдын алу тақырыбындағы арнайы әдебиеттерді басып шығару;

– қылмыстық құқықбұзушылықтарды алдын алу бойынша жүргізілетін қызметтің жақсы тұстарын көрсететін қоғамның дұрыс пікірін қалыптастыру;

– жеке, сондай-ақ, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған техникалық және өзге шараларды жүзеге асыру;

– жалпы виктимологиялық алдын алуды жүзеге асыру, халыққа консультациялық көмек көрсету бойынша іс-шаралар жүргізу және т.б.

Қылмыстылықты алдын алу шаралары мен қылмыстылықпен күрес жүргізудің әр түрлі шаралары бір-бірін толықтырып, бірлесіп жұмыс жасай алатындығын көрсете білген дұрыс. Ішкі істер органдарында қылмыстық қудалауды жүзеге асырмай, қылмысты алдын алумен айналысатын қызметкерлерді «teddy police» (Норвегия), «hobby bobbies» (Ұлыбритания), «empty holster police» (Америка Құрама Штаттарында) атайды (Larsson, 2005: 280).

Бала ауыстыру қылмысын алдын алуға бағытталған шараларды қаншалықты жүзеге асырғанмен де, оның түп тамырын түпкілікті деңгейде жою өте қиын болып табылады. Қылмыстық құқықбұзушылық орын алады деп оны алдын алмау дұрыс емес деп есептейміз. Алдын ала дайындық іс-шараларын жүзеге асыру арқылы қылмыстық құқықбұзушылықтармен келтірілетін зардаптардың алдын алуға болады. Аталған шаралар көптеген адамдардың жағдайын жақсартуға, өмірі мен денсаулығын сақтап қалуға, қорқыныш пен үрей сезімін төмендетуге, шығындарды азайтуға жәрдемін тигізеді. Алайда бұл шаралар инцидент орын алғанға дейін жүзеге асырылғаны дұрыс деп есептейміз.

Қорытынды

Балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың ерекше қоғамдық қажеттіліктерін профилактикалық әсер ету шараларының мазмұны мен өзіндік объектілерін ескере отырып, кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық құқықбұзушылықтардың алдын алу қылмыстық құқықбұзушылықтарды алдын алудың дербес бағыты болуы керек деп санаймыз

Д.А. Шестаковтың айтуына қарағанда, біздің мемлекетіміз ерлі-зайыптылар арасындағы түсініспеушіліктерді азайтатын, тұрмыстағы зорлықты болдырмайтын бағдарламалары бар дамыған шетелдік мемлекеттерден артта қалып келе жатыр. Отандық заңнаманы жетілдіру кезінде сол алдыңғы қатарлы мемлекеттердің тәжірибесіне жүгінгеніміз жөн деп есептейміз. Отандық сот жүйесін отбасылық соттармен толықтырған дұрыс деп ойлаймыз. Бұл соттар отбасыға қатысты құқықтық мәселелер шеңберін қарастыратын еді (Шестаков, 1996: 56). Бала ауыстыру негізінен перзентхана бөлімдерінде

жүзеге асырылатын қоғамға қауіпті, заңға қайшы әрекет болып табылады. Бұл орайда босанған әйелдердің әлсіз эмоционалдық жағдайын, босанудан кейінгі хәлін пайдаланып көптеген перзентхана үйінің қызметкерлері, оның ішінде акушер-дәрігерлер бала ауыстыру қылмысына барып жатады. Оны алдын алу үшін әрбір босанушы әйел өзінің негізгі құқықтары мен міндеттерін білуі керек. Мәселен көптеген Батыс елдерінде босану кезінде тәжірибелік, физикалық және эмоционалдық жәрдем беретін әріптестік туу «Partnership childbirth» қалыпты жағдай болып есептелінеді. Себебі, босанушы әйел босануға байланысты кейбір маңызды шешімдерді қабылдай алмай жататын кездер болады. Сондай жағдайларда туу бойынша әріптестез арада шешім қабылдауға жәрдемдесетіні анық. Ал Қазақстанда менталитетімізге, басқа да құндылықтарымызға байланысты босану кезінде жеке туу орын алып жатады. Америка мемлекетінде акушер мен гинекология кеңесінде Сертификацияланған акушер медбике (CNM – certified nurse midwife), тіркелген медбикелер (RN – Registered nurse) қызмет атқарады (Elana Pearl Ben-Joseph, 2003).

Бұл орайда босанушы әйелдер өздерінің құқықтарын білмей, виктимді тұлғаларға айналады. Сондықтан виктимологиялық алдын алу жолдарын қарастырған жөн.

С.В. Максимовтың анықтамасы бойынша виктимологиялық алдын алу дегеніміз-виктимогендік факторларды бейтараптандыру немесе жоюға бағытталған шаралар арқылы, сондай-ақ, қылмыстың потенциалды құрбаны болуы мүмкін тұлғаларды қорғауды күшейту арқылы кейбір құқықбұзушылықтарды алдын алу болып табылады (Эминов, 1997: 42). Расымен де, әр адам өзінің құқықтарын білу арқылы және өзге де жолдармен қорғану арқылы қылмыс құрбаны болудан сақтанады.

Жәбірленушілердің әртүрлі категориялары бойынша виктимологиялық алдын алудың көптеген бағыттары болады (мәселен, әйелдердің виктимді жүріс-тұрысын алдын алу, балалардың виктимді іс-әрекеттерін алдын алу және т.б.).

Қоғамның пікірі бойынша, құқық қорғау органдарының ең негізгі жұмыстарының бірі қылмыстылықты алдын алу болып табылады. Қылмысты алдын алу арқылы ғана оның жүзеге асуына тоқтау қоюға болады. Құқық қорғау органдары толық болмаса да, белгілі бір бөлікте қылмысты алдын алу үшін жауапты болып келеді (W.Schwabe, 2001).

Қылмыстылықпен күрес жүргізу мен қылмыстылықты алдын алу бір медальдың екі жағы іспеттес: қылмыстық құқықбұзушылықтарды алдын алу мен олардың қайталануын алдын алу. Алдын алудың жалпы нысаны, әдетте, қылмыстық заңға қайшы барлық іс-әрекеттерді алдын алуға бағытталған. Қылмыстылықты алдын алудың келесідей механизмдерін атап өтейік:

- қылмыстылыққа әкелетін әлеуметтік және жеке себептер мен процестерді жою;
- потенциалды қылмыскерлерді жазамен қорқыту;
- осал объектілерді қорғау;
- қылмыстық іс-әрекеттерден келетін пайданы азайту және т.б.

Біздің пікірімізше, егер де қылмыстық құқықбұзушылық бұрында орын алса, онда бақылау, ал егер, құқықбұзушылық орын алғаны тек болжам болса, біз алдын алу қызметін жүзеге асырамыз. Бала ауыстыру қылмысының немесе өзге де соған байланысты жағдайлардың құрбаны болмау үшін келесідей ережелерді ұстаған дұрыс деп есептейміз:

- 1) серіктес босану арқылы босанушы әйел серіктесі акушер дәрігерлердің кез келген іс-әрекеттеріне бақылау жасап, жаңадан туылған нәрестеге қолданылатын барлық іс-қимылдарды қадағалауға мүмкіндігі болады;
- 2) нәресте мен ананың тұрақты бірге болуын қамтамасыз ететін жабдықталған палатасы бар перзентханаларды таңдаған дұрыс;
- 3) әрбір ана өзінің жаңадан туған сәбиінің бойы өлшемін, шашының түсі мен қалыңдығын,

құлағының формасын, меңін, өзіндік ерекше белгілерін мұқият қарап алуы керек;

4) айтарлықтай болжамдар болатын болса, тестінің жүргізілуін талап ету керек (Подмена ребенка и ответственность по УК РФ, 2017).

Полиция органдары бала ауыстыруды алдын алатын органдардың негізгілерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар, ата-аналар, мектептер, мектепке дейінгі балаларды дайындайтын ұйымдар, қоғамдық бірлестіктер, мемлекеттік мекемелер де қылмыстық құқықбұзушылықты алдын алатын белсенді топтар қатарын құрайды.

Осы зерттеудегі аналитикалық терминдердің қатарына алдын алу, стратегия, механизмдер, шаралар, тұтастық жатқызылады.

Қылмыстылықты алдын алу қылмыстық құқықбұзушылықты жоюға бағытталады. Оны алдын алу арқылы қылмыстық құқықбұзушылықтан болуы мүмкін салдар туындамайды. Қылмыстылықтың фактілік деңгейін төмендетуге бағытталған кез келген іс-әрекеттер қылмыстылықты алдын алу болып табылады.

Криминологиялық іс-шаралар – бұл нақты механизмді белсендіру үшін қолданылатын құралдар. Бұл құралдар өзінің оң әсерін тигізетіні сөзсіз. Ол шаралар қарапайым шаралардан бастап ауқымды шараларға дейін болуы мүмкін.

Жоғарыда көрсетілген іс-шаралар отбасы ішіндегі қатынастарды нығайтудың, отбасындағы адамгершілік климатын түзеудің, күнделікті өмірде баланың ерекше құндылығын түсінетін сананың қалыптасуының алғышарты болып табылады.

Әдебиеттер

- Abulkairova B.T. Counteraction to substitution of a child in the Republic of Kazakhstan: criminal-legal and criminological aspects // *Opción*, Año 34, No. 85 (2018): 884-896
- Анализ ДНК на отцовство [Электронды ресурс] URL://<http://semeinoe-pravo.net/test-dnk-na-ottsovstvo/> (қараған күні: 12.01.2019)
- Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Н.Ә. Назарбаев мақаласы [Электронды ресурс]. URL: // www.akorda.kz (қараған күні: 11.01.2019)
- Challenges and Choices for Crime-Fighting Technology Federal Support of State and Local Law Enforcement William Schwabe, Lois M. Davis and Brian A. Jackson RAND Corporation. (2001) [Электронды ресурс]. URL: // <https://www.jstor.org/stable/10.7249/mr1349ostp.10> (қараған күні: 13.01.2019)
- Convention on the Rights of the Child. New York 20 November 1989 [Электронды ресурс]. URL: // <http://www.unicef.org> (қараған күні: 03.01.2019)
- Декларация, принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря [Электронды ресурс] URL://1948 года <http://adilet.zan.kz/rus/docs/O4800000001> (қараған күні: 05.01.2019)
- Девочки, которых перепутали в роддоме, живут в одной семье, 2014 [Электронды ресурс] URL://<http://www.starhit.ru/life/devochki-kotoryih-pereputali-v-roddome-jivut-v-odnoy-seme-112347> (қараған күні: 11.01.2019)
- Elana Pearl Ben-Joseph, 2003 [Электронды ресурс]. URL: <http://www.kidshealth.org> (қараған күні: 01.01.2019)
- Косарева Л.В. Проблемы противодействия преступности против несовершеннолетних. – М., 2015. – 104 с.
- Криминология: Общая часть: Учебник / под ред. В.В. Орехова. – СПб., 1992. – 132 с.

- Larsson, Paul (2005). *Kriminalitets forebygging og politirollen*. Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab. December 92/3: 271–294.
- L. Westra, *Child Law*, DOI 10.1007/978-3-319-05071-3_1, Springer International Publishing Switzerland 2014
- Майтанов А. Экспертиза подтвердила, что женщине в роддоме выдали чужого мертвого младенца, 2010 [Электронды ресурс]. URL: //https://www.zakon.kz/160022-jekspertiza-podtverdila-chto-zhenshine (қараған күні: 06.01.2019)
- Michael Newton. *Criminal justice: Crime Fighting and Crime Prevention*. USA. 2010 p. – 126
- Криминология: Учебник / Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. – М.: Юрист, 1997. – 512 с.
- Подмена ребенка и ответственность по УК РФ 2017 [Электронды ресурс]. URL: // https://pravonarushenie.com/prava-chest-i-dostoinstvo/semya-i-deti/podmena-rebenka-i-otvetstvennost-po-uk-rf (қараған күні: 06.01.2019)
- Пудовочкин Ю.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы предупреждения преступлений против несовершеннолетних [Электронный ресурс]: Дис. ...д-ра юрид. наук. – М.: РГБ, 2005. – 364 с.
- Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних: криминологический анализ. Ростов-на-Дону, 2004. – 180 с.
- Установление отцовства, анализ ДНК, 2003 [Электронды ресурс]. URL: // https://forum.zakon.kz/topic/3189 (қараған күні: 06.01.2019)
- Шестаков Д.А. Семейная криминология: семья-конфликт-преступление. – СПб., 1996. – 264 с.

References

- Abulkairova B.T. Counteraction to substitution of a child in the Republic of Kazakhstan: criminal-legal and criminological aspects // *Opcción*, Año 34, No. 85 (2018): 884-896
- Analiz DNK na otcovstvo, 2018 [Electronic resource]. URL: //http://semeinoe-pravo.net/test-dnk-na-otcovstvo/ (қараған күні: 12.01.2019)
- Bolashakka bagdar: ruhani zhangyru //N.Ә. Nazarbaev makalasy [Electronic resource]. URL: //http://www.akorda.kz (қараған күні: 11.01.2019)
- Challenges and Choices for Crime-Fighting Technology Federal Support of State and Local Law Enforcement William Schwabe, Lois M. Davis and Brian A. Jackson RAND Corporation. (2001) [Electronic resource]. URL: // https://www.jstor.org/stable/10.7249/mr1349ostp.10 (қараған күні: 13.01.2019)
- Convention on the Rights of the Child. New York 20 November 1989 //www.unicef.org (қараған күні: 03.01.2019)
- Deklaraciya, prinyata rezolyuciej 217 A (III) General'noj Assamblei OON ot 10 dekabrya///1948 года [Electronic resource]. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/O4800000001 (қараған күні: 05.01.2019)
- Devochki, kotoryh pereputali v roddome, zhivut v odnoj sem'e 2014 [Electronic resource]. URL: //http://www.starhit.ru/life/devochki-kotoryih-pereputali-v-roddome-zhivut-v-odnoy-seme-112347 (қараған күні: 11.01.2019)
- Elana Pearl Ben-Joseph, 2003 [Electronic resource]. URL: //www.kidshealth.org // (қараған күні: 01.01.2019)
- Kosareva L.V. Problemy protivodejstviya prestupnosti protiv nesovershennoletnih – М., 13 fevralya 2015g. S.104
- Kriminologiya: Uchebnik/ Obshchaya chast' pod red. V.V.Orekhova. SPb., 1992. – 132 с.
- Larsson, Paul (2005). *Kriminalitetsforebygging og politirollen*. Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab. December 92/3: 271–294
- L. Westra, *Child Law*, DOI 10.1007/978-3-319-05071-3_1, Springer International Publishing Switzerland 2014
- Maitanov A. Ekspertiza podtverdila, chto zhenshchine v roddome vydali chuzhogo mertvogo mladentca, 2010// [Electronic resource]. URL: https://www.zakon.kz/160022-jekspertiza-podtverdila-chto-zhenshine (қараған күні: 06.01.2019)
- Michael Newton. *Criminal justice: Crime Fighting and Crime Prevention*. USA. 2010 p. – 126
- Pod red. akad. V.N. Kudryavceva, prof. V.E. EHminova. *Kriminologiya: Uchebnik*. – М.: YUrist, 1997.- 512 s.
- Podmena rebenka i otvetstvennost' po UK RF 2017// [Electronic resource]. URL: https://pravonarushenie.com/prava-chest-i-dostoinstvo/semya-i-deti/podmena-rebenka-i-otvetstvennost-po-uk-rf (қараған күні: 06.01.2019)
- Pudovochkin YU.E. Ugolovno-pravovye i kriminologicheskie problemy preduprezhdeniya prestuplenij protiv nesovershennoletnik [Elektronnyj resurs]: Dis. ...d-ra yurid. nauk: 12.00.08 .-М.: RGB, 2005. – 364 с.
- Pudovochkin YU.E. Otvetstvennost' za prestupleniya protiv nesovershennoletnih: kriminologicheskij analiz. Rostov- na- Donu, 2004. – 180 s.
- Ustanovlenie otcovstva, analiz DNK, 2003 [Electronic resource]. URL: // https://forum.zakon.kz/topic/3189 (қараған күні: 06.01.2019)
- SHestakov D.A. Semejnaya kriminologiya: sem'ya-konflikt-prestuplenie. SPb., 1996. –264 s.

Ущуров К.Т.

майор полиции, докторант, Алматинская академия МВД РК имени Макана Есбулатова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kama_ne@mail.ru; kim.ira@rambler.ru

**ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ
ПРОВЕДЕНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНЫХ
МЕРОПРИЯТИЙ**

В настоящей статье автор актуализирует направления развития теории оперативно-розыскной деятельности в части рассмотрения организационно-правовых основ проведения оперативно-розыскных мероприятий. Целью настоящей статьи является изучение и анализ понятия, содержания, проведения и использования результатов оперативно-розыскных мероприятий.

Актуальность исследуемого вопроса обусловлена тем, что деятельность по раскрытию преступлений зачастую сопряжена с использованием материалов, полученных в результате проведения оперативно-розыскных мероприятий, основанных на принципах законности, соблюдения прав и свобод, уважения достоинства личности, равенства граждан перед законом, на основе конспирации, сочетания гласных и негласных методов, профессиональной этики. В связи с чем, автором предлагаются к рассмотрению организационно-правовые аспекты проведения оперативно-розыскных мероприятий, обосновываются направления совершенствования организационно-правовых аспектов проведения оперативно-розыскных мероприятий, в частности: научное обеспечение, методическое обеспечение, изучение организационно-правовых аспектов проведения оперативно-розыскных мероприятий посредством комплексного подхода.

Правовую основу исследования составили: Конституция Республики Казахстан, Закон Республики Казахстан от 15 сентября 1994 года № 154-ХІІІ «Об оперативно-розыскной деятельности», Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04 июля 2014 года № 231-V ЗРК.

Теоретическая значимость статьи – проведено комплексное исследование оперативно-розыскных мероприятий, систематизация знаний по ним.

Выводы, сделанные в настоящей статье, могут быть использованы в образовательном процессе и научно-исследовательской деятельности по вопросам совершенствования правовых основ оперативно-розыскной деятельности, практической работы по совершенствованию организационно-правовых основ проведения оперативно-розыскных мероприятий.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, оперативно-розыскное законодательство, принципы оперативно-розыскной деятельности, оперативно-розыскные мероприятия.

Ushurov K.T.

PhD doctoral student, police Major, Makan Yesbulatov Almaty Academy
of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kama_ne@mail.ru; kim.ira@rambler.ru

**Organizational and legal bases
of holding operational-investigating activities**

In this article, the author updates the directions of development of the theory of operational-investigative activities in terms of the consideration of the organizational and legal basis for conducting operational-investigative measures. The purpose of this article was to study and analyze the concept, content, conduct and use of the results of operational-investigative activities. The relevance of the issue under consideration is due to the fact that the activity on the disclosure of crimes often involves the use of materials obtained as a result of conducting operational search activities based on the principles of le-

gality, respect for rights and freedoms, respect for the dignity of the person, equality of citizens before the law, on the basis of conspiracy, Vowel and unspoken methods, professional ethics. In this connection, the author offers to consider the organizational and legal aspects of carrying out operational-investigative activities.

The author substantiates the directions of improving the organizational and legal aspects of carrying out operational-investigative activities, in particular: scientific support, methodological support, the study of the organizational and legal aspects of carrying out operational-investigative activities through an integrated approach.

The legal basis for the study was: The Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Law of the Republic of Kazakhstan of September, 15, 1994 No. 154-XIII "On Operational-investigative Activities", the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2014 No. 231-V ZRK. The theoretical significance of the article is in a comprehensive study of operational-investigative activities, systematization of knowledge on them.

The conclusions made in this article can be used in the educational process and research activities on the improvement of the legal basis of the operational-search activity, the practical work on the improvement of the organizational and legal basis for the operational-search measures.

Key words: operational-investigative activity, operational-investigative legislation, principles of operational-investigative activities, operational-investigative measures.

Ушуrow К.Т.

PhD докторанты, полиция майоры, Қазақстан Республикасы
ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kama_ne@mail.ru; kim.ira@rambler.ru

Жедел-іздестіру іс-шараларын жүргізудің ұйымдастырушылық-құқықтық негіздері

Бұл мақалада автор жедел-іздестіру қызметі теориясының жедел-іздестіру іс-шараларын өткізудің ұйымдастырушылық-құқықтық негіздерін қарастыру бөлігіндегі бағыттарының өзектілігін арттырады. Бұл мақаланың мақсаты жедел-іздестіру іс-шаралары нәтижелерінің түсінігін, мазмұнын, жүргізу мен пайдалануды зерделеу мен талдау болып табылды.

Зерттелетін сұрақтың өзектілігі қылмыстарды ашу бойынша жұмыстың көбінде заңдылықтың, адамның құқықтары мен бостандықтарын сақтау, қадір-қасиетін құрметтеу, азаматтардың заң алдындағы теңдігі қағидаттарына негізделген, астыртын әрекет ету, жария және жария емес әдістерді ұштастыру, кәсіби әдеп негізінде жүргізілген жедел-іздестіру іс-шараларының нәтижесінде алынған материалдарды пайдаланумен уағдаласқан. Осыған байланысты автор жедел-іздестіру іс-шараларын жүргізудің ұйымдастырушылық-құқықтық аспектілерін қарастыруды ұсынады.

Автормен жедел-іздестіру іс-шараларын жүргізудің ұйымдастырушылық-құқықтық аспектілерін жетілдіру бағыттары, атап айтқанда: жедел-іздестіру іс-шараларын жүргізудің аспектілерін ғылыми, әдістемелік қамтамасыз ету, кешенді тәсілдеме арқылы зерделеу негізделеді.

Зерттеудің құқықтық негізін Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 15 қыркүйектегі № 154-XIII заңы, Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексі № 231-V ҚРЗ 2014 жылғы 4 шілдедегі құрайды.

Мақаланың теориялық маңыздылығы – жүргізілген жедел-іздестіру іс-шараларын кешенді зерттеуде, олар жөнінде білімді жүйелендіруде.

Осы мақаладағы жасалған қорытындылар оқу процесінде және жедел-іздестіру қызметінің, жедел-іздестіру іс-шараларын өткізудің ұйымдастырушылық-құқықтық негіздерін жетілдіру бойынша практикалық жұмыстың құқықтық негіздерін жетілдіру жөніндегі сұрақтар бойынша ғылыми-зерттеу қызметінде пайдалануы мүмкін.

Түйін сөздер: жедел-іздестіру қызметі, жедел-іздестіру заңнамасы, жедел-іздестіру қызметінің принциптері, жедел-іздестіру іс-шаралары.

Введение

Одним из неотъемлемых элементов в системе государственных мер по противодействию преступности является оперативно-розыскная деятельность (ОРД) – научно обоснованная си-

стема оперативно-розыскных, организационных и управленческих мероприятий, проводимых органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность.

В Республике Казахстан Закон «Об оперативно-розыскной деятельности» был принят 15

сентября 1994 года. На настоящий период времени официально в него внесено 34 дополнения (изменения).

Деятельность по раскрытию преступлений зачастую сопряжена с использованием материалов, полученных в результате проведения оперативно-розыскных мероприятий, основанных на принципах законности, соблюдения прав и свобод, уважения достоинства личности, равенства граждан перед законом, на основе конспирации, сочетания гласных и негласных методов, профессиональной этики.

В соответствии с новым Уголовно-процессуальным кодексом Республики Казахстан, принятым 4 июля 2014 года, регламентация ряда следственных действий претерпела ряд изменений, в их число введены негласные следственные действия. Однако на настоящий период времени нормы, регулирующие оперативно-розыскные правоотношения, отраженные в Законе об ОРД и УПК РК, а также в ведомственных подзаконных актах, требуют более детальной согласованности, а также адекватного применения субъектами оперативных подразделений достижений правовой науки.

Основная часть

В Республике Казахстан содержание оперативно-розыскной деятельности и система правовых гарантий законности при её проведении определены Законом Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» (<http://adilet.zan.kz/>): оперативно-розыскная деятельность представляет собой научно обоснованную систему гласных и негласных оперативно-розыскных, организационных и управленческих мероприятий, осуществляемых в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, Законом «Об оперативно-розыскной деятельности» и иными нормативными правовыми актами Республики Казахстан органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, в целях защиты жизни, здоровья, прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, собственности, обеспечения безопасности общества и государства от преступных посягательств, а также от разведывательно-подрывной деятельности специальных служб иностранных государств и международных организаций.

Исследователи указывают на то, что истоки оперативно-розыскной деятельности начинаются еще с древности, примерно с XIII века до нашей эры (Горяинова 2004: 3). К примеру, с

древнейших времен агентурный метод занимает центральное место в оперативно-розыскной, разведывательной и контрразведывательной деятельности. Это совокупность приемов и способов легендированного поведения негласных сотрудников (агентов) и оперативных сотрудников правоохранительных органов и спецслужб по выведыванию оперативно-значимой информации и документированию противоправных действий путем установления или развития доверительных отношений с ее обладателями.

Однозначно, что с развитием общества, государства и права в целом, совершенствовалась и сыскная деятельность, как и закономерности её протекания, и формы её осуществления, и, соответственно, её силы, средства и методы.

Расширение перечня оперативно-розыскных мероприятий обусловлено накоплением как научно-теоретических знаний, так и спектром использования технических средств в борьбе с преступностью. Появление и использование новых технических средств (в том числе в сфере коммуникаций) неизбежно приводит к появлению новых либо к усовершенствованию существующих оперативно-розыскных мероприятий.

То есть организационно-правовые основы проведения оперативно-розыскных мероприятий не могут не затрагивать такие аспекты, как:

- понятие, виды, принципы осуществления оперативно-розыскных мероприятий,
- участники оперативно-розыскных мероприятий,
- основания и условия проведения оперативно-розыскных мероприятий,
- организация и тактика проведения оперативно-розыскных мероприятий,
- предоставление и использование результатов оперативно-розыскных мероприятий.

Сегодня оперативно-розыскная деятельность как вид деятельности является объективно необходимой, общественно полезной и обусловлена такими признаками как:

- наличие государственно-правового характера,
- наличие специальных субъектов деятельности (сотрудников органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность) и, как следствие, организационно-структурного обособления от иных видов правоохранительной деятельности,
- наличие специфических, присущих исключительно оперативно-розыскной деятельности общих и специальных оперативно-розыскных мероприятий и условий их проведения.

Осуществление оперативно-розыскных мероприятий, а также использование полученной в ходе их проведения информации для достижения целей и задач, не предусмотренных Законом Республики Казахстан «Об ОРД», не допускается. При этом основаниями проведения оперативно-розыскных мероприятий выступают:

- наличие материалов досудебного расследования,

- поступившая в органы, осуществляющие оперативно-розыскную деятельность, информация (о подготавливаемом, совершаемом или совершенном правонарушении; лицах, скрывающихся от органов дознания, следствия или суда или уклоняющихся от уголовного наказания; безвестном отсутствии граждан и обнаружении неопознанных трупов),

- письменные поручения следователя по расследуемым им уголовным делам,

- постановления Генерального Прокурора Республики Казахстан, его первого заместителя либо заместителей, прокуроров областей и приравненных к ним прокуроров, а также письменные указания прокурора, данные в ходе осуществления надзора за законностью ОРД,

- судебные акты о розыске подсудимого (ответчика, должника по исполнительному производству), а также лица, уклоняющегося от отбывания наказания или пробационного контроля,

- запросы международных правоохранительных организаций, правоохранительных органов иностранных государств (в соответствии с договорами о правовой помощи),

- необходимость получения разведывательной информации в интересах общества, государства и укрепления его экономического и оборонного потенциала (<http://adilet.zan.kz/>).

Мы солидарны с мнением авторов, выделяющих такие характеристики, структурные элементы (признаки), отражающие содержание оперативно-розыскных мероприятий (Бобров 2003: 10):

- ОРМ являются главной составной частью ОРД;

- они осуществляются как гласно, так и негласно;

- их основными субъектами являются только должностные лица ОРО;

- их содержание составляют действия, направленные на добывание и реализацию юридически значимой информации;

- они имеют законодательно определенное целевое назначение – решение задач ОРД по защите жизни, здоровья, прав и свобод человека и

гражданина, собственности, обеспечению безопасности общества и государства от преступных посягательств.

При этом, не смотря на то, что при решении задач по раскрытию преступлений максимально принимается во внимание специфика познавательных возможностей отдельно взятого оперативно-розыскного мероприятия, доминирующим фактором остается конкретная оперативная ситуация. То есть одни и те же задачи в различных ситуациях могут решаться посредством применения различных оперативно-розыскных мероприятий (например, получение сведений о проверяемом объекте). То же касается и конкретной цели проведения оперативно-розыскного мероприятия: получение сведений об интересующем объекте, подготовка условий для проведения последующего оперативно-розыскного мероприятия, реализация имеющихся на момент проведения оперативно-розыскного мероприятия данных.

Соответственно, органам (должностным лицам) при осуществлении оперативно-розыскной деятельности запрещается:

- совершать действия, создающие реальную угрозу жизни, здоровью и имуществу граждан, кроме случаев крайней необходимости и необходимой обороны;

- предпринимать действия в интересах какой-либо политической партии, а также общественных и религиозных объединений;

- склонять и провоцировать граждан к совершению правонарушений;

- использовать насилие, угрозы, шантаж и иные неправомерные действия, ограничивающие права, свободы и законные интересы граждан и должностных лиц;

- фальсифицировать оперативно-розыскные материалы, а равно использовать заведомо недостоверные либо ложные сведения;

- разглашать сведения, которые затрагивают неприкосновенность частной жизни, личную и семейную тайну, честь и достоинство человека и гражданина и которые стали известны в процессе проведения оперативно-розыскных мероприятий, без согласия граждан, за исключением случаев, предусмотренных законом (Сысалов 2002: 23).

В случае выявления нарушений закона органом (должностным лицом), осуществляющим оперативно-розыскную деятельность, вышестоящим органом, прокурором либо судом (решение) оперативно-розыскные мероприятия прекращаются.

В соответствии с Законом Республики Казахстан «Об ОРД», общие оперативно-розыскные мероприятия:

– могут осуществляться в качестве розыскных мер согласно положениям уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан (исключение составляют такие ОРМ, как: внедрение, применение модели поведения, имитирующей преступную деятельность, наблюдение);

– могут проводиться как самостоятельно друг от друга, так и в совокупности.

Регламентация оперативно-розыскных мероприятий, их исчерпывающий перечень – предопределяет в той или иной мере наличие организационных мероприятий:

– принятие мер обеспечения рассматриваемого вида деятельности,

– выработка алгоритма действий.

В этой связи на первый план выступают вопросы совершенствования организационно-правовых аспектов проведения оперативно-розыскных мероприятий, в частности:

1) научное обеспечение – организация оптимального взаимодействия подразделений криминальной полиции с представителями ведомственных научно-исследовательских учреждений и организаций образования по вопросам совершенствования практической и законотворческой деятельности, проведения научных исследований по анализу, обобщения и переоценки информации об оперативно-розыскных мероприятиях;

2) методическое обеспечение – проектирование образовательных программ подготовки, первоначального обучения и повышения квалификации сотрудников подразделений криминальной полиции с учетом запросов оперативно-розыскной практики и теоретических разработок, осуществляемых ведомственными специальными учебными заведениями МВД Республики Казахстан;

3) изучение организационно-правовых аспектов проведения оперативно-розыскных мероприятий посредством комплексного подхода:

– в совершенствование правовой основы;

– выработка механизмов социальной и правовой защиты субъектов оперативно-розыскной деятельности и конфиденентов;

– материально-техническое обеспечение оперативно-розыскной деятельности (специальная техника, информационно-поисковые системы, оперативно-розыскные учеты и др.).

Заключение

Таким образом, оперативно-розыскная деятельность как вид деятельности является объективно необходимой, общественно полезной и обусловлена рядом признаков.

Оперативно-розыскные мероприятия являются доминантной подструктурой в структуре ОРД, соответственно, расширение перечня оперативно-розыскных мероприятий обусловлено накоплением как научно-теоретических знаний, так и спектром использования технических средств в борьбе с преступностью.

Появление и использование новых технических средств (в том числе в сфере коммуникаций) неизбежно приводит к появлению новых либо к усовершенствованию существующих оперативно-розыскных мероприятий.

То есть организационно-правовые основы проведения оперативно-розыскных мероприятий не могут не затрагивать такие аспекты, как:

– понятие, виды, принципы осуществления оперативно-розыскных мероприятий,

– участники оперативно-розыскных мероприятий,

– основания и условия проведения оперативно-розыскных мероприятий,

– организация и тактика проведения оперативно-розыскных мероприятий,

– предоставление и использование результатов оперативно-розыскных мероприятий.

Соответственно, актуализируются вопросы совершенствования организационно-правовых аспектов проведения оперативно-розыскных мероприятий, касающиеся, в первую очередь, научного, научно-методического, организационно-правового обеспечения проведения оперативно-розыскных мероприятий.

Литература

Абдрахманов Б.А. Проблемы теории и практики оперативной работы органов внутренних дел. Казахстан – 2030 – проблемы совершенствования деятельности правоохранительных органов: мат. науч.-практ. конф. – Алматы: НИИРИО, Академия МВД Республики Казахстан, 1999.

Бобров В.Г. Понятие оперативно-розыскного мероприятия. Основания и условия проведения оперативно-розыскных мероприятий: лекция. – М.: Академия управления МВД России, 2003.

- Горбатенко В.Н., Смагин Ю.Е. Тактика и методика применения оперативно-технических средств оперативными аппаратами органов внутренних дел. – М., 1994.
- Галлиев С.Ж., Сапарин О.Е., Комментарии к Закону Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности». – Алматы: Жеты Жаргы, 1998.
- Дубонос Е.С. Оперативно-розыскная деятельность: учебник для вузов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2012.
- Закон Республики Казахстан от 15 сентября 1994 года № 154-ХІІІ «Об оперативно-розыскной деятельности» // Интернет-ресурс. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/>
- Елинский В.И. Основы методологии теории оперативно-розыскной деятельности : монография. – М. : Изд-ль Шумилова И.И., 2001.
- Климов И.А. и др. Оперативно-розыскная деятельность : учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / под ред. И.А. Климова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2014.
- Оперативно-розыскная деятельность: учебник. – 2-е изд., доп. и перераб. / под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К. Синилова. – М.: Инфра-М, 2004. – 848 с.
- Пугачев Е.В. Проблемы соотношения результатов – прослушивания телефонных переговоров и контроля записи телефонных и иных переговоров в процессе доказывания по уголовным делам // Уголовное судопроизводство. – 2008. №2. – 17.
- Семенцов В.А. Процессуальный порядок закрепления и использования в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности // Уголовный процесс. – 2008. № 5.
- Сысалов М.П. Оперативно-розыскная деятельность в Республике Казахстан: учебное пособие. – Алматы: Данекер, 2002.
- Тулеев Ж.Б. «Оперативно-розыскные мероприятия в рамках нового Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан» // Науч.-практ. конф. – Алматы: НИИРИО, Академия МВД Республики Казахстан.
- Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04 июля 2014 года № 231-V ЗРК.
- Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма : учеб. пособие. – М. : Юрлитинформ, 2006.

References

- Abdrahmanov B.A. Problemy teorii i praktiki operativnoj raboty organov vnutrennih del. Kazahstan-2030 – problemy sovershenstvovaniya dejatel'nosti pravoohranitel'nyh organov: mat. nauch.-prakt.konf. – Almaty: NIIRIO Akademii MVD Respubliki Kazahstan, 1999.
- Bobrov V.G. The concept of operational search activities. Grounds and conditions for conducting operational search activities: a lecture. M.: Academy of Management of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2003.
- Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2014 No. 231-V ZRK.
- Dubonosov E.S. Operational search activity: a textbook for universities. 3rd ed., Pererab. and add. M.: Yurayt, 2012.
- Elinsky V.I. Fundamentals of the theory of the theory of operational-search activity: a monograph. M.: Publishing House Shumilova II, 2001
- Galliev S.Zh., Saparin O.E., Kommentarij k Zakonu Respubliki Kazahstan «Ob operativno-rozysknoj dejatel'nosti». – Almaty: Zheti zhargy, 1998.
- Gorbatenko V.N., Smagin Y.E. Tactics and methods of application of operational and technical means of operational apparatus of the internal affairs bodies. M., 1994.
- Klimov I.A. and others; by ed. I.A. Klimov. M.: Operational-search activity: a textbook for university students enrolled in the specialty «Jurisprudence» / UNITY-DANA, 2014
- Operativno-rozysknaja dejatel'nost: uchebnik. 2-e izd., dop. i pererab. /Pod red. K.K. Gorjainova, W.S. Ovchinskogo, G.K. Sinilova. – M.: Infra-M, 2004. – 848 s.
- Pugachev E.V. Problems of correlation of results – tapping telephone conversations and monitoring the recording of telephone and other negotiations in the process of proving criminal cases // Criminal proceedings. 2008. No. 2. 17.
- Sheifer S.A. Investigative actions. System and procedural form: studies. allowance. M.: Yurilitinform, 2006.
- Sementsov V.A. The procedural order of consolidation and use in proving the results of operational investigative activities // Criminal process. 2008. № 5.
- Sysalov M.P. Operativno-rozysknaja dejatel'nost' v Respublike Kazahstan: uchebnoe posobie. – Almaty: Daneker, 2002.
- Tuleyev Zh.B. “Operational-search measures in the framework of the new Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan” // Scientific-practical. conf. – Almaty: NIIRIO, Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan.
- Zakon Respubliki Kazahstan ot 15 sentjabrja 1994 goda № 154-XІІІ «Ob operativno-rozysknoi dejatel'nosti» // <http://adilet.zan.kz/>

7-бөлім
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ

Section 7
INTERNATIONAL LAW

Раздел 7
МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Кусайнова А.К.¹, Томас Хоффманн²

¹докторант 2 года обучения кафедры гражданского права и гражданского процесса, трудового права, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: kussainova_75@mail.ru

²доктор PhD, доцент, Таллинская юридическая школа Таллинского технического университета, Эстония, г. Таллин, e-mail: thomas.hoffmann@ttu.ee

ИСТОЧНИКИ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТООБОРОТА

В настоящей статье рассмотрены актуальные вопросы правового обеспечения электронного документооборота в мировой практике: источники международно-правового регулирования электронного документооборота. Следует отметить, что национальная нормативная база, регулирующая отношения в сфере электронного документооборота, не в последнюю очередь зависит от опыта других стран. Законотворческий опыт других стран особенно полезен тогда, когда тенденции развития электронного документооборота совпадают с направленностью развития стран, опыт которых используется. В данной статье проведен комплексный анализ международных нормативно-правовых актов в этой области.

Целью настоящего исследования является анализ норм международного права, регулирующих отношения в сфере электронного документооборота. Все страны, в которых регулируется электронный документооборот, можно разделить на 3 блока. Для каждого блока характерна своя модель правового регулирования электронного документооборота. Первый блок – американская модель регулирования электронного документооборота, используется в США, Канаде и других странах. Второй блок – европейская модель, используется странами-членами ЕС. Третий блок – постсоветская модель регулирования электронного документооборота, используется в большинстве стран СНГ.

Авторы пришли к выводу о необходимости имплементации норм международного права, регулирующего отношения в сфере электронного документооборота, в нормы национального законодательства.

Теоретико-методологическая основа статьи строится на органическом сочетании требований общенаучной и частно-научной методологии. Кроме того, в работе использованы и частные научные методы: структурно-системного анализа, конкретно-исторический, сравнительно-правовой, логический, статистический методы и др.

Ключевые слова: электронный документ, электронный документооборот, электронная коммерция, электронная подпись, электронное сообщение.

Kusainova A.K.¹, Thomas Hoffmann²

¹2nd year doctoral student of the Department of civil law and civil procedure, labor law, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: kussainova_75@mail.ru

²PhD, associate Professor, Tallinn law school, Tallinn University of technology, Estonia, Tallinn, e-mail: thomas.hoffmann@ttu.ee

Sources of international legal regulation of electronic document circulation

This article deals with topical issues of legal support of electronic document management in the world practice: sources of international legal regulation of electronic document management. It should be noted that the national regulatory framework governing relations in the field of electronic document management, last but not least depends on the experience of other countries. The legislative experience of other countries is particularly useful when the trends in the development of electronic document flow

coincide with the direction of development of the countries whose experience is used. This article provides a comprehensive analysis of international legal acts in this area.

The purpose of this study is to analyze the rules of international law governing relations in the field of electronic document management. All countries where electronic document flow is regulated can be divided into 3 blocks. Each block is characterized by its own model of legal regulation of electronic document management. The first block is the American model of electronic document management. It is used in USA, Canada and other countries. The second block is the European model. Used by EU member states. The third block is the post-Soviet model of electronic document management. It is used in most CIS countries.

The authors came to the conclusion that it is necessary to implement the norms of international law regulating relations in the field of electronic document management in the norms of national legislation.

The theoretical and methodological basis of the article is built on the organic combination of the requirements of general scientific and private scientific methodology. In addition, the paper uses private scientific methods: structural and systematic analysis, specific historical, comparative legal, logical, statistical methods, etc.

Key words: electronic document, electronic document flow, electronic commerce, electronic signature, electronic message.

Кусаинова А.К.¹, Томас Хоффманн²

¹азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасының 2 курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., email: kussainova_75@mail.ru

²PhD докторы, доцент, Таллин техникалық университетінің Таллин заң мектебі, Эстония, Таллин қ., e-mail: thomas.hoffmann@ttu.ee

Электронды құжат айналымын халықаралық-құқықтық реттеудің қайнар көздері

Ұсынылған мақалада әлемдік тәжірибедегі электронды құжат айналымын құқықтық реттеудің өзекті мәселелері қарастырылған, атап айтқанда, электронды құжат айналымын халықаралық – құқықтық реттеу қайнар көздері қарастырылған. Электронды құжат айналымы саласындағы қатынастарды реттейтін ұлттық нормативтік база көбінде басқа мемлекеттердің тәжірибесіне тәуелді екенін айта кету қажет. Басқа мемлекеттердің заңшығару тәжірибесі электронды құжат айналымының даму тенденциялары елдің даму бағытымен сәйкес келген жағдайда аса пайдалы. Бұл мақалада осы саладағы халықаралық нормативтік-құқықтық актілерге кешенді саралау жүргізілген.

Бұл зерттеудің мақсаты электронды құжат айналымы саласындағы қатынастарды реттейтін халықаралық құқық нормаларын саралау. Электронды құжат айналымын реттейтін мемлекеттерді 3 блокқа бөлуге болады. Әр блокқа электронды құжат айналымын реттеудің өзіндік моделі тиесілі. Бірінші блок – электронды құжат айналымын реттеудің америкалық моделі. Ол АҚШ, Канада және өзге де елдерде қолданылады. Екінші блок – европалық модель. Евро Одаққа мүше елдерде қолданылады. Үшінші блок – электронды құжат айналымын реттеудің постсоветтік моделі. ТМД елдерінің көбінде қолданылады.

Авторлар электронды құжат айналымын реттейтін халықаралық құқық нормаларын ұлттық заңнамаға имплементациялау қажеттігі жайлы тұжырым жасайды.

Мақаланың теориялық-әдістемелік негізін жалпығылыми талаптар мен жеке ғылыми әдістемелік органикалық үйлесімі құрайды. Сонымен қатар, жұмыста жеке ғылыми әдістер де қолданылған: құрылымдық-жүйелі саралау, нақты тарихи, салыстырмалы құқықтық, логикалық, статистикалық әдістер және басқалары.

Түйін сөздер: электронды құжат, электронды құжат айналымы, электронды коммерция, электронды қолтаңба, электронды хабарлама.

Введение

Современный период развития телекоммуникации и информационных технологий способствует формированию нового вида делопроизводства – делопроизводства электронных документов (Fisher, 2004:262).

Мы придерживаемся точки зрения о том, что электронные технологии и электронный до-

кументооборот необходимо рассматривать как единую проблему (Ab Aziz, 2018: 586). В связи с этим общим для них является и правовое регулирование (Duff, 1994: 305).

Отметим, что еще несколько лет назад для урегулирования режима электронного документооборота между его пользователями заключались предварительные договоры о регламенте документооборота и процедур решения кон-

фликтов, происходил физический обмен ключами и сертификатами (Batura, 2016: 145).

Однако сегодня экономика требует осуществления юридически значимого электронного документооборота более оперативно – без каких-либо предварительных переговоров между сторонами (Kindt, 2013: 658).

Это возможно осуществить при наличии не только развитой национальной и международной инфраструктуры, но также и развитой нормативно-правовой базы (Stasis, 2017: 217).

Сегодня уже не вызывает сомнения преимущество использования систем электронного документооборота, что позволяет оптимизировать технологические процессы органов власти и предприятий различных форм собственности (Rüßmann, 2012: 239).

В общем, в мировой практике сложилась ситуация, согласно которой электронный документооборот регламентирует гражданско-правовые аспекты, осуществляя это в интересах развития электронного бизнеса (Inchausti, 2012: 163). Однако новые задачи, которые ставятся перед электронным документооборотом в сфере публичного права и государственного управления, требуют его особого правового регулирования (Lawton, 2003: 63).

Правовое регулирование электронного документооборота – сфера, которая сегодня стремительно развивается и приобретает более четкие очертания (Amann, 2012: 37). Не в последнюю очередь национальная нормативная база зависит от опыта регулирования электронного документооборота других стран (Jia, 2012: 728). Законоворческий опыт других стран особенно полезен тогда, когда тенденции развития электронного документооборота совпадают с направленностью развития стран, опыт которых используется (Rudzajns, 2011: 102).

Основная часть

Все страны, в которых регулируется электронный документооборот, можно разделить на 3 блока (https://infosaver.pro/informations/ecp/other_countries/).

Для каждого блока характерна своя модель правового регулирования электронного документооборота (Dumortier, 2013: 37). Первый блок – американская модель регулирования электронного документооборота, используется в США, Канаде и других странах. Второй блок – европейская модель, используется странами-членами ЕС. Третий блок – постсоветская мо-

дель регулирования электронного документооборота (Mäntysaari, 2010: 368), используется в большинстве стран СНГ.

Регулирование электронного документооборота в странах Северной Америки и Канаде.

Особенности этой модели лежат в традициях высокого уровня независимости территориальных составляющих (провинций, территорий, штатов) этих стран. Американская модель одновременно вводит четкие правила обмена электронными документами на федеральном уровне с наличием различных модификаций на уровне субъектов федерации. Наибольшая результативность и эффективность данной модели регулирования электронного документооборота заключается в его использовании в странах с большой территориальной площадью.

Переходя к изучению опыта США в сфере правового регулирования электронного документооборота, следует выделить два уровня данного регулирования. Первый уровень представлен законами, которые разрабатываются и принимаются в отдельных штатах Америки, и юрисдикция которых ограничивается штатами. Второй уровень – федеральный. Законы, которые принимаются на этом уровне, распространяют свою юрисдикцию на всю страну.

В США сложилась ситуация, при которой с самого начала законотворческая деятельность по урегулированию электронного документооборота была инициирована снизу. И только через несколько лет на федеральном уровне был разработан и принят общий для всех «Electronic Signatures in Global and National Commerce Act» (<https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-106publ229/pdf/PLAW-106publ229.pdf>). По сути, «Electronic Signatures in Global and National Commerce Act», принятый Конгрессом США в 2000 году, очертил понятие и правовой статус электронного документа. Закон установил знак равенства между электронным и бумажным документом, что дало возможность заключать межгосударственные контракты с помощью информационной техники без дублирования всех необходимых документов в бумажной форме. Закон предусматривает, что никто не должен использовать или принимать электронные документы без своего на то согласия. Например, если сообщение должно быть отправлено получателю в письменной форме, то он его и получит в этой форме, если только не даст согласия принимать данное уведомление в электронной форме.

Особого внимания заслуживает тот факт, что, хотя многие штаты приняли самостоятель-

ные законы, которые регулируют использование электронного документооборота и электронной подписи, Конгресс США выразил мнение, что необходимо наличие федерального закона, который бы регулировал данную сферу, поскольку в ней не хватает единства мнений и терминологии. Например, в некоторых штатах было разрешено использовать любой тип подписи (электронный и цифровой). В других штатах электронные подписи не использовались, вместо них действовали только цифровые подписи. Также были штаты, в которых электронные подписи, согласно законодательству, могли быть использованы только в договорах, одной из сторон которых выступали государственные органы; другие штаты, не ограничивая стороны договора в использовании ЭЦП, ограничивали круг торговых сделок, при заключении которых можно было использовать электронные или цифровые подписи.

Таким образом, принятие «Electronic Signatures in Global and National Commerce Act» помогло решить множество конфликтных ситуаций в сфере электронного документооборота и электронной коммерции, которые возникали между субъектами, зарегистрированными в разных штатах Америки. Отметим, что принятие общего закона не отменило нормативно-правовых актов, которые уже функционировали в отдельных штатах. Со временем в них были внесены необходимые поправки и дополнения, которые адаптировали законы штатов «Electronic Signatures in Global and National Commerce Act».

Самый первый закон в сфере электронного документооборота появился в 1995 году и был принят в штате Юта – «Utah Digital Signature Act» (<https://translate.google.com/translate?hl=ru&sl=en&u=http://www.jus.unitn.it/USERS/PASCUZZI/privcomp97-98/documento/firma/utah/udsa-1.html&prev=search>). И хотя «Utah Digital Signature Act» непосредственно регулировал использование цифровой подписи в электронной коммерции, его можно считать первым камнем в фундаменте правового регулирования электронного документооборота в США. Несмотря на то, что многие из положений «Utah Digital Signature Act» были расплывчатыми, запутанными или вообще недостаточными для надлежащего решения многих правовых и политических вопросов в сфере электронного документооборота, он спровоцировал интерес к этой проблеме не только внутри страны, но и за ее пределами. «Utah Digital Signature Act» стал неофициальным модельным законом. На его основе уже в последующие годы в таких шта-

тах, как Вашингтон, Калифорния, Миннесота, Миссури, Нью-Мексико, Орегон, были приняты похожие законы об электронных документах и электронных подписях. Общей чертой для многих из этих законов стало использование вместо термина «electronic document» таких терминов, как «message» или «document».

Принятый в штате Вашингтон «Washington Electronic Authentication Act» в качестве основных целей своего функционирования декларировал следующие:

- облегчение торговли с помощью надежных электронных сообщений;
- юридическое признание электронных подписей;
- упрощение процесса ведения коммерческой документации с помощью использования электронных документов;
- сведение к минимуму случаев подделки цифровых подписей и электронных документов в электронной коммерции; установление и координация со штатами и другими юрисдикциями единых правил в отношении аутентификации и надежности электронных сообщений и правил использования электронных документов.

В «Washington Electronic Authentication Act» электронное сообщение приравнивалось по значению к обычному документу на бумажном носителе. Электронное сообщение имело юридическую силу лишь в том случае, если содержало цифровую подпись, выданную подтверждающим центром. Таким образом, Закон зафиксировал, что цифровая подпись – неотъемлемый реквизит электронного сообщения. Отметим, что данная норма была идентичной как для «Washington Electronic Authentication Act», так и для «Utah Digital Signature Act».

Принятый в Калифорнии «California Digital Signature Act» регулировал сферу электронного документооборота и цифровой подписи в государственном секторе, оставляя частный сектор без внимания. На основе «California Digital Signature Act» были разработаны Правила – «California Digital Signature Regulations». В Правилах регулировалась технология создания подписи, содержались требования относительно создания, работы и лицензирования центров, уполномоченных удостоверить подписи. В «California Digital Signature Regulations» вместо термина «электронный документ» использовался термин «message», что означало цифровое воспроизведение информации, которая используется в качестве письменного документа при работе с государственными учреждениями.

Следует отметить, что штат Индиана использовал опыт штата Калифорнии путем принятия в 1997 году «Electronic Digital Signature Act». В Законе, по аналогии с «California Digital Signature Act», было определено ограничение на использование цифровой подписи в обороте документов. Использовать цифровую подпись разрешалась только государственным учреждениям за исключением Верховного Суда и Казначейства. Как исключение также были указаны аудиторские, законодательные и другие юридические организации.

В 1999 году штат Нью-Йорк принял «Electronic Signatures and Records Act». Этот Закон разрешил жителям штата Нью-Йорк по их желанию использовать электронные документы наравне с бумажными документами. Закон давал разъяснения термина «electronic record», под которым подразумевалась информация, которая фиксировала любое действие, соглашение, происшествие, событие и иную деятельность и хранилась с помощью электронных средств.

Следует выделить закон штата Нью-Мексико «Electronic Authentication of Documents Act», который разрешил использование электронных документов не только в электронной коммерции, но и во всех сферах деятельности.

Основные цели принятия «Electronic Authentication of Documents Act»:

- обеспечение создания централизованного общественного электронного реестра для аутентификации электронных документов;
- содействие развитию электронной коммерции;
- ликвидация барьеров в результате устранения правовых неопределенностей относительно требований к электронным подписям;
- содействие развитию правовой и деловой инфраструктуры, необходимой для реализации безопасной электронной коммерции;

В данном законе был реализован специфический подход к определению сущности электронного документа. Исходя из норм этого закона, электронный документ и бумажный документ не рассматривались как виды документов, а были всего лишь формой представления информации.

Принятый в 1996 году во Флориде «Florida Electronic Signature Act» по своим нормам был схож с «Utah Digital Signature Act». Основными целями принятия «Florida Electronic Signature Act» были такие:

- признание обществом электронных подписей и повышения доверия граждан к использованию электронных документов;

- содействие развитию электронной коммерции;

- содействие внедрению электронных документов в деятельность государственных органов.

Следует отметить, что в «Florida Electronic Signature Act», наряду с терминами «message» и «document», предлагается использовать термин «writing». «Writing», во-первых, обозначает процесс создания электронного документа на любом носителе с возможностью подачи его в ЧПУ форме, во-вторых, предусматривает написание чего-либо на бумаге. Таким образом, на уровне штата был закреплен единый общий термин для обозначения бумажного и электронного документа. Отличительной четрой данного Закона является положение о том, что электронная подпись наделяется равнозначной юридической силой с собственноручной подписью и разрешается его использование для подписания документов (writing).

В течение пяти лет после разработки и принятия в штате Юта Utah Digital Signature Act» сходные законы начали приниматься по всей территории Америки. Кроме уже рассмотренных, были приняты законы: «Georgia Electronic Records and Signatures Act» в штате Джорджия; «Minnesota Electronic Authentication Act» – в штате Миннесота; «Digital Signature Act» – в штате Миссисипи; «Digital Signature Act» – в штате Миссури; «Digital Signature Act» – в штате Небраска; «Electronic Signature Act» – в штате Орегон; «Texas House Bill 984» – в штате Техас и др.

Исследуя правовое регулирование электронного документооборота в США, нельзя обойти стороной и попытку создания на федеральном уровне общего закона для развития электронной коммерции. В США в 1999 году Национальная конференция уполномоченных по унификации права штатов приняла «Uniform Electronic Transactions Act» (UETA). UETA по своему содержанию является модельным законом, принятым с целью обеспечения единых правил регулирования электронной коммерции в США. UETA применяется только к тем сделкам, которые стороны договорились осуществить в электронном виде. По сути, Закон не создал новой системы правовых норм для электронного рынка, а лишь гарантировал, что электронные сделки эквивалентны бумажным операциям и подлежат качественному исполнению.

На сегодняшний день из 50 штатов в 46 UETA был принят с некоторыми изменениями и продолжает регулировать сферу электронного

документооборота. Такие штаты как Джорджия, Иллинойс, Нью-Йорк и Вашингтон не приняли UETA, а разработали свои собственные законы вместо него. UETA был одним из первых федеральных законов, который не только позволил государственным правительственным органам создавать, получать и хранить записи в электронном виде, но и задекларировал необходимость замены бумажного документооборота электронным, чем продолжил идею, заложенную в Paper work Reduction Act, принятом в 1995 году.

Paper work Reduction Act детально регламентирует основные моменты внедрения информационных технологий в органы государственной власти.

Процедуры электронного документооборота в сравнении с традиционной его формой существенно сужены и не конкретизированы. Сам «Paper work Reduction Act» характеризуется тем, что в нем существует недостаточная определенность процедур и понятийного аппарата электронного документооборота. Из норм Закона становится ясно, что под термином «electronic format» понимаются электронные документы, но отдельного толкования данного понятия в § 3502 Definitions «Paperwork Reduction Act» не дано. Эти пробелы законодательства повлекли неточность в действиях субъектов информационных отношений, что в дальнейшем вызвало необходимость усовершенствования законодательной базы. Отметим, что огромный вклад в совершенствование этой базы вносит федеральная организация под названием Национальный Архив и управление документацией США («National Archives and Records Administration of the USA» (NARA)).

Основные требования NARA к работе с документами в федеральных учреждениях содержатся в Главе 36-й «Code of Federal Regulations» и Главе 44-й «United States Code». Нормы, закрепленные в Главе 36-й «Code of Federal Regulations», направлены на урегулирование процесса создания, хранения, использования и размещения федеральных электронных документов, в том числе и тех, которые создаются с помощью программ электронной почты.

В качестве документов, определяющих направления работы NARA, принимаются стратегические планы. На сегодня действующим является Стратегический план на 2014-2018 финансовые годы. Одним из основных направлений деятельности NARA является реализация проекта «Electronic Records Archives». В его основе лежит создание архивной системы

для документов, которая позволяет обеспечить хранение электронных документов, независимо от типа носителя и программного обеспечения. В рамках достижения проекта «Electronic Records Archives» также ставится задача сделать электронные документы доступными для обществу.

Опыт Канады в чем-то схож с опытом США в сфере регулирования электронного документооборота. Следует отметить, что в Канаде нормы, которые регулируют сферу электронного документооборота, содержатся в различных законах, которые принимаются и на федеральном уровне, и на уровне ее субъектов (провинций и территорий).

В 1999 году в Канаде был принят «Uniform Electronic Commerce Act» (UECA) – модельный закон, предназначенный для реализации принципов, заложенных в «Model Law on Electronic Commerce». Разработка UECA заняла 2 года, после чего была предложена функциональная модель регулирования электронной коммерции, опираясь на которую провинциальные и территориальные органы власти могли разработать свой подход к регулированию электронной коммерции.

Кроме UECA, на федеральном уровне функционирует «Personal Information Protection and Electronic Documents Act» (PIPEDA), в котором реализованы мероприятия по созданию функциональной эквивалентности между электронными и бумажными документами. PIPEDA является основным законом в сфере электронного документооборота, общим для всех территориальных составляющих Канады. В PIPEDA под электронным документом подразумеваются данные, которые записаны или хранятся на любом носителе информации, в компьютерной системе или аналогичном устройстве, и могут быть считаны или восприняты человеком, компьютерной системой или другим аналогичным устройством. «Personal Information Protection and Electronic Documents Act» регулирует:

- осуществление платежей федерального правительства в электронном виде;
- предоставление информации для федерального правительства в электронном виде;
- использование электронных документов для подачи документов в государственные органы;
- использование электронных подписей.

Специфической характеристикой PIPEDA является то, что он также регулирует использование электронных документов в качестве

доказательств в отдельных судебных разбирательствах. В типовом судебном разбирательстве оригинальные документы, как правило, нужны для убеждения суда в том, что сроки и условия контракта не были изменены с момента подписания соглашения. Данное требование трудно удовлетворить, если использовать в качестве доказательств неподтвержденные электронные документы, поскольку измененный документ не будет отличаться от его первоначальной версии. Для предотвращения этого RPEDA требует идентифицировать электронные документы безопасными электронными подписями в тех случаях, когда закон предусматривает использование данных документов в качестве оригиналов.

Развитие электронных коммуникаций в Канаде привело к тому, что в 2008 году был принят ряд модельных принципов («Sedona Canada Principles Addressing Electronic Discovery»), регламентирующих работу с электронной информацией, которая предназначена для использования судами по всей стране.

Основные направления законодательного регулирования электронного документооборота на уровне провинций и территорий Канады заключаются в уточнении статуса электронных документов и контрактов, заключаемых в электронном виде. Северо-западные территории, Британская Колумбия, Манитоба и др. пошли путем признания электронных подписей и документов, строя свои акты на основе федерального «Uniform Electronic Commerce Act». В них содержатся такие же правила ведения электронного документооборота и соответствующие исключения. Например, согласно правовым актам Британской Колумбии и Юкона, к электронным документам не относятся завещания, правоустанавливающие документы, документы о передаче земли, большинство поручений и др. Все эти документы либо не имеют юридической силы, если находятся в электронном виде, или их роль в электронном документообороте ограничена. Тем не менее, законы некоторых провинций и территорий содержат нормы, отличающие их от «Uniform Electronic Commerce Act». Например, «Electronic Transactions Act» Альберты не придает юридической силы электронным документам, содержащим права на шахты и полезные ископаемые. Провинция Саскачеван, в придачу к федеральному закону, исключает из электронного документооборота документы, созданные согласно «Health Care Directives and Health Care Decision Makers Act».

Нью-Брансуик принял «Exclusion Regulation – Electronic Transactions Act», в котором было указано, что нормы федерального «Uniform Electronic Commerce Act» не распространяются на сферы, связанные с предоставлением медицинских услуг, усыновлением детей, содержанием домов престарелых, реабилитации инвалидов и др. Для каждой из этих сфер был принят свой нормативно-правовой акт, который также включал нормы, регулирующие оборот бумажного и электронного документооборота. Согласно «Exclusion Regulation – Electronic Transactions Act» были приняты: **Family Income Security Act; Family Services Act; Health Services Act; Intercountry Adoption Act; New Brunswick Housing Act; Nursing Homes Act; Vocational Rehabilitation of Disabled Persons Act.**

Следует отметить, что законодательство на основе «Uniform Electronic Commerce Act» содержит ряд норм «функциональной эквивалентности», т. е. норм, содержащих условия, выполнение которых позволяет использовать электронный документ вместо бумажного. Например, когда информация или документ должны быть изложены в письменной форме, то их электронным эквивалентом будет электронный документ, пригодный для дальнейшего использования без наличия бумажного оригинала.

Европейская модель в сфере правового регулирования электронного документооборота.

Следует выделить в этом основную роль Европейского Совета и Комиссии Организации Объединенных Наций по международному торговому праву (UNCITRAL/ЮНСИТРАЛ).

В 1996 году UNCITRAL был разработан и принят «Model Law on Electronic Commerce» (Типовой закон ЮНСИТРАЛ об электронной торговле) (http://www.uncitral.org/uncitral/ru/uncitral_texts/electronic_commerce/1996Model.html).

Этот Закон, посвященный электронной коммерции, стал модельным в развитии правил ведения электронного документооборота. Основной его целью является облегчить ведение торговли с использованием электронных средств путем предоставления в распоряжение национальных законодателей свода признанных на международном уровне норм, направленных на устранение правовых препятствий для электронной торговли и повышение ее юридической предсказуемости.

В частности, он предназначен для преодоления препятствий, возникающих в связи с положениями закона, которые не могут быть измене-

ны на основании договора, путем установления равного режима для бумажной и электронной информации. Такой равный режим имеет важнейшее значение применительно к созданию возможностей для использования безбумажных средств передачи сообщений, что способствует повышению эффективности международной торговли. Для придания юридической силы электронным документам Модельный закон рекомендует использовать так называемый «функционально-эквивалентный подход». Принцип данного подхода заключается в том, чтобы перенести на новое правовое понятие (электронный документ) устоявшиеся юридические конструкции привычного «бумажного» документа. При этом выявляются функции бумажного документа и к каждой функции подбирается эквивалентный по функциональности механизм из области информационных технологий. На наш взгляд, одинаковое отношение к разным формам документов имеет важное значение для обеспечения использования безбумажной связи, способствуя тем самым эффективности международной торговли.

В 2001 году этой же организацией был принят «Model Law on Electronic Signatures» (http://www.uncitral.org/uncitral/en/uncitral_texts/electronic_commerce/2001Model_signatures.html). Закон направлен на создание возможностей и облегчения использования электронных подписей. Его нормы расширяют возможности использования электронных документов. Model Law on Electronic Signatures помог государствам Европы в создании современной, согласованной и справедливой законодательной базы, закрепляющей правовой режим электронной подписи и обращения документов при его использовании.

После принятия обоих модельных законов большинство государств Европы учли их положение ввиду необходимости унификации законодательства, применимого в сфере электронного документооборота. Если сравнивать «Model Law on Electronic Commerce» и «Model Law on Electronic Signatures», то можно обнаружить как общие, так и отличительные черты в подходах к регулированию.

С одной стороны, они одинаково определяют понятие электронной подписи, создают одинаковую структуру правоотношения электронной коммерции: отправитель – получатель – центр сертификации. Но, с другой стороны, подход Директивы более точный и более жесткий. Она устанавливает права, обязанности, ответственность сторон, определяет критерии признания

электронной подписи, которые приобретают характер замкнутого перечня, делается упор на сертификации подписей, хотя последняя и не является обязательным. Это ведет к унификации внутри Европейского Сообщества, но затрудняет взаимодействие с другими государствами.

В 2000 году Европейским парламентом и Советом была принята Директива 2000/31/ЕС – Directive on electronic commerce (Директива 2000/31 / ЕС Европейского парламента и Совета от 8 июня 2000 года о некоторых правовых аспектах услуг информационного общества, в частности электронной торговли, на внутреннем рынке («Директива об электронной торговле»)) (<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/31/oj>). Особое внимание Директива уделяет вопросам построения системы использования услуг информационного общества, возлагая на государства-члены ЕС требования по предотвращению техническим ошибкам при заключении контрактов с помощью электронных средств связи. Директива 2000/31/ЕС создает правовые рамки для регулирования использования электронных документов, заключения договоров с использованием электронных средств, деятельности поставщиков информационных услуг, разрешения споров в области электронной коммерции и реализации норм Директивы в законодательстве государств-членов ЕС.

4 мая 2000 года Европейский парламент одобрил Директиву 2000/31/ЕС и принял решение, согласно которому государства-члены были обязаны внедрить нормы директивы в свое законодательство в течение 18 месяцев, внося поправки в законы, которые могли препятствовать использованию электронных контрактов. До 2003 года 12 государств-членов ЕС ввели нормы Директивы 2000/31/ЕС в свое законодательство. С 2008 года все 28 членов Европейского Союза справились с этим заданием. Кроме того, две страны, которые на то время просили членства в ЕС (Турция и Хорватия) и страны-члены ЕАСТ (Исландия, Норвегия и Лихтенштейн), также адаптировали свои законы к требованиям Директивы 2000/31/ЕС. Кроме Директивы 2000/31/ЕС, также следует выделить Директиву 1999/93/ЕС (Electronic Signatures Directive) и Директиву 2001/115/ЕС (Electronic Invoicing Directive). Эти директивы были имплементированы всеми государствами-членами ЕС.

Через 5 лет Директива 2001/115/ЕС, которая регулировала электронную обработку счетов с НДС, была объединена с Директивой 2006/112/ЕС (VAT Directive) об общей системе налога

на добавленную стоимость. Наибольший интерес для рассмотрения в Директиве 2006/112/ЕС представляет преамбула, особенно пп. 46 и 47. Это связано с тем, что в данных структурных частях VAT Directive регулируются вопросы использования электронного обмена данными между государствами-членами ЕС.

В Европе разрабатываются специальные требования, стандарты и программы, направленные на работу с электронными документами, обучение работе с электронными документами и хранения электронных документов.

В 2001 году был начат проект ERPANET, направленный на обеспечение сохранения цифрового культурного наследия и цифровых научных объектов. В этом же году были подготовлены Единые европейские спецификации «Model Requirements for the Management of Electronic Record Specification» (MoReq: Типовые требования к управлению электронными записями) (<http://ec.europa.eu/idabc/en/document/2303/5927.html>). В них содержались требования к системе управления электронными документами. Эти спецификации применялись для оценки качества программных продуктов, используемых органами власти ЕС. В связи с универсальностью и адаптивностью MoReq получили широкое распространение не только в ЕС, но и во всем мире. С учетом функциональной эффективности MoReq и с развитием электронного документооборота, в 2008 году Единые европейские спецификации были существенно доработаны, исправлены и изданы в новой версии MoReq2. В 2002 году на основе MoReq в Великобритании были разработаны «Functional requirements for Electronic Records Management Systems», а также «Metadata standard».

Не без участия европейских стран были разработаны специальные стандарты в сфере электронного документооборота. Среди них можно выделить стандарт ISO 8439:1990 «Бланки. Основная схема составления», ISO 15489-1:2001 «Информация и документация. Управление записями. Часть 1. Общие требования», ISO 8601:2004 «Элементы данных и форматы для обмена информацией. Обмен информацией. Представление дат и времени» и др.

Необходимо отметить, что несмотря на наличие модельных законов, многие страны ЕС имеют свое специализированное законодательство в сфере электронного документооборота.

В Финляндии в 1999 году был принят «The Act on Electronic Service in the Administration» (<https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2003/>

en20030013.pdf). Особенностью данного Закона было то, что он позволял использование электронных документов при взаимном обмене данными между государственными органами и их клиентами. Если такой документ требовал подписания, то он должен был быть подписан электронной подписью и подтвержден специальным сертификатом. Эти подписи могли быть подтверждены иностранными сертификатами, если они удовлетворяли правилам, изложенным в Законе. Таким образом, Закон регулировал электронный обмен данными не только между клиентами (гражданами и организациями) и государственными органами внутри страны, но и на межгосударственном уровне (Madsen, 1992: 379).

Несмотря на то, что над проектом Закона работали несколько лет, некоторые аспекты электронного обмена данными (например, информационная безопасность судебных органов) остались за пределами правового регулирования. В связи с этим в 2003 году был принят «Act on Electronic Services and Communication in the Public Sector» (<https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2003/en20030013.pdf>), который должен улучшить качество предоставления услуг, а также информационную безопасность судебных и других административных органов власти при электронном документообороте. Также Закон способствовал использованию электронных средств связи при передаче данных.

Во Франции вместо принятия специального закона, регулирующего электронный обмен данными, приняли закон, который внес изменения в Гражданский кодекс. После внесения изменений в 2000 году Гражданский кодекс Франции наделил данные в электронной форме такой же юридической силой, как и данные на традиционных бумажных носителях. Потом был принят «Décret n°2001-272 du 30 mars 2001 pris pour l'application de l'article 1316-4 ducode civil et relatif à lasignature électronique» (Указ № 2001-272 от 30 марта 2001 года, принятый для применения статьи 1316-4 гражданского кодекса и касающийся электронной подписи) (www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000404810), который регулировал применение цифровой подписи и привел законодательство Франции в соответствие с общеевропейскими нормами.

В Италии первые попытки в сфере регулирования электронного документооборота были сделаны в 1997 году. Их связывают с принятием Закона «Delega al Governo per ilconfenmento

di funzioni e compiti alle regioni ed entilocali, per la riforma della Pubblica Amministrazione e per la semplificazione amministrativa» (http://pti.regione.sicilia.it/portal/page/portal/PIR_PORTALE/PIR_Doc/PIR_Metro/6.pdf) и Декрета «Regolamento recante criteri modalita per la formazione, archiviazione e la trasmissione di documenti con strumenti informatici e telematici».

Первый из этих нормативно-правовых актов признал законными любые документы, созданные в государственных или частных организациях за помощью вычислительной техники. Эта норма также была закреплена и в Декрете. Декрет стал специализированным нормативным актом регулирования вопросов, касающихся электронных документов и цифровой подписи.

Следует также указать на тот факт, что Италия – единственная страна в ЕС, у которой в нормативной базе есть «Кодекс электронного правительства» («Codice dell'amministrazione Digitale») от 27 января 2018 г. (<https://www.dikegiuridica.it/prodotto.php?id=1045>). Несмотря на то, что Кодекс направлен на регулирование системы государственного контроля, многие его нормы посвящены электронным документам и обеспечивают их юридическую силу. Для функционирования Кодекса государственными органами Италии были разработаны специальные регламенты, некоторые из которых регулируют отдельные части электронного документооборота: использование электронных счетов-фактур, использование электронных подписей и др.

Следует отметить, что 1 мая 2004 года Эстония вместе с другими 9 странами – Латвией, Литвой, Польшей, Словакией, Чехией, Венгрией, Словенией, Мальтой и Кипром – стала полноправной страной-членом Европейского Союза.

Эстония первой в мире выбирала парламент через интернет, первой провела электронную переписку населения и первой ввела электронное резидентство для иностранцев. Небольшая и не самая богатая североевропейская страна на пути построения цифрового государства обогнала многих мировых лидеров, которые годами тратят на это сотни миллионов долларов.

Область управления документами регулируется законодательством: 8 марта 2000 года в Эстонии был принят Закон о цифровой подписи (<https://www.riigiteataja.ee/akt/694375>). В соответствии с § 2 данного Закона цифровая подпись – это набор данных, сформированный системой технических и организационных средств, используемых подписавшей стороной для указания своей связи с документом. Цифровая под-

пись имеет те же юридические последствия, что и собственноручная подпись.

В Эстонии функционирует одна из самых развитых в мире систем электронной идентификации с помощью ID-карточек, которая обеспечивает гражданам доступ к любой электронной услуге в стране. Эстония внедрила эту систему в 2002 году и с тех пор выпустила уже более 1,24 миллиона таких карт (https://www.id.ee/public/The_Estonian_ID_Card_and_Digital_Signature_Concept.pdf).

С помощью такой карты пользователи также могут в любой момент в любом месте получить доступ к услугам электронного правительства и поставить свою цифровую подпись на любом документе (Pappel, 2017: 39).

Говоря об электронных сервисах Эстонии, невозможно не упомянуть услугу е-резидентства. Однако этот сервис не имеет ничего общего с видом на жительство в стране. Владелец карточки э-резидента не имеет никаких юридических прав в Эстонии, он является таким же иностранцем, как и человек без подобного документа. С помощью карточки электронного резидента можно менее чем за 20 минут зарегистрировать в Эстонии компанию, вести дела, платить налоги, открывать счета в эстонских банках, подписывать международные договоры, шифровать файлы (Kotka, 2015: 11).

Услуга е-резидентства впервые была запущена в Эстонии в 2014 году. С тех пор в стране зарегистрировались более 20 тысяч электронных резидентов из 138 стран. При этом эксперты прогнозируют, что к 2025 году это количество может вырасти до 10 млн человек. Развитие этого сервиса и его популяризация открывают перед Эстонией огромные возможности. Новые «виртуальные» компании, независимо от того, гражданами какого государства являются ее собственники, ведут бизнес и платят налоги именно в Эстонии.

Закон Литовской Республики № VIII-1822 «Об электронной подписи» был принят 11 июля 2000 года (<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=o8ojc642b&documentId=TAIS.208908&category=TAD>). Данный Закон регламентирует создание, проверку, действие электронной подписи, права и ответственность пользователей подписи, устанавливает услуги по сертификации и требования к их оказателям, а также права и функции органа надзора за электронной подписью (Petrauskas, 2014:75).

Закон об электронных коммуникациях Литовской Республики регулирует возможности

использования электронных документов в торгах и иных процедурах, которые могут осуществляться на основе тендеров и иных площадках (<https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/6d0095f07c4611e8ae2bfd1913d66d57>).

В Литве применяются Правила Кабинета министров № 473 от 28 июня 2005 г. (п. № 33, §§ 5) «Порядок разработки, проектирования, хранения и распространения электронных документов в государственных и местных органах власти и порядок распространения электронных документов между государственными и местными органами власти или между этими учреждениями и физическими и юридическими лицами» (<https://likumi.lv/doc.php?id=111613>). Разработка и оформление, хранение и распространение электронных документов в государственных и местных органах власти осуществляется в соответствии с требованиями, установленными в других нормативных актах по разработке, оформлению, хранению и распространению документов, если иное не указано в Правилах. Если стороны договорились письменно подписать электронный документ с электронной подписью, требование о безопасной электронной подписи и отметке времени может быть отменено. Если документальная информация не подготовлена электронным способом, орган не обязан выдавать ее в электронном виде (за исключением случаев, когда эти положения не указывают иное). Дополнительно принят Закон об электронных документах, которые формируются на основании определенных параметров и определяют возможности выдачи их гражданам и общественным организациям (<https://likumi.lv/ta/id/68521-elektronisko-dokumentu-likums>).

Интернационализация международных коммерческих отношений и возникновение такого экономического феномена, как глобализация, обусловили необходимость международной унификации и гармонизации законодательства в различных сферах.

Электронный документооборот является способом обмена информацией между участниками правоотношений, находящимися в различных государствах, и поэтому обеспечить адекватное регулирование в рамках какой-либо одной страны без учета сложившихся подходов в регулировании за рубежом практически невозможно. Многообразие правовых систем, различия в национальном законодательстве применительно к области Электронный документооборот могут послужить причиной юридической неопределенности в отношениях сторон. Следу-

ет также учитывать, что в условиях глобального обмена электронными данными использование Электронного документооборота в ряде случаев может затруднить применение отдельных коллизионных привязок в международном частном праве.

Международно-правовая унификация в сфере регулирования электронного документооборота происходила поэтапно, с учетом потребностей практики и различий в правовых системах государств. На начальном этапе избрали самую общую форму унификации, указывающую только направление – Типовой закон (по форме) об обмене электронными данными (по содержанию).

С целью содействия использованию электронных подписей на 34-й сессии ЮНСИТРАЛ, проходившей в Вене 5 июля 2001 г., был принят Типовой закон ЮНСИТРАЛ «Об электронных подписях» и Руководство по принятию (<https://likumi.lv/ta/id/68521-elektronisko-dokumentu-likums>). Учитывая, что в различных странах будут использованы различные законодательные подходы в отношении электронных подписей, требовалась подготовка унифицированных законодательных положений, которые заложили бы основу базовых норм регулирования этого, по сути дела, международного явления в целях достижения правовой согласованности технической совместимости.

На данном этапе необходимо было согласовать нормы, касающиеся правового признания электронных подписей, путем установления метода для оценки технологически нейтральным образом практической надежности и коммерческой адекватности способов выполнения электронной подписи. Закон предусматривает использование любого метода создания электронной подписи, который отвечает установленным требованиям надежности. Закон определяет важное положение: электронная подпись, созданная или используемая за пределами принимающего государства, обладает такой же юридической силой в принимающем государстве, как и электронная подпись, созданная или используемая в принимающем государстве, если она обеспечивает по существу эквивалентный уровень надежности.

Согласно ст. 2 Типового закона «Об электронных подписях» электронная подпись – это данные в электронной форме, которые содержатся в сообщении, приложены к нему или логически ассоциируются с ним и которые могут быть использованы для идентификации подпи-

савшего в связи с сообщением данных и указания на то, что подписавший согласен с информацией, содержащейся в сообщении.

Основная задача типовых законов состояла в том, чтобы способствовать единообразию принципиальных подходов при разработке национальных законов в этой области.

Помимо разработки нормативных актов, специалистами была проделана немаловажная работа в области стандартизации электронного документооборота, целью которой является достижение оптимальной степени упорядочения в той или иной области посредством широкого и многократного использования установленных положений, требований, норм для решения реально существующих, планируемых или потенциальных задач.

Электронный документооборот более эффективен за счет того, что он легче поддается оптимизации. Затраты на введение систем электронного документооборота окупаются не только за счет повышения скорости обмена информацией и сокращения расходов на хранение бумаг, но и уменьшения количества сотрудников, занятых работой с документами, отсутствием серьезных затрат на перестройку документооборота по мере развития международных отношений.

Интересным также представляется постсоветская модель регулирования электронного документооборота – страны СНГ.

В ряде стран СНГ, включая и Республику Казахстан, действует Закон «Об электронном документе» или «Об электронной цифровой подписи», предназначенный для установления правовых основ применения электронных документов, определения основных требований, предъявляемых к электронным документам, прав, обязанностей и ответственности участников правоотношений, возникающих в сфере обращения электронных документов.

Следует отметить, что с начала 2000 годов и до настоящего времени в ряде стран СНГ законы, регулирующие отношения в сфере электронного документооборота, принимались неоднократно, в связи с тем, что быстро меняющийся мир интернета требует более детального и глубокого правового регулирования отношений в данной сфере (например, Российская Федерация, Республика Беларусь, Республика Молдова, Кыргызская Республика); в ряде республик действуют два самостоятельных нормативных правовых акта: Закон «Об электронном документе» и Закон «Об электронной цифровой подписи» (например, Республика Таджикистан); в

некоторых республиках действует нормативный правовой акт, регулирующий отношения в сфере электронного документа и электронного документооборота (Украина)

Принятый впервые (на территории стран СНГ) 10 января 2000 года в Республике Беларусь Закон «Об электронном документе» (утратил силу) определял понятие «электронный документ как информация, зафиксированная на машинном носителе и отвечающая требованиям, установленным настоящим Законом» (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30506945).

Впоследствии этот Закон утратил силу в связи с принятием нового Закона Республики Беларусь от 28.12.2009 года №113-3 «Об электронном документе и электронной цифровой подписи», в соответствии с которым электронный документ определяется как документ в электронном виде с реквизитами, позволяющими установить его целостность и подлинность (http://kodeksy-by.com/zakon_rb_ob_elektronnom_dokumente_i_elektronnoj_tsifrovoj_podpisi.htm).

19 декабря 2000 года Президент Туркменистана подписал Закон Республики Туркменистан «Об электронном документе», согласно которому под электронным документом понимается «информация, зафиксированная на машинном носителе, заверенная электронной цифровой подписью в соответствии с процедурой создания такой подписи» (<http://medialaw.asia/node/176>).

В России соответствующий закон был принят 10 января 2002 г. № 1-ФЗ «Об электронной цифровой подписи» (утратил силу) (http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34838/). В соответствии со ст. 3 данного Закона электронный документ – это документ, в котором информация представлена в электронно-цифровой форме. Главный отличительный признак от других документов – это форма представления документа. В юридической литературе многие стали отмечать, что это определение достаточно широкое, и оно далеко не полностью раскрывает рассматриваемое понятие, что дает почву для его неоднозначного толкования при решении задач правового регулирования вопросов использования электронных документов.

Следующая трактовка данного термина была закреплена в Федеральном законе от 27.07.2006 N 149-ФЗ «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» в виде дополнения пунктом 11.1 «электронный документ – документированная информация, представленная в электронной форме, то есть в виде, пригодном для восприятия человеком с использо-

ванием электронных вычислительных машин, а также для передачи по информационно-телекоммуникационным сетям или обработки в информационных системах» (http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_61798/).

Документированная информация – это зафиксированная на материальном носителе путем документирования информация с реквизитами, позволяющими определить такую информацию или в установленных законодательством Российской Федерации случаях ее материальный носитель. В данном случае законодатель конкретизировал термин «электронный документ». Помимо формы представления документа присутствует материальный носитель информации и идентифицирующие информацию и материальный носитель реквизиты (дата, номер регистрации документа; дата, номер регистрации материального носителя; лицо, подписавшее документ либо зарегистрировавшее носитель и другие, в соответствие со стандартами на различные виды документов).

6 апреля 2011 года был принят новый Федеральный Закон № 63-ФЗ «Об электронной подписи». В соответствии с п. 1 ст. 6 данного Закона «Информация в электронной форме, подписанная квалифицированной электронной подписью, признается электронным документом, равнозначным документу на бумажном носителе, подписанному собственноручной подписью, кроме случая, если федеральными законами или принимаемыми в соответствии с ними нормативными правовыми актами установлено требование о необходимости составления документа исключительно на бумажном носителе» (http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_112701/).

В Казахстане закон, регулирующий отношения в сфере электронного документооборота, был принят 7 января 2003 года – Закон РК «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» (https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1035484). Определение электронного документа, закрепленного в отечественном законе, более конкретизировано: это документ, в котором информация представлена в электронно-цифровой форме и удостоверена посредством электронной цифровой подписи.

17 апреля 2004 года было принято Постановление Правительства Республики Казахстан № 430 «Об утверждении Правил электронного документооборота» (<http://adilet.zan.kz/rus/docs/P040000430>). В данном Постановлении было закреплено понятие электронного документа, аналогичное понятию, закрепленному в Законе РК

«Об электронном документообороте и электронной цифровой подписи».

В Украине Закон «Об электронных документах и электронном документообороте» был принят 22 мая 2003 года (<http://singlewindow.org/docs/67>). В соответствии со ст. 5 данного нормативного правового акта электронный документ – документ, информация в котором зафиксирована в виде электронных данных, включая обязательные реквизиты документа. Состав и порядок размещения обязательных реквизитов электронных документов определяется законодательством. Электронный документ может быть создан, передан, сохранен и преобразован электронными средствами в визуальную форму. Визуальной формой подачи электронного документа являются отражение данных, которые он содержит, электронными средствами или на бумаге в форме, пригодной для восприятия его содержания человеком.

15 июля 2004 года вступил в силу Закон Республики Молдова «Об электронном документе и цифровой подписи» №264-XV (утратил силу) (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30535001#sub_id=40000). Электронный документ в нем был представлен как «информация в электронной форме, создаваемая, структурируемая, обрабатываемая, хранимая, передаваемая с помощью компьютера, других электронных устройств или программных и технических средств, подписанная в соответствии с настоящим законом цифровой подписью».

Впоследствии, в Республике Молдова был принят новый Закон «Об электронной подписи и электронном документе» от 29 мая 2014 года (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35317772). Закон об электронной подписи и электронном документе является частью программы по интегрированию законодательства Республики Молдова с законодательной базой Европейского Союза. В преамбуле данного Закона определено, что «настоящий закон создает необходимую основу для применения Директивы № 1999/93/ЕС Европейского Парламента и Совета от 13 декабря 1999 года о правовых основах регулирования электронных подписей, опубликованной в Официальном журнале Европейских Сообществ № L 13 от 19 января 2000 года».

В соответствии со ст. 2 Закона Республики Молдова «электронный документ – это информация в электронной форме, создаваемая, структурируемая, обрабатываемая, хранимая и/или передаваемая с помощью компьютера или других

электронных устройств, подписанная электронной подписью в соответствии с законом» (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35317772).

Следует отметить, что в Республике Таджикистан действуют два самостоятельных нормативных правовых акта, регулирующих отношения в сфере электронного документооборота. В принятом Законе «Об электронном документе» Республики Таджикистан 10 мая 2002 года электронный документ представлен «как информация, зафиксированная на машинном носителе и соответствующая требованиям, установленным настоящим Законом» (http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2183). К машинным носителям относят магнитные диски, магнитные ленты, лазерные диски и иные материальные носители, используемые для записи и хранения информации с помощью электронно-вычислительной техники.

30 июля 2007 года был принят новый Закон Республики Таджикистан «Об электронной цифровой подписи» (https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=18412). Электронный документ в соответствии с данным Законом есть документ, в котором информация представлена в электронной цифровой форме.

9 марта 2004 года вступил в силу Закон Азербайджанской Республике №602-III «Об электронной подписи и электронном документе». В соответствии с данным Законом электронный документ – документ для использования в информационной системе, представленный в электронной форме и подтвержденный электронной подписью. Электронная подпись – добавленные к другим данным или логически связанные с ними данные, позволяющие идентифицировать владельца подписи (http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=7428).

В Республике Узбекистан также был принят Закон, регулирующий отношения в сфере электронного документооборота – Закон Республики Узбекистан «Об электронном документообороте» №611-II от 29 апреля 2004 года. В ст. 5 данного нормативного правового акта закреплено следующее понятие электронного документа: информация, зафиксированная в электронной форме, подтвержденная электронной цифровой подписью и имеющая другие реквизиты электронного документа, позволяющие его идентифицировать (http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=165074). Электронный документ приравнивается к документу на бумажном носителе и имеет одинаковую с ним юридическую силу.

В 2004 году Законодательным собранием Жогорку Кенеша Кыргызской Республики был принят Закон «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» (утратил силу) (https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=18412). В соответствии с данным Законом «документ в электронной форме отображения (электронный документ) – электронное сообщение, имеющее атрибуты для идентификации его как документа».

19 июля 2017 года был принят новый Закон Кыргызской Республики «О цифровой подписи» (<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111635?cl=ru-ru>). В соответствии с п. 1 ст. 6 данного Закона «Информация в электронной форме, подписанная квалифицированной электронной подписью, признается электронным документом, равнозначным документу на бумажном носителе, подписанному собственноручной подписью, за исключением случаев, когда законами или иными нормативными правовыми актами установлен запрет составления такого документа в электронной форме».

14 декабря 2004 года Национальным собранием Республики Армения был принят Закон «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» (http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=29381). В данном Законе закреплено следующее понятие электронного документа: информация или сообщение, представленные в электронной форме.

Заключение

Следует отметить, что в Грузии понятие «электронного документа» впервые было закреплено в Законе Грузии «Об электронной подписи и электронном документе» от 14 марта 2008 года № 5927-III (утратил силу). По нормам данного Закона электронный документ определялся как «электронная, оптическая или созданная с использованием другого подобного средства отправленная, полученная или хранящаяся письменная информация, подтверждающая факт юридического значения или факт, не имеющий юридического значения» (<https://matsne.gov.ge/ru/document/download/20866/4/ru/pdf>).

Впоследствии, 27 апреля 2017 года был принят новый Закон Грузии № 639-III «Об электронном документе и надежном электронном обслуживании» (<https://matsne.gov.ge/ru/document/download/3654557/0/ru/pdf>). В соответствии со ст. 2 данного Закона электронный документ – это совокупность текстовой, звуковой, визуаль-

ной или аудиовизуальной информации или (и) данных, хранящихся в электронной форме.

На основе проведенного анализа действующего законодательства в сфере электронного документооборота мы пришли к выводу о том, что в международном праве достигнуты значительные результаты по единообразию в регулировании электронного обмена информацией, причём путем не только унификации норм об ЭДО, но и саморегулирования непосредственно участниками контрактов об обмене информацией с использованием электронных средств. Также эти результаты достигнуты путем принятия

стандартов и законов об электронном документе и электронно-цифровой подписи.

Подводя итоги вышесказанному, мы хотим отметить, что в международном частном праве достигнуты значительные результаты по единообразию в регулировании электронного обмена информацией.

Таким образом, электронный документооборот активно внедряется в информационно-документационные процессы современного международного сообщества. Однако по мере протекания этого процесса выявляются новые проблемы, требующие скорейшего их решения.

Литература

Ab Aziz A., Mohammad Yusof Z., Mokhtar U.A., Jambari D.I. Electronic Document and Records Management System Implementation in Malaysia: A Preliminary Study of Issues Embracing the Initiative. In: Chowdhury G., McLeod J., Gillet V., Willett P., eds. *Transforming Digital Worlds*. Cham: Springer International Publishing; 2018:585-591.

«Act on Electronic Services and Communication in the Public Sector»//<https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2003/en20030013.pdf>

Amann P., Dillon M.P., Quirchmayr G. Challenges to Advanced Electronic Evidence Lifecycle Management in an International Court Environment. In: Papasratorn B., Charoenkitkarn N., Lavangananda K., Chutimaskul W., Vanijja V., eds. *Advances in Information Technology*. – Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg; 2012:31-45.

Batura O. Liberalisation of Telecommunications Services Markets and Regulation of Universal Service in the European Union. In: *Universal Service in WTO and EU Law: Liberalisation and Social Regulation in Telecommunications*. The Hague: T.M.C. Asser Press; 2016:117-214. doi:10.1007/978-94-6265-081-7_4.

Codice dell'amministrazione Digitale 27.01.2018//<https://www.dikegiuridica.it/prodotto.php?id=1045>

Fisher J, Harindranath G. Regulation as a barrier to electronic commerce in Europe: the case of the European fund management industry. *Eur J Inf Syst*. 2004;13(4):260-272. doi:10.1057/palgrave.ejis.3000510.

Duff W, Thomas D, Wallace D. Working meeting on electronic records. *Arch Museum Informatics*. 1994;8 (4):301-352. doi:10.1007/BF02770381.

Décret n°2001-272 du 30 mars 2001 pris pour l'application de l'article 1316-4 du code civil et relatif à la signature électronique//<https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT00000404810>

Delega al Governo per il conferimento di funzioni e compiti alle regioni ed entità locali, per la riforma della Pubblica Amministrazione e per la semplificazione amministrativa//http://pti.regione.sicilia.it/portal/page/portal/PIR_PORTALE/PIR_Doc/PIR_Metro/6.pdf

Digitaallkirja seadus. Vastu võetud 08.03.2000. RT I 2000, 26, 150 jõustumine 15.12.2000 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/694375>).

Dumortier J, Verhenneman G. Legal Regulation of Electronic Health Records: A Comparative Analysis of Europe and the US. In: George C, Whitehouse D, Duquenois P, eds. *EHealth: Legal, Ethical and Governance Challenges*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg; 2013:25-56. doi:10.1007/978-3-642-22474-4_2.

Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June «Electronic Authentication of Documents Act» <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/31/oj>

«Electronic Signatures in Global and National Commerce Act». Approved June 30, 2000. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-106publ229/pdf/PLAW-106publ229.pdf>

Elektronisko dokumentu likums <https://likumi.lv/ta/id/68521-elektronisko-dokumentu-likums>

Inchausti F.G. Electronic Service of Documents National and International Aspects. In: Kengyel M, Nemessányi Z, eds. *Electronic Technology and Civil Procedure: New Paths to Justice from Around the World*. Dordrecht: Springer Netherlands; 2012:137-180. doi:10.1007/978-94-007-4072-3_8.

Ingrid Pappel, Ingmar Pappel, Jaak Tepandi, and Dirk Draheim Systematic Digital Signing in Estonian e-Government Processes. A. Hameurlain et al. (Eds.): *TLDKS XXXVI, LNCS 10720*, pp. 31–51, 2017. https://doi.org/10.1007/978-3-662-56266-6_2 https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-662-56266-6_2

Jia L. Modeling Framework for Document Flow in Office Automation System for Colleges and Universities. In: Luo J, ed. *Affective Computing and Intelligent Interaction*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg; 2012:725-732. doi:10.1007/978-3-642-27866-2_88.

Kindt EJ. The Criteria for the Correct 'Balancing of Rights'. In: *Privacy and Data Protection Issues of Biometric Applications: A Comparative Legal Analysis*. Dordrecht: Springer Netherlands; 2013:631-743. doi:10.1007/978-94-007-7522-0_7.

Lawton T.C, McGuire S.M. Governing the Electronic Market Space: Appraising the Apparent Global Consensus on E-Commerce Self-regulation. In: Macharzina K, ed. Mir: Management International Review. Wiesbaden: Gabler Verlag; 2003:51-72. doi:10.1007/978-3-663-01562-8_4.

LIETUVOS RESPUBLIKOS ELEKTRONINIŲ RYŠIŲ ĮSTATYMO NR. IX-2135 3, 5, 34, 66, 68, 77, 78 STRAIPSNIŲ IR 1 PRIEDO PAKEITIMO ĮSTATYMAS 2018 m. birželio 27 d. Nr. XIII-1300 Vilnius//<https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/6d0095f07c4611e8ae2bfd1913d66d57>

Madsen W. International, National and Sub-National Data Protection Laws. In: Handbook of Personal Data Protection. London: Palgrave Macmillan UK; 1992:231-1012. doi:10.1007/978-1-349-12806-8_10.

Mäntysaari P. Management of Information. In: The Law of Corporate Finance: General Principles and EU Law: Volume I: Cash Flow, Risk, Agency, Information. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg; 2010:335-469. doi:10.1007/978-3-642-02750-5_10.

Model Law on Electronic Commerce // http://www.uncitral.org/uncitral/ru/uncitral_texts/electronic_commerce/1996Model.html

Model Law on Electronic «Model Requirements for the Management of Electronic Record Specification (MoReq: Типовые требования к управлению электронными записями)» // <http://ec.europa.eu/idabc/en/document/2303/5927.html>

Rimantas Petrauskas, Rytis Cesna and Sylvia Mercado-Kierkegaard Legal regulation of electronic signatures in Lithuania// Digital Evidence and electronic signature law review, p.73-76// <https://sas-space.sas.ac.uk/5327/1/1753-2371-1-SM.pdf>

Rußmann H. Electronic Documents. Security and Authenticity. In: Kengyel M, Nemessányi Z, eds. Electronic Technology and Civil Procedure: New Paths to Justice from Around the World. Dordrecht: Springer Netherlands; 2012:233-260. doi:10.1007/978-94-007-4072-3_12.

Rudzajns P., Buksa I. Business Process and Regulations: Approach to Linkage and Change Management. In: Grabis J, Kirikova M, eds. Perspectives in Business Informatics Research. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg; 2011:96-109.

Stasis A., Demiri L. Secure Document Exchange in the Greek Public Sector via eDelivery. In: Katsikas SK, Zorkadis V, eds. E-Democracy -- Privacy-Preserving, Secure, Intelligent E-Government Services. Cham: Springer International Publishing; 2017:213-227.

The Act on Electronic Service in the Administration». <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2003/en20030013.pdf> Signatures»// http://www.uncitral.org/uncitral/en/uncitral_texts/electronic_commerce/2001Model_signatures.html

The Estonian ID Card and Digital Signature Concept Principles and Solutions Ver 20030307// https://www.id.ee/public/The_Estonian_ID_Card_and_Digital_Signature_Concept.pdf

Taavi Kotka, Carlos Ivan Vargas Alvarez del Castillo, Kaspar Korjus Estonian e-Residency: Redefining the Nation-State in the Digital Era//Cyber studies programme. Working Paper Series – No. 3, p.1-16, 2015 <https://www.politics.ox.ac.uk/materials/publications/14883/workingpaperno3kotkavargaskorjus.pdf>

«Utah Digital Signature Act» <https://translate.google.com/translate?hl=ru&sl=en&u=http://www.jus.unitn.it/USERS/PAS-CUZZI/privcomp97-98/documento/firma/utah/udsa-1.html&prev=search>

Закон Азербайджанской Республики от 30 июля 2007 года №602-III «Об электронной подписи и электронном документе». // http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=7428

Закон Грузии «Об электронной подписи и электронном документе» от 14 марта 2008 года № 5927-Іс (утратил силу) // <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/20866/4/ru/pdf>

Закон Грузии от 27 апреля 2017 года № 639-ІІс «Об электронном документе и надежном электронном обслуживании» // <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/3654557/0/ru/pdf>

Закон Кыргызской Республики «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» от 17.07.2004 года №92// https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=18412

Закон Кыргызской Республики от 19.07.2017 года №128 «О цифровой подписи» // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111635?cl=ru-ru>

Закон Литовской Республики от 11 июля 2000 г. № VIII-1822 Об электронной подписи <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=o8ojc642b&documentId=TAIS.208908&category=TAD>

Закон Республики Армения «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» от 15.01.2005 года №ЗР-40// http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=29381

Закон Республики Беларусь от 10 января 2000 года № 357-3 «Об электронном документе» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20 июля 2006 года) (утратил силу) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30506945

Закон Республики Беларусь от 28.12.2009 года №113-3 «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» http://kodeksy-by.com/zakon_rb_ob_elektronnom_dokumente_i_elektronnoj_tsifrovoj_podpisi.htm

Закон Республики Казахстан от 7 января 2003 года № 370-ІІ «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.12.2017 г.)// https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1035484

Закон Республики Молдова «Об электронном документе и цифровой подписи» 15 июля 2004 года №264-XV// http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30535001#sub_id=40000

Закон Республики Молдова от 29 мая 2014 года № 91 «Об электронной подписи и электронном документе» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.11.2018 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35317772

Закон Республики Таджикистан «Об электронном документе» 10 мая 2002 года №51 // http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2183

Закон Республики Таджикистан «Об электронной цифровой подписи» от 30 июля 2007 года №320 // https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=18412

Закон Республики Туркменистан «Об электронном документе» от 19.12.2000 г. // <http://medialaw.asia/node/176>

Закон Республики Узбекистан «Об электронном документообороте» №611-II от 29 апреля 2004 года // http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=165074.

Закон Украины «Об электронных документах и электронном документообороте» от 22.05.2003 года №851-IV <http://singlewindow.org/docs/67>

Постановление Правительства Республики Казахстан от 17 апреля 2004 года N 430. Об утверждении Правил электронного документооборота // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P040000430>

Правила Кабинета министров № 473 от 28 июня 2005 г. (п. № 33, §§ 5) «Порядок разработки, проектирования, хранения и распространения электронных документов в государственных и местных органах власти и порядок распространения электронных документов между государственными и местными органами власти или между этими учреждениями и физическими и юридическими лицами» // <https://likumi.lv/doc.php?id=111613>.

Типовой закон ЮНСИТРАЛ «Об электронных подписях» и Руководство по принятию // <https://www.uncitral.org/pdf/russian/texts/electcom/ml-elecsig-r.pdf><https://likumi.lv/ta/id/68521-elektronisko-dokumentu-likums>

Федеральный закон от 27.07.2006 N 149-ФЗ «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_61798/42.

Федеральный Закон «Об электронной цифровой подписи» (утратил силу) http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34838/

Федеральный закон «Об электронной подписи» от 06.04.2011 N 63-ФЗ // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_112701/

References

Ab Aziz A, Mohammad Yusof Z, Mokhtar UA, Jambari DI. Electronic Document and Records Management System Implementation in Malaysia: A Preliminary Study of Issues Embracing the Initiative. In: Chowdhury G, McLeod J, Gillet V, Willett P, eds. *Transforming Digital Worlds*. Cham: Springer International Publishing; 2018:585-591.

«Act on Electronic Services and Communication in the Public Sector» // <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2003/en20030013.pdf>

Amann P, Dillon M.P, Quirchmayr G. Challenges to Advanced Electronic Evidence Lifecycle Management in an International Court Environment. In: Papasratorn B, Charoenkitkarn N, Lavangnananda K, Chutimaskul W, Vanijja V, eds. *Advances in Information Technology*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg; 2012:31-45.

Batura O. Liberalisation of Telecommunications Services Markets and Regulation of Universal Service in the European Union. In: *Universal Service in WTO and EU Law: Liberalisation and Social Regulation in Telecommunications*. The Hague: T.M.C. Asser Press; 2016:117-214. doi:10.1007/978-94-6265-081-7_4.

Codice dell'amministrazione Digitale 27.01.2018 // <https://www.dikegiuridica.it/prodotto.php?id=1045>

Fisher J, Harindranath G. Regulation as a barrier to electronic commerce in Europe: the case of the European fund management industry. *Eur J Inf Syst*. 2004;13(4):260-272. doi:10.1057/palgrave.ejis.3000510.

Duff W, Thomas D, Wallace D. Working meeting on electronic records. *Arch Museum Informatics*. 1994;8 (4):301-352. doi:10.1007/BF02770381.

Décret n°2001-272 du 30 mars 2001 pris pour l'application de l'article 1316-4 du code civil et relatif à la signature électronique // <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000404810>

Delega al Governo per il conferimento di funzioni e compiti alle regioni ed enti locali, per la riforma della Pubblica Amministrazione e per la semplificazione amministrativa // http://pti.regione.sicilia.it/portal/page/portal/PIR_PORTALE/PIR_Doc/PIR_Metro/6.pdf

Digitaallkirja seadus. Vastu võetud 08.03.2000. RT I 2000, 26, 150 jõustumine 15.12.2000 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/694375>).

Dumortier J, Verhenneman G. Legal Regulation of Electronic Health Records: A Comparative Analysis of Europe and the US. In: George C, Whitehouse D, Duquenois P, eds. *EHealth: Legal, Ethical and Governance Challenges*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg; 2013:25-56. doi:10.1007/978-3-642-22474-4_2.

Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June «Electronic Authentication of Documents Act» <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/31/oj>

«Electronic Signatures in Global and National Commerce Act». Approved June 30, 2000. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-106publ229/pdf/PLAW-106publ229.pdf>

Elektronisko dokumentu likums <https://likumi.lv/ta/id/68521-elektronisko-dokumentu-likums>

Federal'nyj zakon ot 27.07.2006 N 149-FZ «Ob informacii, informacionnyh tekhnologiyah i o zashchite informacii» // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_61798/42.

Federal'nyj Zakon «Ob ehlektronnoj cifrovoj podpisi» (utratil silu) http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34838/

Federal'nyj zakon «Ob ehlektronnoj podpisi» ot 06.04.2011 N 63-FZ // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_112701/

Inchausti F.G. Electronic Service of Documents National and International Aspects. In: Kengyel M, Nemessányi Z, eds. *Electronic Technology and Civil Procedure: New Paths to Justice from Around the World*. Dordrecht: Springer Netherlands; 2012:137-180. doi:10.1007/978-94-007-4072-3_8.

Ingrid Pappel, Ingmar Pappel, Jaak Tepandi, and Dirk Draheim Systematic Digital Signing in Estonian e-Government Processes. A. Hameurlain et al. (Eds.): TLDKS XXXVI, LNCS 10720, pp. 31–51, 2017. https://doi.org/10.1007/978-3-662-56266-6_2
https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-662-56266-6_2

Jia L. Modeling Framework for Document Flow in Office Automation System for Colleges and Universities. In: Luo J, ed. *Affective Computing and Intelligent Interaction*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg; 2012:725-732. doi:10.1007/978-3-642-27866-2_88.

Kindt EJ. The Criteria for the Correct 'Balancing of Rights'. In: *Privacy and Data Protection Issues of Biometric Applications: A Comparative Legal Analysis*. Dordrecht: Springer Netherlands; 2013:631-743. doi:10.1007/978-94-007-7522-0_7.

Lawton T.C, McGuire S.M. Governing the Electronic Market Space: Appraising the Apparent Global Consensus on E-Commerce Self-regulation. In: Macharzina K, ed. *Mir: Management International Review*. Wiesbaden: Gabler Verlag; 2003:51-72. doi:10.1007/978-3-663-01562-8_4.

LIETUVOS RESPUBLIKOS ELEKTRONINIŲ RYŠIŲ ĮSTATYMO NR. IX-2135 3, 5, 34, 66, 68, 77, 78 STRAIPSNIŲ IR 1 PRIEDO PAKEITIMO ĮSTATYMAS 2018 m. birželio 27 d. Nr. XIII-1300 Vilnius/<https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/6d0095f07c4611e8ae2bfd1913d66d57>

Madsen W. International, National and Sub-National Data Protection Laws. In: *Handbook of Personal Data Protection*. London: Palgrave Macmillan UK; 1992:231-1012. doi:10.1007/978-1-349-12806-8_10.

Mäntysaari P. Management of Information. In: *The Law of Corporate Finance: General Principles and EU Law: Volume I: Cash Flow, Risk, Agency, Information*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg; 2010:335-469. doi:10.1007/978-3-642-02750-5_10.

Model Law on Electronic Commerce // http://www.uncitral.org/uncitral/ru/uncitral_texts/electronic_commerce/1996Model.html

Model Law on Electronic «Model Requirements for the Management of Electronic Record Specification (MoReq: Типовые требования к управлению электронными записями)» // <http://ec.europa.eu/idabc/en/document/2303/5927.html>

Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 17 aprelya 2004 goda N 430. Ob utverzhdenii Pravil ehlektronnogo dokumentooborota // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P040000430>

Pravila Kabineta ministrov № 473 ot 28 iyunya 2005 g. (p. № 33, §§ 5) «Poryadok razrabotki, proektirovaniya, hraneniya i rasprostraneniya ehlektronnyh dokumentov v gosudarstvennyh i mestnyh organah vlasti i poryadok rasprostraneniya ehlektronnyh dokumentov mezhdz gosudarstvennyimi i mestnymi organami vlasti ili mezhdz ehtimi uchrezhdeniyami i fizicheskimi i yuridicheskimi licami» // <https://likumi.lv/doc.php?id=111613>.

Rimantas Petrauskas, Rytis Cesna and Sylvia Mercado-Kierkegaard Legal regulation of electronic signatures in Lithuania // *Digital Evidence and electronic signature law review*, p.73-76 // <https://sas-space.sas.ac.uk/5327/1/1753-2371-1-SM.pdf>

Rüßmann H. Electronic Documents. Security and Authenticity. In: Kengyel M, Nemessányi Z, eds. *Electronic Technology and Civil Procedure: New Paths to Justice from Around the World*. Dordrecht: Springer Netherlands; 2012:233-260. doi:10.1007/978-94-007-4072-3_12.

Rudzajns P, Buksa I. Business Process and Regulations: Approach to Linkage and Change Management. In: Grabis J, Kirikova M, eds. *Perspectives in Business Informatics Research*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg; 2011:96-109.

Stasis A, Demiri L. Secure Document Exchange in the Greek Public Sector via eDelivery. In: Katsikas SK, Zorkadis V, eds. *E-Democracy -- Privacy-Preserving, Secure, Intelligent E-Government Services*. Cham: Springer International Publishing; 2017:213-227.

The Act on Electronic Service in the Administration». <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2003/en20030013.pdf> Signatures» // http://www.uncitral.org/uncitral/en/uncitral_texts/electronic_commerce/2001Model_signatures.html

The Estonian ID Card and Digital Signature Concept Principles and Solutions Ver 20030307 // https://www.id.ee/public/The_Estonian_ID_Card_and_Digital_Signature_Concept.pdf

Tipovoj zakon YUNSITRAL «Ob ehlektronnyh podpisayah» i Rukovodstvo po prinyatiyu // <https://www.uncitral.org/pdf/russian/texts/electcom/ml-elecsig-r.pdf> <https://likumi.lv/ta/id/68521-elektronisko-dokumentu-likums>

Taavi Kotka, Carlos Ivan Vargas Alvarez del Castillo, Kaspar Korjus Estonian e-Residency: Redefining the Nation-State in the Digital Era // *Cyber studies programme. Working Paper Series – No. 3*, p.1-16, 2015 <https://www.politics.ox.ac.uk/materials/publications/14883/workingpaperno3kotkavargaskorjus.pdf>

«Utah Digital Signature Act» <https://translate.google.com/translate?hl=ru&sl=en&u=http://www.jus.unitn.it/USERS/PAS-CUZZI/privcomp97-98/documento/firma/utah/udsa-1.html&prev=search>

Zakon Azerbajdzhanskoj Respubliki ot 30 iyulya 2007 goda №602-IIG «Ob ehlektronnoj podpisi i ehlektronnom dokumente» // http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=7428

Zakon Gruzii «Ob ehlektronnoj podpisi i ehlektronnom dokumente» ot 14 marta 2008 goda № 5927-Ic (utratal silu) // <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/20866/4/ru/pdf>

Zakon Gruzii ot 27 aprelya 2017 goda № 639-IIIs «Ob ehlektronnom dokumente i nadezhnom ehlektronnom obsluzhivanii» // <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/3654557/0/ru/pdf>

Zakon Kyrgyzskoj Respubliki «Ob ehlektronnom dokumente i ehlektronnoj cifrovoj podpisi» ot 17.07.2004 goda №92 // https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=18412

Zakon Kyrgyzskoj Respubliki ot 19.07.2017 goda №128 «O cifrovoj podpisi» // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111635?cl=ru-ru>

Zakon Litovskoj Respubliki ot 11 iyulya 2000 g. № VIII-1822 Ob ehlektronnoj podpisi <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct-Print/lt?jfwid=o8ojc642b&documentId=TAIS.208908&category=TAD>

Zakon Respubliki Armeniya «Ob ehlektronnom dokumente i ehlektronnoj cifrovoj podpisi» ot 15.01.2005 goda №ZR-40// http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=29381

Zakon Respubliki Belarus' ot 10 yanvarya 2000 goda № 357-Z «Ob ehlektronnom dokumente» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 20 iyulya 2006 goda) (utratil silu)// http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30506945

Zakon Respubliki Belarus' ot 28.12.2009 goda №113-3 «Ob ehlektronnom dokumente i ehlektronnoj cifrovoj podpisi» http://kodeksy-by.com/zakon_rb_ob_elektronnom_dokumente_i_elektronnoj_tsifrovoj_podpisi.htm

Zakon Respubliki Kazahstan ot 7 yanvarya 2003 goda № 370-II «Ob ehlektronnom dokumente i ehlektronnoj cifrovoj podpisi» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 28.12.2017 g.)// https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1035484

Zakon Respubliki Moldova «Ob ehlektronnom dokumente i cifrovoj podpisi» 15 iyulya 2004 goda №264-XV//http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30535001#sub_id=40000

Zakon Respubliki Moldova ot 29 maya 2014 goda № 91 «Ob ehlektronnoj podpisi i ehlektronnom dokumente» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 30.11.2018 g.)//https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35317772

Zakon Respubliki Tadjikistan «Ob ehlektronnom dokumente» 10 maya 2002 goda №51//http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2183

Zakon Respubliki Tadjikistan «Ob ehlektronnoj cifrovoj podpisi» ot 30 iyulya 2007 goda №320//https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=18412

Zakon Respubliki Turkmenistan «Ob ehlektronnom dokumente» ot 19.12.2000 g.// <http://medialaw.asia/node/176>

Zakon Respubliki Uzbekistan «Ob ehlektronnom dokumentooborote» №611-II ot 29 aprelya 2004 goda//http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=165074.

Zakon Ukrainy «Ob ehlektronnyh dokumentah i ehlektronnom dokumentooborote» ot 22.05.2003 goda №851-IV <http://singlewindow.org/docs/67>

**Isabekov A.K.¹, Otynshiyeva A.A.²,
Makhambetsaliyev D.³, Castellino J.⁴**

¹Candidate of Legal Sciences, Associate Professor

²PhD student, Lecturer, e-mail: aidana-best91@mail.ru

³1st year student, e-mail: mahambetsaliyev@mail.ru

Law Faculty, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

⁴PhD, Professor of Law, Middlesex University, United Kingdom, London

**THE ROLE OF THE US SUPREME COURT
IN THE LEGAL SYSTEM**

The purpose of the article on the topic of judicial law-making in the USA, which attempts to invade the educational process and intensify the study of the History of State and Law of Foreign Countries, is devoted to the US Supreme Court – the founder of constitutional justice and one of the pillars in the system of separation of powers. This is a unique judicial institution with an exceptional degree of influence, about which America's famous political writer Alexis de Tocqueville stated that «never before have any people had such a powerful judicial authority». For the reader, the phenomenon of the US Supreme Court is interesting in several ways. First, from the point of view of the evolution of American law and the judicial system in all its dynamics and contradictions. Secondly, in terms of implementation of judicial activity, complex thought processes of finding the right precedents and arguments in a particular case, reaching (if possible) a compromise between judges and colleagues. Judge activity should be interpreted not only as based on law, but also subject to ideological and political influences. Objective: to identify the features of the law-making activities of the US Supreme Court, since judicial law-making in science remains an unsolved problem. Finally, it is very important to look at the US Supreme Court in the eyes of American history as an institution that has the potential to come into conflict with both the legislature and the executive branch. On the other hand, it is important to understand the logic of filling vacancies in the Supreme Court by the executive branch. In the course of continuing in this country, the search for the causes of negative political and legal phenomena, attention is drawn to the interpretation of the federal Constitution by the US Supreme Court, in general, to the activities of this court, which performs the law-making function, is alien to it and is constitutionally unfounded. However, many issues remain insufficiently studied, among them the role of the US Supreme Court in constitutional lawmaking, the very phenomenon of judicial lawmaking.

Key words: lawmaking, jurisdiction, Supreme Court, USA, legislature.

Исабеков А.К.¹, Отыншиева А.А.²,
Махамбетсалиев Д.³, Кастеллино Дж.⁴

¹заң ғылымдарының кандидаты, доцент

²докторант, оқытушы, e-mail: aidana-best91@mail.ru

³1-курс студенті, mahambetsaliyev@mail.ru

заң факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

⁴PhD, профессор, Миддлсекс университеті, Ұлыбритания, Лондон қ.

АҚШ жоғарғы сотының құқықтық жүйедегі рөлі

Мақала Америка Құрама Штаттарында соттардың заң шығармашылығын қалыптастыру тақырыбына арналған. Мақсаты – АҚШ Жоғарғы Сотына – конституциялық әділеттіліктің негізін қалаушы және өкілеттіктерді бөлу жүйесіндегі маңызды институтқа арналған. Американдық саяси жазушы Алексис Токвилл аталмыш институтты айрықша дәрежеде ықпалы бар бірегей сот мекемесі «бұрын ешқашан осындай қуатты сот билігі болған жоқ» деп мәлімдеді. Оқырманға АҚШ

Жоғарғы сотының феномені бірнеше жолмен қызықты. Біріншіден, оның барлық динамикасы мен қарама-қайшылықтарында американдық заң мен сот жүйесінің эволюциясы тұрғысынан өзекті. Екіншіден, сот ісін жүргізу барысында, белгілі бір жағдайда дұрыс прецеденттер мен дәлелдерді табудың күрделі ойлау үдерісі судьялар мен әріптестер арасында ымыраға түсуге мүмкіндік береді. Мақсаты: АҚШ Жоғарғы Сотының заң шығарушы қызметінің ерекшеліктерін анықтау, өйткені ғылымдағы сот құқықтарын сақтау шешілмеген мәселе болып қала береді. Ақырында, американдық Жоғарғы сотқа американдық тарихты заң шығарушы ретінде де, атқарушы билікпен де қақтығысуға мүмкіндік беретін мекеме ретінде қарастыру өте маңызды. Екінші жағынан, атқарушы билік Жоғарғы сотқа бос орындардың толтыру логикасын түсіну маңызды. Бұл елде теріс саяси және құқықтық құбылыстардың себептерін іздестіру жалғасуда, АҚШ Жоғарғы соты федералдық Конституцияның түсіндірілуіне назар аударады, тұтастай алғанда заң шығарушы функциясын орындайтын осы сот іс-қимылына, оған жат нәрсе жоқ және конституциялық негізсіз. Дегенмен, көптеген мәселелер әлі күнге дейін жеткіліксіз зерттелуде, оның ішінде конституциялық заңнамадағы АҚШ Жоғарғы Сотының рөлі, соттық заң шығарудың ең маңызды феномені.

Түйін сөздер: заң шығару, юрисдикция, Жоғарғы сот, АҚШ, заң шығарушы орган.

Исабеков А.К.¹, Отыншиева А.А.²,
Махамбетсалиев Д.³, Кастеллино Дж.⁴

¹кандидат юридических наук, доцент

²докторант, преподаватель, e-mail: aidana-best91@mail.ru

³студент 1-го курса, e-mail: mahambetsaliev@mail.ru

юридический факультет, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

⁴д.ю.н., профессор, Университет Миддлсекс, Великобритания, г. Лондон

Роль Верховного Суда США в правовой системе

Цель написания работы по теме судебного правотворчества в США – активизировать изучение истории государства и права зарубежных стран. Она посвящена Верховному Суду США – родоначальнику конституционного правосудия и одной из опор в системе разделения властей. Это уникальное судебное учреждение с исключительной степенью влияния, о котором знаменитый политический бытописатель Америки Алексис до Токвиль заявил, что «никогда еще ни у одного народа не было столь могущественной судебной власти». Для читателя феномен Верховного Суда США интересен в нескольких аспектах. Во-первых, – с точки зрения эволюции американского права и судебной системы во всей ее динамике и противоречиях. Во-вторых, – в плане осуществления судебской деятельности, сложных мыслительных процессов отыскания нужных прецедентов и аргументов по конкретному делу, достижения (если это возможно) компромисса между судьями-коллегами. Судейскую деятельность при этом следует интерпретировать не только как основанную на праве, но и подверженную идеологическим и политическим влияниям. Цель работы – выявить особенности правотворческой деятельности Верховного Суда США, поскольку судебное правотворчество в науке остается нерешенной проблемой. Наконец, очень важно взглянуть на Верховный Суд США глазами американской истории как на учреждение, потенциально располагающее возможностями вступить в конфликт и с законодательной, и с исполнительной властью. С другой стороны, важно понять логику заполнения вакансий в Верховном Суде со стороны исполнительной власти. В ходе продолжающихся в этой стране поисков причин негативных политико-правовых явлений внимание обращается на толкование федеральной Конституции Верховным Судом США, в целом на деятельность этого суда, исполняющего правотворческую функцию, ему несвойственную и конституционно незакрепленную. Однако многие вопросы остаются недостаточно изученными, среди них и роль Верховного Суда США в конституционном правотворчестве, сам феномен судебного правотворчества.

Ключевые слова: законотворчество, юрисдикция, Верховный суд, США, законодательная власть.

Introduction

Elements of the «dual status» of this Court (the highest appellate instance in the system of general courts and the body of judicial constitutional oversight) are prerequisites for judicial law-

making implemented by the US Supreme Court in conjunction with its other functions. Judicial lawmaking by the US Supreme Court is defined as an activity whose content is not only a decision on the contradiction or non-contradiction of an act of the US Constitution, but also the creation of legal

precedents in the process of interpretation that contain binding legal requirements for all subjects. The US Supreme Court creates new and revises existing constitutional precedents, including those adopted by the Court itself at previous stages. The revision of precedents is carried out indirectly, by modifying them, based on the obiter dictum, and in the aspect of improving the constitutional doctrines. However, there are no official constitutional grounds for the law-making of the US Supreme Court.

Main part

Constitution and common law in the activities of the US Supreme Court.

The American Revolution is considered to be a phenomenal event of the end of the XVIII century. Flowing in the form of a national liberation movement, it not only struck at the powerful maritime colonial power, Great Britain, but also consolidated and developed the democratic tendencies inherent in pioneering society. She for the first time demonstrated in practice the merits of the federal structure of the state and the mechanism of separation of powers.

It should be noted that the judiciary in the thoughts and actions of the founding fathers of the United States initially took far from the first place. So it was in the spring – summer of 1787, when the US Constitution was developed in the atmosphere of sharp debates at the convention in Philadelphia and a complex mechanism of checks and balances was created. The same can be said about the classic collection of propaganda articles written by A. Hamilton, J. Madison and J. Jay, which received the name «Federalist»: out of 85 essays, only 6 are devoted to the judiciary (No. 78 – 83). However, even then their author, A. Hamilton, had to respond to some critical arguments of opponents of the draft Constitution. In particular, he justified the idea that since the judiciary is the weakest compared to the other two branches of government, «one must take the greatest care to enable it to defend against them.» It was argued that the courts should serve as intermediary bodies between the people and the legislature, so that, among other things, they would keep it within the limits of the competences granted to them. At the same time, Hamilton paid great attention to the permanent tenure of judges (that is, until such time as they behave «impeccably») and their sufficient material content (Hamilton, 1994).

The completion of the ratification campaign in individual states, during which supporters of the Constitution and state centralization won, allowed

the first elections to the Congress and the first elections of the President of the United States. It was then that the need arose to complement the meager provisions of the US Constitution on the judiciary (Marbury v. Madison, 1803).

As a matter of fact, the Constitution of 1787 determined: «The judicial power of the United States is granted to the Supreme Court and to such a number of lower courts that Congress may, if necessary, establish and establish.» In accordance with this, the country's highest legislative body began to develop a law on legal proceedings.

During the debates in the US Congress of the 1st convocation, it turned out that not all congressmen consider expedient the existence of an extensive system of federal courts. Thus, despite objections from state advocates (including Article 25, which provided for challenging decisions of state courts in the US Supreme Court), the Court of Justice Bill became law on September 24, 1789. According to it, district courts were established along with the US Supreme Court, which consisted of one federal district judge, and two members of the US Supreme Court, thus symbolizing a certain synthesis of judicial hierarchies of officials at various levels. At the next, lower level of the federal courts, there were 13 federal district courts that could impose a whip punishment of no more than \$ 100 or be imprisoned for a term of no more than 6 months.

As for the Supreme Court, it was supposed to consist of a chief judge and 5 judges and was called to meet at a session in the capital of the American state twice a year.

The US Constitution reserved for federal courts the following jurisdiction cases: «Judicial authority extends to all cases that are governed by common law and justice law and arise on the basis of this Constitution, laws of the United States, and contracts concluded or concluded on their behalf; for all matters concerning ambassadors, other officials and consuls; for all matters relating to the admiralty and maritime jurisdiction; on disputes a party in which are the USA; disputes between two or more states; between any state and citizens of another state; between citizens of one state, setting their morals on lands ceded by other states, and between a state or its citizens and foreign states, citizens or subjects.» (Osakwe, 2000)

So, in the «first approximation», statically, the structure of American law, is as follows.

1. Sources of law, primarily the US Constitution, laws and judicial precedents.

2. Institutes of law, among them institutions of private law, institutions of public law, integrated institutions.

3. Material and procedural law as the foundation of law-making activity and law in general.

4. Two levels of lawmaking (legal acts of the federation and states) in accordance with the constitutional principle of federalism.

Selecting the elements of the structure of American law in a dynamic projection, examining them through the prism of law-making activity, we define them briefly, with a view to further characterization in this section.

(1) Foundation of the structure in the form of common law.

(2) Constitutionalism and its principles as the main source of lawmaking.

(3) The role of legislation in lawmaking.

(4) Some trends in the development of administrative rulemaking.

Foundation of the structure in the form of a general (private) law. One of the main factors of the unity of the legal system is the tradition of common law, as the basis of law in general. Under the general law in a broad sense, they mean the case law, casual, judicial, private, mainly procedural (written law either needs judicial interpretation, or is drawn up in the style of judicial precedents with numerous provisions of dispositive nature) (Schwartz, 1993).

In other words, along with judicial precedent, law in American law (federal and state laws, the main body of legislation, and the Constitution itself) has structural elements of common law, primarily based on private law principles and the corresponding presentation style. Such a tradition is borrowed from English law from the time of the colonial period and has been developing to the present. The development of American common law is carried out, firstly, through the formation of its own (non-English) American judicial precedents as a normative source of law. Secondly, this was largely due to the decisions of the US Supreme Court. The Supreme Court broadly interpreted (interpreted) the provisions of the US Constitution, in part, with a view to extending the general law at the federal level.

The decision of the judges, especially between the 1930s and 1960s, stipulated that state courts should decide cases not only in accordance with the constitution or laws of their state, but also in accordance with the «supreme law of the country» (Article VI of the US Constitution). Under the supreme law should not be understood only federal law. Many lawyers in the United States believe that federal agencies cannot form an array of common law (Constitution, 1993).

Common law in medieval English is formed as a private and procedural law, based on the regulation of procedural requirements and forms of filing claims. The main purpose of the person who applied for judicial protection was to determine the form of the claim, since each claim was considered according to a specific procedure. Moreover, the outcome of the case is often crucially dependent (in the absence of any developed legislation) on the choice of procedural form. According to R. David, in England «judicial protection preceded the law.»

The long absence of legislation in the modern sense has led to another peculiarity of English, and subsequently the emerging American law. On the one hand, the judges were free to justify their decision and followed the principles of rationality, justice, and often the rules of canon law. On the other hand, on such a limited, without developed legislation, foundation, they realized the danger of arbitrariness and began to follow earlier decisions on cases with similar circumstances. In other words, the precedents (of the higher, Westminster courts) in England became the basis of the English legal system.

Since the beginning of the 19th century, the connection between the US law and English common law began to weaken. The USA has its own research school (D. Kent, D. Storey), whose treatises on American law played an important role in achieving a uniform understanding of law in different states. Since 1820, in the United States began, initially unofficial, the publication of the decisions of American courts. Since 1896, the decisions of the US Supreme Court are published in the official collection of court decisions U.S. Reports (Warren, 1937).

In the twentieth century and in the new century, the precedent rules (rules of common law) are actively applied by American courts in not all areas of regulation, such as in delicate law, when considering the obligations of causing harm. But common law in the broad sense of the word, as «the right created by judges,» retains a fundamental role in the modern US legal system. It acts «not so much as a set of precedents, but as a kind of judicial method of regulating social relations», as a special style of legal thinking, for which there is a high degree of law-making activity of the courts. At the core of the common law tradition, enshrined in the provisions of the US Federal Constitution, is the priority of judicial interpretation and private law regulation. Based on the «judicial» nature of the law. U. Burnham identifies such a feature as the legitimacy of the process of judicial lawmaking.

Nevertheless, questions of the admissibility of judicial law-making, the relationship between federal law and state law, the role of statutory legislation, the role of common law in the American system, the competence of federal and state courts arise constantly throughout the history of the state and US law. These are the most important constitutional issues, the solution of which is not found «definitively», «absolutely» and, in turn, depends on the interpretation (interpretation) of the federal Constitution by the US Supreme Court.

In 1938, during the period of low activity of the Presidential Administration F. Roosevelt, who implemented the new course and created, along with the Parliament, the US Congress, an extensive system of federal legislation, the US Supreme Court, which has the power to interpret the Constitution, considered this issue. The court thus emphasized the preservation in the sphere of private law of legislative functions and law-making powers, the regulation of «private law relations», as covering almost all types of regulation of public relations, including relations with the state, behind the states (Statute, 1845).

Common law, in accordance with this 1938 Court decision, is formed at the state level. However, this statement is not absolutely true, in particular, because the American courts do not observe as strictly as in England the rule of connectedness by precedent. It would be a mistake to consider common law as a set of binding precedents in the English sense. The role of legislation in the United States is more significant than in the UK.

In the United States in the context of legal dualism extending to the spheres of lawmaking, the law of understanding and the law of application at the present stage, there are two trends in the development of constitutional law and both are related to the interpretation of the Constitution by the US Supreme Court.

The first trend is adherence to constitutional principles in the form in which they were conceived by the founders of the constitution: guarantees of freedom and property, preservation of federalism and separation of powers. To achieve it, it is necessary to limit the interpretation of the idea of the founding fathers and the use of the letter of the law (the original interpretation, in accordance with the intention of the creators of the written US Constitution).

The second trend is the enrichment and development of constitutional principles in the new historical conditions that required government intervention in economic relations. To achieve

this second, so difficult to achieve the goal, a new interpretation of the constitution was required, which for the first time took place in the beginning of the 19th century in the US Supreme Court under the chairmanship of John Marshall. The court made an extraordinary decision on two crucial issues. Firstly, the court appropriated the authority to determine the compliance of the law with the Constitution and thereby determine its validity. Secondly, the court established a doctrinal provision on implied powers, i.e., those powers that are not clearly indicated in the text of the Constitution, but stem from a general judicial assessment, are a logical way out of constitutional interpretation. Thus, the judicial power of the United States becomes the «first among equals.» The US Supreme Court implicitly, by applying the doctrine of «implied powers», permits (appropriates) for itself law-making powers (Bickel, 2000).

The role of the judiciary is extremely high. The basis for this are constitutional, historical, political factors and features of all elements of the legal structure. Moreover, the courts in America carry out such functions that are not specified in the Constitution, primarily the function of judicial lawmaking. The very concept of the power of the court is linked to the ability to check, change or create norms (of a case-law nature), which in other systems belong to the exclusive powers of parliament as a legislative body.

The US Supreme Court, although it opposed many of F. Roosevelt's reforms (repealed the provisions of the Industrial Recovery Act of 1933 and opposed the administrative reform itself in the second half of the 1930s), but in general, recognizing the need for state – legal regulation, took the position of silence on the issue of delegation, therefore, on vesting administrative bodies with legislative and judicial powers. This position was recorded later – in 1938 by the US Supreme Court in the decision on the case of United States v. Howard (United States Rel Willoughby v. Howard, 1938)

The US Constitution and the precedents of the US Supreme Court are the most important source of administrative law (as well as other institutions of law). By a highly sophisticated interpretation of the federal Constitution, the Supreme Court of the United States, in fact, authorized the transfer (delegation) of legislative and judicial powers to administrative bodies. The interpretation of the provisions of the V and XIV Amendments to the US Constitution was of great importance for administrative law (in its understanding as protecting the subjective rights of citizens in relations with state bodies). This provision

on «public benefit» («public use») – coinciding in meaning with such concepts (worked out by the judges by interpreting the US Constitution) as «dominant, (irresistible) public interest», «general welfare», «public benefit», etc.

The new interpretation of the relevant provisions of the Constitution, relating to the most important principles, became the basis for filing lawsuits against state institutions and their employees in the event of damage to a citizen. In addition, the new interpretation means the right of the federal government to pass laws in order to implement the constitutional principles of public benefit and the common good (legislation having a social context). (Dorf, 2007)

The US Supreme Court has repeatedly recognized the duty of administrative courts to follow the rules of civil procedure in cases involving government bodies, but noted that their main role is to evaluate legal facts in the sense of compliance of actions of managers with the rule of law. Speaking of lawmaking, it is impossible to overestimate the provision of legislative (rule-making) and judicial functions by an administrative body. The administrative agencies themselves, bearing in mind judicial control and parliamentary control, do not seek to go beyond the scope of their powers.

Flexible, but «blurry» approaches to the activities of administrative bodies give rise to the need for control over administrative activities on the part of all branches of government legislative, executive and judicial. The forms and methods of such control are established in view of the absence of administrative justice in accordance with the French (European) example. Judges act in a more sophisticated way. Firstly, they do not verify the facts and circumstances, secondly, they do not verify the application of the law. The main criterion for judges is a violation of justice, common law requirements. Their goal is to protect property and the space of inner freedom. As before, in the structure of American law, judicial control remains the most notable feature. However, one should not exaggerate the effectiveness of judicial control. As in Europe, a citizen who has suffered from the actions of government bodies goes to the appropriate higher institution and then, having exhausted the means of administrative protection, goes to court. (Safonov, 2007)

It is important that American law formalizes the authority of administrative bodies (judges, quasi-judicial bodies) to conduct court hearings in compliance with procedural guarantees. From here and resonant value of judicial precedents Goldberg

v. Kelly and Matthews v. Eldridge, in decisions on which the US Supreme Court decided to use the rules of the civil procedure for non-payment of social benefits. The decision entailed the right of judicial protection in the full procedure for certain categories of beneficiaries and the possibility of filing claims against the social security authorities. In addition, in the event of non-observance of justice by decisions of administrative judges, the texts of American laws expressly state the right of courts of general jurisdiction to review decisions of administrative courts. (Goldberg v. Kelly, 1970sa)

Constitutional review and judicial lawmaking.

When studying the American legal system, the question arises: how and why are judges of the US Supreme Court appointed and not elected to repeal the laws of the US Congress elected by a majority of the people? After all, Article III of the US Constitution, which is sometimes referred to, revealing the origins of constitutional oversight, does not mention the right of the US Supreme Court to declare the laws of Congress and the states to be invalid. And if there is no so-called «judicial veto» with regard to Congress laws and state legislatures, then what is the basis for the power of judicial constitutional oversight, the right of the US Supreme Court to control the actions of the executive and legislative branches? The authority, which is clearly not fixed as the most important constitutional principle in contrast to the principles of federalism and the separation of powers, but is unswervingly exercised and little is in doubt. In this case, if the institution of constitutional review has become an integral part of the US legal system, the following two questions arise. Is judicial constitutional review a model formulated by the US Supreme Court itself, does it have signs of legal fiction, or does this institution and the corresponding authority of the US Supreme Court have a real basis in the written constitution? And if the Court is entitled to suspend the operation of the law, then what are the methods for implementing such a decision, what is the role of constitutional judicial lawmaking and constitutional judicial precedent in American law?

Require clarification of the relevant concepts and terms. In American jurisprudence, in educational and scientific literature, there is no concept of «constitutional control», but everywhere they talk about judicial review. Etymologically, the English «review» (review, revision) is translated closer to supervision than to control. Supervision lexically implies a more consistent and «lasting» procedure with long-term requirements, and control (with sense similarity to supervision) may differ by an emphasis

on verification, «one-time» and targeted. Judicial constitutional review, when there are procedural requirements expressed and legally established in judicial precedents in accordance with the text of the constitution, has evolved into one of the main legal institutions in the legal system under consideration. Three arguments are inextricably linked with the essence of this element of the legal system.

Firstly, the dominant role of the constitutional right «permeating» the entire US legal system. Secondly, the status of the US Supreme Court, which provides that this supreme body in the system of courts of general jurisdiction deals with issues of constitutional significance (the consideration of the «federal issue», to which, apart from the interaction of states and the center, concerns the fundamental rights, including rights). Thirdly, constitutional control is exercised primarily as a judicial control with appropriate judicial, rather than political functions. (Oakland, 2000)

The emergence of the institute of constitutional control as an integral part of the US legal system took place simultaneously with the formation of constitutionalism as the basis of the American state during the discussion and adoption of the federal Constitution, and its ratification by the states. Most American authors, applying various arguments, argue that the US Supreme Court, having found no undoubted grounds for the judicial constitutional review in the text of the Constitution, «appropriated» the powers of control. J. Burns states: «It is (answering the question when and under what circumstances I« assigned ») about the role of the Chairman of the US Supreme Court, J. Marshall, who made the main contribution to the consideration of the case of *Marbury v. Madison*.

Court ruling in *Marbury v. Madison* ruled that the authority of the US Supreme Court, and not of Congress and the President, to make a judgment about what is right. »

Respecting the opinion of J. Burns, we note that not only John Marshall's vision, but factors of objective significance led to the emergence of judicial constitutional control. The presence of a written Constitution with amendments and constitutional precedents requiring interpretation as an argument, coincides with the argument of J. Marshall, and reflects the peculiarity of American law (as opposed to English constitutional law), its mainly written character. J. Marshall, argued that any written law invariably means the possibility of its application; consequently, the interpretation, which implies the authority of the US Supreme Court to exercise judicial control by interpreting the Constitution. Without

such control, the constitution turns into a declarative document, filled with symbols. If there is no judicial control over the execution of the Constitution, the legislature will inevitably revise the Constitution. This is neither bad nor good. Dorf argues that the abolition of (hypothetical) judicial control may even increase the responsibility of the US Congress on the interpretation of the Constitution (which, in his opinion, will benefit the legislative activity) on the implementation of the constitution. Dorf concludes that the argument that the written character of the Constitution itself is the basis of judicial control is highly dubious. According to M. Dorf, the US Congress in its practical activities adopts laws, it does not interpret the US Constitution, although it could do this in accordance with the Constitution. Congress deliberately «silent» about the US Constitution and this is the basis of the legitimacy of constitutional control exercised by judges. (Burns, 2010)

It is necessary to agree with M. Dorf that the third argument is the most convincing argument about the existence of grounds in the text of the Constitution. Section 2 of Article III of the US Constitution states: «Judicial power in the United States belongs solely to the Supreme Court and to those courts that are set by the Congress from time to time.» First, it becomes clear which court of law, and after the creation of other federal courts in the US, which other bodies have the authority to interpret the US Constitution. Solving conflicts in the framework of national law and the federal question is impossible without the interpretation of the Constitution. Secondly, M. Dorf asserts, the phrase about the nature of the cases accepted for consideration and the grounds for their resolution («by common law and justice») orders that the requirements of procedural justice be put in the first place. (Dorf, 1980) From this it can be deduced that judicial review (control) presupposed the use of such a way of interpreting the Constitution, which at that time was inherent in American law, according to basic features, common law. And this guarantees procedural rights, the requirements of procedural justice, extracted from the first documents of constitutional significance in the American colonies. It would seem that the US Supreme Court should apply the same methods as all other courts interpreting statutes. However, the phrase in Section 2 of Article III that the Court considers all cases arising under the law of the United States provides additional grounds for judicial control. The following phrase gives even greater reasons for judicial control: «Judges in each state must follow the highest law of the country, even if the

constitution of a single state says otherwise.» This is where the direct recommendation to repeal laws that do not comply with the federal Constitution. (US Constitution)

Conclusion

Completing the study of lawmaking activities of the US Supreme Court in the second half of the 20th and early 21st centuries, two main directions can be distinguished: judicial activism, assuming judicial lawmaking and judicial conservatism in the form of judicial restrictions. We have to state the legal uncertainty, and to a certain extent, the not completely legal nature of these concepts that have become established in the lexicon of American lawyers. Judicial activism, constantly criticized for the ideological and political component and the deviation from the letter of the US Constitution. The US Supreme Court, especially the Warren Court, in the opinion of judges with conservative views, pushed aside the objective, based on the «stare decisis» doctrine, the rationale for the decisions, guided by out-of-order (political and other) goals. Guided, among other things, by protecting the interests of various social groups, elite groups or protest movements, striving for constitutional legitimization of all new rights despite the duty of judges to follow judicial self-restraint, the text of the US Constitution, and not extralegal factors. Studying this work, recognizing the great importance of procedural equality and procedural

justice, I conclude with a different assessment of the vector of development of American law. The action not only of the US Supreme Court, but also of the US Congress, will not be fair due to the unequal representation of social groups in parliament and the rigid binding of judicial methodology to natural justice. Theoretically, when Judges of the US Supreme Court abandon constitutional restrictions in the form of obligations under Article III of the Constitution, the consideration of cases solely in accordance with common law and justice, they open the way for judicial law-making, which, abstractly speaking, is not the best and not the best option for legal stability. Evaluation of judicial activities, therefore, depends on the objectives of self-restraint. The US Supreme Court is still close to this position on the widespread use of procedural safeguards as a doctrinal method. The most important feature of American law is legal dualism, corresponding to the dualism of judicial methodology, existence in the unity of legal formalism and legal liberalism with elements of judicial lawmaking.

Considering the scientific activities of the US Supreme Court allowed me to conclude that there are conflicting ideological meanings and sometimes opposite objectives, which makes it difficult to accomplish the task of maintaining stability and stability. In other words, the goals of the Supreme Court cannot be achieved in a conservative way. This indicates the need to find new interpretative meanings and the need to apply judicial lawmaking.

References

- Bickel A. (2000) *The Least Dangerous Branch. The Supreme Court and the Bar of Political* // Harvard University Press. – p. 177
- Burns J.M. (2010) *Packing the Court.* – Journal of Public Law. – 4(1). – p. 29
- Constitution and legislation. (1993) M. – p. 37
- Dorf M. (1980) *Constitutional Law.* – p. 41-42; Sivachev N.V. *Languages E.F. The latest history of the United States.* – M. – p.11
- Federalist (1994) *Political essays by Alexander Hamilton, James Madison and John Jay.* – M., – p. 503
- Goldberg v. Kelly (1970) 397 U. S. 254; Matthews v. Eldridge (1976) 424 U.S. 319. – p.8
- Osakwe K. (2000) *Judicial precedents in the history of the US Supreme Court. Comparative jurisprudence in the schemes: General and special part.* – p.56
- Oxford Introduction to U.S. Law. *Constitutional law* (2000) N. Y., Oakland: Oxford University Press. – p. 235
- Marbury v. Madison (1803) 5 U.S. 137; Ageeva E.A., Salomatin A. Yu (2008) *US Supreme Court, chaired by E. Warren as an example of a neoliberal activist approach to constitutional justice* // Jurisprudence. – 6. – p.218
- Safonov V.N. (2007) *The US Constitution and the Social and Economic Rights of Citizens.* M. – p.7
- Schwartz B., Leshner S. (1983) *Inside the Warren Court.* Yarden City. – N.Y., USA. – p. 89
- The Public Statutes at Large of the USA (1845) 1* // Boston. – p.73-86
- United States Rel Willoughby v. Howard* (1938) 302 U.S. 445
- US Constitution* (2000) Article III Section 2
- Warren C. (1937) *The Supreme Court in the US History.* – 1. – Boston. – p. 8-11

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім	Раздел 1
Мемлекет пен құқық теориясы және тарихы	Теория и история государства и права
<i>Ibrayeva A.S., Useinova G.R., Baykenzheyev A.S., Tursynkulova D.A., Nussipova L.B.</i>	
Development of legal science in Kazakhstan: problems and prospects	4
<i>Sartaev S.A., Smanova A.B., Kalshabayeva M.Zh.</i>	
Factors affecting the formation and development of legal consciousness in the Republic of Kazakhstan	14
<i>Useinova K.R., Bazarbaeva A.T.</i>	
On the question of the relationship between the institutions of «blood feud» and «talion».....	22
2-бөлім	Раздел 2
Конституциялық және әкімшілік құқығы	Конституционное и административное право
<i>Zharbolova A.Zh., Mynbatyrova N.K., Alshurazova A.A.</i>	
The role of lobbying in law-making	30
<i>Оңдашұлы Е., Нурушева М.Б.</i>	
Қазақстан Республикасындағы ақпарат құқықтарын конституциялық және заңдық реттеу	38
3-бөлім	Раздел 3
Азаматтық құқық және еңбек құқығы	Гражданское право и трудовое право
<i>Қарашева Ж.Т., Лисица В.Н.</i>	
Ақылы қызмет шарты міндеттеменің бір түрі ретінде.....	50
<i>Мұқалдиева Г.Б., Аданбекова З.Н., Сейсембекова Р.Б.</i>	
Мемлекеттік сатып алу туралы шарттың құқықтық реттелу ерекшеліктері.....	60
<i>Қуттығалиева А.Р., Бурибаев Е.А., Кошпенбетов Б.М.</i>	
ЭБДҰ стандарттары ұлттық әлеуметтік-еңбек құқығын жетілдіру құралы ретінде	72
4-бөлім	Раздел 4
Инвестициялық және қаржы құқығы	Инвестиционное и финансовое право
<i>Рашева Г.К., Айгаринова Г.Т.</i>	
Еуразиялық экономикалық одақ кедендік шекарасында карантиндік фитосанитарлық бақылау (қадағалау) қызметін жетілдіру мәселелері.....	82
<i>Базарбаев Э.Б., Жайлаубай Ж.Н.</i>	
Роль национального банка Кыргызской Республики в правовом регулировании банковского кредитования	92
5-бөлім	Раздел 5
Табиғи ресурстар және экологиялық құқық	Природоресурсовое и экологическое право
<i>Есеналиев А.Е., Бекжігітова С.Б., Утеева К.Қ.</i>	
Қазақстанның экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық мәселелері	100
<i>Баимбетов Н.С.</i>	
Вопросы дальнейшего совершенствования законодательства о недрах.....	109
<i>Ережелқызы Р., Есекеева А.А., Джангабулова А.К.</i>	
Қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы ақпаратқа қоғамның қол жетімділігін құқықтық реттеу.....	119

6-бөлім   Раздел 6
Қылмыстық құқық және   Уголовное право
криминалистика   и криминалистика

Tapalova R.B., Temirbolat N.S., Daubasova S., Arvind T.T.
Pathogenic microorganism as an element of forensic characteristics of bioterrorism..... 134

Sharipova A.B., Aidarov R.A.
Prevention measures in the system of procedure forced measures..... 142

Alimkulov Y., Nurmaganbet E., Sabitova A., Sanoj Razhan
Agreement on human rights in criminal proceedings..... 150

Mukhamadyeva G.N., Atakhanova G.M., Timchenko K.S., Adlet M. Yergali, Kevin M. Beaver
Right to personal freedom as the basis of the principle of the inviolability of the person in criminal proceedings..... 159

Бапанова Т.Т.
Нормалар бәсекелестігі және қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығының кейбір мәселелері 169

Абулкаирова Б.Т., Бидильдаева Г.А.
Қазақстан Республикасында бала ауыстыру қылмысының алдын алудың кейбір мәселелері 178

Уиуров К.Т.
Организационно-правовые основы проведения оперативно-розыскных мероприятий 187

7-бөлім   Раздел 7
Халықаралық   Международное
құқық   право

Қусаинова А.К., Томас Хоффманн
Источники международно-правового регулирования электронного документооборота..... 194

Isabekov A.K., Otyshiyeva A.A., Makhambetsaliyev D., Castellino J.
The role of the us supreme court in the legal system..... 213

CONTENTS

Section 1 Theory and history of chair of state and law

<i>Ibrayeva A.S., Useinova G.R., Baykenzheyev A.S., Tursynkulova D.A., Nussipova L.B.</i> Development of legal science in Kazakhstan: problems and prospects	4
<i>Sartaev S.A., Smanova A.B., Kalshabayeva M.Zh.</i> Factors affecting the formation and development of legal consciousness in the Republic of Kazakhstan	14
<i>Useinova K.R., Bazarbaeva A.T.</i> On the question of the relationship between the institutions of «blood feud» and «talion».....	22

Section 2 Constitutional and administrative law

<i>Zharbolova A.Zh., Mynbatyrova N.K., Alshurazova A.A.</i> The role of lobbying in law-making	30
<i>Ongdashuly E., Nurusheva M.B.</i> Constitutional and legal regulation rights to information in the Republic of Kazakhstan.....	38

Section 3 Civil law and labour law

<i>Karasheva Zh.T., Lisitsa V.N.</i> Paid service agreement as a type of obligation	50
<i>Mukaldiyeva G., Adanbekova Z., Seisembekova R.B.</i> Peculiarities of legal regulation of state procurement contract.....	60
<i>Kuttigaliyeva A.R., Buribayev Ye.A., Koshpenbetov B.M.</i> OECD standards as tools for improving national social and labour law	72

Section 4 Investment and finance law

<i>Rasheva G.K., Aygarynova G.T.</i> Questions of perfection of quarantine phytosanitary control (supervision) on the customs border of the Eurasian Economic Union.....	82
<i>Bazarbayev E.B., Zhaylaubay Zh.N.</i> The role of the National bank of the Kyrgyz Republic in the legal regulation of bank lending.....	92

Section 5 Natural resources and ecology law

<i>Esenaliev A.E., Bekzhigtova S.B., Uteeva K.K.</i> Legal problems of environmental safety of Kazakhstan.....	100
<i>Baimbetov N.S.</i> On the question of further improvement of the legislation on subsoil resources	109
<i>Yezhepkzy R., Yesekeeva A.A., Dzhangabulova A.K.</i> Legal regulation of public access to information in the field of environmental protection and use of natural resources	119

Section 6
Criminal law and
criminalistics

Tapalova R.B., Temirbolat N.S., Daubasova S., Arvind T.T.
Pathogenic microorganism as an element of forensic characteristics of bioterrorism..... 134

Sharipova A.B., Aidarov R.A.
Prevention measures in the system of procedure forced measures 142

Alimkulov Y., Nurmaganbet E., Sabitova A., Sanoj Razhan
Agreement on human rights in criminal proceedings 150

Mukhamadyeva G.N., Atakhanova G.M., Timchenko K.S., Adlet M. Yergali, Kevin M. Beaver
Right to personal freedom as the basis of the principle of the inviolability of the person in criminal proceedings..... 159

Bapanova T.T.
Some questions of the competition of norms and collection of criminal offenses 169

Abulkairova B.T., Bidildaeva G.A.
Some problems of prevention of substitution of the child in the Republic of Kazakhstan 178

Ushurov K.T.
Organizational and legal bases of holding operational-investigating activities..... 187

Section 7
International law

Kusainova A.K., Thomas Hoffmann
Sources of international legal regulation of electronic document circulation 194

Isabekov A.K., Otyshiyeva A.A., Makhambetsaliyev D., Castellino J.
The role of the us supreme court in the legal system..... 213